

MEHMET EMİN GENLİ

**VAN VE
ÇEVRESİNDE
EĞİTİM
FAALİYETLERİ
(1862-1914)**

EĞİTİM
yayınevi

VAN VE ÇEVRESİNDE EĞİTİM FAALİYETLERİ (1862-1914)

Mehmet Emin Genli

Yayınevi Grubu Genel Başkanı: Yusuf Ziya Aydoğan (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Kübra Konca Nam

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 76780

E-ISBN: 978-625-385-324-2

1. Baskı, Ağustos 2025

Kütüphane Kimlik Kartı

VAN VE ÇEVRESİNDE EĞİTİM FAALİYETLERİ (1862-1914)

Mehmet Emin Genli

IX+378 s., 160x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

E-ISBN: 978-625-385-324-2

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM

yayınevi

Yayınevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah. Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42
bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Egitim Publishing Group, Inc.
P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America
americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye
+90 332 499 90 00
bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr
bilgi@kitapmatik.com.tr

EĞİTİM YAYINEVİ
GRUBU

EĞİTİM
yayınevi

SALON
yayınevi

Kitapmatik
yayınevi

kitapmatik
Eğitim ve Kültür

EĞİTİM
Kitabevi

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın ana konusu; Van ve çevresinin Tanzimat öncesi eğitim kurumları, Tanzimat sonrası eğitim kurumları ve gayrimüslim ile yabancı devlet eğitim kurumlarının bir değerlendirmesidir. Bugüne kadar Van'ı çeşitli yönleriyle ele alan çalışmalar yapılmış olsa da Van'ın eğitim tarihini tüm yönleriyle ele alan bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmayla, Van ve çevresinin eğitim tarihi alanındaki eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır.

Van ve çevresi ilk çağlardan beri yerleşim yeri olarak seçilmiştir. Birçok medeniyet Van ve çevresine hakim olmuştur. Urartu, Ermeni Krallığı, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Mervani, Ahlatşah, Eyyubi, Harzemşah, İlhanlı, Karakoyunlu, Timur, Akkoyunlu, Safevi ve son olarak Osmanlı'nın hâkimiyetine girmiştir.

Van ve çevresi 1831 yılından 1877 yılına kadar değişken bir taksimat dönemi geçirmiştir. Bu dönemde Kürdistan, Erzurum, Hakkâri eyaletlerine bağlanmış, zaman zaman da bağımsız bir vilayet statüsü verilmiştir. 1877 yılından 1908 yılına kadar olan dönemde ise Van bir vilayet olarak taksim edilmiştir. Ancak genel itibariyle Van Vilayeti'ne yalnızca Hakkâri Sancağı'nın bağlı olduğu tespit edilmiştir. Adilcevaz, Edremit, Erciş, Gevaş, Müküs, Mahmudi, Hoşab, Bargiri, Albak, Çölemerik ve Gevar vilayete bağlı kazalar olarak geçmektedir.

Görüldüğü üzere, Van idari yapı bakımından farklı vilayetlere bağlı kalmıştır. Bu nedenle, Van ve çevresinin eğitim tarihi araştırılırken nispeten ana kaynaklara ulaşmada daha fazla zorluk yaşanmasına neden olmuştur. Bu çalışmada; Başbakanlık Osmanlı Arşivinden alınmış olan belgeler, ayrıca Devlet Salnameleri, Maârif Salnameleri, Vilayet Salnameleri, tetkik eser ve makaleler kaynak olarak kullanılmıştır.

Eğitim tarihi alanındaki bu kitap çalışma konusunda bana yardımcı olan ve çalışmayı baştan sona okuyarak katkı sağlayan Doç. Dr. Veysel GÜRHAN'a teşekkürlerimi borç bilirim. Yine kitabın ilerleyen aşamalarında düşünce ve teşvikleriyle beni destekleyen Prof. Dr. Hatip YILDIZ, Doç. Dr. Erdal ÇİFTÇİ, Doç. Dr. Abdullah CENGİZ, Doç. Dr. Akif AKTO ve Dr. Öğr. Üyesi Davut ADLIĞ'a teşekkürlerimi sunarım. Son olarak kitabı tamamlayacağıma olan inancı ile daima devam etmemi sağlayan ailem ve kıymetli eşim Melike ASLAN GENLİ'ye teşekkürlerimi sunarım.

Mehmet Emin GENLİ

Mardin - 2025

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	3
VAN VE ÇEVRESİNİN TARİHSEL, İDARİ VE DEMOGRAFİK YAPISI	3
1.1. Van ve Çevresinin Kısa Tarihi	3
1.2. Van ve Çevresinin Tarihi Gelişimi	3
1.3. Van'ın Osmanlı Dönemi İdari Taksimatı	8
1.4. Van'ın Demografik Yapısı	10
İKİNCİ BÖLÜM	18
TANZİMAT ÖNCESİ OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ VE VAN'DAKİ EĞİTİM KURUMLARI	18
2.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı Eğitim Sistemi	18
2.1.1. Sıbyan mektepleri	18
2.1.2. Medreseler	22
2.3. Tanzimat Öncesi Van Vilayeti'nde Eğitim Kurumları	27
2.3.1. Vakıfların Eğitimdeki Rolü	27
2.3.2. Van Vilayeti'ndeki Sıbyan Mektepleri	31
2.3.3. Van Vilayeti'nde Medreseler	37
2.3.3.1. Arvas Medresesi	40
2.3.3.2. Bicanıye Medresesi	41
2.3.3.3. İskender Paşa Medresesi (İskenderiye Medresesi)	41
2.3.3.4. Hüsrev Paşa Medresesi (Medrese-i Hüsreviye)	42
2.3.3.5. Kaya Çelebi Medresesi	43
2.3.3.6. Topçuoğlu Medresesi	44
2.3.3.7. İzzeddin Şir Bey Medresesi	44
2.3.3.8. Karaçoban Medresesi	45
2.3.3.9. Medrese-i Şeyhan (Şeyhler Medresesi)	45
2.3.3.10. Diğer Medreseler	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	50
OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİMDE MODERNLEŞME	
ÇABALARI VE VAN'DAKİ İBTİDÂÎ MEKTEPLERİ	50
3.1. Modernleşme ve Eğitim	50
3.2. Modernleşme ve Osmanlı Devleti	55
3.3. Van Maârif İdaresi	58
3.4. Osmanlı'da İbtidâî Mekteplerinin Kuruluş ve Yayılması	60
3.4.1. Van Vilayeti'ndeki İbtidâî Mektepleri	67
3.4.2. Van'da Aşiretler İçin Yapılan İbtidâî Çalışmaları	81
3.4.3. Van'daki İbtidâî Mekteplerinin Gelişimi ve Yayılmasının Önündeki Engeller	90
3.4.4. Van İbtidâî Mektepleri	95
3.4.4.1. Bahçeler Şabaniye Zükur İbtidâî Mektebi	95
3.4.4.2. Burhan-ı Terakki Sıbyan Mektebi	96
3.4.4.3. Darülfeyz Hamidi Sıbyan Mektebi	97
3.4.4.4. Darü't-tedrisat Sıbyan Mektebi	99
3.4.4.5. Gülşen-i Edep Kız İbtidâî Mektebi	101
3.4.4.6. Hadika-i Maârif Kız İbtidâî Mektebi	108
3.4.4.7. Hafiziye Sıbyan Mektebi	111
3.4.4.8. Hatuniye Zükur Sıbyan Mektebi	113
3.4.4.9. Numune-i Terraki İbtidâî Mektebi	114
3.4.4.10. Topçuoğlu Cami İbtidâî Mektebi	115
3.4.4.11. Bargiri İbtidâî Mektebi	116
3.4.4.12. Edremit Zükur İbtidâî Mektebi	118
3.4.4.13. Erciş Aganis (Akanis) Kız İbtidâî Mektebi	120
3.4.4.14. Erciş Zükur İbtidâî Mektebi	121
3.4.4.15. Gevaş İbtidâî Mektebi	122
3.4.4.16. Müküs İbtidâî Mektebi	123
3.4.4.17. Hoşab İbtidâî Mektebi	124
3.4.4.18. Cafer Bey İbtidâî Mektebi	125
3.4.4.19. Mahmudi İbtidâî Mektebi	125
3.4.4.20. Mahmudi Senhanesi İbtidâî Mektebi	126
3.4.4.21. Nurşin Şems İbtidâî Mektebi	127
3.4.4.22. Molla Kasım İbtidâî Mektebi	132
3.4.5. Hakkâri Sancağı İbtidâî Mektepleri	135
3.4.5.1. Başkale Merkez Zükur İbtidâî Mektebi	136
3.4.5.2. Başkale Sıbyan Mektebi	138
3.4.5.3. Başkale Aşağı Mahalle İbtidâî Mektebi	139
3.4.5.4. Hamidiye İbtidâî Mektebi	140
3.4.5.5. Terakki-i Maârif İbtidâî Mektebi	142

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	148
VAN'DA BULUNAN RÜŞDİYE, İDÂDÎ VE DÂRÜLMUALLİMİN MEKTEPLERİ	148
4.1. Osmanlı'da Rüşdiye Mekteplerinin Kuruluş ve Yayılması	148
4.1.1. Van Rüşdiye Mekteplerinin Gelişimi	152
4.1.1.1. Van Vilayeti'nde Bulunan Rüşdiye Mekteplerinin Durumu	158
4.1.1.2. Van Merkez Rüşdiyesi	167
4.1.1.3. Bahçeler Rüşdiye Mektebi	181
4.1.1.4. Adilcevaz Rüşdiye Mektebi	185
4.1.1.5. Edremid ve Zıvıstan Rüşdiye Mektebi	195
4.1.1.6. Erciş Rüşdiye Mektebi	201
4.1.1.7. Gevaş (Vastan) Rüşdiye Mektebi	208
4.1.1.8. Van Askeri Rüşdiyesi	218
4.1.1.9. Van İnas Rüşdiye Mektebi	223
4.1.2. Hakkâri Sancağı Rüşdiye Mektepleri	229
4.1.2.1. Albak Rüşdiye Mektebi (Başkale Rüşdiyesi)	233
4.1.2.2. Çölemerik Rüşdiye Mektebi	244
4.1.2.3. Gevar Rüşdiye Mektebi	254
4.1.2.4. Şemdinan Rüşdiye Mektebi	262
4.2. İdâdî Mekteplerinin Kuruluş ve Yayılması	263
4.2.1. Van İdâdî Mektebi	267
4.2.2. Hakkâri İdâdî Mektebi	279
4.3. Dârülmualimîn Mekteplerinin Kuruluş ve Yayılması	280
4.3.1. Van Dârülmualimîn Mektebi	283
BEŞİNCİ BÖLÜM	297
GAYRİMÜSLİM ve YABANCI EĞİTİM KURUMLARI	297
5.1. Gayrimüslim Okulları	300
5.1.1. Ermeni Okulları	302
5.1.1.1. Arakh (Erek) Ermeni Okulu (Thargmanchatz Okulu)	313
5.1.1.2. Yisusean Ermeni Okulu	314
5.1.1.3. Sanduhtean Ermeni Okulu	315
5.1.1.4. Diğer Ermeni Okulları	315
5.1.2. Musevi Okulları	317
5.2. Yabancı Okullar ve Misyonerlik	317
5.2.1. Amerikan Misyonerliği ve Eğitim Kurumları	319

5.2.1.1. Bağlar Amerikan Protestan Ermeni Rüşdi İnas Okulu	326
5.2.1.2. Amerikan Ermeni İnas Okulu	330
5.2.1.3. Bağlar Amerikan Protestan Ermeni Zükur Okulu	331
5.2.1.4. Amerikan Protestan Ermeni Zükur Okulu	335
5.2.1.5. Amerikan Borad Koleji	336
5.2.1.6. Erciş Protestan Ermeni Okulu	337
5.2.1.7. Akanis Protestan Ermeni Okulu	337
5.2.1.8. Havasor Nahiyesi Protestan Ermeni İbtidâî Okulu	338
5.2.1.9. Meşkelerek Karyesi Protestan Ermeni İbtidâî Okulu	338
5.2.1.10. Anaokulları	338
5.2.1.11. Yetimhaneler	339
5.2.2. Fransız Misyonerliği ve Eğitim Kurumları	340
5.2.2.1. Peres Dominicians Erkek Okulu	342
5.2.2.2. Peres Dominicians Kız Okulu	343
5.2.2.3. Berisimo Erkek Okulu	343
5.2.2.4. Presentation Rahip Okulu	343
5.2.2.5. Ermeni Katolik Okulu	344
5.2.2.6. Narsisyan Katolik Ermeni Okulu	344
5.2.2.7. Fransız Yetimhanesi	344
5.2.3. Alman Misyonerliği ve Eğitim Kurumları	345
5.2.3.1. Yeni Alman Yetimhanesi	347
5.2.3.2. Alman Okulları	351
5.2.3.3. Alman Köy Okulları	351
5.2.4. İngiliz Misyonerliği ve Eğitim Kurumları	352
5.2.4.1. İngiliz Okulları	355
5.2.4.2. Nesturi Okulları	356
SONUÇ	367
KAYNAKÇA	370

KISALTMALAR

A.MKT.MHM	Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
BEO.	Bâb-ı Âlî Evrak Odası
DH.UMVM.	Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdürlüğü
DH.İD.	Dâhiliye İdare
DH.EUM.	Dâhiliye Emniyeti Umumiye
DH.EUM.MEM.	Dâhiliye Emniyeti Umumiye Memurin Kalemi
DH.EUM.MH.	Dâhiliye Emniyeti Umumiye Muhasebe Kalemi
DH.KMS.	Dâhiliye Kalemi Mahsus
DH.MKT.	Dâhiliye Mektubi Kalemi
DH.SYS.	Dâhiliye Siyasi Kısım
DH.ŞFR.	Dâhiliye Şifre Kalemi
DH.TMIK.M.	Dâhiliye Muamelat
DH.TMIK.S.	Dâhiliye Islahat
HR.HMŞ.İŞO.	Hariciye Nezâreti İstişare Odası
HR.İD.	Hariciye İdare
İ.DH.	İrade Dâhiliye
MF.HUS.	Maârif Tedrisat-ı Hususiyye Kalemi
MF.İBT.	Maârif Tedrisat-ı İbtidâiyye Kalemi
MF.MKT.	Maârif Mektubi Kalemi
MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
ŞD.	Şura-yı Devlet
Y.A.RES.	Yıldız Resmi Maruzat
Y.EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV .	Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.DH.	Yıldız Dâhiliye Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.EŞA.	Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.KOM.	Yıldız Komisyonlar Maruzatı
Y.PRK.MF.	Yıldız Maaâif Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.UM.	Yıldız Umumi

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde eğitim, modernleşme çabalarının temel taşlarından biriydi. Bu çalışma, bu çabaların taşradaki yansımalarını, özellikle Müslümanlar ile gayrimüslim toplulukların bir arada yaşadığı, Amerika, Almanya, Fransa ve İngiltere gibi yabancı güçlerin eğitim kurumlarıyla rekabete girdiği Van ve çevresinde incelemeyi amaçlamaktadır. 1862-1914 yılları arasında, Van Merkez Rüşdiye Mektebi'nin açıldığı 1862'den Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar uzanan dönemde, bölgede sıbyan mekteplerinden modern rüşdiyelere, gayrimüslim okullarından misyoner okullarına kadar çok katmanlı bir eğitim dünyası şekillenmiştir. Bu kitap, Osmanlı'nın eğitimde modernleşme politikalarının Van'daki uygulamalarını, bu politikaların başarılarını ve sınırlarını arşiv kaynakları ışığında değerlendirerek, literatürdeki bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Van ve çevresi, Osmanlı'nın doğu sınırlarında stratejik ve kültürel bir merkez olarak, eğitim tarihi açısından özgün bir vaka sunar. Bölge, Tanzimat öncesi sıbyan mektepleri ve medreselerden, Tanzimat sonrası ibtidâî, rüşdiye, îdâdî ve dârümuallimîn mekteplerine, gayrimüslim ve yabancı okullara kadar geniş bir yelpazede eğitim kurumlarına ev sahipliği yapmıştır. Literatür taramasında, Van Vilayeti'nin eğitim yapısını bütüncül bir şekilde ele alan kapsamlı bir çalışmanın bulunmaması, bu çalışmanın önemini artırmaktadır. Şeymus Bingöl'ün XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van, Tarık Ziya Arvas'ın Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti gibi çalışmalar, bölgenin sosyal ve idari yapısını ele alsa da, eğitimi yalnızca kısmen incelemiştir. Benzer şekilde, İsmail Mangaltepe, Selahattin Satılmış ve Neşe Tozkoparan'ın eserleri, gayrimüslim ve misyoner okullarına değinmiş, ancak Tanzimat sonrası modern eğitim kurumlarını arşiv kaynakları temelinde topluca değerlendiren bir çalışma ortaya konmamıştır. Bu kitap, bu eksikliği gidererek, Van'ın eğitim tarihine dair arşiv temelli bir analiz sunmaktadır.

Çalışma, 1862-1914 yılları arasındaki dönemi kapsar. Bu zaman dilimi, Van Merkez Rüşdiye Mektebi'nin açıldığı 1862 yılıyla başlar ve Birinci Dünya Savaşı'nın bölgeyi etkileyen işgal dönemiyle (1914) sona erer. Bu dönemde, Osmanlı'nın eğitimde modernleşme çabaları, taşradaki uygulamalarla nasıl bir etkileşim içinde olmuş, gayrimüslim ve yabancı okullar bu süreci nasıl etkilemiştir? Bu sorular, çalışmanın temel sorunsallarını oluşturur. Söz konusu bu kitap yazarın 2025 yılında Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde “Van Vilayeti'nde Eğitim Faaliyetleri (1862-1914)” başlıklı doktora tezinin gözden geçirilmiş halinden oluşmaktadır. Kitap, beş ana bölümde bu soruları yanıtlamayı hedefler: Van ve çevresinin kısa tarihi, Tanzimat öncesi sıbyan mektepleri ve medreseler, modernleşme sürecindeki ibtidâî mektepler, rüşdiye, idâdî ve dâru muallimîn mektepleri ile gayrimüslim ve yabancı okulların faaliyetleri.

Çalışmanın ana kaynağını, başta Maârif Nezâreti evrakı olmak üzere Osmanlı arşiv belgeleri oluşturur. Sadaret Mühimme Kalemi, Bâb-ı Âlî Evrak Odası, Dâhiliye ve Hariciye Nezâreti belgeleri gibi çeşitli arşiv tasniflerinden elde edilen veriler, Devlet, Maârif ve Vilayet salnameleriyle desteklenmiştir. Ayrıca, Osman Nuri Ergin, Necdet Sakaoğlu, Yahya Akyüz, Selçuk Akşin Somel, Kemal H. Karpat ve Selim Deringil gibi eğitim tarihi alanında önemli eserler sunan araştırmacıların çalışmaları ile çok sayıda tetkik eser ve makaleden faydalanılmıştır. Bu kaynaklar, Van'ın eğitim tarihini hem Osmanlı'nın genel modernleşme politikaları hem de bölgenin yerel dinamikleri bağlamında anlamaya olanak tanır.

Bu kitap, Osmanlı eğitim tarihine ve Van'ın sosyo-kültürel yapısına ilgi duyan araştırmacılar için bir başvuru kaynağı olmayı amaçlamaktadır. Van'ın eğitim tarihindeki dönüşüm, Osmanlı'nın merkez-taşra dinamiklerini, eğitimde yenileşme çabalarının kapsamını ve sınırlarını anlamak için eşsiz bir perspektif sunar.

BİRİNCİ BÖLÜM

VAN VE ÇEVRESİNİN TARİHSEL, İDARİ VE DEMOGRAFİK YAPISI

1.1. Van ve Çevresinin Kısa Tarihi

Van, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında, tarih boyunca medeniyetlerin kesişim noktası olarak stratejik ve kültürel bir merkez konumundadır. Bu bölüm, Van ve çevresinin tarihsel, idari ve demografik yapısını ayrıntılı bir şekilde ele alarak, 1862-1914 yılları arasında bölgedeki eğitim faaliyetlerini anlamak için gerekli bağlamı sunmayı amaçlar. İlk çağlardan Osmanlı'nın son dönemlerine kadar uzanan tarihsel süreç, bölgenin değişen idari taksimatı ve Müslüman, Ermeni, Nasturi ve diğer toplulukların bir arada yaşadığı demografik yapı, Van'ın eğitim tarihini şekillendiren temel dinamikler arasında yer alır.

1.2. Van ve Çevresinin Tarihi Gelişimi

Her tarihsel mekânın bir coğrafyası olduğundan, Van ve çevresinin tarihi, siyasi ve kültürel geçmişi bu bölümde ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Belirlenen bölge, ilk çağlardan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar ana hatlarıyla ele alınmış; sosyal, kültürel ve demografik yapı ile idari taksimat gibi belirleyici etkenler değerlendirilmiştir. Böylece, bölgenin eğitim tarihinin daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir.

“Van” kelimesinin menşei konusunda farklı tespitler ve rivayetler bulunmaktadır. Ermeni kaynaklarına göre, Asur Melikesi Mesture Sah Meryem “Samiramis”, Ninova'nın sıcaklığından kurtulmak amacıyla Van'ın şimdiki yerinde

yazlık bir şehir inşa etmiştir.¹ Büyük İskender'den önce Van isminde bir kralın şehri genişlettiği ve bu krala ithafen “Van” isminin verildiği belirtilir.² 16. yüzyılda Van'a gelen Evliya Çelebi, Büyük İskender'in şehirde gördüğü “Vank” manastırından ilham alarak Van adını koyduğunu rivayet etmiştir.³ Bazı kaynaklar, Van isminin Urartu Devleti'nin kurucusu Birinci Sardur'un Tuşpa'yı (bugünkü Van) inşa etmesiyle, Urartu dilinde “Biane” veya “Viane” söyleminden türediğini ifade eder.⁴ Lynch ise Van'ın eski isminin Dhuspas olduğunu, ancak “Biaine/Buana”dan Van'a dönüştüğünü belirtir.⁵ Arap kaynaklarında Van bölgesi, Erciş ve Ahlat'a göre adlandırıldığından “Van” kelimesine rastlanmaz.⁶ Ebul Fida da 16. yüzyıl eserinde bölgeden bahsederken Van ismini kullanmıştır.⁷ Netice itibarıyla, Van ismi Osmanlı döneminde yaygın olarak kullanılmış ve resmi kayıtlara geçmiştir.

Arkeolojik çalışmalar, Van ve çevresinde insan izlerini M.Ö. 15.000 ile 8.000 yılları arasına götürmektedir.⁸ Tilkitepe ve Ernis Mezar Kazıları, bölgenin Bakır, Bronz ve Demir dönemlerine ışık tutar.⁹ Bölgenin ilk medeniyeti, M.Ö. 4000 yıllarında Hurriler tarafından kurulmuştur.¹⁰ M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda Urartular, Kral I. Sardur

¹ Horatio Southgate, *Narrative Of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia*, Vol 1, Newyork, 1840, s. 250.

² Şemseddin Sami, “Van”, *Kamusu'l-A'lam*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1316, s. 6/4673.

³ Evliya Çelebi vd. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1986, s. 3-4/538.

⁴ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 27.

⁵ Harry Finnis Lynch, *Armenia: Travels And Studies: Vol.2 The Turkish Provinces*, New York And Bombay, 1901, s. 57.

⁶ Orhan Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 1997, s. 2.

⁷ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, TKAE Yayınları, Ankara, 1988, s. 69.

⁸ İsmail Mangaltepe, *Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 5.

⁹ Ercan Gördegir, 2794 ve 2796 Numaralı Van Vilayeti Nüfus Defterlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 10-11.

¹⁰ Orhan Kılıç, “Van”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, s. 505-510; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Öz Eğitim Yayınları, Konya, 1995, s. 32.

tarafından Tuşpa'yı merkez yaparak bir devlet kurmuştur.¹¹ Urartular, M.Ö. 8. yüzyılın sonuna kadar hâkimiyet sürmüş, ancak İskit ve Kimmer saldırılarıyla zayıflamış, M.Ö. 590'larda Medler tarafından yıkılmıştır.¹²

Medler, Van bölgesini uzun süre hâkimiyet altında tutamamış, M.Ö. 550'lerde Persler, Prens Kyros önderliğinde Medleri yenerek bölgeyi Armenia Eyaleti'ne dahil etmiştir.¹³ Armenia Eyaleti, Van Gölü Havzası, Ağrı Dağı çevresi, Arpaçay, Aras, Erzincan, Elazığ ve Fırat havzasını kapsayacak şekilde genişlemiştir.¹⁴ Büyük İskender, M.Ö. 330'larda Persleri mağlup ederek bölgeyi ele geçirmiş, ancak M.Ö. 323'te ölümüyle toprakları komutanları arasında paylaşılmış, Van ve çevresi Seleukos'un hâkimiyetine girmiştir.¹⁵ Seleukos Krallığı'nın yanında Partlar, Romalılar ve Sasaniler bölge üzerinde mücadele etmiş, yerel beyler kendi yanlarına çekilmeye çalışılmıştır. Bu ortamda Armenia Eyaleti, siyasi ve idari özerkliğini korumuştur.¹⁶ Hristiyanlıktan önce Mazdeizm¹⁷ inancı hâkimken, M.S. 314'te Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmesi Roma etkisini artırmıştır.¹⁸

¹¹ Rıdvan Uluşık, 2795 Numaralı Van Eyaleti Gayrimüslim Nüfus Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 3.

¹² İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), ATASE Yayınları, Ankara, 2008, s. 10-34; Rene Grausset, Ermenilerin Tarihi, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 60-61; Hatice Palaz Erdemir vd. "Güneybatı Asya ve Avrasya'da İskit Askeri İzleri", Tarih Okulu, 7, 2010, s. 25-37; V. Diakov vd. İlkçağ Tarihi-Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan I, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 206-207.

¹³ Bülent İplikçioglu, Eskiçağ Tarihinin Anahatları I, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 87; Diakov, İlkçağ Tarihi..., s. 216-217.

¹⁴ Mirjo Salvini vd. Urartu Tarihine Genel Bir Bakış-Urartu Doğu'da Değişim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 97; Diakov, İlkçağ Tarihi..., s. 219; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 100-101.

¹⁵ Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363 Emperyal İdeoloji ve Kriz", Tarih Dergisi, 47, İstanbul, 2009, s. 5.

¹⁶ Grausset, Ermenilerin Tarihi, s. 81.

¹⁷ Mazdeizm, Zerdüşt'ün yaydığı, tektanrıci ilahiyat içeriği ve düşüncesine sahip eski İran gelenek ve inançlarıyla harmanlanan bir dindir. Bu din, Sasaniler döneminde yöneticilerin sahip olduğu bir din olmuştur. Bu din aynı zamanda Mecusilik, Ateşperestlik adıyla da bilinmektedir. Mazdeizm, Sasaniler döneminde devletin resmi dini olmakla birlikte geleneksel ikircikli yapısına da bu dönemde kavuşmuştur. Ayrıca bkz. Şinasi Gündüz, "Mecusilik", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt.28, s. 279-280.

¹⁸ Mehmet Özmenli, "Doğu Anadolu'da Hristiyanlık", Karadeniz Araştırmaları, 5/17, 2008, s. 43; Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-XVII. Yüzyıllar)", Turkish Studies –

M.S. 360’larda Armenia Eyaleti, Sasani ve Roma arasında bölünmüş, Van ve çevresi genellikle Sasani hâkimiyetinde kalmıştır.¹⁹ Roma İmparatorluğu’nun zayıflamasıyla Van, Bizans ve Sasani arasında el değiştirmiştir.²⁰ Ermeni hanedanları, Sasaniilere karşı mücadele ederek yarı bağımsız kalmıştır.²¹ Sasani-Bizans mücadeleleri bölgeyi harap etmiş, İslam orduları 7. yüzyılda bölgeye gelerek Bizans ve Sasanileri mağlup etmiştir. Bölge halkının direniş göstermemesi, İslam egemenliğinin yerleşmesini kolaylaştırmıştır.²² İslam döneminde Van, Müslüman valiler tarafından yönetilmiş, ancak idare genellikle Ermeni hanedanlarda olmuştur.²³

Selçuklu Devleti, 1018’de Çağrı Bey, 1045-1046’da Tuğrul Bey ve 1064’te Alpaslan’ın seferleriyle Van’ı fethetmiştir. Alpaslan, Van Gölü çevresinin yönetimini Nahçıvan Emiri Ebu Dülef’e vermiştir.²⁴ 1071 Malazgirt Zaferi’yle Bizans bölgedeki etkisini kaybetmiş, Ermeni ve Müslüman beyleri tarafından prenslikler kurulmuştur.²⁵ Diyarbakır merkezli Mervaniler, Erciş ve Ahlat’a kadar genişlemiş, ancak 11. yüzyılın sonlarında Melikşah

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 6/1, Winter, 2011, s. 688.

¹⁹ Süha Konuk, “Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Erken Ortaçağ Kaynakları”, Tarih İncelemeleri Dergisi, 28/1, 2013, s. 177; Graouset, Ermenilerin Tarihi, s. 158-161.

²⁰ Ernest Honigmann vd, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 27; Ömer Subaşı, “Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 5/3, Summer, 2010, s. 1831.

²¹ Mehmet Özmenli, “V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17/3, 2008, s. 323-332

²² Konuk, “Güneydoğu Anadolu...”, s. 179; Erol Kürkcüoğlu, “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan’da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 50, Haziran, 2013, s. 116.

²³ “Van”, Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 10/7549.

²⁴ Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2014, s. 119-121; Ali Sevim vd. Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür, TTK, Ankara, 1995, s. 19-36, 51.

²⁵ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan’dan Osman Gazi’ye (1071-1318), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 37.

tarafından ortadan kaldırılmıştır.²⁶ 1100’de bölge, Selçuklu emiri Sökmen’e verilmiş; Sökmenliler (Ahlatşahlar), Ahlat, Tatvan, Erciş, Adilceviz ve Muş çevresine hâkim olmuş, ilim ve imar faaliyetleriyle iz bırakmıştır.²⁷

Eyyubiler, 1207’de Sökmenlilere son vererek Van’ı ele geçirmiş, ancak 1230’da Harzemşahlar Ahlat’ı alınca Eyyubi hâkimiyeti sarsılmıştır.²⁸ Türkiye Selçukluları, 1232’de Van’ı fethetmiştir.²⁹ 1243 Köseadağ Savaşı’yla Türkiye Selçukluları zayıflayınca, Van İlhanlı hâkimiyetine girmiş, Hakkâri beyleri etkili olmuştur.³⁰ İlhanlılar döneminde ticari canlılık artmış, bir darphane inşa edilmiştir.³¹ 14. yüzyılda Karakoyunlular bölgeye hâkim olmuş, ancak Van, Hoşap, Vastan ve Hakkâri’yi Hakkâri beylerinden İzzettin Şir Bey yönetmiştir.³²

1468’de Karakoyunlular, Akkoyunlulara yenilmiş, Van Akkoyunlu hâkimiyetine girmiştir.³³ 1473 Otlukbeli Savaşı’nda Osmanlılar, Akkoyunluları mağlup etmiş, Safevi Devleti 1502’de Akkoyunlulara son vererek Van’ı ele geçirmiştir.³⁴ 1514 Çaldıran Savaşı’yla Osmanlı Devleti

²⁶ Bekir Biçer, “Selçuklular ve Kürtler”, *International Journal of Social Science*, 6/2, 2013, s. 171; Mustafa Alican, “Selçuklu-Mervani İlişkileri”, *Turkish Studies – International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/11, 2013, s. 10-12.

²⁷ Mehmet Şeker, *Anadolu’nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2006, s. 73; Kılıç, “Van”, s. 505-510.

²⁸ Aydın Taneri, *Harzemşahlar*, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 80.

²⁹ İlhan Erdem, “XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu’nun Doğusunda Yaşanan Hâkimiyet Mücadeleleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30, Ankara, 1997, s. 67.

³⁰ Hasan Geyikoğlu, “Kara-Koyunlular’ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, Erzurum, 2008, s. 208; V. Minorsky vd. Wan, *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden Brill, 2002, s. 135.

³¹ Kemal Ramazan Haykıran, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa’d Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu (1317-1335)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 122-151.

³² Faruk Sümer, “Karakoyunlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, s. 434-438; Mehmet Top, *Hoşap’taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 6.

³³ Geyikoğlu, “Kara-Koyunlular’ın Van...”, s. 221.

³⁴ Remzi Kılıç, “Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 2003/1, s. 95-118; Erhan Afyoncu, “Otlukbeli Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, 2007, s. 4-6; Bilal Dedeyev, “Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 1/5, 2008, s. 207; Hasan Geyikoğlu, “Şah İsmail’in Devlet Kurma Faaliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur Muharebesi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 33, Erzurum, 2007, s. 223.

Van'ı fethetmiş, 1555 Amasya Antlaşması'yla bölge kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.³⁵ Van, sınır şehri olarak askeri ve stratejik önem kazanmış, Safevi faaliyetlerini izlemek, elçileri karşılamak ve güvenliği sağlamakla görevlendirilmiştir. İran seferlerinde üs noktası olarak kullanılmış, Anadolu defterdarı İskender Çelebi beylerbeyi atanmıştır.³⁶ Osmanlı döneminde camiler, medreseler, mescitler, hanlar ve hamamlar inşa edilerek bölgenin imarı hızlanmıştır.

1.3. Van'ın Osmanlı Dönemi İdari Taksimatı

Van'ın idari yapısı, Osmanlı-Safevi mücadeleleri nedeniyle sıkça değişmiştir. 16.-18. yüzyıllarda Van Beylerbeyliği'ne bağlı sancak sayısı 13-14 arasında değişmiş; Van, Adilcevaz, Bitlis, Erciş, Muş, Hakkâri, Mahmudi, Hizan, Bargiri, Karkar, Şirvi, Kisan, Espayird, Kotur ve Ağakis sancakları eyalete bağlı kalmıştır.³⁷ Bazı sancaklar Osmanlı sancağı statüsünde yönetilirken, diğerleri yurtluk-ocaklık veya hükümet statüsünde yerel nüfuzlu kişilere bırakılmıştır.³⁸

1831'de Van Eyaleti'nin imtiyazlı durumu devam etmiş; Van, Adilcevaz, Şirve/Şirvan, İspayirt, Köyin, Zeriki, Karkar, Ağakis, Erciş, Müküs, Muş, Bargiri (ocak), Hakkâri (hükümet), Bitlis (hükümet), Hizan (hükümet) ve

³⁵ Bilal Dedeyev, "Çaldıran Savaşına Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research, 2/6, 2009, s. 129-130; Mustafa Cezar, Mufassal Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 735-742, 907-908.

³⁶ Orhan Kılıç, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı ve Türk-Ermeni İlişkileri", Hoşgörü Toplumunda Ermeniler 3, Erciyes Üniversitesi Yayınları-153, Kayseri 2007, s. 40; Sami Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar- XVI. ve XVII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2003, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 19.

³⁷ Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar...", s. 192-193; Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, s. 107; Fahmettin Başar, Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730), TTK, Ankara, 1997, s. 129-134.

³⁸ Bayram Kodaman, Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986, s. 18-19; Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", s. 125.

Hoşab/Mahmudi (hükümet) sancakları eyalete bağlıdır.³⁹ 19. yüzyılda devlet otoritesinin zayıflaması, yerel yönetim çekişmeleri ve isyanlar Van Eyaleti'nde sorunlara yol açmıştır.⁴⁰ İran ve Rus tehdidi nedeniyle Van, livâ statüsüne düşürülerek Erzurum Eyaleti'ne bağlanmıştır.⁴¹ Ancak Van'ın Erzurum'a uzaklığı, olaylara zamanında müdahaleyi zorlaştırmış, idari yapıda yeniden düzenlemelere gidilmiştir.⁴²

Tanzimat'la yeni idari taksimat yapılandırılmış, asayiş, vergi ve askeri sorunları çözmek hedeflenmiştir.⁴³ 1847'de Diyarbakır, Van, Muş, Hakkâri, Cizre, Botan ve Mardin birleştirilerek Kürdistan Eyaleti kurulmuş, valiliğe Musul Valisi Esad Paşa atanmıştır.⁴⁴ Van, livâ olarak Kürdistan Eyaleti'ne dahil edilmiş, bu durum 1849-1850 yıllarına kadar devam etmiştir.⁴⁵ Kürdistan Eyaleti'nin geniş sınırları idari zorluklar yaratmış, 1849'da Hakkâri Eyaleti kurulmuş, Van bu eyalete bağlanmıştır.⁴⁶ 1851'de Van, Hakkâri Eyaleti'ne, 1852'de Erzurum Vilayeti'ne, 1853'te tekrar Hakkâri'ye bağlanmış, 1855'e kadar bu durum sürmüştür.⁴⁷ 1856'da Van Eyaleti yeniden tahsis edilmiş, 1866'ya kadar bu statü devam etmiştir. 1864 Vilayet-i

³⁹ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", Belleten, TTK, 15/60, 1951, s. 626.

⁴⁰ Fatih Gencer, "Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi, 29/47, 2010, s. 197-216; Fatih Gencer, Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 16-58.

⁴¹ Kamil Şahin vd. "Esad Muhlis Paşa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, s. 350; P. İ. Averyanov vd. Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl), Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 26-74; Erdal Çiftçi, 19. Yüzyıl Van'ında Ayan Bir Aile: Timurpaşazadeler, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 22, Sayı 58, s. 77.

⁴² Tarık Ziya Arvas, Hakkâri'de Hristiyan Bir Topluluk-Nasturiler (1836-1936), Hakim Yayınları, Ankara, 2015, s. 65-66; Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", Historiy Studies, 3/2, 2011, s. 147-162.

⁴³ Hakan Özoglu vd. Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği, Kitapyayinevi, İstanbul, 2005, s. 80-82.

⁴⁴ Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, s. 125; Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK, Ankara, 1997, s. 195.

⁴⁵ Devlet Salnamesi, H. 1265/1849, s. 81; H. 1266/1850, s. 45; M. A. Ubucini vd. Osmanlı'da Modernleşme Sancısı, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 49.

⁴⁶ Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, s. 125; Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu..., s. 196.

⁴⁷ Devlet Salnamesi, H. 1267/1851, s. 74; H. 1268/1852, s. 65; H. 1269/1853, s. 75; H. 1270/1854, s. 82; H. 1271/1855, s. 71.

Umumiye Nizamnâmesi'yle Van, 1867'de Erzurum Vilayeti'ne bağlanmış, 1876'ya kadar livâ statüsünde kalmıştır.⁴⁸ 1877'den 1908'e kadar Van, bağımsız vilayet statüsünde düzenlenmiş, yalnızca Hakkâri Sancağı'na bağlı Adilceviz, Edremit, Erciş, Gevaş, Müküs, Mahmudi, Hoşab, Bargiri, Albak, Çölemerik ve Gevar kazalarıyla yönetilmiştir.⁴⁹

1.4. Van'ın Demografik Yapısı

Van ve çevresinin dağlık coğrafyası, hareketli (göçebe ve yarı göçebe) nüfusu, teknik eksiklikler, sınıra yakınlık ve sınır değişiklikleri, demografik yapının tespitini zorlaştırmıştır.⁵⁰ Aşiretler, vergi ve askerlik endişeleriyle sayımları engellemiş veya zorlaştırmıştır.⁵¹ Sayımlar genellikle askeri birliklerin refakatiyle yapılmış, ancak şehir merkezleri dışında eksiklikler yaşanmıştır.⁵² Ahalinin muhalefeti nedeniyle sayımların tamamlanamadığı durumlar da rapor edilmiştir.⁵³ Şehir merkezlerinde sayımlar yapılabilirken, göçebe ve kırsal alanlarda büyük eksiklikler olmuştur.⁵⁴ Nüfus istatistikleri, yerel olaylar, yerel güçlerin inisiyatifi ve yabancı devletlerin politik projelerine bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. II.

⁴⁸ Devlet Salnamesi, H. 1272/1856, s. 68; H. 1273/1857, s. 67; H. 1274/1858, s. 75; H. 1275/1859, s. 73; H. 1276/1860, s. 73; H. 1277/1861, s. 78; H. 1278/1861, s. 78; H. 1279/1862, s. 80; H. 1280/1863, s. 73; H. 1281/1864, s. 71; H. 1282/1865, s. 70. H. 1283/1866, s. 76; H. 1284/1867, s. 93; H. 1285/1868, s. 105; H. 1286/1869, s. 200-201; H. 1287/1870, s. 153; H. 1288/1871, s. 248; H. 1289/1872, s. 251-252; H. 1290/1873, s. 150-151; H. 1291/1874, s. 155-156; H. 1292/1875, s. 179-180; H. 1293/1876, s. 183-184

⁴⁹ Devlet Salnamesi, H. 1295, s. 384-386; H. 1296, s. 174-175; H. 1297, s. 237-238; H. 1298, s. 88; H. 1299, s. 79; H. 1300, s. 313-314; H. 1301, s. 528-530; H. 1302, s. 540-542; H. 1303, s. 457-458; H. 1304, s. 418; H. 1305, s. 327-328; H. 1306, s. 474-484; H. 1307, s. 668-680; H. 1308, s. 660-672; H. 1309, s. 688-698; H. 1310, s. 698-706; H. 1311, s. 732-741; H. 1312, s. 750-759; H. 1313, s. 784-794; H. 1314, s. 794-804; H. 1315, s. 492-497; H. 1316, s. 588-596; H. 1317, s. 562-567; H. 1318, s. 604-609; H. 1319, s. 656-666; H. 1320, s. 668-676; H. 1321, s. 726-730; H. 1322, s. 740-744; H. 1323, s. 812-816; H. 1324, s. 876-880; H. 1325, s. 872-876; H. 1326, s. 874-877.

⁵⁰ Şeyhmus Bingöl, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 133-146.

⁵¹ BOA. DH. ŞFR. 165/25.

⁵² BOA. Y. PRK. ASK. 104/23.

⁵³ BOA. Y. PRK. UM. 32/20.

⁵⁴ Arvas, Sultan II. Abdülhamid..., s. 140-141.

Abdülhamid döneminde nüfus verileri, dünya siyasetinde bir araç haline gelmiş; Osmanlı Müslüman nüfusu yüksek gösterirken, seyyah ve konsoloslara Ermeni nüfusu lehine manipülasyon yapmıştır.⁵⁵

17. yüzyılda Evliya Çelebi, Van'da 11 mahallede 8.845 hane, 3'ü Ermeni, 8'i Müslümanlara ait olmak üzere 35.000-45.000 nüfus olduğunu belirtmiştir.⁵⁶ 1877-1878 devlet salnamelerine göre Van Vilayeti'nin nüfusu 233.629'dur.⁵⁷ Kemal Karpat, bu döneme ait aynı rakamları verir.⁵⁸ Justin McCarthy'nin 1885 sonrası verilerine göre Van Vilayeti'nin nüfusu şu şekildedir.⁵⁹

Tablo 1.1 1885-1911 Yılları Arası Van Vilayeti Nüfus Verileri

Yıl	Nüfus
1885-1886	250.895
1890-1891	261.434
1894-1895	270.183
1899-1900	281.532
1903-1904	290.954
1907-1908	300.691
1911	310.754

İstatistikler, her dört yılda yaklaşık 10.000 kişilik artış göstermektedir. Karpat'a göre 1894'te nüfus 273.000, 1914'te 259.141'dir.⁶⁰ 1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre vilayet nüfusu 309.120'dir.⁶¹ Anadolu Islahatı kapsamında 1896'da nüfus 229.612 olarak sayılmıştır.⁶² Vital Cuinet, 1890'larda vilayet nüfusunu 430.000 olarak belirtmiş,

⁵⁵ Fuat Dündar, Kahir Ekseriyet Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 172.

⁵⁶ Orhan Kılıç, Van Sancağı (1548-1648), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1994, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 326-327.

⁵⁷ Devlet Salnamesi, H. 1294/1877, s. 482; H. 1295/1878, s. 385.

⁵⁸ Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 255.

⁵⁹ Justin McCarthy vd. Müslümanlar ve Azınlıklar, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 44.

⁶⁰ Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, s. 321-385.

⁶¹ Van Vilayet Salnamesi, 1315/1897, s. 204.

⁶² Ali Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899, Eren Yayınları, İstanbul, 1993, s. 141.

ancak bu rakam, Nasturi nüfusunu 100.000 civarında göstermesi ve Müslüman nüfusu yüksek tahmin etmesi nedeniyle diğer verilerden farklıdır.⁶³ 1895'te Van Valisi Bahri Paşa, şifreli telgrafla vilayet nüfusunu merkeze bildirmiştir.⁶⁴

Tablo 1.2 1895 Yılına Ait Van Vilayeti Nüfus Verileri

Müslümanlar	173.773
Ermeniler	61.933
Nasturiler	25.054
Yahudiler	1.900
Toplam	262.660

Arşiv belgesine göre vilayette 88.887 gayrimüslim bulunmaktadır. Bahri Paşa, 1893'te Ermeni nüfusunu 61.258 olarak bildirmiştir.⁶⁵ Karpat'ın 1896 verileri bu rakamlarla uyumludur, ancak Nasturi nüfusu Katolik olarak açıklanmıştır.⁶⁶ Hakkâri Sancağı'nın göçebe ve yarı göçebe nüfusu nedeniyle nüfus tespiti zordur. Örneğin, Şakir Paşa, Beytüşşebap'ın nüfusunu 4.665, Gevar'ı 13.268 olarak bildirirken, Van Vilayet Salnamesi'nde bu rakamlar sırasıyla 37.665 ve 22.828'dir.⁶⁷ Nasturi nüfusundaki farklılıklar, sayımlara dirençten kaynaklanır.⁶⁸ Cuinet, Nasturi nüfusunu 92.000, Millingen 60.000, Osmanlı ise 1895'te 25.054 (5.054 sayım, 20.000 tahmin) olarak bildirmiştir.⁶⁹

1847'de Van Sancağı'nın erkek nüfusu 45.260, gayrimüslim nüfus Müslüman nüfustan fazla olarak

⁶³ Vital Cuinet, La Turquie D'Asie, Paris, 1891, s. 636.

⁶⁴ BOA. DH. ŞFR. 172/57.

⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 160/65.

⁶⁶ Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, s. 328-329; Arvas, Hakkari'de Hristiyan Bir Topluluk-Nasturiler

⁶⁷ BOA. Y. EE. 132/13; Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 204.

⁶⁸ BOA. DH. ŞFR. 169/39; BOA. BEO. 326/24411.

⁶⁹ Cuinet, La Turquie D'Asie, s. 719; Major Frederick Millingen vd. Kürtler Arasında Doğal Yaşam, Doz Yayınları, İstanbul, 1998, s. 163; BOA. DH. ŞFR. 172/57.

kaydedilmiştir.⁷⁰ 1870'te Frederick Millingen, Van merkez nüfusunu 14.000 (8.000 Ermeni, geri kalan Müslüman) olarak açıklamıştır.⁷¹ 1876 Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre Van ve Hakkâri nüfusu şu şekildedir:⁷²

Tablo 1.3 1876 Yılına Ait Van ve Hakkâri Nüfusu

Kaza ve Nahiye	Müslüman	Hristiyan	Toplam
Van Kazası	10.035	23.425	33.460
Gevaz Kazası	5.790	3.472	9.262
Çölemerik Kazası	35.000	5.000	40.000
Albak Kazası	15.900	7.500	23.400
Mahmudi Kazası	18.600	3.000	21.600
Erciş Kazası	14.000	2.300	16.300
Adilcevaz Kazası	2.500	1.400	3.900
Müküs Kazası	4.300	3.400	7.700
Gevaş Kazası	2.720	300	3.020
Şatak Kazası	6.870	4.200	11.070
Abağa Nahiyesi	4.000	-	4.000
Şemdinan Nahiyesi	14.260	7.107	21.367
Humaro Nahiyesi	2.150	-	2.150
Oremar Nahiyesi	2.360	2.850	5.210
Beytüşşebap Nahiyesi	2.400	1.200	3.600
Çal Nahiyesi	3.300	2.400	5.700
Hoşap Nahiyesi	3.600	1.700	5.300
Bargiri Nahiyesi	2.000	950	2.950
Karçikan Nahiyesi	2.500	1.000	3.500
Vastan Nahiyesi	2.400	1.700	4.100
Norduz Nahiyesi	2.600	500	3.100
Toplam ⁷³	157.285	73.404	230.689

Van merkez hariç, diğer yerleşimlerde Müslüman nüfus gayrimüslimi geçmektedir. Osmanlı kaynakları Müslüman nüfusu çoğunlukta gösterirken, yabancı kaynaklar

⁷⁰ Mehmed Hürşid Paşa vd. Seyahatname-i Hudud, Simurg Yayınları, İstanbul, 2007, s. 231.

⁷¹ Millingen, Kürtler Arasında Doğal Yaşam, s. 113.

⁷² Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1293/1876, s. 141.

⁷³ Kaza ve nahiyelerin nüfus oranları tek tek toplandığında tablodaki veriler çıkmaktadır. Ancak arşiv belgesindeki toplam veriler farklılık göstermektedir.

gayrimüslim nüfusu fazla bildirmiştir. McCarthy, 1878-1885 Van Sancağı nüfusunu şu şekilde açıklar.⁷⁴

Tablo 1.4 1878-1885 Yılları Arasında Van Sancağı Nüfusu

Tarih	Nüfus
1878	105.686
1878-1879	106.956
1879-1880	107.439
1880-1881	108.327
1881-1882	109.222
1882-1883	110.125
1883-1884	111.035
1884-1885	111.952

Bu dönemde nüfus yılda yaklaşık 1.000 artmış, ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve sağlık koşulları artışın düşük kalmasına neden olmuştur. Karpat, 1881-1882 için Müslüman ve Ermeni nüfusunu şu şekilde verir.⁷⁵

Tablo 1.5 Van Vilayeti'nde 1881-1882 Yılları İçin Müslüman ve Ermeni Nüfusu

	Müslümanlar	Ermeniler
Van Merkez Kaza	18.096	33.053
Erciş	7.735	3.711
Adilcevaz	6.229	4.040
Karçıkan	6.193	4.336
Gevaş	4.428	4.802
Müküs	3.548	4.234
Muradiye	3.501	1.383
Şatak	2.852	3.793
Toplam	54.582	59.382
Genel Toplam	113.964	

Bu tabloda Ermeni nüfusu Müslüman nüfustan fazladır. 1891'de Cuinet Van merkez nüfusunu 35.500, İsabella L. Bird 32.000 (yarısından fazlası Hristiyan), 1894'te Lynch 30.000 (10.000 Müslüman, 20.000 Ermeni), 1900'de

⁷⁴ McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 44.

⁷⁵ Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, s. 306.

Kieser 41.000 (17.000 Müslüman, 20.000 Ermeni, 4.000 diğer) olarak bildirmiştir.⁷⁶

1896'da Umum Müfettiş Ahmet Şakir Paşa, Van Sancağı nüfusunu şu şekilde bildirmiştir:⁷⁷

Tablo 1.6 1896 Yılına Ait Van Sancağı Nüfusu

Van Sancağı					
Kaza İsmi	Yahudi	Nasturi	Ermeni	İslam	Toplam
Van Kazası	-	748	35.000	27.950	63.698
Erciş Kazası	-	-	3.883	13.555	17.438
Adilcevaz Kazası	-	-	4.916	8.776	13.692
Bargiri Kazası	-	-	1.694	9.489	11.183
Gevaş Kazası	-	-	5.048	4.785	9.833
Karçıkan Kazası	-	-	4.503	6.866	11.369
Müküs Kazası	-	-	4.272	3.631	7.903
Şatak Kazası	-	399	4.862	8.301	13.562
Toplam	-	1.147	64.178	83.353	148.678

Tablo 1.7 1896 Yılına Ait Hakkâri Sancağı Nüfusu

Hakkâri Sancağı					
Kaza İsmi	Yahudi	Nasturi	Ermeni	İslam	Toplam
Çölemerik Kazası	-	1.158	400	6.402	7.960
Albak Kazası	702	711	4.090	15.771	21.274
Gevaz Kazası	346	4.117	629	8.176	13.268
Şemdinan Kazası	375	1.658	-	10.247	12.280
Beytüşşebap Kazası	-	-	137	4.528	4.665
Mahmudi Kazası	-	712	392	13.496	14.600
Hamidiye Kazası	-	147	1.090	5.750	6.987
Toplam	1.423	8.503	6.738	64.370	81.034

Van ve Hakkâri sancaklarının toplam nüfusu 229.612'dir. 1876 verileriyle karşılaştırıldığında nüfus

⁷⁶ Cuinet, La Turquie D'Asie, s. 700; Isabella L. Bird, Journeys in Persia and Kurdistan-Including a Summer in The Upper Karun Region and a Visit The Nestorian Rayahs, London, 1891, s. 340; Lynch, Armenia: Travels..., s. 79; Hans Lukas-Kieser, İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 264.

⁷⁷ BOA. Y. EE. 132/13.

azalmış, özellikle Çölemerik'in nüfusu 40.000'den 7.960'a düşmüştür. Bu, düzenli sayımların yapılamamasından kaynaklanır. 1897 Van Vilayet Salnamesi'nde nüfus şu şekildedir:⁷⁸

Tablo 1.8 1897 Van Vilayeti'nin Nüfus Verileri

Van Sancağı		Hakkâri Sancağı	
Kaza	Sayı	Kaza	Sayı
Van Merkez	63.698	Albak Kazası	27.274
Adilcevaz Kazası	14.692	Çölemerik Kazası	26.660
Erciş Kazası	19.338	Şemdinan Kazası	16.580
Bargiri Kazası	12.692	Gevaz Kazası	22.868
Şatak Kazası	13.562	Hamidiye Kazası	8.326
Gevaş Kazası	9.933	Beytüşşebap Kazası	37.665
Müküs Kazası	7.903		
Karçıkan Kazası	11.369		
Mahmudi Kazası	16.700		
Toplam	169.787	Toplam	139.373
Genel Toplam		309.160	

1894, 1897, 1906/1907 ve 1914 yıllarında Van Sancağı'nın nüfusu dini cemaatlere göre şu şekildedir:⁷⁹

Tablo 1.9 1894, 1897, 1906/1907 ve 1914 Yıllarına Ait Van Sancağı Nüfusu

1894 yılı		1897 yılı	
Müslüman	59.412	Müslüman	76.956
Gayrimüslim	60.448	Gayrimüslim	55.160
Toplam	119.860	Toplam	132.116
1906/1907 yılı		1914 yılı	
Müslüman	54.852	Müslüman	109.517
Gayrimüslim	59.382	Gayrimüslim	61.533
Toplam	113.964	Toplam	171.050

⁷⁸ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 204.

⁷⁹ Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, s. 318-382.

1897’de gayrimüslim nüfusun azalması, 1895-1896 Ermeni olayları ve köylerini terk eden Ermenilerden kaynaklanır. Müslüman nüfusun artışı ise göçebeliliğin azalmasıyla ilişkilidir.⁸⁰ 1906-1907’de Müslüman nüfusun azalması kıtlık ve kolera kaynaklı göçlere, 1914’te artışı ise Rus bölgesinden gelen muhacirlere bağlıdır.⁸¹ 1909’da Van Sancağı nüfusu 63.402 Müslüman, 50.562 Ermeni, toplam 113.964’tür.⁸² Karpat’ın 1914 verileri şu şekildedir:

Tablo 1.10 Van Vilayeti’nin 1914 Yılına Ait Nüfus Verileri

Yerleşim	Müslüman	Ermeni	Yahudi	Keldani	Nasturi	Yezidi	Toplam
Van	45.119	33.789			828		79.736
Erciş	27.323	8.083					35.406
Şatak	8.132	4.292		293			12.717
Adilcevaz	10.820	4.849					15.669
Gevaş	18.123	10.520					28.643
Hakkâri	21.848	3.461	836		1.534		27.679
Çölemerik	7.450	296			1.258		9.004
Mahmudi	10.230	528		835		1.366	12.959
Şemdinli	9.873		274		1.593		11.740
Gevaz	12.771	959	273		2.878		16.881
Hoşap	7.691	1.015					8.706
Toplam	179.380	67.792	1.383	1.128	8.091	1.366	259.140

Bu tablo, 1896’ya göre Nasturi, Ermeni ve Yahudi nüfusunda büyük bir değişiklik olmadığını, Müslüman nüfusta ise yaklaşık 33.000’lik artış olduğunu göstermektedir. Van’ın demografik yapısı, Müslüman ve gayrimüslim toplulukların bir arada yaşadığı, ancak siyasi ve sosyal olayların nüfus dengelerini etkilediği bir tablo sunar. Bu yapı, bölgedeki eğitim kurumlarının çeşitliliğini ve Osmanlı’nın eğitim politikalarının uygulanma biçimini doğrudan etkilemiştir.

⁸⁰ A. M. Menteşasvili vd. Dünden Bugüne Kürtler, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004, s. 207.

⁸¹ Arvas, Sultan II. Abdülhamid..., s. 146.

⁸² BOA. Y. EE. 33/58.

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT ÖNCESİ OSMANLI EĞİTİM SİSTEMİ VE VAN'DAKİ EĞİTİM KURUMLARI

2.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı Eğitim Sistemi

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesinde eğitim sistemi, sıbyan mektepleri ve medreseler etrafında şekillenmiştir. Bu kurumlar, çoğunlukla vakıflara bağlı olarak faaliyet göstermiş ve devletin doğrudan denetiminden bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürmüştür.⁸³ Bu bölüm, Tanzimat öncesi Osmanlı eğitim sisteminin temel unsurlarını, sıbyan mektepleri ve medreselerin yapısını, işlevlerini ve eğitim yöntemlerini ele alarak, Van'ın eğitim tarihine bağlam sunmayı amaçlamaktadır. Bu dönemde eğitim, dini ve ahlaki değerlerin aktarılmasına odaklanmış, ancak toplumsal ve bölgesel dinamikler doğrultusunda farklı uygulamalar ortaya çıkmıştır.

2.1.1. Sıbyan mektepleri

Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağını oluşturan sıbyan mektepleri, İslam'ın ilk yıllarına kadar uzanan köklü bir geleneğe dayanır. “Sıbyan” kelimesi, Arapça'da “çocuk” anlamına gelen “sebi” kelimesinin çoğulu olup “çocuklar” anlamını taşır. “Okul” kelimesi ise “yazı yazılan yer” anlamına gelen “ketebe” kökünden türemiş olup aynı zamanda “Kur'an öğretilen yer” olarak da kullanılmıştır.⁸⁴ İslam'ın ilk dönemlerinde açılan “Küttab”lara benzer

⁸³ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 1-8.

⁸⁴ Şadiye Yılmaz, Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 7.

okullar, Tanzimat öncesi Osmanlı vakfiyelerinde Darûl-Talim, Mektep, Mektebhâne, Muallimhâne, Darûl-ilm, Taşmekteb gibi çeşitli isimlerle anılmıştır. Şehir ve kasabaların her mahallesinde bulunduğu için “Mahalle Mektebi”, 5-6 yaşlarındaki küçük çocukların (sabi) eğitim gördüğü yer olarak da “Sıbyan Mektebi” adını almıştır.⁸⁵ Yoksul çocuklar için açılanlar ise “Küttab-ı Sebil” veya “Mekteb-i Sebil” olarak adlandırılmıştır.⁸⁶

Sıbyan mektepleri, devlet tarafından vergilerle değil, hükümdarlarından halkın her kesimine kadar hayırseverler tarafından inşa edilmiştir. Genellikle cami bitişiğinde veya yakınında yer alan bu okullar, kubbeli geniş bir odadan oluşurdu. Eğitim alanının yanı sıra, muallim ve kalfalar için ayrı odalar tahsis edilmiş, mümkün olduğunca geniş bir avlu bulundurulmuş ve derslikler birkaç basamak merdivenle yükseltilerek rutubetten korunmuştur.⁸⁷

Devletin sıbyan mektepleri üzerindeki etkisi, yalnızca uygun olmayan kişilerin bu okullara girmesini engellemekle sınırlı kalmış; bu nedenle, Tanzimat öncesinde bu okullara yönelik bir yönetmelik veya standart bir program belirlenmemiştir. Eğitim, öncelikle Kur'an'ı ezberden okuma ve ibadet yöntemlerini öğretme üzerine odaklanmıştır.⁸⁸ Tanzimat dönemine kadar sıbyan mekteplerinde Arapça Elifba, Kur'an, Tecvit, İlm-i hâl, namaz kılma usulleri ve namazda okunacak ayet ile dualar öğretilmiştir.⁸⁹

⁸⁵ Muhammed Ali Yazıcıbaşı, II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İbtidâi ve Rüşdiye Mekteplerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 58.

⁸⁶ Mustafa Ergün, “Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme”, Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı), 30, s. 735.

⁸⁷ Zülfü Demirtaş, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17/1, Elazığ, 2007, s. 174-175; Hasan Ali Koçer, Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 9.

⁸⁸ Necdet Sakaoğlu, Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 12.

⁸⁹ Cahit Baltacı, “Mektep”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 29, s. 6-7.

Sıbyan mekteplerinde okula başlama yaşı, bölgelere göre değişiklik göstermiştir. Anadolu’da genellikle 4 yaşında başlanırken, İstanbul’da bu yaş 5-6 arasında değişmiştir.⁹⁰ Kız ve erkek çocukların ayrı eğitim gördüğü okulların yanı sıra karma eğitim veren sıbyan mektepleri de mevcut olmuştur.⁹¹

Öğrenciler, halk arasında “âmin alayı” olarak bilinen “bed-i besmele cemiyeti” töreniyle okula başlatılırdı.⁹² Bu törenler, çocukları okumaya teşvik etmenin yanı sıra, ailelerde eğitim konusunda farkındalık oluşturmaya amaçlamıştır.⁹³ Öğrencileri motive etmek için ilkbahar aylarında en az bir kez düzenlenen geziler de önemli bir etkinlik olmuştur.⁹⁴ Ayrıca, bazı vakfiyelerde çocuklara para, elbise ve yiyecek yardımı yapıldığı belirtilmiştir; özellikle padişah ve vezir gibi devlet adamlarının yaptırdığı okullarda bu tür destekler sağlanmıştır.⁹⁵

Sıbyan mekteplerinde eğitim, hasır, kilim veya öğrencilerin evden getirdiği minderler üzerinde oturularak yürütülürdü. Sınıf derecesi bulunmaz, her öğrenci kendi gayret ve zekâsına göre hocanın kürsüsüne gelerek ders almıştır.⁹⁶ Farklı yaş ve seviyelerdeki öğrencilerin tek bir odada eğitim görmesi, bu bireysel öğretim yöntemini zorunlu kılmıştır. Bazen hocanın yardımcısı (kalfa) veya çalışkan bir öğrenci diğer çocuklara ders okuturdu. Öğrenciler, Kur’an ve duaları sallanarak tekrar eder, dini

⁹⁰ Yücel Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)”, *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, Cilt 15, s. 53.

⁹¹ Mefail Hızlı, “Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12, 2008, s. 85-86.

⁹² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2016)*, Pegem Akademi, Ankara, 2016, s. 89-90.

⁹³ İsmail Kara-Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, s. 300.

⁹⁴ Yılmaz, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mektepleri...*, s. 11-12.

⁹⁵ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi...*, s. 89-90.

⁹⁶ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu...*, s. 9.

bilgiler Türkçe olarak verilirken, anlamları açıklanmadan ezberletilmiştir.⁹⁷

Sıbyan mektebi hocaları, genellikle medrese eğitimi almış, okuma-yazma bilen ve çoğunlukla cami veya mescitlerde imamlık ya da müezzinlik yapan kişilerden seçilmiştir. Kız çocuklarına eğitim veren okullarda hocalar, genellikle Kur'an, Subha-i Sıbyan ve Tuhfa-i Vehbi gibi risaleleri okuyabilen yaşlı kadınlardı.⁹⁸ Bu kadın muallimler, "hoca", "hocahanım", "molla" veya "muallime" olarak anılır ve öğrencilerden ücret almışlardır.⁹⁹ Hocaların maaşları, vakıf okullarında genellikle 2-4 akçe arasında değişirken, vakıfsız okullarda velilerin verdiği ihsanlara bağlı kalmıştır.¹⁰⁰

Hoca seçiminde, fiziksel ve zihinsel yeterlilik, ahlak, haysiyet ve saygınlık gibi niteliklere özen gösterilmiştir. Hocaların sosyokültürel çevreyle uyumlu, bilgili, faziletli ve rehber kişiler olması hedeflenmiştir.¹⁰¹ Bu özellikler, çocukların ilk eğitimlerinde olgun ve saygın kişilerle karşılaşmasını sağlamayı amaçlamıştır.

Sıbyan mektepleri, 19. yüzyıl başlarına kadar bu yapıyla devam etmiştir. Ancak Avrupa'daki eğitim alanındaki ilerlemeler, Osmanlı'da ıslahat ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.¹⁰² İlk düzenleme girişimleri III. Selim döneminde (1789-1807) başlamış, sıbyan mekteplerinin sayısının artırılması ve öğrencilerin eğitime katılımı için bir ferman yayımlanmıştır. 17 Kasım 1804'te Selânik'teki Vodina mahkemesinde Kadı Seyyid Mehmed Said tarafından okunan bu ferman, çocukların sıbyan

⁹⁷ Akyüz, Türk Eğitim Tarihi..., s. 90.

⁹⁸ Baltacı, "Mektep", s. 6-7.

⁹⁹ Yahya Akyüz, "Osmanlı'da Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 15, 2004, s. 4.

¹⁰⁰ Hızlı, "Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi", s. 87; Kara-Birinci, Bir Eğitim Tasavvuru..., s. 16-17.

¹⁰¹ Yılmaz, Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mektepleri..., s. 14-15.

¹⁰² Baltacı, "Mektep", s. 6-7.

mekteplerine devam zorunluluğunu vurgulayan ilk önemli düzenlemelerden biridir. II. Mahmud döneminde (1808-1839), 1824/25'te yayımlanan talim-i sıbyan fermanı, çocuklara “zâruriyat-ı diniye” olarak adlandırılan Kur'an, tecvid ve ilmiyal bilgilerinin öğretilmesini zorunlu kılmış, ailelerin çocuklarını bu eğitimi tamamlamadan çalışma hayatına veya çıraklığa göndermesini yasaklamıştır.¹⁰³ Ancak bu uygulamalar İstanbul'la sınırlı kalmış, taşraya yaygınlaşmamıştır.¹⁰⁴

Tanzimat'tan bir yıl önce, 1838'de Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından ilköğretimle ilgili kararlar alınmıştır. Bu kararlarda, hocaların bilgi düzeyleri kontrol edilmiş, eğitime uygun olmayanlar görevden alınmış, öğrenciler sınıflara ayrılmış, her sınıfta farklı dersler okutulmuş, fakir öğrenciler için yatılı okullar açılmış ve sıbyan mektepleri ikiye ayrılarak farklı programlar uygulanmıştır. Ayrıca öğrencilerin devam zorunluluğu getirilmiştir.¹⁰⁵

2.1.2. Medreseler

Medreseler, Osmanlı eğitim sisteminin sıbyan mekteplerinden sonraki basamağını oluşturur. “Medrese” kelimesi, Arapça'da “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek” anlamına gelen ders (dirâse) kökünden türemiş bir mekân ismidir ve İslam tarihinde en yüksek eğitim-öğretim kurumlarını ifade eder.¹⁰⁶ İslamiyet'in ilk dönemlerinde medreseler henüz ortaya çıkmamışken, eğitim faaliyetleri küttablar, camiler,

¹⁰³ Gülşen İstek, İlk Yenileşme Döneminde Avusturya'da Eğitim ve Osmanlı Sistemi İle Mukayesesi (1774-1824), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2017, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 374-401.

¹⁰⁴ Baltacı, “Mektep”, s. 6-7.

¹⁰⁵ Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri...”, s. 46.

¹⁰⁶ Bozkurt, “Medrese”, s. 323.

saraylar, kitapçı dükkânları, ilim adamlarının evleri ve salonlarında yürütülmüştür.¹⁰⁷

Medreselerin ortaya çıkışı tek bir nedene bağlanamaz; farklı etkenler bu kurumların oluşumunda rol oynamıştır. Camilerdeki derslerin yoğunluğu, mescit ve camilerin devamı olmaları, Darûl-ilmelerin devamı niteliği, Şii mezhebine karşı propaganda amacı veya bir fıkhi mezhebi destekleme gibi çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.¹⁰⁸ İslam dünyasında ilk medresenin Bağdat'ta kurulan Nizamiye Medresesi olduğu yaygın bir görüştür ve İbn Hallikan ile İbn Adim gibi İslam tarihçileri, Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ü ilk medrese kurucusu olarak tanımlar. Ancak, Samanoğullarından İsmail b. Ahmed b. Esed b. Saman tarafından Buhara'da kurulan medresenin ilk olduğu da belirtilmiştir.¹⁰⁹

Medrese kelimesi 9. yüzyılda kullanılmaya başlanmış, ancak resmi olarak devlet eliyle medreselerin kurulması 10. yüzyılda Karahanlılar döneminde gerçekleşmiştir. Büyük Selçuklular döneminde medreseler, teşkilat, program, öğrenci ve müderris imkanları açısından büyük gelişim göstermiştir.¹¹⁰ Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar, Büyük Selçuklu medreselerini model alarak çok sayıda medrese inşa etmiştir.¹¹¹

Osmanlı Devleti'nde ilk medrese, 1331 yılında Orhan Gazi tarafından İznik'te kurulmuş; Davud-i Kayseri ve ardından Taceddin-i Kürdi müderris olarak atanmıştır. Edirne'nin fethiyle birlikte Osmanlı padişahları tarafından

¹⁰⁷ Mehmet Dalkılıç, "Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç", Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, M.Ş.Ü. Yayınları, 2013, s. 234.

¹⁰⁸ Şakir Gözütok, "Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler", Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler, M.Ş.Ü. Yayınları, 2013, s. 199-205.

¹⁰⁹ Gözütok, "Medreselerin Ortaya Çıkışı...", s. 210.

¹¹⁰ Abdullah Cengiz-Vildan Özişçi, "Eyyübîler Dönemi Halep Medreseleri", Dicle Akademik Dergisi, 3(2), s. 124-125.

¹¹¹ Abdullah Cengiz, Usûl-i Tedrîs ve Tederrîs Melekzâde Fuad İnceleme Metin, Çizgi Yayınevi, Konya, 2023, s. 10.

çok sayıda medrese inşa edilmiştir.¹¹² En üst düzey medreseler, Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Sahn-ı Semân ve Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı Süleymaniye medreseleridir. Fatih, Bizans'tan kalma Havariyyün Kilisesi'nin harabelerini temizleterek sekiz medrese içeren bir külliye kurmuş, kendi adıyla anılan camiye inşa etmiştir.¹¹³ Sahn-ı Semân'ın arka tarafında, hazırlık amacıyla "Tetimme" veya "Mûsıla-i Sahn" adıyla sekiz medrese daha yapılmıştır.¹¹⁴ Süleymaniye Külliyesi ise medrese-i evvel, sâni, sâlis, râbi, tıp medresesi, dârüşşifâ ve dârülhadisten oluşmuş, Osmanlı eğitim sisteminin zirvesini temsil etmiştir.¹¹⁵

Osmanlı medreseleri, amaç ve hizmet bakımından iki gruba ayrılır: İslami ilimler ile sonradan dahil edilen ilimlerin öğretildiği "umumi medreseler" ve yalnızca bir ilmin detaylı olarak öğretildiği "ihtisas medreseleri"dir. Umumi medreseler, kadı, müderris ve müftü yetiştirmek için kurulmuş; köylere kadar yaygınlaşmıştır. İhtisas medreseleri ise darülhadis, darülkurra ve tıp medreseleri olarak üçe ayrılmıştır.¹¹⁶

Medrese programları, akli ve nakli ilimler ile dini ve din dışı ilimlerden oluşmuştur. Dersler; hesap, hendese, hey'et gibi cüz'iyat ilimleri, belagat, mantık, kelam, Arapça sarf ve nahiv, dil ve edebiyat gibi alet ilimleri ve tefsir, hadis, fıkıh gibi ulum-ı âliye ilimlerini kapsamıştır. Derslerde genellikle Arapça kitaplar takip edilir, ancak eğitim dili

¹¹² Mehmet İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 28, s. 327-333.

¹¹³ Hüseyin Kasım Koca, Cumhuriyet Dönemi Medrese Eğitimi (Sivas Arıfan Medresesi Örneği), Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2017, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 29-30.

¹¹⁴ Ekrem Bulut, Sırat-ı Müstakim ve Sebülreşad Dergilerde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve İslah-ı Medaris Hakkındaki Düşünceler, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 21.

¹¹⁵ Koca, Cumhuriyet Dönemi Medrese Eğitimi..., s. 31.

¹¹⁶ Halil İnalıc, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), YKY, İstanbul, 2014, s. 176; Baltacı, "Mektep", s. 6-7.

Türkçe, yöntem ise takrir tarzında olmuştur.¹¹⁷ Farsça, III. Ahmet döneminde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın medresesinde okutulmaya başlanmış, ancak sınırlı kalmıştır.¹¹⁸ 16. yüzyıldan itibaren akli ve müspet ilimlerin öğretimi gerilemiş, kalam, tefsir ve hadis gibi dini ilimler ikinci planda kalmıştır.¹¹⁹

Medreselerde dersler, kubbeli ve hasır veya kilimle kaplı dershanelerde verilir; öğrenciler minderler üzerinde, müderris rahle önünde otururdu. Haftada beş gün ders yapılır, salı ve cuma tatil olmuştur. Sabah dersleri icazete esas teşkil ederken, ikindi dersleri tamamlayıcı olmuştur. Hücreler, kıdemli ve yetkin danışmend öğrencilere tahsis edilmiştir.¹²⁰ Öğretimde ezbercilik ön planda olsa da, tartışma ve açıklama yöntemleri de kullanılmıştır. Sahn ve Darülhadis medreseleri en üst düzeyde eğitim vermiştir.¹²¹ Eğitim süresi belirli bir zamanla sınırlı olmamış, ancak ilk dönemlerde yaklaşık dört-beş yıl sürerdi. 16. yüzyıldan itibaren bu süre azalmıştır.¹²²

Sıbyan mektebini tamamlayan öğrenciler, istedikleri medresede eğitime devam edebilir; seçimde müderrisin ünü veya medresenin sunduğu ilim etkili olurdu.¹²³ Öğrenci sayısı, vakıf şartlarına ve medrese büyüklüğüne göre değişir, genellikle 20-30'u geçmemiştir. Müderris-öğrenci ilişkisi, öğrencinin mutlak saygısına dayanmıştır. Medrese bitiminde “temessük”, Sahn-ı Semân bitiminde ise icazetname verilir; bu belgelerde öğrenci, müderris ve okunan kitapların bilgileri yer alırdı.¹²⁴

¹¹⁷ İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, s. 328.

¹¹⁸ Salih Özkan, Türk Eğitim Tarihi, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2014, s. 63.

¹¹⁹ Zengin, II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı..., s. 9-10.

¹²⁰ İpşirli, “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, s. 331.

¹²¹ Akyüz, Türk Eğitim Tarihi..., s. 67-68.

¹²² Bulut, Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad..., s. 74.

¹²³ İstek, İlk Yenileşme Döneminde Avusturya'da..., s. 311-312.

¹²⁴ Akyüz, Türk Eğitim Tarihi..., s. 69-70.

Medrese mezunları, alt kademe medreselerde 20-50 akçe maaşla müderris olur, ardından Sahn-ı Semân'da 50-60 akçe, en üstte Süleymaniye ve Darülhadis'te 60-100 akçe maaş almıştır. Bazı müderrisler kadı, kazasker veya müftü olur; en üst düzeydekiler ise Şeyhülislamlığa atanırdı.¹²⁵

16. yüzyıldan itibaren medreseler gerilemeye başlamıştır. Ehliyetsiz müderris atamaları, kadroların aşırı doldurulması, Arapça'ya aşırı önem verilmesi, vakıfların bozulması, öğretimin belirli merkezlerde toplanması, öğrenci isyanları ve siyasi baskılar bu gerilemede etkili olmuştur. Temel neden ise ilmi çalışma disiplininin ve zihniyetinin kaybolmasıdır. Avrupa'daki bilimsel, fikri ve teknik gelişmelere karşı medreselerin yetersiz kalması ve yeniliklere direnç göstermesi, gerilemeyi hızlandırmıştır.¹²⁶ Kanuni Sultan Süleyman döneminden Tanzimat'a kadar medreselerde önemli bir ıslahat yapılmamıştır.¹²⁷

Tanzimat'la birlikte eğitimde yenileşme döneminde, modern okullar açılmış, ancak medreselerin modernizasyonu için kayda değer bir adım atılmamıştır. Yine de medrese ıslahı için sınırlı çalışmalar yapılmış, ancak bunlar yetersiz kalmıştır. Medreseler, 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Maârif Vekâletine devredilmiş ve kapatılmıştır.¹²⁸ Bu yapı, Van gibi taşra vilayetlerinde eğitim kurumlarının oluşumunu ve gelişimini doğrudan etkilemiş, sıbyan mektepleri ve medreseler bölgedeki eğitim sisteminin temelini oluşturmuştur.

¹²⁵ Cahit Yalçın Bilim, Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1984, s. 6-7.

¹²⁶ Muhittin Polat, Konya Islah-ı Medaris-i İslamiye Medresesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2018, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 15; Zengin, II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı..., s. 12-13.

¹²⁷ Yıldız, Diyarbakir Vilayet'inde Eğitim (1870-1920), s. 10.

¹²⁸ İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", s. 332.

2.3. Tanzimat Öncesi Van Vilayeti'nde Eğitim Kurumları

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde eğitim sisteminin temel taşlarını sıbyan mektepleri ve medreseler oluşturmuştur. Bu kurumlar, büyük ölçüde vakıflara bağlı olarak işleyişlerini sürdürmüş, devletin doğrudan denetiminden bağımsız bir şekilde faaliyet göstermiştir. Van Vilayeti'nde eğitim kurumlarının yapısını ve işlevini anlamak için, bölgedeki vakıfların rolünü ve eğitim faaliyetlerine katkılarını incelemek önem taşır. Vakıflar, asırlardır barınma, sağlık, ekonomi, kültür ve eğitim gibi toplumsal ihtiyaçları karşılamış; özellikle sıbyan mektepleri ve medreselerin kurulmasında ve sürdürülmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.¹²⁹ Bu bölüm, Tanzimat öncesi Van Vilayeti'nde vakıfların eğitimle ilişkisini, sıbyan mektepleri ve medreselerin durumunu ele alarak, bölgedeki eğitim faaliyetlerinin tarihsel ve toplumsal bağlamını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2.3.1. Vakıfların Eğitimdeki Rolü

Osmanlı Devleti'nde her medresenin bir vakfiyesi bulunmuş, bu vakfiyelerde medresenin işleyişi, görevlilerin ücretleri ve diğer idari detaylar belirlenmiştir.¹³⁰ Vakıflara bağlılık, âlimlerin ve öğrencilerin geçim kaygısı gütmenden ilimle uğraşmasını sağlamış, böylece eğitim faaliyetlerinin sürekliliği desteklenmiştir.¹³¹ Van Vilayeti'nde eğitim kurumlarının vakıf sistemiyle olan bağı, bölgedeki eğitim faaliyetlerinin yapısını ve sürdürülebilirliğini doğrudan etkilemiştir.

¹²⁹ Muhammed Kemal Bostan, "Osmanlı'da Vakıfların Yeri ve Önemi", Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 2/7, 2017, s. 120-125.

¹³⁰ Cahit Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilat-Tarih, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976, s. 10-33.

¹³¹ Nebi Bozkurt, "Medrese", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 28, s. 323-327

1896 yılında Van Evkaf Muhasebe Dairesi hesaplarının, 1914 yılına ait defterler üzerinde yapılan teftişinde, Van Vilayeti genelinde toplam 40 vakıf tespit edilmiştir. Bunlardan 29'u Van Sancağı'nda, 11'i ise Hakkâri Sancağı'nda yer almaktadır. Vilayeteki vakıflar, iki kategoride sınıflandırılmıştır: Birinci kategori, leh-meşrutu vakıflardır; bu vakıflar, cami giderleri, öğretim masrafları, türbe bakımı ve diğer sosyal hizmetler gibi belirli amaçlara yönelik faaliyet göstermektedir. İkinci kategori, evladiye vakıflardır; bu vakıfların gelirleri, kız veya erkek fark etmeksizin evlada ve evladın evladına bırakılır.¹³² Vakıfların idaresi de iki şekilde düzenlenmiştir: Bir kısmı evkaf idaresi tarafından, diğer kısmı ise evrak idaresi Nezâreti altında mütevelliler aracılığıyla yönetilmiştir.¹³³

Van Sancağı'nda bulunan 29 vakıftan 9'u vakıf idarelerince, 20'si ise mütevelliler heyetince idare edilmiştir. Vakıf idareleri tarafından yönetilen 9 vakıf; 2'si Van merkezde, 3'ü Erciş kazasında, 1'i Adilcevaz kazasında, 2'si Gevaş kazasında ve 1'i Karçıkan (Tatvan-Reşadiye) kazasında bulunmaktadır.¹³⁴ Van merkezde Cami-i Kebir Vakfı¹³⁵ ve Şeyh Hamza Vakfı, Erciş kazasında Kara Yusuf Paşa Camii Vakfı ve Yemi Bey Camii Vakfı, Gevaş kazasında Erkanis Vakfı ve Hacı Zübeyir Vakfı, Adilcevaz kazasında Hatuniye Vakfı, Karçıkan kazasında Ziyaret Vakfı olarak kaydedilmiştir. 1894 yılı itibarıyla Van Sancağı'ndaki vakıfların toplam geliri 11.008 kuruş olarak belirtilmiş, ancak yalnızca 1.906 kuruş tahsil edilebilmiş, 9.102 kuruş ise bakaya kalmıştır.¹³⁶ Bu durum, vakıflardan toplanması gereken

¹³² BOA. Y.EE. 132/14.

¹³³ Tark Ziya Arvas, "19. Yüzyılın Sonlarında Van Vilayeti Vakıfları", *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1/1, 2017, s. 16.

¹³⁴ BOA. Y.EE. 132/14.

¹³⁵ BOA. BEO 3640/272949.

¹³⁶ BOA. Y.EE. 132/14.

gelirlerin eksik kalması nedeniyle toplumsal ihtiyaçların, özellikle eğitimin aksamasına yol açmıştır.

Evkaf idaresinin Nezâreti altında mütevelliler aracılığıyla yönetilen 20 vakıf ise şu şekilde dağılım gösterir: 8'i Van merkez kazada, 1'i Erciş kazasında, 1'i Bargiri kazasında, 4'ü Adilcevaz kazasında, 3'ü Gevaş kazasında ve 3'ü Karçıkan kazasında bulunmaktadır. Van merkezde Hüsrev Paşa Vakfı, İskender Paşa Vakfı, Mustafa Paşa Vakfı, Molla Kasım Vakfı, Çoravanis Vakfı, Şeyh Kara Vakfı, Güllü Vakfı ve Şeyh Abdurrahman Baba Mescid-i Şerifi Vakfı;¹³⁷ Adilcevaz kazasında Abdulselam Vakfı, Karaşeyh Vakfı, Taşkın Baba Vakfı ve Horanis Vakfı; Gevaş kazasında Verkanis Vakfı, İzzeddin Şir Bey Vakfı ve Gazi Bey Vakfı; Erciş kazasında Göki Vakfı; Bargiri (Muradiye) kazasında Haneki Vakfı; Karçıkan kazasında Karçıkan Vakfı, Hızır İlyas Vakfı ve Şahmanis Vakfı bulunmaktadır. 1894 yılında bu 20 vakfın toplam geliri 64.543 kuruş olarak belirtilmiş, ancak yalnızca 28.114 kuruş tahsil edilebilmiş, 36.426 kuruş bakaya kalmıştır.¹³⁸ Van Sancağı'ndaki vakıflardan 5'i cami, 2'si hem cami hem medrese, 1'i öğretim ve imaret, 4'ü öğretim, 10'u imaret, 5'i evladiye vakfı olarak faaliyet göstermiş; 2 vakfın faaliyet alanı ise belirtilmemiştir. Vakıfların medrese ve öğretim faaliyetlerine katkıları önemli bir yer tutmuştur.

Hakkâri Sancağı'nda ise evladiye vakfı bulunmamakla birlikte toplam 11 vakıf tespit edilmiştir. Bu vakıflardan 8'i cami, medrese veya medrese öğrencilerinin ihtiyaçlarına yönelik harcamalar yapmış; 2 vakıf cami, türbe ve yoksul insanların ihtiyaçlarını karşılamış; 1 vakıf ise ibtidâî derecesindeki bir okulun öğrencilerinin elbise ve diğer

¹³⁷ BOA. Y.EE. 132/14.

¹³⁸ BOA. Y.EE. 132/14.

ihtiyaçlarını karşılamıştır. Hakkâri Sancağı'ndaki vakıfların gelirlerinin büyük kısmı eğitime harcanmıştır ve bu vakıflar evkaf-ı mülhaka kategorisindedir. Sancakta bulunan vakıflar şunlardır: Hüsrev Bey Vakfı,¹³⁹ İzzeddin şir Bey Vakfı, Mustafa Bey Vakfı,¹⁴⁰ Haydar Bey Vakfı,¹⁴¹ Zeynel Bey Vakfı ve İbrahim Bey Vakfı.¹⁴² Hakkâri Sancağı'nda aynı isimle birden fazla vakfın bulunduğı görölmektedir. Vakıf kurucuları, bölgede önemli şahsiyetler olup birden fazla vakıf kurmuşlardır. İzzeddin şir, 14. yüzyılda Van, Vastan, Hoşap ve Hakkâri bölgelerinde etkili bir şahsiyet ve Hakkâri Beyliğı'nin idarecisi olmuştur.¹⁴³ Zeynel Bey, İzzeddin şir'in hanedanına mensup olup 16. yüzyılda Hakkâri Beyliğı yapmıştır.¹⁴⁴ Mustafa Bey ise 19. yüzyılda Hakkâri Beyliğı yapmış ve bölgede tanınmış bir şahsiyettir.¹⁴⁵

Van Vilayeti'nde tespit edilen vakıfların çoğı, eski tarihlerden itibaren faaliyet gösterdiği ve belgelerde “meşrutları münkarızdır” ifadesiyle belirtildiğı üzere, eğitim ve imaret gibi faaliyetleri yerine getirme konusunda yetersiz kalmış ve niteliklerini yitirmiştir. Vakıfların işlevselliğini kaybetmesi, bölgedeki eğitim faaliyetlerinde aksamalara yol açmış; sıbyan mektepleri ve medreselerin sürdürülebilirliğı, vakıf gelirlerindeki bu sorunlardan doğrudan etkilenmiştir. Bu durum, Tanzimat öncesi Van Vilayeti'nde eğitim kurumlarının sınırlı kaynaklarla

¹³⁹ Elelyan Karyesi, günümüzde Van Başkale ilçesine bağı Görölük köyünde bulunmaktadır; Tarih Ziya Arvas, “Devlet Sahnemelerine Göre 1848-1914 Yılları Arasında Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 30, s. 401-415.

¹⁴⁰ Dize karyesi, günümüzde Hakkâri'ye bağı Üzümcü köyü'dür; Arvas, “19. Yüzyılın Sonlarında Van Vilayeti Vakıfları”, s. 19.

¹⁴¹ Haydar Bey Vakfı, Hoşap'ta bulunan bir okulda, muhtemelen modernleşme çabaları çerçevesinde açılmış ibtidâi derecesinde eğitim veren bir okulun öğrencilerinin yetişkin olanlarının elbise ve diğer masraflarını karşılamak üzere vakfedilmiş olup, geliri 1.183 kuruştur; BOA. Y.EE. 132/14.

¹⁴² BOA. Y.EE. 132/14.

¹⁴³ şahabettin Öztürk vd., “Hakkâri Meydan Medresesi”, Vakıflar Dergisi, 29, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2005, s. 373-396.

¹⁴⁴ Arvas, “19. Yüzyılın Sonlarında Van Vilayeti Vakıfları”, s. 20.

¹⁴⁵ Fatih Gencer, “19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağı'na Dair Bazı Tespitler”, Tarih Okulu Dergisi, 8/23, Eylül, 2015, s. 409-431.

faaliyet gösterdiğini ve merkezi otoritenin taşradaki eğitim üzerindeki etkisinin zayıf olduğunu ortaya koymaktadır.

2.3.2. Van Vilayeti'ndeki Sıbyan Mektepleri

Tanzimat öncesi dönemde, Osmanlı Devleti'nde sıbyan mektepleri ilköğretimin temelini oluşturmuş, genellikle vakıflar veya halk tarafından idare edilmiştir. Bu okullarda öğrenci kaydı için resmi bir belge oluşturulmamış, mezuniyet belgesi veya şehadetname düzenlenmemiştir. Devletin doğrudan idari kontrolünden uzak olmaları nedeniyle, sıbyan mektepleriyle ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşmak oldukça güç olmuştur. Bu konuda yapılan araştırmalar sınırlı kalmış; vakfiyeler, sözlü tarih çalışmaları ve Osmanlı'nın son döneminde yaşayanlarla yapılan mülakatlar, yalnızca kısıtlı bilgi kırıntıları sunabilmiştir. Taşra bölgelerinde, özellikle Van gibi vilayetlerde, bu bilgilere ulaşmak daha da zorlaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde maârife dair yayımlanan istatistiklerde bile sıbyan veya mahalle okullarının sayıları yaklaşık olarak verilmiştir. Osman Ergin, Türkiye Maârif Tarihi adlı beş ciltlik eserinde, İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin tam sayısını belirlemedeki zorluğu şu sözlerle ifade etmiştir: *“İstanbul'da mektep yapmış olanların ruhlarını şad etmek için hepsinin adlarını burada göstermek isterdim. Buna muvaffak olamadım.”* Ergin, devamında; İstanbul'da bulunan sıbyan mektepleriyle alakalı Muallim Cevdet'in 198 rakamını verdiğini açıklamıştır. Evliya Çelebi'nin ise 1630 yılı için 1299 okul bulunduğunu belirtmiş fakat Evliya Çelebi'nin verdiği rakamların bazen sağdan bazen de soldan bir rakamın fazla olduğunu, bu nedenle vermiş olduğu bu sayının 299 olabileceğini açıklamıştır. Ergin, Tanzimat'tan sonra okul sayısının 360 civarında olduğunu

açıklamıştır.¹⁴⁶ Osman Ergin'in yapmış olduğu bu anlatımlardan da anlaşılacağı üzere, sıbyan mekteplerinin sayısının tam olarak tespit edilmesi mümkün değildir.

Van Vilayeti özelinde, sıbyan mekteplerine dair bilgiler sınırlı olsa da, mevcut kaynaklar bölgedeki eğitim faaliyetlerine ışık tutmaktadır. 1655 yılında Kâtip Çelebi, Van'da 20 adet elifba okunan sıbyan mektebi bulunduğunu, bunlardan 3'ünün yukarı kalede, geri kalanlarının ise şehir içinde yer aldığını belirtmiştir. Çelebi, sıbyan mekteplerinde okuyan öğrencilerin terbiyeli, olgun ve gayet güzel Farsça okuduklarını açıklamıştır.¹⁴⁷ Sami Ağaoğlu, 1848-1852 yılları arasında Van şehrinde camilere bitişik 12 sıbyan mektebinin olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁸ 1871 yılı Erzurum Vilayet Salnâmesi'nde; Van Sancağı'nda Müslümanlara ait 67 adet sıbyan mektebinin bulunduğunu ve 22 adet sıbyan mektebinin da Hristiyanlara ait olduğu kaydedilmiştir.¹⁴⁹ 1874 yılı Erzurum Vilayet Salnâmesi'ne bakıldığında ise Müslümanlara ait olan sıbyan mektepleri aynı kalmakla birlikte Hristiyanlara ait sıbyan mekteplerinde bir artış olmuş ve okul sayıları 29'a çıkmıştır.¹⁵⁰

1871 yılı Van Vilayeti'nin sancak, kaza ve köylerinde bulunan sıbyan mektebi sayıları şu şekildedir:¹⁵¹

Tablo 2.11 Van Vilayeti'nde Bulunan Sıbyan mektebi Verileri

Kaza İsmi	İslam	Hristiyan	Kilise
Van Kazası	6	30	12
Gever Kazası	.	.	10
Çölemerik Kazası	.	3	5
Albak Kazası	2	1	10
Mahmudi Kazası	.	.	.

¹⁴⁶ Osman Ergin, Türk Maârif Tarihi, Cilt. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 88-89.

¹⁴⁷ Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt. 1, 4. Kitap, YKY, İstanbul, 2004, s. 263.

¹⁴⁸ Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 60.

¹⁴⁹ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288/1871, s. 144.

¹⁵⁰ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1291/1874, s. 139.

¹⁵¹ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288/1871, s. 148.

Erciş Kazası	3	3	18
Adilcevaz Kazası	5	2	10
Müküs Kazası	2	15	31
Gevaş Kazası	2	7	27
Şatak Kazası	1	1	7
Şemdinan Nahiyesi	.	4	.
Homaro Nahiyesi	.	.	.
Oreman Nahiyesi	.	.	.
Beytüşşebab Nahiyesi	.	.	.
Çal Nahiyesi	.	1	1
Hoşab Nahiyesi	.	.	.
Bargiri Nahiyesi	.	.	5
Karcıkan Nahiyesi	.	.	13
Vastan Nahiyesi	.	.	10
Nurdüz Nahiyesi	.	.	3
Toplam	21	66	162

Müslüman ve gayrimüslim sıbyan mektebi sayılarına bakıldığında, gayrimüslimlere ait okul sayısı Müslümanların okul sayısının üç katından fazladır. Bu durum da bölgede Müslüman eğitim kurumlarının azlığı ortaya çıkmaktadır.

1872 yılında Erzurum Vilayet Salnâmesi'nde; Hakkâri Sancağı'nda Müslim ve gayrimüslim olmak üzere toplamda 11 adet sıbyan mektebinda eğitim yapıldığı açıklanmıştır. Hakkâri Sancağı'nın Albak kazasında; 1 Müslim ve 2 Hristiyan, Çal nahiyesinde; 1 Müslim, Çölemerik kazasında; 3 Müslim ve Şemdinan nahiyesinde; 4 Müslim sıbyan mektebi bulunmaktadır.¹⁵² Vilayet salnâmesine göre bu tarihte Hakkâri Sancağı'na bağlı olan Gever ve Beytüşşebab'ta sıbyan mektebinin olmadığı veya kayıtlara yansımadağı anlaşılmaktadır. Hristiyan sıbyan mekteplerinin de sadece Albak'ta olduğu ve diğer yerlerde olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵³ Mevcut bulunan sıbyan

¹⁵² Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1289/1872, s. 148.

¹⁵³ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1289/1872, s. 143.

mekteplerinin artık devletin ve bölgenin ihtiyaçlarını karşılamadığı anlaşılnca Osmanlı Devleti, modern okulların açılması girişimlerinde bulunmuştur. Bu kapsamda, Hakkâri Sancağı'nda da modern temel eğitime ihtiyaç duyulmuş ve bu ihtiyaç Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi tarafından Maârif Nezâreti'ne gönderilen 22 Aralık 1887 tarihli yazı ile dile getirilmiştir. Mezkûr yazıda, ırk ve din ayırımı yapılmadan bölgede bulunan Nasturilerin de dâhil olduğu eğitim politikası şu şekilde dile getirilmiştir:

“... Muallimleri Nasturi Papazlarından olmak ve bu muallimlere aylık iki yüz ve bevvablarına elli kuruş maaş ve her mektep için üç yüz kuruş da masarîf-i müteferrika tahsisi ve Nasturi etfallerinin lisan-ı Osmani ile de tedrisi için iki yüz elli kuruş maaşla Türki muallimi dahi tayin kılınmak üzere Tuhub, Tiyyari-i Ulya ve Tiyyari-i Süfla nahiyeleri ile Gevar sancağı merkezinde bulunan Berzelan ve Çölemerik'e tabi Koçani karyelerinde birer mektep açılması mevki açısından maslahat bakımından elzemdir... çünkü şu aralık bir takım Amerika ve İngiliz misyonları Nasturi kabileleri içinde dolaşıp beğendikleri yerlerde birer mektep açmaya gece gündüz çabalamaktadırlar. Vilayetçe alınan müessir tedbirler sayesinde Nasturilerin birtakımı bunları kabul etmeyip def etmekte ise de bazıları akçeye tama etmekte ve iğfal olunmaktadırlar. Bunların açacakları mekteplerin usul ve nizamı dairesinde men' ve kapatılması mahallerine yazılmakta ise de bu adamların buralardan külliyyen ellerinin kesilmesi, sözü edilen mekteplerin yanı sıra, sair icab eden yerlerde de yalnız hocalarına iki yüz kuruş maaş verilmek üzere lüzumu kadar mektep açılması için vilayete izin verilmesine bağlıdır. Bunun mevki açısından ve siyaseten birçok faydası dahi olacağı...” şeklinde açıklanmıştır.¹⁵⁴

Yazının devamında, bölgede istenilen seviyede ilerleme kaydedilmesi için ihtiyaç olarak görülen maârifin geliştirilmesi gerektiği ve devletin de maârifin geliştirilmesi

¹⁵⁴ BOA. MF. MKT. 104/104.

için destekte bulunması gerektiği şu ifadelerle dile getirilmiştir:

“Hakkâri vilayeti ahalisinin muhtaç oldukları ıslahat ve terakkiyatın güzel bir şekilde vücuda gelmesi ahalinin maârif ve ilim tahsil etmesine bağlıdır. Maârifin yaygınlaştırılması ve ilim nurunun neşri yoluna gidilmezse, cehalet karanlığıyla zahiri bir saâdet ve maneviyat sebeplerini aramaktan aciz bulunan vahşi ahalinin hallerinin ıslahına olunacak teşebbüslerin layıkıyla faydalı olamayacağı muhakkaktır. Bu cihetle vilayette ilim ve maârifin yaygınlaştırılması hususuna devletçe bakılmak ehemmiyetli ve lüzumlu olup, ona göre bir an evvel gereğinin yapılması lazımdır.”¹⁵⁵

İlgili yazışmaların ardından ve Hakkâri İdari Meclisinin çabalarına rağmen bir netice elde edilemediği anlaşılmaktadır. Van Valisi de bölgenin durumunu yerinde teftiş ederek, mevcut durumun yazışmalarda belirtildiği gibi olduğunu teyit etmiştir. Bunun üzerine Van Valisi, yazışmalarda belirtilen hususların yerine getirilmesini, eğer bu durum yerine getirilemiyor ise en azından Çölemerik’te bir rüşdiye mektebinin açılmasına müsaade edilmesini istemiştir.¹⁵⁶

Yukarıda belirtilen yazışmalardan da anlaşıldığı üzere, Hakkâri Sancağı’nda modern okulların açılması uzun yıllar almıştır. Netice itibarıyla modernleşme dönemiyle birlikte bir yandan geleneksel eğitim yapan sıbyan mektepleri modern eğitim veren ibtidâilere dönüştürülmüş ve dönüştürülen okulların yanında yeni okullarda açılmaya başlanmıştır.

Van Vilayeti’nde hakkında detaylı bilgiye ulaşılan yalnızca bir sıbyan mektebi tespit edilebilmiştir. Tespit

¹⁵⁵ BOA. MF. MKT. 104/104.

¹⁵⁶ BOA. MF. MKT. 104/104.

edilen Hüsrev Paşa Mektep ve Muallimhanesi hakkındaki bilgiler aşağıda açıklanmıştır.

Hüsrev Paşa tarafından kurulmuş olan külliyeinin içerisinde fakir çocuklara Kuran öğretilmesi amaçlanmıştır. Okul, külliyeinin içerisinde iki bitişik evden oluşmaktadır. Evlerden biri okul diğeri de muallimhane şeklinde inşa edilmiştir. Muallimhanede görev yapacak muallimin geçmişi temiz, dürüst ve sağlam bir karaktere sahip, şeriat ve fıkıh konusunda bilgili, emniyetli, dinin gereklerini yerine getiren, öğrenciye ceza ve ödül vermesini bilen, Kuran'ı tecvitli ve güzel okuyan, öğretme işini iyi bilen biri olması istenmiştir. Çocuklara derslerini tekrar ettirecek yardımcı muallimin de aynı vasıflarda olması istenmiştir. 1571 yılında muallime günlük 5 akçe muallim muavinine ise günlük 2 akçe ücret verilmesi uygun bulunmuştur.¹⁵⁷

Hüsrev Paşa, bayramlarda yetim çocuklara 6 diğerk çocuklara ise 3'er akçe bayramlık verilmesini, ramazan ayının sonunda okuldaki fakir ve yetim çocuklara elbise alınmasını istemiştir. Vakıf gelirlerinin artması durumunda, öğrencilerin soğuktan korunması için iki günde bir odun alınmasını, okula alınacak hasırların kusursuz ve eksiksiz olmasını, okulda öğrencilerden birinin Kuran'ı hatim etmesi halinde muallime 20, yardımcı muallime 10, diğerk öğrencilere 4'er akçe verilmesini istemiştir. Her sene 2 adet Kuran alınmasını ve bu Kuranların okulda okuyan fakir öğrencilere verilmesini istemiştir. Ayrıca her yılın bahar zamanlarında öğrencilere 100 akçe verilmesini, muallimlerle birlikte yemek yenilmesini ve yemekten sonra vakfın kurucusuna 1 Fatiha ve 3 İhlâs okunmasını istemiştir. Regaib gecesi, şaban ayının 15'i ve Kadir

¹⁵⁷ Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 59.

gecesinde öğrencilere 100 akçelik helva yapılması istenmiştir.¹⁵⁸

1897-1898 yılında Hüsrev Paşa Mektep ve Muallimhanesi yenileşme çabaları çerçevesinde ibtidâî mektebina dönüştürülmüştür. 1900-1903 yıllarına ait maârif salnâmelerine göre okulun yıllık masrafı 1.200 kuruş olarak açıklanmıştır.¹⁵⁹

2.3.3. Van Vilayeti'nde Medreseler

Van Vilayeti'nde medreseler, ilim ve kültür alanında köklü bir geleneğe sahip olmuş, sıbyan mekteplerine kıyasla daha yerleşik bir yapı sergilemiştir. Kaynaklarda genellikle medrese isimleri, bulundukları yerler ve öğrenci sayılarıyla birlikte anılmıştır. Ancak, Van Vilayeti'ndeki medrese sayılarına dair bilgiler, kaynaklar arasında farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar, bazı kaynakların yalnızca köklü ve büyük medreseleri zikretmesi, bazılarının ise küçük medreseleri de kapsamayı nedeniyle ortaya çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Van ve çevresini hâkimiyetine almasıyla birlikte, mevcut medreseler elden geçirilmiş ve ihtiyaç doğrultusunda yeni medreseler kurulmuştur. Ulu Cami Medresesi ve Bicanîye Medresesi, Osmanlı öncesi dönemde inşa edilmiş yapılardandır. Bicanîye Medresesi, Osmanlı döneminde İskender Paşa Medresesi'ne dönüştürülmüştür. Ulu Cami, Hüsrev Paşa, İskender Paşa ve Kaya Çelebi medreseleri, devletin sağladığı ekonomik, sosyal ve siyasi destek sayesinde etkilerini 1915 yılına kadar sürdürmüştür.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 59-60.

¹⁵⁹ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s. 691-692.

¹⁶⁰ Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 62.

Erzurum Vilayet Salnâmelerine göre, Van kazasında medrese sayıları farklı yıllarda değişiklik göstermiştir: 1871 yılında 4 medrese,¹⁶¹ 1874 yılında 6 medrese,¹⁶² 1876 yılında ise 40 medrese kaydedilmiştir.¹⁶³ 1897 yılı Van Vilayet Salnâmesi'nde 25 medrese belirtilirken,¹⁶⁴ 1900-1903 yılları maârif salnâmelerine göre Van Vilayeti genelinde 9 medrese bulunduğu açıklanmıştır.¹⁶⁵ 1897 yılı Van Vilayet Salnâmesi'ne göre, Van merkez kazada 10 medrese, Erçek nahiyesinde 2 medrese, Havasor nahiyesinde 2 medrese ve Tımar nahiyesinde 3 medrese bulunmaktadır.¹⁶⁶ Gevaş kazasında 1897 yılında 3 medrese ve 30 öğrenci, 1899-1903 yılları arasında ise 1 medrese ve 17 öğrenci kaydedilmiştir. Erciş kazasında 1899-1903 yılları arasında 1 medrese, 1 müderris ve 7 öğrenci; Adilceviz kazasında 1897 yılında 1 medrese, 1899-1903 yılları arasında 1 medrese, 1 müderris ve 15 öğrenci; Müküs kazasında 1897 yılında 30 öğrencili 1 medrese, ancak başka bir sayfada 5 medrese olduğu belirtilmiş, fakat öğrenci ve muallim sayıları hakkında bilgi verilmemiştir.¹⁶⁷ Hakkâri Sancağı'nda ise Hamidiye kazasında 1 medrese, Şemdinan kazasında 30 öğrencili 1 medrese, Albak kazasında 1897 yılında 1 medrese, 1899-1901 yılları arasında 1 medrese, 1 müderris ve 12 öğrenci, 1903 yılında 2 medrese, 2 müderris ve 27 öğrenci; Çölemerik kazasında 1899-1901 yılları arasında 1 medrese, 1 müderris ve 15 öğrenci bulunmaktadır.¹⁶⁸

¹⁶¹ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288/1871, s. 144.

¹⁶² Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1291/1874, s. 139.

¹⁶³ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1293/1876, s. 147.

¹⁶⁴ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 215.

¹⁶⁵ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1596; H. 1319/1901, s. 924; H. 1321/1903, s. 690.

¹⁶⁶ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 207.

¹⁶⁷ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 172, 207; Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1426-1427; H. 1319/1901, s. 924-925; H. 1321/1903, s. 690.

¹⁶⁸ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 188, 194-199; Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1426-1427; H. 1319/1901, s. 924-925; H. 1321/1903, s. 690.

1900-1903 yılı maârif salnâmelerinde Hüsrev Paşa Medresesi, Topçuoğlu Medresesi, İskender Paşa Medresesi, Cami-i Kebir Medresesi, Yahya Bey Medresesi, Hatuniye Medresesi, İzzeddin Şir Bey Medresesi, Piran Medresesi ve Meydan Medresesi zikredilmiştir.¹⁶⁹ Ancak, Arvas Medresesi ve Nehri Medresesi gibi köklü ilim merkezleri maârif salnâmelerinde anılmamıştır.¹⁷⁰ Rus konsolos Basil Nikitin, Van Vilayeti'nde Medrese-i Hüsreviye, İskenderiye Medresesi, Derviş Medresesi, Nehri Medresesi, Biskan Medresesi, Diza Medresesi, Hırvata Medresesi, Çölemerik Medresesi, Medrese-i Şeyhan, Medrese-i Müfti, Resulanis Medresesi ve Arvas Medresesi'nin bulunduğunu belirtmiştir.¹⁷¹

1840'larda Van'a gelen misyoner Southgate, Van merkezde 4 medresenin bulunduğunu, ancak bu medreselerin seviyesinin düşük olduğunu ve bölgedeki eğitim-öğretim kalitesinin yetersiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁷² Van Vilayeti'nde medreseler genellikle Kürtçe eğitim vermiş, ancak ahali ve aşiret çocuklarının Türkçe öğrenmesi için yeni medreselerin açılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.¹⁷³

Medreseler, asırlar boyunca ilim ve irfan yuvası olarak önemli bilim insanları ve devlet adamları yetiştirmiştir. Van'daki medreseler de bu konuda önemli bir yere sahiptir. Dördüncü Mehmed'in saray hocası Vani Mehmet Efendi, Van Kulu Lügatı'nın müellifi Mehmet Efendi, Van Tarihi'nin yazarı İbni Nuh, Nuh oğlu Bedreddin Ömer Efendi, Evliya Çelebi'nin bahsettiği Şani Efendi, Sefernâme-i İran adlı eserin sahibi şair ve edip Dürri Ahmet

¹⁶⁹ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1596; H. 1319/1901, s. 924; H. 1321/1903, s. 690.

¹⁷⁰ Basil Nikitin vd. Kürtler, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 280-282.

¹⁷¹ Nikitin, Kürtler, s. 280-282.

¹⁷² Southgate, Narrative Of a Tour..., s. 262-265.

¹⁷³ BOA. MF. MKT. 1019/38.

Efendi, Divan-ı Hümayun kâtipliği yapan Salim Efendi, Fehim Arvasi, Abdülhakim Arvasi, Van merkez müftülüğü yapan Seyid Taha Efendi ve Van muhafızı İshak Paşa gibi şahsiyetler, Van'daki medreselerde yetişmiştir.¹⁷⁴

Medreselerin önemini yitirmesiyle, özellikle sancak ve livalarda güvenilir bilgi toplamak ve analiz yapmak zorlaşmıştır. Salnâmelerde idareciler, memur kadroları, askeri teşkilat, nüfus, aşiretler, nehirler, mahalleler, camiler, tekke-zaviyeler, hanlar ve hamamlar detaylı bir şekilde işlenirken, medreseler yüzeysel olarak ele alınmıştır. Bu durum, medreselere verilen önemin azaldığını göstermektedir. Yine de salnâmeler, devletin resmi organları tarafından hazırlanmış ve döneme ışık tutan önemli belgeler olduğundan, medrese bilgilerinin tespitinde kullanılmıştır.

2.3.3.1. Arvas Medresesi

Arvas Medresesi, 15. yüzyılın ortalarında Müküs kazasına bağlı Arvas köyünde İbrahim Arvas tarafından kurulmuştur. Medrese bünyesinde 3.000 adet el yazması kitabın bulunduğu bir kütüphane açılmıştır. Ancak, Van'ın Rus işgaline uğradığı dönemde kütüphane yakılmıştır.¹⁷⁵ Medresenin müderrislerinden biri Molla Masum'dur.¹⁷⁶ II. Abdülhamid döneminde Seyyid Fehim Arvasi, medresede müderrislik yapmış; 93 Harbi'nde Ruslara karşı Bayezid cephesinde savaşmış, ardından hacca gitmeden önce II. Abdülhamid tarafından saraya davet edilerek 12 gün misafir edilmiştir. Kürtçe, Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine hâkim olan Seyyid Fehim'e, 1896 yılında ilmi faaliyetleri ve eğitime katkıları nedeniyle 400 kûsur kuruş

¹⁷⁴ Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 64-65.

¹⁷⁵ İbrahim Arvas, Tarihi Hakikatler, Biyografi.net Yayınları, İstanbul, 2007, s. 147-148.

¹⁷⁶ Nikitin, Kürtler, s. 280-282.

maaş bağlanmıştır.¹⁷⁷ Vefatından sonra maaşı oğlu Mehmed Efendi'ye tahsis edilmiş; Mehmed Efendi, bölgedeki karışıklıkların çözümünde rol alan âlim bir zat olarak tanımlanmıştır.¹⁷⁸ Seyyid Fehim'in vefatından sonra medresenin müderrisliğini oğlu Seyyid Muhammed Emin Efendi sürdürmüş, her yıl 3-4 öğrenci icazet almıştır.¹⁷⁹ Muhammed Emin Efendi'ye ilmi faaliyetleri için 200 kuruş maaş tahsis edilmiş; 1899 yılında vefat ettiğinde, Van Valisi Tahir Paşa'nın talebiyle bu maaş 300 kuruşa çıkarılarak Molla Masum Efendi'ye bağlanmıştır.¹⁸⁰

2.3.3.2. Bicaniye Medresesi

Van Vilayeti'nde Ulu Cami Medresesi'nden sonra en eski medrese olan Bicaniye Medresesi, Van Kalesi içinde Akkoyunlu beyi Emir Bican Süleyman Bey tarafından inşa ettirilmiştir.¹⁸¹ Van'ın 1548 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle medrese Osmanlı yönetimine geçmiş, ancak aynı yıl Sefaviler tarafından yakılmıştır. Bunun üzerine Van Beylerbeyi Çerkez İskender Paşa, ilim ehlinin yetişmesi için medreseye ödenek talep etmiş ve bu talep kabul edilmiştir.¹⁸² İskender Paşa tarafından yenilenen medrese, daha sonra İskender Paşa Medresesi olarak anılmaya başlanmış ve Osmanlı arşiv kayıtlarına bu şekilde geçmiştir.

2.3.3.3. İskender Paşa Medresesi (İskenderiye Medresesi)¹⁸³

Kanuni Sultan Süleyman döneminde, 1548 yılında Van'ın Osmanlı toprağı olmasıyla Çerkez İskender Paşa,

¹⁷⁷ BOA. BEO. 807/60463.

¹⁷⁸ BOA. BEO. 830/62227; 884/66257.

¹⁷⁹ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 79.

¹⁸⁰ BOA. BEO. 868/65098; BOA. Y. MTV. 195/28.

¹⁸¹ Kılıç, XVI. ve XVII Yüzyıllarda Van (1548-1648), s. 20.

¹⁸² Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 33.

¹⁸³ Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282.

Anadolu defterdarlığı ve Van Beylerbeyliği görevlerini yürütmüştür.¹⁸⁴ İskender Paşa, Sefaviler tarafından yakılan Bicanîye Medresesi'ni tamir ettirmiş ve medrese, İskender Paşa Medresesi olarak anılmıştır. Medrese, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1899-1903 yılları arasında Sinaniye Mahallesi'nde İskender Paşa Camii içinde yer aldığı, 1 müderris ve 5 öğrenciyle faaliyet gösterdiği belirtilmiştir.¹⁸⁵ Nikitin'e göre, medresenin müderrisliğini Molla Said Henari yapmıştır.¹⁸⁶ Medrese, Van'ın Orta Kapı Mahallesi'nde bulunmakta olup, içinde namaz için bir mescit ve 162 kitabın yer aldığı bir kütüphane mevcuttur. Vakfiyesinde, müderrisin Hanefî mezhebine bağlı olması ve akli ile nakli ilimleri iyi bilmesi gerektiği belirtilmiştir. 1679 yılında Sait Süleyman Efendi, 1851 yılında Esat Hakkı Efendi ibn-i Mehmet müderris olarak atanmış; vakıf, medresede müderris ve öğrencilerle birlikte toplam 10 kişinin eğitim almasını şart koşmuş, ayrıca bevval, ferraş, sirac ve noktacı gibi görevlilerin bulunmasını öngörmüştür.¹⁸⁷

2.3.3.4. Hüsrev Paşa Medresesi (Medrese-i Hüsrevîye¹⁸⁸)

1566 yılında Van Beylerbeyliği'ne atanan Hüsrev Paşa, Orta Kapı Mahallesi'nde Hüsrev Paşa Camii bünyesinde bir medrese inşa ettirmiştir.¹⁸⁹ Medrese, külliye içinde türbe, misafirhane, dersane, muallimhane, mutfak, kiler, dehliz, ambar, ahır, tabhane, imaret, odun ambarı, çeşme ve şadırvanla birlikte yer almaktadır. Medresenin inşaat tarihi kesin bilinmemekle birlikte, caminin yapıldığı 1567-1568

¹⁸⁴ Kılıç, XVI. ve XVII Yüzyıllarda Van (1548-1648), s. 225.

¹⁸⁵ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1426-1427; Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1596-1597; Maârif Salnamesi, H. 1319/1901, s. 924-925; Maârif Salnamesi, H. 1321/1903, s. 690.

¹⁸⁶ Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282.

¹⁸⁷ Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 33-36.

¹⁸⁸ Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282.

¹⁸⁹ Kılıç, XVI. ve XVII Yüzyıllarda Van (1548-1648), s. 147.

yılları arasında inşa edildiği kabul edilir.¹⁹⁰ Vakfiyesinde, müderrisin usul ve furua vakıf, makul, meşru, âlim, fetva vermeye yetkin, Hanefî mezhebine bağlı, müftü, din adamı, sözünde kararlı, fazıl, kâmil, ilmiyle amil ve edepli olması şart koşulmuştur. Öğrencilerin tatil günleri hariç sürekli eğitim-öğretimle meşgul olmaları istenmiştir.¹⁹¹ Kâtip Çelebi, medresede Dar'ül Kurra bulunduğunu, ancak hafız kıratından başka İbn Kesir, Seb'a ve Aşere kıratlarının okunmadığını ve istekli öğrenci bulunmadığını belirtmiştir.¹⁹² Medresede 11 danişmend öğrencisi eğitim almış, her birine hususi oda tahsis edilmiştir. Zamanla öğrenci sayısı artsa da 19. yüzyılda 5'e düşmüştür, bu da eğitim kalitesini olumsuz etkilemiştir. Müderris olarak 1690'da Hamza Efendi, 1746'da Hüsametdin Efendi yerine Mahmut Efendi, 1850'de İbrahim Efendi Bin Hüseyin, 1899'da Hacı Yusuf Efendi bin İbrahim, 1904'te Mehmet Akif Efendi atanmıştır.¹⁹³ 1900-1903 yıllarında medresenin öğrenci sayısı 5 olarak kaydedilmiş, müderris hakkında bilgi verilmemiştir.¹⁹⁴ Nikitin, Hüsrev Paşa Medresesi'nin Van'daki en iyi medrese olduğunu ve bilimsel faaliyetleriyle öne çıktığını ifade etmiştir.¹⁹⁵

2.3.3.5. Kaya Çelebi Medresesi

1660 yılında Van Sancağı'nda Akçalı Kaya Çelebi Ali, Koçi Bey Mahallesi'nde medrese inşaatına başlamış, ancak 1663-1664 yıllarında Firari Kara Mustafa Paşa tarafından öldürülmesiyle inşaat durmuştur. Daha sonra Kaya Çelebizade Mehmet Ağa'nın akrabası Çend Dedemoğlu Ağa, cami ve medrese inşaatını tamamlamıştır. 1864

¹⁹⁰ Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 47.

¹⁹¹ Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 48-50.

¹⁹² Kahraman-Dağlı, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 263.

¹⁹³ Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 48-50.

¹⁹⁴ Maarif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1596; H. 1319/1901, s. 924; H. 1321/1903, s. 690.

¹⁹⁵ Nikitin, Kürtler, s. 280-282.

yılında Kaya Çelebi Camii bitişiğinde bir rüşdiye inşa edildiği bilinmekte olup, bu rüşdiyenin muhtemelen medresenin yerine yapıldığı düşünülmektedir. Müderris ve öğrencilerin Hanefi mezhebine bağlı olması şart koşulmuştur.¹⁹⁶

2.3.3.6. Topçuoğlu Medresesi

Evliya Çelebi'nin Tebriz Kapı Medresesi olarak adlandırdığı bu medrese, Van merkez sancağında Topçuoğlu Mahallesi'nde, Kızıl Cami bünyesinde yer alır ve Kızıl Cami Medresesi, Tebriz Kapı Medresesi veya Sinan Bey Medresesi olarak da anılmıştır.¹⁹⁷ Medresenin açılış yılı bilinmemekle birlikte, banisinin Topçuoğlu olduğu belirtilmiştir. 1899-1903 yıllarında medresede 1 müderris ve 12 öğrenci bulunmuş, ancak müderris hakkında bilgi verilmemiştir.¹⁹⁸

2.3.3.7. İzzeddin Şir Bey Medresesi

Gevaş kazasında, İzzeddin Şir Camii bünyesinde bulunan medresenin banisi, Hakkâri beylerinden İzzeddin Şir Bey'dir.¹⁹⁹ Açılış yılı bilinmemekle birlikte, medrese mutfak ve kiler gibi bölümlerden oluşmaktadır ve Miran ile Basir adında iki medreseye bağlıdır.²⁰⁰ 1896 yılında 8 öğrencisi bulunan medrese için 1.000 kuruş, mütevellie 1.000 kuruş ve öğrencilere 270 kuruş tahsis edilmiş, ancak medrese bakımsız kalmıştır. Bu durum, tahsis edilen paranın mütevellide kalması veya hükümet sandığına aktarılmasından kaynaklanmıştır.²⁰¹ 1899-1903 yıllarında

¹⁹⁶ Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 52-53.

¹⁹⁷ Kahraman-Dağlı, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 263; Ağaoğlu, Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar, s. 57.

¹⁹⁸ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1426-1427; H. 1318/1900, s. 1596-1597; H. 1319/1901, s. 924-925; H. 1321/1903, s. 690.

¹⁹⁹ Sami Önal, Saâdetin Paşanın Anıları: Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896), Remzi Kitapevi, İstanbul, 2003, s. 152-153.

²⁰⁰ BOA. EV.d. 37818; BOA. EV.d. 38906.

²⁰¹ Önal, Saâdetin Paşanın Anıları..., s. 152-153.

medresede 1 müderris ve 17 öğrenci bulunmuş, ancak müderris hakkında bilgi verilmemiştir.²⁰²

2.3.3.8. Karaçoban Medresesi

Albak kazası Merziki aşiretinin merkezi Karaçoban köyünde bulunan medrese, Abdülhakim Arvasi'nin hilafet taşıdığı bir merkezdir. Abdülhakim Arvasi'den icazet alan öğrenciler, gittikleri köylerde medrese kurmuş ve ders vermiştir. Saâdettin Paşa, Karaçoban köyüne yaptığı ziyarette medresenin müderrisinin Abdülhakim Arvasi'nin öğrencisi olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “*Burada mükemmel bir mektep var. Başkale'den gelme bir molla, sarf ve nahiv, Molla Cami gibi dersler okutuyor. Dokuz kadar talebesi var, molların hocası Başkale'deki Abdülhakim Efendi imiş...*”²⁰³

2.3.3.9. Medrese-i Şeyhan (Şeyhler Medresesi)

Hakkâri Sancağı'nın Albak kazasında bulunan medresenin açılış yılı bilinmemektedir.²⁰⁴ 1897 Van Vilayet Salnâmesi'nde medrese, “*ulum-ı ulya ve aliye tahsiline mahsus ve hizmet-i talimiyesi bazı zevat-ı fazla uhdesinde, mükemmel ve muntazam bir medrese*” şeklinde tanımlanmıştır.²⁰⁵ 1896 yılında Saâdettin Paşa'nın ziyareti sırasında medresenin müderrisliğini Abdülhakim Arvasi'nin yaptığı belirtilmiştir. Paşa, Arvasi'yi şu şekilde tasvir etmiştir:

“*Bu muhterem kişi 40 yaşlarında var. On-onbeş tane mükemmel icazetname talebesi var. Kimini Çölemerik'e, kimini Gevar'a, kimini de Şemdinan'a tedris için göndermiş. Bugün dokuz kadar talebesi var. Çok çalışıyor.*”

²⁰² Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1426-1427; H. 1318/1900, s. 1596-1597; H. 1319/1901, s. 924-925; H. 1321/1903, s. 690.

²⁰³ Önal, Saâdettin Paşanın Anıları..., s. 119.

²⁰⁴ Nikitin, Kürtler, s. 280-282.

²⁰⁵ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 188.

*Gayretleri boşa gitmesin inşallah. Yalnız âlim değil, hilafeti de var. Nakşibendî tarikatındandır.”*²⁰⁶

Abdülhakim Arvasi’den icazet alan öğrenciler, çevre köylerde medrese kurmuş ve ders vermiştir. 1891 yılında Arvasi’ye hizmetlerinden dolayı dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ve bir gümüş madalya verilmiştir.²⁰⁷ 1899 yılında Van Valisi Tahir Paşa, medresenin ve bağlı tekkesinin mali sıkıntıları yaşadığını belirterek, tekke için 500 kg buğday ve medrese için 400 kuruş olan ödeneğin 1.000 kuruşa çıkarılmasını talep etmiş, bu talep hükümet tarafından kabul edilmiştir.²⁰⁸

2.3.3.10. Diğer Medreseler

Aşağıdaki tabloda, arşiv belgelerinde ve tetkik eserlerde varlığı tespit edilen, ancak hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan medreseler listelenmiştir:

Tablo 2.12: Van Vilayeti’nde Açılmış Olan Diğer Medreseler.

Bulunduğu Yer	Medrese İsmi
Van	Sofu Mehmet Paşa Medresesi (1530) ²⁰⁹
Van	Horhor Medresesi ²¹⁰
Van	Abbas Ağa Medresesi ²¹¹
Van	Derviş Medresesi ²¹²
Van	Biskan Medresesi ²¹³
Van	Şeyh Zeyve Zebun Medresesi ²¹⁴
Van	Cami-i Kebir Medresesi ²¹⁵
Van	Mir Hasan-ı Veli Medresesi ²¹⁶
Van	Melik Mehmet Medresesi ²¹⁷

²⁰⁶ Önal, Saâdettin Paşanın Anıları..., s. 119-122.

²⁰⁷ Takvim-i Vekayi, nr. 64, s. 2, 25 Muharrem 1309 (30 Ağustos 1891).

²⁰⁸ BOA. BEO. 186/36; BOA. BEO. 1286/96387.

²⁰⁹ Yılmaz Ötügen, “Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Prof. Albert Louis Gabriel Özel Sayısı, Ankara, 1978, s. 362.

²¹⁰ Kahraman-Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 263.

²¹¹ Kahraman-Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 263.

²¹² Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282.

²¹³ Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282.

²¹⁴ Ağaoglu, *Van Merkez Sancağı’ndaki Vakıflar*, s. 57.

²¹⁵ Maarif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1426-1427, H. 1318/1900, s. 1596-1597; H. 1319/1901, s. 924-925; H. 1321/1903, s. 690.

²¹⁶ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 172.

²¹⁷ Ağaoglu, *Van Merkez Sancağı’ndaki Vakıflar*, s. 55-56.

Van	Diza Medresesi ²¹⁸
Van	Hırvata Medresesi ²¹⁹
Van	Hatuniye Medresesi ²²⁰
Van	Yahya Bey Medresesi ²²¹
Van	Nehri Medresesi ²²²
Hakkâri	Medrese-i Müfti ²²³
Hakkâri	Meydan Medresesi ²²⁴
Hakkâri	Resulani Medresesi ²²⁵
Hakkâri	Piran Medresesi ²²⁶

Van Vilayeti ve Hakkâri Sancağı'nda Tanzimat öncesi dönemde eğitim, sıbyan mektepleri ve medreseler aracılığıyla yürütülmüş; bu kurumlar, bölgenin dini, kültürel ve sosyal yapısına uygun bir eğitim modeli sunmuştur. Medreseler, özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda, Hüsrev Bey, İzzeddin Şir Bey, Mustafa Bey gibi kanaat önderleri ve beylerbeyi tarafından kurulan vakıfların desteğiyle önemli ilim ve devlet adamları yetiştirmiştir. Ancak, 17. yüzyıldan itibaren medreselerin bozulmaya başlaması, eğitim kalitesinin düşmesi ve çağın gerektirdiği yeniliklere uyum sağlayamaması, Osmanlı'nın modernleşme çabalarını zorunlu kılmıştır. Tanzimat Fermanı'yla birlikte sıbyan mektepleri ibtidâi mekteplerine dönüştürülmeye başlanmış; medreseler ise yeni açılan rüşdiye, îdâdî ve dârümuallimîn mektepleriyle birlikte varlığını sürdürmüştür.

²¹⁸ Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282.

²¹⁹ Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282.

²²⁰ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1426-1427, H. 1318/1900, s. 1596-1597; H. 1319/1901, s. 924-925; H. 1321/1903, s. 690.

²²¹ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1426-1427, H. 1318/1900, s. 1596-1597; H. 1319/1901, s. 924-925; H. 1321/1903, s. 690.

²²² Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282; Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 199; M. İlhan Erdos, *Şemdinli Rôportajı*, Onur Yayınları, Ankara, 1993, s. 32-33.

²²³ Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282; Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağı'ndaki Vakıflar*, s. 57.

²²⁴ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1426-1427, H. 1318/1900, s. 1596-1597; H. 1319/1901, s. 924-925; H. 1321/1903, s. 690; Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282.

²²⁵ Nikitin, *Kürtler*, s. 280-282.

²²⁶ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1426-1427, H. 1318/1900, s. 1596-1597; H. 1319/1901, s. 924-925; H. 1321/1903, s. 690.

Vakıflar, sıbyan mektepleri ve medreselerin işleyişinde kritik bir rol oynamıştır. Hüsrevpaşa Mektep ve Muallimhanesi örneğinde görüldüğü üzere, vakıfların yüksek gelir elde ettiği durumlarda eğitim kalitesi artmış; düşük gelir veya kötü yönetim durumlarında ise eğitim aksamıştır. Van Vilayeti'nde tespit edilen 40 vakıftan (29'u Van Sancağı'nda, 11'i Hakkâri Sancağı'nda) 1894 yılında tahsil edilmesi gereken 75.551 kuruşun yalnızca 30.020 kuruşu toplanabilmiştir. Bu, vakıfların kötü yönetimi ve gelir kaybının eğitime olumsuz yansıdığını göstermektedir. Vakıf gelirlerinin yarısından fazlasının toplanamaması, eğitim kurumlarının finansmanını zayıflatmış ve toplumsal ihtiyaçların karşılanmasını güçleştirmiştir.

Sıbyan mektepleri ve medreseler hakkında güvenilir verilere ulaşmak, bu kurumların vakıf veya halk idaresinde olması ve kayıt tutma eksiklikleri nedeniyle zor olmuştur. Öğrenci kayıtlarının veya mezuniyet belgelerinin düzenlenmemesi, sıbyan mekteplerinin sayısını ve durumunu tam olarak tespit etmeyi engellemiştir. Mevcut raporlar, bu okulların genellikle yetersiz koşullarda faaliyet gösterdiğini ve devlet desteğinin sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır. Müslüman sıbyan mekteplerinin sayısının, gayrimüslim okullara kıyasla üç kat daha az olması, bölgedeki Müslüman eğitim altyapısının zayıflığını yansıtmaktadır. Gayrimüslim okullar, daha organize bir yapıya sahipken, Müslüman okulları vakıf gelirlerine bağımlı kalmış ve finansal sorunlarla mücadele etmiştir.

Medreseler de benzer şekilde veri eksikliğiyle karşı karşıyadır. Salnâmelerde medreseler yüzeysel bir şekilde işlenmiş; idareciler, memurlar, camiler ve diğer yapılar detaylı ele alınırken medreseler ihmal edilmiştir. Bu, 17. yüzyıldan itibaren medreselerin önemini yitirdiğini ve devlet nezdinde öncelik olmaktan çıktığını göstermektedir.

Bölgedeki medreseler, genellikle Kürtçe eğitim vermiş ve yerel beyler (ör. İzzeddin Şir, Hakkâri Beyliği'nin idarecisi) tarafından desteklenmiştir. Ancak, vakıf gelirlerinin azalması ve devlet desteğinin yetersizliği, medreselerin eğitim kalitesini olumsuz etkilemiştir.

Van'daki Tanzimat öncesi eğitim sistemi, Osmanlı'nın taşra dinamiklerini anlamak için önemli bir örnektir. Sıbyan mektepleri ve medreseler, yerel kültüre uygun bir eğitim sunarken, vakıf sistemine bağımlılıkları ve 17. yüzyıldan sonra bozulmaları, modernleşme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Tanzimat'la başlayan ibtidâî ve rüşdiye mekteplerinin açılması, bu geleneksel yapının dönüşümünü hızlandırmış; ancak vakıf gelirlerindeki sorunlar ve devlet desteğinin eksikliği, bu geçişin Van'da sınırlı kalmasına neden olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİMDE MODERNLEŞME ÇABALARI VE VAN'DAKİ İBTİDÂÎ MEKTEPLERİ

Bu bölümde, modernleşme ve eğitim kavramları ele alınmakta; Osmanlı Devleti'nde bu kavramların tarihsel bağlamı, öncesi ve sonrası ile değerlendirilmektedir. Ayrıca, 19. yüzyıldan günümüze eğitimin anlamı ve bu süreçteki gelişmeler incelenmektedir. Konuların daha iyi anlaşılması için modernleşme ve eğitim kavramları kısaca açıklanmıştır.

3.1. Modernleşme ve Eğitim

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük'ünde eğitim, *“Belli bir konuda, bir bilgi ve bilim dalında yetiştirme ve geliştirme; çocukların ve gençlerin toplum yaşayışında yerlerini almaları için gerekli bilgi, beceri ve anlayışları elde etmelerine, kişiliklerini gerçekleştirmelerine yardım etme, terbiye”* olarak tanımlanmıştır.²²⁷ Eğitim, en genel anlamıyla bireyin bilgi ve becerilerini geliştirerek kişiliğini oluşturmasını sağlayan bir terbiye süreci olarak ifade edilir. İnsanlık tarihiyle yaşıt olan bu kavram, coğrafya, zaman ve kültüre göre farklı anlamlar kazanmıştır.²²⁸

Modernleşme, Batı'da doğal bir süreç olarak ortaya çıkmış ve zamanla tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Ancak bu etkilenme, farklı toplumlarda farklı zamanlarda ve sonuçlarla gerçekleşmiştir. Modernleşmenin yalnızca Batılılaşma mı, yoksa her toplumun kendi kültürel kimliğine özgü bir yenileşme mi olduğu sorusu güncelliğini

²²⁷ Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 1988, s. 435.

²²⁸ Selahattin Ertürk, Eğitimde Program Geliştirme, Yelkentepe Yayınları, Ankara, 1972, s. 3.

korumaktadır. Türkiye’de sosyal bilimciler, modernleşmeyi “Avrupalılaşma” ve “modernleşme” olarak ayırırken, Osmanlı düşünürleri bu iki kavramı genellikle eş anlamlı görmüştür.²²⁹ Osmanlı Devleti’nin Batı’dan etkilenmesi kaçınılmaz olmuş; bu etkilenme modernleşme olarak kabul edilmiştir. Türk ilim adamları, modernleşme yerine “sekülerizm”, “laiklik”, “Batılılaşma” veya “Avrupalılaşma” terimlerini de kullanmıştır.²³⁰

Modern devletin kendini sürdürebilmesi için dört ana unsura ihtiyaç duyulur: yönetim biçimi, yeni ekonomi modeli ve kuralları (üretim, tüketim, dağıtım), modern ordu ve güvenlik sistemleri, insanlar arası ilişkiler ve toplumsal kurumlar. Bu unsurların temelinde insan yer alır; birey, ekonominin belkemiği, devletin vatandaşı ve tüm bu unsurların taşıyıcısıdır. Bu nedenle, eğitimi modern devletin temel yapı taşı olarak görmek mümkündür.²³¹

19. yüzyılda eğitim, siyasal sistemlerin merkezileşmesi ve uluslaşma süreçlerinin bir sonucu olarak devlet denetimine girmiş, kamu yatırımlarının yoğunlaştığı bir alan haline gelmiştir. Bu dönüşüm, okullaşma ve okuryazarlık oranlarında artış sağlamıştır. Fransız Devrimi’yle birlikte eğitim devlet tarafından organize edilmiş, ilköğretimin ücretsiz ve zorunlu olması kuralı benimsenmiştir. Bürokratik yönetim ve ordunun güçlenmesiyle birlikte, zorunlu eğitim devletin genişleyen iktidarının bir parçası olmuş, topluma nüfuz etmenin temel aracı olarak görülmüştür. Sanayileşme, uzmanlaşma ve iş bölümü taleplerinin artmasıyla eğitimin önemi daha da

²²⁹ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 17-18.

²³⁰ Murat Belge, “Batılılaşma: Türkiye ve Rusya”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce* 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 43; Aytaç Yıldız, “Niyazi Berkes ve Türkiye’de Çağdaşlaşmanın Gelişimi”, *Sosyoloji Konferansları* No: 46, (2012-2), s. 18; Kemal H. Karpat vd. *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişme ve Nüfus*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 78-81; Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, s. 17-18.

²³¹ Gündüz, “Modern Eğitimin Doğuşu...”, s. 70.

artmıştır. Devlete sadakati güçlendirmek için ilköğretim zorunlu hale gelmiş; İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya, İtalya, Prusya, Avusturya ve Osmanlı'da eğitimle ilgili merkezi bir bakanlık kurulması, birbirine yakın tarihlerde gerçekleşmiştir.²³²

Eğitim, ideolojik bir aygıt ve endoktrinasyon aracı olarak siyasal birliği, toplumsal uyumu ve devlete sadakati artırmada kullanılmıştır. Eğitimin modernleştirilmesi ve laikleştirilmesi sürecinde, iktidarlar geleneksel ve dinsel değerleri de kullanarak bağlılığı güçlendirmiştir. Bazı dönemlerde (örneğin II. Abdülhamid, III. Napolyon ve III. Aleksandr dönemlerinde) eğitimde dinselleşme gözlenmiştir. Aynı zamanda eğitim, materyalist ve pozitivist düşüncenin yaygınlaşmasına da yol açmıştır.²³³

Modern dönemin temel özellikleri; standardizasyon, senkronizasyon, merkezileşme, uzmanlaşma ve yoğunlaşmadır. Mustafa Gündüz, bu özelliklerin eğitimi şu şekilde etkilediğini belirtmiştir:

*“Modern hayatın bir gereği olarak inşa edilen ‘okul’, hemen her yönü ile standart idi. Bu standardizasyonu okul hayatının her cephesinde açıkça görmek mümkündür. Tek tip kıyafetlerden, ezberletilen metinlere, bütün bir toplumun aynı ruh, heyecan ve his dünyasıyla donanmış bir şekilde yetişmesini sağlayacak bilgi yüklemeleri ve davranış değişikliği hedefi eğitimde temel amaç olarak belirlendi.”*²³⁴

Türkiye’de bu durum, aynı müfredat, ders kitapları ve materyallerle ülke genelinde eğitim verilerek desteklenmiştir. Elit tabakanın değer ve kaygıları temel alınarak hazırlanan bu müfredat, toplumun

²³² Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 6/12, 2008, s. 20-21.

²³³ Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme...”, s. 20-21.

²³⁴ Gündüz, “Modern Eğitimin Doğuşu...”, s. 71.

tektipleştirilmesini hedeflemiş; devlet tarafından merkezi bir şekilde yönetilen eğitim, senkronizasyon sağlanarak tüm bölgelere uygulanmıştır. Eğitimin devlet tekeline alınmasıyla, devletten bağımsız eğitim faaliyetleri gayrimeşru görülmüştür. Yeni eğitim, devletin geri kalmışlığını giderme ve sorunları çözme aracı olarak bir mit haline gelmiştir.²³⁵

Modern eğitimle birlikte eğitimciler, belirli alanlarda uzmanlaşmaya başlamış; çok yönlü bilginler yerine, branşlarında uzmanlaşmış muallimler ön plana çıkmıştır.²³⁶ Bu durum, bilimler arasında ayrışmayı beraberinde getirmiş; çok boyutlu düşünce yapısı, tek tip ve tek boyutlu bir zihniyete dönüşmüştür. İlköğretimin zorunlu olması, başlangıçta vergi mükellefleri tarafından tepkiyle karşılanırsa da, iktidarların çıkarlarına uygunluğu fark edildiğinde desteklenmiştir.²³⁷

Benjamin C. Fortna, merkezileşmenin Osmanlı Devleti ve Fransa örneklerinde tam anlamıyla başarısız olduğunu belirtir:

“Merkezileştirme mantığının, Osmanlı Devleti’nin son döneminde belirgin bir özellik olduğuna şüphe yok, fakat ben insafsızca standartlaştıran ve homojenleştiren kötücül devlet imajına bu kadar fazla inanmanın, geç Osmanlı eğitiminin çoğu alt başlığını, çelişkisini ve karmaşıklığını perdelediğini savunuyorum. Her koşulda, böylesine bir klişenin Osmanlı İmparatorluğu’nda da Fransa’da da dikkatli bir araştırmanın çözümlenmesi karşısında fazla ayakta kalması mümkün değildir. Gururlu bir ifadeyle saatine bakarak İmparatora, ‘size şu anda Fransa’daki bütün çocukların derste olduğunu söyleyebilirim.’ diyen Fransız eğitim bakanı henüz akıllardadır ve bu imge, düzene uyum

²³⁵ Gündüz, “Modern Eğitimin Doğuşu...”, s. 71-72.

²³⁶ Abdullah Cengiz, Ankara Sancağı’nda Modern Eğitim Kurumları (1865-1920), Çizgi Yayınevi, 2023, s. 6.

²³⁷ Gündüz, “Modern Eğitimin Doğuşu...”, s. 71-72.

göstermeme inadını saklayan güçlü bir mitin doğmasına ve nesiller boyu Fransa'daki ulusal eğitimin özelliği olmuş sert iniş çıkışlara neden olmuştur.”²³⁸

Modernleşme ile eğitim devlet tarafından organize edilmiş; ilköğretim ücretsiz ve zorunlu hale getirilmiştir. Bu, okul sayısında, okullaşma oranında ve okuryazarlıkta artış sağlamıştır. Eğitimin, ilerlemenin, ekonomik kalkınmanın ve topluma nüfuz etmenin temel aracı olduğu anlaşılmıştır. Eğitimin devlet denetimine girmesi, bir bakanlık veya daire kurulmasını zorunlu kılmış; ilköğretimin zorunlu olması Almanya’da 1819 (parasız 1888), Fransa’da 1881, Japonya’da 1872, İngiltere’de 1880 (parasız 1891), Avusturya’da 1850, Rusya ve İtalya’da 1890 yılında gerçekleşmiştir. Çin’de ilk modern devlet okulu 1862’de açılmış, eğitim sistemi 1902’de, Eğitim Bakanlığı 1906’da kurulmuştur. Osmanlı’nın Mısır eyaletinde Mehmet Ali Paşa, modern yüksekokul ve ilkokullar açmış, Fransa’ya öğrenci göndermiş ve merkezi bir eğitim dairesi oluşturmuştur. Osmanlı Devleti’nde ise eğitimle ilgili merkezi bir dairenin kurulması fikri 1838’de ortaya atılmış, 1857’de Maârif-i Umumiye Nezâreti kurulmuş, 1869’da Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi ile eğitim düzenlenmiştir.²³⁹

Feodal düzenin sanayi devrimi, şehirleşme ve kapitalist zihniyetle çökmesi, modern eğitimi zorunlu kılmış; okul, kilise eğitimine alternatif olarak devlet tarafından düzenlenmiş ve kamu iktidarının bir parçası haline gelmiştir. Modern eğitim, özgürlük söylemlerine rağmen tek tipçi, zorlayıcı ve tek boyutlu yapısıyla eleştirilmiştir. Ancak, bu eleştirilere rağmen alternatif bir sistem

²³⁸ Benjamin C. Fortna, Mekteb-i Hümayun, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 36.

²³⁹ Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme...”, s. 22-24.

geliştirilememiş; modern eğitim günümüzde de etkinliğini sürdürmektedir.²⁴⁰

3.2. Modernleşme ve Osmanlı Devleti

Osmanlı Devleti'nde modernleşmenin en dinamik dönemi Tanzimat yılları olmuş; bu dönemde İslam temelli bir modernleşme anlayışı benimsenmiştir.²⁴¹ Tanzimat'ın en önemli adımlarından biri, dini otoritelerin egemenliğindeki eğitimin devlet kontrolüne alınmasıdır. Eğitim ve bilimde ilerlemenin yenileşme için elzem olduğu anlaşılmış; bu amaçla önce bir daire, ardından Maârif-i Umumiye Nezâreti kurulmuştur.²⁴² Tanzimat'ın önde gelen isimleri Ali ve Fuad Paşalar, 1845'te kurulan muvakkat komisyonunda eğitimin laikleştirilmesini savunmuş; Ali Paşa, devletin birincil görevinin maârifî geliştirmek olduğunu belirtmiştir.²⁴³ Tanzimat'ta eğitim, devlet görevi olarak görülmüş; İstanbul'la sınırlı okul açma girişimleri taşraya yayılmıştır.²⁴⁴ Muallim yetiştirmek için Kemal Efendi tarafından Dârülmuallimîn kurulmuştur.²⁴⁵ 1857'de Maârif-i Umumiye Nezâreti ile dağınık eğitim teşkilatı birleştirilmiş, medreseler bu yapının dışında bırakılmıştır.²⁴⁶ 1869'da Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi ile eğitim sistemi düzenlenmiş, bu sistem Osmanlı'nın sonuna kadar küçük değişikliklerle devam etmiştir.²⁴⁷

²⁴⁰ Gündüz, "Modern Eğitimin Doğuşu...", s. 77.

²⁴¹ Findley, Modern Türkiye Tarihi, s. 46-132.

²⁴² Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme...", s. 12-14.

²⁴³ Davison, Osmanlı İmparatorluğunda..., s. 15-16; Mustafa Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 6/17, 1990, s. 451.

²⁴⁴ Cahit Yalçın Bilim, Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1739-1876), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1998, s. 115; Necdet Sakaoglu, Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, 2003, s. 71.

²⁴⁵ Yahya Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", Fehem Eğitim Öğretim Dergisi, 1/2, Jan 2011, s. 14.

²⁴⁶ Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 249; Halil Aytekin, İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi, Gazi Üniversitesi Matbaası, Ankara, 1991, s. 9.

²⁴⁷ Roderic H. Davison vd. Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 18-19.

Tanzimat hedeflerinin çoğu II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Ancak mali sıkıntılar, bina, kitap ve muallim eksiklikleri bu hedefleri zorlaştırmıştır.²⁴⁸ 1875'te Osmanlı'nın mali iflası ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, büyük harcamalara yol açmış; 1881'de Düyûn-u Umûmiye İdaresi ile devlet gelirlerinin üçte biri borç ödemelerine tahsis edilmiştir.²⁴⁹ Abdülhamid, maârif hisse-i ianesi ve evkâf-ı mûnderise gibi gelirleri eğitime aktarmak için kanunnameler hazırlatmış, ancak bazı durumlarda bu paralar eğitime harcanmamıştır.²⁵⁰

Abdülhamid, mali zorluklara rağmen eğitimin yaygınlaşması ve modernleşmesi için çaba göstermiştir. 1877-1878 savaşının yenilgisi, imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için Müslüman tebaanın modernleşmesi ve siyasi bilincin artırılması gerekliliğini ortaya koymuştur. 1869 Nizamnâmesi'nin uygulanması için yoğun çalışmalar yapılmış; Müslüman orta sınıf, modern eğitimin ve servetin hükümet içindeki etkisini fark etmiştir.²⁵¹ Maârifperver sıfatıyla anılan Abdülhamid, her düzeyde okul sayısını artırmış, Maârif Nezâreti'nin merkez ve taşra teşkilatlarını düzenlemiş, eğitimin altyapısını güçlendirmiştir.²⁵² Abdülhamid döneminde eğitim, devlete sadık, dini bilen, padişaha itaatkâr ve zor zamanlarda fedakâr bireyler yetiştirmeyi amaçlamış; padişah, eğitimi vilayetlere yayarak taşra seçkinlerine dayanmayı hedeflemiştir.²⁵³

Abdülhamid döneminde açılan okulların etkileri tartışılmıştır. İslamî içerikli modern eğitimle sadık bireyler

²⁴⁸ Nafi Atuf, *Türkiye Maârif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Milliyet Matbaası, Ankara, 1930, s. 136.

²⁴⁹ Eric Jan Zürcher vd. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 109.

²⁵⁰ Örneğin, 1896'da Selanik'te toplanan maârif paraları Yunan savaşında kullanılmıştır. BOA. İ. MF. 4/60.

²⁵¹ Kemal H. Karpat vd. *İslam'ın Siyasallaşması*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 155-471.

²⁵² Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme...", s. 34-35.

²⁵³ Selim Deringil vd. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 108; Fortna, *Mekteb-i Hümayun*, s. 291; Mustafa Gündüz, "Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Modernleşmede Eğitime Bıçtikleri Merkezi Rol", *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2010, s. 109-113.

yetiştirme hedefi, beklenenin aksine muhalif grupların oluşumuna yol açmıştır. Abdülhamid'in okullarında yetişenler, 1908 devrimini gerçekleştirmiş ve Cumhuriyet'in kurulmasında önemli rol oynamıştır.²⁵⁴ Bu durum, Abdülhamid'in iktidarını yıkmış gibi görünse de, toplumun bilinçlenmesi ve Cumhuriyet'in yeniliklerinde etkili olmuştur.²⁵⁵

II. Meşrutiyet döneminde, Türk-İslam sentezi politikası benimsenmiş; 31 Mart Ayaklanması, ders kitaplarında şariatçı ve gerici bir hareket olarak işlenmiştir. Milli ve dini duyguları coşturan metinler ve resimler müfredata eklenmiştir.²⁵⁶ Bu dönem, Cumhuriyet'in eğitim inkılaplarına hazırlık niteliğindedir; eğitimciler, ulus-devlet projesi için eğitimin önemini fark etmiş ve maârifin gelişmesine katkı sunmuştur.²⁵⁷ Batı'dan gelen yayınlar ve Avrupa'ya giden aydınların eserleri, eğitim tartışmalarını zenginleştirmiştir.²⁵⁸ Ancak savaşlar ve otoriterleşme, maârif bütçesini olumsuz etkilemiş; Osmanlı'nın 21,5 milyon franklık maârif bütçesi, Bulgaristan (24,9 milyon frank), Romanya (48,2 milyon frank) ve İtalya (128,5 milyon frank) ile kıyaslandığında yetersiz kalmıştır.²⁵⁹

Modernleşme kavramı çalışmada, toplumun kimliği ile dünyanın genel gidişi arasındaki değişimler olarak tanımlanmış; geleneksel/dinsel eğitimin yerini merkezi ve laik örgün eğitimin alması nedeniyle tercih edilmiştir.²⁶⁰ Kalifiye insan ve mali kaynak yetersizliği, uygun ekonomik, bilimsel ve sosyal koşulların eksikliği,

²⁵⁴ Deringil, İktidarın Sembolleri..., s. 122-125; Gündüz, II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi..., s. 245-282.

²⁵⁵ Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, s. 111.

²⁵⁶ Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme...", s. 56-57.

²⁵⁷ Gündüz, "Son Dönem Osmanlı Aydınlarının...", s. 116.

²⁵⁸ Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ocak Yayınları, Ankara, 1996, s. 54.

²⁵⁹ Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umumiye Nezareti'nde Bürokratik Reform", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 22, 2007, s. 202-204.

²⁶⁰ Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme...", s. 19.

yenileşmenin yüzeysel kalmasına yol açmış; milliyetçilik akımları, gayrimüslimlerin modern okullarda yetişerek imparatorluğun dağılmasını hızlandırmıştır.²⁶¹ Ancak, Osmanlı'nın son döneminde eğitimde modernleşme çabaları, Cumhuriyet'e miras olarak önemli bir temel oluşturmuştur.

3.3. Van Maârif İdaresi

Osmanlı'da eğitimde yenileşme çalışmaları kapsamında, II. Abdülhamid döneminde eğitimin merkezden daha sistemli yönetilmesi için vilayetlerde maârif idareleri kurulmuştur. Rumeli'de başlayan bu teşkilatlanma, Sivas, Diyarbakır, Mamûretülaziz, Erzurum ve Van gibi Anadolu vilayetlerine yayılmıştır. 1882'de Van Vilayeti'nde maârif idaresi kurulmuş; müdürlere 1.200 kuruş, müfettişlere 800 kuruş, kâtiplere 250-500 kuruş maaş tahsis edilmiştir.²⁶² 1889'da maârif idarelerinin faaliyetlerini denetlemek için müfettişler atanmış; teşkilat, sancak ve kaza merkezlerine de yayılmıştır.²⁶³

Van'da maârif idaresinin ilk müdürü Mehmed Emin Efendi olmuş,²⁶⁴ 1884'te Reşad Bey atanmıştır. Reşad Bey, Arapça, Farsça ve Fransızca bilen bir şair olup, 1885-1886 yıllarında görev yapmıştır.²⁶⁵ Reşad Bey, Van'da şiir yazmaya devam etmiş ve eserlerini İstanbul'a göndermiştir.²⁶⁶ 1889-1892'de Mehmed Vehbi Efendi, ardından Erzurum Maârif Müdürü Ahmed Feyzi Efendi, sonra Diyarbakır İdâdî Müdürü Hüseyin Celal Efendi

²⁶¹ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 67, 161; Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde..., s. 436.

²⁶² BOA. Y.A.RES. 14/48; BOA. İ.DH. 846/67930-1.

²⁶³ BOA. İ. DH. 846/67930-2; Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 39-86.

²⁶⁴ Devlet Salnamesi, H. 1300/1883, s. 313; BOA. İ. ŞD. 68/3975.

²⁶⁵ Devlet Salnamesi, H. 1301/1884, s. 529; H. 1302/1885, s. 541; H. 1303/1886, s. 458; Ömer Faruk Aktün, "Faik Reşad", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 112, s. 103-109.

²⁶⁶ Tercüman-ı Hakikat, nr. 2077, s. 3, 15 Şaban 1302 (30 Mayıs 1885).

müdürlük yapmıştır.²⁶⁷ Hüseyin Celal Efendi, Diyarbakır'da Fransızca muallimliği de yapmıştır.²⁶⁸ 1894'te İngiliz seyyah Lynch, dönemin maârif müdürünün Arnavut kökenli, Fransızca bilen, gayretli ve yetenekli olduğunu; ilköğretimde modern eğitimin temellerini attığını, rüşdiye sayısını artırdığını ve Müslüman-gayrimüslim çocukların birlikte eğitim alması için çaba gösterdiğini belirtmiştir.²⁶⁹

1882-1896 yıllarında faaliyet gösteren Van Maârif Müdürlüğü, 1896'da Diyarbakır Maârif Müdürlüğü ile birlikte lağvedilmiş; mali yetersizlikler nedeniyle yeniden kurulamamıştır. Müdür Celalettin Bey Diyarbakır'a gönderilmiş, görev muhasebe memuru Behçet Efendi'ye vekâleten bırakılmıştır.²⁷⁰

Van Maârif İdaresi, eğitimin gelişmesi için çalışmalar yapmış; köylerde sıbyan mekteplerinin eksikliğini, çocukların cehalet içinde büyüdüğünü raporlamış ve sıbyan mekteplerinin ibtidâilere dönüştürülmesini önermiştir.²⁷¹ 1882'de okul sayısını artırmak için ahaliden ve Kürt aşiretlerden yardım talep edilmiş, ancak hükümet, ahalinin maddi durumunu göz önünde bulundurarak sadece servet sahiplerinin teşvik edilmesini uygun bulmuş; okulların masraflarının vakıflardan karşılanması gerektiğini belirtmiştir.²⁷² 1886'da yapılan teftişte, ibtidâî ve sıbyan mekteplerinin Kürt köylerine yayıldığı ve ahalinin memnun olduğu rapor edilmiştir.²⁷³ Maârif Müfettişi Mesti Efendi, aşiret liderleriyle görüşerek 58 sıbyan mektebi açılması için

²⁶⁷ BOA. MF. MKT. 109/55; BOA. MF. MKT. 152/85; BOA. MF. MKT. 169/119; BOA. MF. MKT. 206/59; BOA. MF. MKT. 231/21.

²⁶⁸ Arvas, Sultan II. Abdülhamid..., s. 154.

²⁶⁹ Lynch, Armenia: Travels..., s. 99-100.

²⁷⁰ BOA. MF. MKT. 309/54; Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1206; H. 1317/1899, s. 1422; H. 1318/1900, s. 1594; H. 1319/1901, s. 922; H. 1321/1903, s. 688; BOA. MF. MKT. 844/10.

²⁷¹ BOA. MF. MKT 81/108.

²⁷² BOA. ŞD. 209/11.

²⁷³ BOA. DH. MKT. 1375/57.

söz almış, senet imzalamış ve görev süresinin uzatılması talep edilmiştir.²⁷⁴ Van Valisi Hamid Paşa, 1886'da 100'den fazla okula ihtiyaç olduğunu belirtmiş; Halil Bey, özellikle Kürt ve Müslüman çocuklar için 300 kapasiteli yatılı bir okul gerektiğini ifade etmiştir.²⁷⁵ Halil Bey'in katkılarından dolayı ikinci rütbeden Nişan-ı Ali-i Osmanî ile ödüllendirilmiştir.²⁷⁶

Van Maârif İdaresi'nin müdürlerini ve görev süreleri aşağıdaki tabloda açıklanmıştır:

Tablo 3.13 Van Vilayeti Maârif Müdürleri (1882-1896)

Müdür İsmi	Görev Süresi	Notlar
Mehmed Emin Efendi	1882-1884	İlk maârif müdürü.
Reşad Bey	1884-1886	Arapça, Farsça, Fransızca bilen şair; şiirlerini İstanbul'a göndermiştir.
Mehmed Vehbi Efendi	1889-1892	
Ahmed Feyzi Efendi	1892-1893	Erzurum Maârif Müdürü iken atanmıştır.
Hüseyin Celal Efendi	1893-1894	Diyarbakır İdâdî Müdürü ve Fransızca muallimi.
Celalettin Bey	1894-1896	1896'da müdürlük lağvedilmiş, Diyarbakır'a gönderilmiştir.
Behçet Efendi (Vekâlet)	1896-sonrası	Muhasebe memuru, uzun süre vekâleten müdürlük yapmıştır.

3.4. Osmanlı'da İbtidâî Mekteplerinin Kuruluş ve Yayılması

İbtidâî mekteplerinin ortaya çıkması sıbyan mekteplerinin ıslah edilememesi ile doğrudan ilgilidir. İbtidâî kelimesinin anlamı 'ilk-başlangıç' anlamına gelmektedir. Bu nedenle yeni kurulan ilköğretim okullarına ibtidâî denilmiştir. 19. yüzyılda sıbyan mektepleriyle ilgili

²⁷⁴ BOA. MF. MKT. 84/2.

²⁷⁵ BOA. Y.EE. 8/21; BOA. Y. PRK. UM. 10/9.

²⁷⁶ Mürrüvet Gazetesi, No: 6, 4 C 1304 (28 Şubat 1887).

yüzeysel ıslahatlar yapılmıştır. Ancak bina, muallim ve mali konuların düzeltilmesi yönünde iyileştirmeler yapılmamıştır. Rüşdiyeler açıldıktan bir süre sonra eğitim becerisini geliştirememiş çocukların rüşdiye gibi okullara başlamasının daha fazla zaman kaybına ve bu kurumlardan beklenen hedeflerden uzaklaşılmasına neden olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle ilköğretim basamağında bulunan okulların önemi daha iyi anlaşılmış ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıbyan mekteplerinin nitelik ve nicelik olarak seviyelerinin artırılması çalışmaları başlamıştır.²⁷⁷

Yenileşme çalışmalarının önünde problemler olmuştur. Bunlardan ilki, sıbyan mekteplerinin Evkaf Nezâreti ve Şeyhülislamlığın nüfuzu altında bulunmasından dolayı yenilik yapmak kolay olmamıştır. İkincisi, bulunan mevcut sıbyan mekteplerinin harap durumda olmalarıdır. Bina eksikliği, muallim eksikliği ve mali açıdan zor durumda olmaları bu problemlerin başında gelmektedir.²⁷⁸

1863 yılına kadar sıbyan mektepleri ile ilgili ciddi bir girişimde bulunulmamıştır. 1824 tarihli fermanla ilköğretimin mecburiyeti ve çocukların okula devamı ifadeleri 1863 tarihli resmî beyannâme ile uygulanmaya çalışılmıştır. Muallimlere devlet tarafından maaş verilir, ilköğretimin parasız olması ve eğitimin temeli olarak kabul edilip İstanbul'un farklı semtlerinde 12 âdet okul ve her okulun çevresinde 2 başka okul seçilerek toplam 36 yeni usul okul açılmıştır.²⁷⁹

1864 yılında kurulan Mekteb-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu 1868 yılında sıbyan mektepleri için 10

²⁷⁷ Arzu M. Nurdoğan, Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 113.

²⁷⁸ Nurdoğan, Osmanlı Modernleşme Sürecinde..., s. 113.

²⁷⁹ Yazıbaşı, Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İbtidâi ve Rüşdiye Mekteb ..., s. 62-63; Abdullah Cengiz, Osmanlı Devleti'nde Temel Eğitim Kurumlarının Yaygınlaştırılması: Bursa Vali Muavini Yusuf Bahaeddin'in Lâyihası ve Tâlimatı Üzerine Bir Değerlendirme. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (24), 2022, 238.

maddelik bir Nizamnâme düzenlemiştir. Nizamnâmenin sıbyan mektebi ders müfredatına getirdiği yenilikler arasında; imlâ, malumat-ı nafia, coğrafya ve aritmetik gibi dersler olmuştur. Fakat bu Nizamnâme uygulanamamıştır.²⁸⁰ Sıbyan mektepleri ile ilgili en önemli adımlardan birisi de 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile atılmıştır. Nizamnâme ile getirilen önemli yenilikler arasında; ilköğretimin zorunlu olması, bu okulların ülke geneline yaygınlaştırılması ve muallimlerin belirli esaslara göre atanmaları olmuştur.²⁸¹ Yine önemli bir diğer yenilikte müfredat konusunda olmuştur. Müfredatta; Elifba, Kur'an, Tecvit, Ahlâk, İlmihâl gibi dini bilgilerle birlikte, basit hesap, Osmanlı Tarihi, Coğrafya ve yararlı bilgilere de yer verilmiştir.²⁸² Nizamnâme ile dini ve dünyevi bilgiler arasında denge kurulmuş, sıbyan mekteplerinin programları şekillenmeye başlamıştır.²⁸³

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'yle ilköğretim Maârif Nezâretine bağlı "umumî", Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine bağlı "hususî" okullar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Fakat bu ayırım okulların yönetimi bakımından olup; hepsinin yapım, onarım giderleri ile muallim maaşları bulundukları mahalle ya da köy topluluğu tarafından karşılanacağı kararlaştırılmıştır.²⁸⁴

1869 Nizâm-nâmesi'ne göre yeni usulde öğretim yapan ilköğretim okulların açılması için ilk esaslı teşebbüs, 1870 yılında gerçekleşmiştir. Başlangıçta sıbyan mekteplerinde okutulacak kitapların açık, sade ve öğrenciye şevk verecek şekilde yeniden hazırlanması işi ele alınmıştır.

²⁸⁰ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 62.

²⁸¹ Tanık Soydan vd. "Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi", Milli Eğitim Dergisi, 198, 2013, s. 120; Ali Naci Özyalvaç, Bir Müfettiş Raporuna göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul'unda Suriçi Sıbyan Mektepleri, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2010, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 18.

²⁸² Yazıbaşı, Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İbtidâî ve Rüşdiye Mekteb..., s. 63.

²⁸³ Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri...", s. 55.

²⁸⁴ Yazıbaşı, Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İbtidâî ve Rüşdiye Mekteb..., s. 64.

Hazırlanacak kitapların muhtevası, 1870 tarihli Takvim-i Vakayi Gazetesi'nde açıklanmıştır. Özellikle "elifba" için yeni heceleme usulünün ve altı ayda okumayı öğretecek kolay bir yöntemin bulunması, ayrıca kitabın içine resimlerin de konması şart koşulmuştur. Din, Ahlâk, Dil, Tarih, Coğrafya ve Malûmat-ı Nâfiâ gibi ders kitaplarının da nasıl hazırlanacağı hakkında bilgi verilmiştir.²⁸⁵ Hazırlıklar tamamlandıktan sonra 1872 yılında mahalle ve köylerde okul olabilecek yer ve binaların okul yapılması, eğer uygun binalar yoksa hemen okul binalarının inşası için mahalle ve köy halkının teşvik edilmesi, muallim ve okul masraflarının ahali tarafından karşılanması kararı alınmıştır.²⁸⁶ Nitekim yeni usule göre hazırlanmış olan eğitim programının uygulanması için 1873 yılında İstanbul'da Nuruosmaniye Camii içinde bulunan kâgir binada ibtidâî mektebi açılmıştır.²⁸⁷

Yeni usul öğretme ve ders programı için Meclis-i Kebir-i Maârif kısm-ı ilmi ve idari azalarından 4 kişilik bir komisyon kurulmuş ve bu komisyon 'Rehnümayı Muallimin' (Muallimler İçin Rehber) adlı bir kitapçık hazırlamıştır. Komisyonun başında ilk çağdaş eğitim bilimcisi olarak kabul edilen Selim Sabit Efendi bulunmaktadır. 1871 yılında Maârif Nezâreti, kitapçığı devlet ilkokulları için temel kitaplar listesine almıştır. Bu kitabın önemli olmasının nedeni, yeni usul yöntemini ve bu yöntemi uygulaması gereken muallimlerde bulunması gereken nitelikleri ele almasıdır. Ayrıca bu sistemde öğrenciler eğitim yıllarına göre sınıflara ayrılmakta ve ayrı

²⁸⁵ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 64.

²⁸⁶ Yıldız, "II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri...", s. 21.

²⁸⁷ Özyalvaç, Bir Müfettiş Raporuna göre..., s. 24.

sınıflarda ders görmesi öngörülmektedir. Derslerde yazı tahtası, sıra ve masa kullanılması önerilmektedir.²⁸⁸

Söz konusu kitapçık ile oluşturulan program 1892 yılına kadar uygulanmaya çalışılmıştır. Yenilik çalışmaları Nezâret tarafından yapılmaya devam etmiş, 1884-1885 yıllarında ibtidâî mektepleri için okutulacak kitaplar için düzenleme yapılmıştır. Bu dönemde din dersi sayılarının artırıldığı da görülmüştür. 1892 yılında ise İstanbul ve diğer vilayetler için yeni bir program düzenlenmiştir. Düzenlenen program şu şekildedir: Elifba, Kur'an-ı Azimü's-şan, Tecvid, İlm-i Hal, Ahlak, Sarf-ı Osmani, İmlâ, Kırâat, Mülahhas Tarih-i Osmani, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, Hesab ve Hüsn-i Hat dersleridir.²⁸⁹

Düzenlenen ders programlarına göre 1898 yılında devlet matbaasında basılan kitap ve risaleler ise şunlardır:²⁹⁰

Tablo 3.13 İbtidâî mekteplerinde Okunan Kitap ve Risale İsimleri ve Fiyatları

Yıl	Kitap İsmi	Kr.	Para	Yazar	Satıldığı Yer
Birinci Sınıf	Amme ve Tebareke Cüzü	-	5	-	Maârif Kütüp.
	Elifba-i Osmani	-	10	Azmi Bey	Karabet Kütüp.
	İlaveli Musahhah İlk Kırâat	-	20	Azmi Bey	Karabet Kütüp.
	Zihni ve Ameli Küçük Hesab	-	15	Celal Bey	Karabet Kütüp.
İkinci Sınıf	Kad Semia ve Ve'z-zariyat Cüzleri	-	5	-	Maârif Kütüp.
	İlk İlmihal	-	5		Maârif Kütüp.

²⁸⁸ Kerim Sarıçelik, Osmanlı Devri Konyası'nda Modern Eğitim-Öğretim (1869-1919), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 22-24; Cemil Öztürk, "Selim Sabit Efendi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 36, s. 429-430.

²⁸⁹ Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nafi, Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı- XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 223-294.

²⁹⁰ BOA. MF. MKT. 422/25.

	Yeni Kırâat	-	20	Sırrı Beyefendi	Aragil Kütüp.
	Sarf-ı Osmani	-	5	Zühdü Bey	Maârif Kütüp.
	Zihni ve Ameli Küçük Hesab	-	15	Celal Bey	Kasbar Kütüp.
Üçüncü Sınıf	Mushaf-ı Şerif	10	-	-	Maârif Kütüp.
	İkinci İlm-i Hal,	-	5	-	Maârif Kütüp.
	Tecvid	-	10	Hafız Ferid Efendi	Kasbar Kütüp.
	Zübede-i Tarih-i Osmani	-	15	Hakkı Beyefendi	Karabet Kütüp.
	Muhtasar Osmanlı Coğrafyası	Parasız		Sırrı Beyefendi	Karabet Kütüp.
	Vezaif-i Etfal	-	15	-	Maârif Kütüp.
	Yeni Muhtasar Kavaid-i Osmani	-	15	Nazmi Bey	Kasbar Kütüp.
	Zihni ve Ameli Küçük Hesab	-	30	Celal Bey	Kasbar Kütüp.

20. yüzyılın başlarında ders programları yeniden düzenlenmiştir. II. Abdülhamid saltanatının iyice pekiştiği yıllarda, bu dönemin siyasi etkileri her alanda kendini hissettirmeye başlamıştır. Osmanlıcılık fikir akımına sahip, padişaha ve devlete itaatkâr ve dindar bir nesil yetiştirme amacıyla ibtidâî programlarında düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca yabancı okulların Hristiyanlığı yayması karşısında Müslüman öğrencilerin kendi dinlerini tanımaları, inançlarının güçlenmesi için ahlak dersine verilen önem artırılmıştır. Ticaret, ziraat ve sanat dersleri eklenerek yeni okullar cazibeli hale getirilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla 1902 yılında şu şekilde bir ders programı düzenlenmiştir:²⁹¹

²⁹¹ Y. PRK. MF. 4/54.

Tablo 3.14 1902 Senesi Şehir ve Kasaba İbtidâî mektepleri Ders Programı

Dersler	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf
Elifba	12	-	-
Kur'an-ı azimü'ş-şan	12	6	5
Tecvid	-	2	2
İlm-i Hâl	2	3	3
İmlâ	3	2	2
Ahlak	-	2	2
Sarf-ı Osmani	-	-	2
Kırâat	3	2	1
Muhtasar Tarih-i Osmani	-	-	2
Muhtasar Coğrafya-yı Osmani	-	-	2
Hesab	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	1	2
Ticaret ve san'at veya Ziraat	-	2	-
Toplam	22	22	24

Tablo 3.15 1902 Yılı Köy İbtidâî mektepleri Derg Programı²⁹²

Dersler	Birinci sınıf	İkinci sınıf	Üçüncü sınıf	Dördüncü sınıf
Elifba	12	-	-	-
Kur'an-ı Kerim	12	6	6	6
Tecvid	-	-	2	2
İlm-i Hâl	-	3	3	3
İmlâ	-	2	2	-
Ahlak	-	-	-	1
Kırâat	4	3	2	3
Hesab	1	2	2	2
Hat	1	1	1	1
Ziraat	-	-	1	1
Toplam	18	17	19	19

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Emrullah Efendi'nin çabaları ile ilköğretim alanında düzenlemeler yapılmış ancak değişime karşı direnmeler devam etmiştir. Emrullah Efendi tarafından hazırlanan Tedrisat-ı İbtidâîye Layiha-ı Kanuniyesi, 15 Ekim 1913 tarihinde Tedrisat-ı İbtidâîye Kanun-ı Muvakkatının kabulünden sonra

²⁹² Y. PRK. MF. 4/54.

uygulanabilmiştir.²⁹³ Tedrisat-ı İbtidâîye Kanun-ı Muvakkatı da ilköğretimi zorunlu kılmıştır. Bu kanunun önemli bir özelliği, geçici olarak çıkarılmasıdır. Kanunun diğer önemli özelliği ise ilköğretimin parasız olduğu kabul edilmiştir. Zorunlu eğitim bu kanunla 6 yıla çıkarılmıştır. Ancak kanunda, ilköğretimde uygulanacak eğitim yöntem ve planı hakkında herhangi bir konuya yer verilmemiştir.²⁹⁴

Eğitim yöntem ve planı hakkındaki geniş düzenleme 1915 yılında yayımlanan Mekâtib-i İbtidâîye-i Umûmiye Talimatnâmesi ile yapılmıştır. Bu programda, ilköğretim her dönemi 2 yıl olmak üzere üç devreden oluşmuştur. Bu sisteme göre; ilk kısım devre-i ula, orta kısım devre-i mutavassıta, yüksek kısım devre-i âliyedir. Ayrıca bu kanun ile resim-iş, mûsiki, beden terbiyesi gibi dersler programa konularak ziraat, ev idaresi, biçki-dikiş gibi pratik çalışmalara yer verilmiştir.²⁹⁵

3.4.1. Van Vilayeti'ndeki İbtidâî Mektepleri

Tanzimat döneminde eskisine dokunmadan yerine yenisini yapmak düşüncesine uygun olarak sıbyan mektepleri düzeyinde ibtidâî adıyla modern okulların açılması düşüncesi ilk olarak 1863 yılında düşünülmüştür. Bu düşünce 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi'yle birlikte yasalaşmıştır. Ancak bu okulların yaygınlaştırılması II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde modern eğitimi ülke geneline yayarak Müslüman halkı cehaletten kurtarmak amaçlandığından eğitim seferberliği başlamış ve bunun sonucunda okullaşma oranında hızlı bir artış olmuştur.²⁹⁶ Bu okullaşma Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde

²⁹³ Gelişli, "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri...", s. 50.

²⁹⁴ Lütü Budak vd. "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, 3/1, 2014, s. 56.

²⁹⁵ Yazıbaşı, Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İbtidâî ve Rüşdiye Mekteb..., s. 71-72.

²⁹⁶ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*..., s. 268-269.

olduğu gibi Van Vilayeti'nde de gerçekleştirilmeye çalışılmış ve okul sayısının artırılması için çeşitli çabalar ortaya konmuştur.

1892 yılında Van Vilayeti Valisi Ferik Bahri tarafından Maaâif Nezâretine gönderilen rapora göre, Müslüman köylerin hiçbirinde yeni usule göre okul bulunmadığı ve bu yüzden Müslüman ahali çocuklarının eğitim ve öğretimden uzak kaldığı açıklanmıştır. Maârif Nezâreti bu durumu ciddi bir şekilde ele almak yerine geçici ve pratik bir çözüm üretmeye çalışmıştır. Bulduğu pratik yol ise, Van'da bulunan Müslüman köylerdeki eğitimi, imamların idaresine vermeyi ve imam olmayan köylere de bu amaçla imam gönderilmesini uygun bulmuştur.²⁹⁷ Hatta dünyanın her yerinde aynı uygulamanın olduğunu ve devlet bünyesinde yaşayan gayrimüslim tebaa da bile bu sistemin uygulandığını belirtmiştir.²⁹⁸ Bu kapsamda, belirlenen bölgelere cami ve okul inşa edilmeye başlanmıştır.²⁹⁹ Lynch, bölgede bu durumu şu şekilde tespit etmiştir: Ermeni duvarcılarının hükümetin göndermiş olduğu paralar ile okul ve başka binaların inşaatını yaptığını ifade etmiştir.³⁰⁰

Osmanlı Devleti tarafından uygulanan pratik çözümler ile 1892-93 yıllarında Van Vilayeti'nde okul sayısı artmaya başlamıştır. Bayram Kodaman'a göre, bu yıllarda Van'da toplam 129 ibtidâî bulunmaktadır. Bu okullardan 120 âdet eski usulde, 9 âdet de yeni usulde eğitim vermektedir.³⁰¹ 1894-95 yıllarında Van'da bulunan ibtidâî sayısı 125 olarak açıklanmıştır. Bu okulların 71 âdedi Van Sancağı'nda bulunmaktadır. Okullarda 1.218 erkek öğrenci, 150 kız

²⁹⁷ BOA. MF. MKT. 142/90.

²⁹⁸ BOA. MF. MKT. 142/94.

²⁹⁹ Averyanov, Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler..., s. 211.

³⁰⁰ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 20.

³⁰¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 86.

öğrenci olmak üzere; toplamdaki öğrenci sayısı 1.368 olarak ifade edilmiştir. Van Sancağı'nda açılmış olan okullardan 16 âdet II. Abdülhamid döneminde açılmış, bu okulların 5'i yeni usullere göre eğitim vermektedir.³⁰² Lynch'in kendi eserinde vermiş olduğu bilgilere göre, 1893-94 yıllarında Van merkezde 6 âdet modern eğitim veren ilkokulun bulunduğunu ve bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısının 240 olduğunu belirtmiştir. Modern olan bu okulların vilayet maârif müdürünün Van'a gelişinden sonra açıldığı anlaşılmaktadır.³⁰³

Maârif Salnâmelerine göre, Van Vilayeti'nde bulunan ibtidâî sayıları; Van merkezde 1899 yılında 2, 1901-1903 yılları arasında 10 erkek ve 2 kız, 1899 yılında Gevaş kazasında 2, 1901-1903 yılları arasında 1, 1899 yılında Erciş kazasında 2, 1899-1903 yılları arasında Bargiri kazasında 1 ve Mahmudi kazasında 1 ibtidâî mektebi bulunmaktadır. Yine 1899 yılına ait maârif salnâmesinde Albak kazası Şikefta Nahiyesi ve Van merkeze bağlı Orman karyesinde birer ibtidâî mektebinin varlığı zikredilirken, 1900-1903 yılına ait maârif salnâmelerinde bu okullar zikredilmemiştir. Bu okullar yeterli öğrenci bulamadığından veya mali sıkıntılardan dolayı kapatılmış olma ihtimali yüksektir. Ayrıca salnâmelere göre Van'da bulunan kız ibtidâî sayısı 3 olarak açıklanmıştır.³⁰⁴

1902 yılında Van Maârif Müdürlüğü tarafından, Maârif Nezâretine gönderilen raporda; 1901 yılında 20 âdet ibtidâî ve 127 âdet sıbyan olmak üzere toplamda 147 âdet okulun olduğu belirtilmiştir. Bunların 50 âdedi kasaba, 25 âdedi nahiye ve 73 âdedi ise karyelerde açılmıştır³⁰⁵ Fakat aynı

³⁰² Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Cilt. 6, DİE Yayınları, Ankara, 2000, s. 96.

³⁰³ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 100.

³⁰⁴ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431; H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s. 688-691.

³⁰⁵ BOA. MF. İBT. 105/70.

yılda tutulmuş olan diğer bir raporda, Van Vilayeti'nde bulunan ibtidâî mekteplerinin yetersiz olduğu dile getirilmiştir. Van Sancağı'nda 93 köy ve mahallede 4.833 Müslüman hanesi bulunduğu, Hakkâri Sancağı'nda ise 30 köy ve mahallede 3.246 Müslüman hanesi bulunduğu açıklanmıştır. 8.079 Müslüman hanesi bulunan Van Vilayeti'nde, toplamda bulunan 123 köy ve mahallenin her birinde birer ibtidâî mektebinin açılmasının faydalı olacağı ifade edilmiştir. Ancak okul açılması istenilen mahalle ve köylerdeki ahalinin fakir olması nedeniyle, açılacak okulların ve tayin edilecek muallimlerin masraflarının Maârif Nezâreti tarafından karşılanması istenmiştir.³⁰⁶

1902 tarihli rapora göre; Van Sancağı ve Hakkâri Sancağı dâhilinde bulunan mahalle ve köy isimleri ile mevcut Müslüman hanesi sayısı açıklanmıştır. Van Sancağı dâhilinde toplamda 108 mahalle, nahiye, kaza ve köyde 4833 hane varken, Hakkâri Sancağı dâhilinde 28 mahalle, nahiye, kaza ve köyde 3246 hane vardır. Arşiv belgesinde isimleri tek tek yazılmış olan köylerin hiçbirinde okul olmadığı açıklanmıştır. Bu mahallelerde yaşayan Müslüman çocukların eğitim ve öğretimden uzak olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁷ Her ne kadar raporda isimleri sayılı köylerde okul açılması istenilmişse de isimleri belirtilen mahalle ve köylerin yalnızca 14 âdedinde ibtidâî mektebi açıldığı tespit edilmiştir. Geriye kalan köy, kasaba ve mahallelerde okul açılıp açılmadığı hakkında arşiv taramalarında herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Muhtemelen finansal durumlardan dolayı okul açılamamıştır. Bu da bölgede eğitim ve öğretim kurumlarının ne kadar eksik olduğunu gözler önüne sermektedir.

³⁰⁶ BOA. MF. İBT. 109/3.

³⁰⁷ BOA. MF. İBT. 109/3.

Her ne kadar ibtidâî mektebi açılması istenilen köylerin büyük çoğunluğunda, okul açılmamış olsa da 1902 yılından 1906 yılına kadar yeni usulde açılmış okul sayısında artış olduğu görülmektedir. 1906 yılında Van Valisi tarafından Dâhiliye Nezâretine gönderilen raporda, vilayet dâhilinde 66 âdet okulda yeni usulde öğretim yapıldığı açıklanmıştır. Bu okulların 42 âdedinin ahali yardımıyla ve 22 âdedinin ise maârif ödenekleriyle idare edildiği açıklanmıştır. Akabinde vilayet dâhilinde bazı kasaba ve nahiye merkezlerinde 45 âdet okulun daha açılması gerektiği önerisinde bulunulmuştur.³⁰⁸

Mehmet Ö. Alkan'ın açıklamış olduğu okul sayıları ile arşiv belgelerinde açıklanan okul sayıları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Alkan'a göre, 1905-1908 yılları arasında Van Vilayeti'nde yeni usulde öğretim yapan ibtidâî mektep sayısı 33 olarak açıklanmıştır. Van Sancağı'nda; 11 erkek, 2 kız ve 15 karma olmak üzere toplamda 28 ibtidâî mektebi bulunurken, Hakkâri Sancağı'nda; 2 erkek ve 3 karma olmak üzere toplamda 5 ibtidâî mektebi vardır.³⁰⁹ 1913-1914 yılına gelindiğinde 2 âdet kız olmak üzere toplam ibtidâî sayısı 51'e ulaşmıştır. İbtidâî mekteplerinde eğitim gören 1.670 erkek ve 292 kız olmak üzere toplamda 1.962 öğrenci bulunmaktadır. Bu öğrencilere ders vermek için; 63 erkek ve 4 kadın olmak üzere toplamda 67 muallim bulunmaktadır.³¹⁰ Bölgede Müslüman eğitim kurumları göz önüne alındığında kızlara mahsus olan okul sayısı her zaman erkeklere mahsus olan okullara göre daha az olduğu görülmektedir.

Van Maârif Müdürlüğü, 1909 yılında, merkez sancakta bulunan ibtidâî mekteplerinin mevcut bulunan öğrencilere

³⁰⁸ BOA. DH. ŞFR. 368/28.

³⁰⁹ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri*..., s. 156.

³¹⁰ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri*..., s. 167-168.

yetmediği gerekçesiyle iki ibtidâî mektebinin daha açılması teklifinde bulunmuştur.³¹¹ Yine 1911 yılında Van Valisi, Van ve Hakkâri livalarıyla mülakatlarında açılması talep edilen 178 âdet ibtidâî mektebi masraflarının karşılanmasını istemiştir. Ancak Maârif Nezâreti, mali sıkıntılardan dolayı talebi yerine getirememiştir.³¹² Mali sıkıntılardan dolayı okul sayılarının istenilen seviyede artmadığı görülmektedir.

1913 yılında Van Maaâif Müdürlüğü, Van Vilayeti'nde 26 resmi ve 15 hususi olmak üzere toplamda 41 Müslim, 36 Ermeni, 2 Musevi, 1 Nasturi olmak üzere toplamda 80 âdet ibtidâî mektebi olduğu bilgisini Maârif Nezâretine bildirilmiştir.³¹³ Ancak mevcut bulunan okul sayıları, halen az olduğundan dolayı, Van Valisi Tahsin Efendi tarafından Van'da okullaşma çabaları devam ettirilmiş. 15 Ekim 1913 (2 Teşrinievvel 1329) tarihinde Maârif Nezâretine göndermiş olduğu telgrafla; Van Meclis-i Umumi tarafından Adilceviz, Gevaş, Gever, Çölemerik ve Urmiye rüşdiyelerinin ibtidâîye dönüştürüleceği bilgisi verilmiştir.³¹⁴ Ancak Maârif Nezâreti, şiddetle ihtiyaç duyulan ibtidâî mekteplerinin³¹⁵ masraflarının kapatılan rüşdiye mekteplerinin maaş ve masraflarından tasarruf edilecek paradan sarf edilmesinin caiz olmayacağını Van Vilayeti'ne bildirilmiştir.³¹⁶ Ayrıca aynı yılda ibtidâî mektepleri inşası için istenen 80.000 kuruş paranın bütçede karşılığı olmadığından, inşaatın gelecek seneye ertelenmesi gerektiği bildirilmiş ise de valilikçe para verilmesi hususu tekrar istirham edilmiştir.³¹⁷ Tahsin Efendi'nin Maârif Nezâreti ile yapmış olduğu yazışmalar sonucunda Van'da

³¹¹ BOA. MF. İBT. 253/31.

³¹² BOA. MF. İBT. 322/6.

³¹³ BOA. MF. İBT. 441/18.

³¹⁴ BOA. MF. İBT. 469/99.

³¹⁵ BOA. MF. İBT. 482/58.

³¹⁶ BOA. MF. İBT. 469/99.

³¹⁷ BOA. MF. İBT. 449/61.

70 âdet okulun daha açılmasını sağlamıştır. Fakat daha sonraki yazışmalarda yalnızca 40 okulun açıldığı anlaşılmaktadır.³¹⁸

1911 yılına ait bir arşiv belgesinde, 1907-1914 (1323-1330) yılları arasında Van Vilayeti'nde mevcut bulunan ibtidâî ve rüşdi okul sayıları ve nerede açıldıkları bilgisi verilmiştir. Belgeye göre; 8 rüşdiye ve 41 ibtidâî olmak üzere toplam mevcut okul sayısı 49 âdet olarak açıklanmıştır.³¹⁹

1907-1914 (1323-1330) yılları arasında Van Vilayeti dâhilindeki okulların listesi şu şekilde açıklanmıştır:³²⁰

Tablo 3.16 1907-1914 Yılları Arasında Van Vilayeti'nde Bulunan Okullar

Sayı	Sancak	Kaza	Nahiye/Karye	Okulun Nev'i
1	Van	Nefs-ı Van		İnas Rüşdiye
2	Van	Van		Burhan-ı Terraki İbtidâî Mektebi
3	Van	Nefs-ı Van		Şems İbtidâî Mektebi
4	Van	Nefs-ı Van		Hafiziye İbtidâî Mektebi
5	Van	Merkez		Dar'ülöğretim İbtidâî Mektebi
6	Van	Merkez		Emin Paşa Mahallesi İbtidâî Mektebi
7	Van	Merkez		Hadıka-i Maârif İnas İbtidâî Mektebi
8	Van	Merkez		Halil Ağa Mahallesi İbtidâî Mektebi
9	Van	Merkez		Topçu Mahallesi İbtidâî Mektebi
10	Van	Van		Dar'ülfeyz Mahallesi İbtidâî Mektebi

³¹⁸ BOA. MF. İBT. 498/81.

³¹⁹ BOA. MF. İBT. 303/34.

³²⁰ BOA. MF. İBT. 303/34.

11	Van	Van		İbtidâî Hayratiye Mektebi
12	Van	Van		Hatuniye Mahallesi Camii Şerif arkasındaki Mektep
13	Van	Nefs-1 Van Hatuniye		İnas İbtidâî
14	Van	Nefs-1 Van		İbtidâî
15	Van	Van	Edremit Karyesi	Rüşdi
16	Van	Van	Edremit	İbtidâî
17	Van	Adilcevaz Kazası		Rüşdi
18	Van	Adilcevaz Kazası		Muhassenat İbtidâî Mektebi
19	Van	Adilcevaz		İbtidâî
20	Van	Erciş Kazası		Rüşdi
21	Van	Erciş		İnas İbtidâî
22	Van	Erciş	Hıdır Bey Karyesi	İbtidâî
23	Van	Erciş		İbtidâî
24	Van	Mahmudi Kazası	Milan Karyesi	İbtidâî
25	Van	Mahmudi	Saray Karyesi	İbtidâî
26	Van	Mahmudi	Kovapta Karyesi	İbtidâî
27	Van	Mahmudi	Azuryan Sefer Karyesi	İbtidâî
28	Van	Mahmudi	Senhanesi Karyesi	İbtidâî
29	Van	Gevaş	Kovapta Karyesi	Rüşdi
30	Van	Gevaş	Tahmanis Karyesi	İbtidâî
31	Van	Gevaş	Anar Karyesi	İbtidâî
32	Van	Hoşab		İbtidâî
33	Van	Hoşab		İbtidâî
34	Van	Hoşab	Senhane	İbtidâî
35	Van		Müküs N. ve Vastan K.	İbtidâî
36	Van	Müküs Kazası		İbtidâî
37	Van	Muradiye		İbtidâî

38	Van	Albak	Albak Karyesi	İbtidâî
39	Van	Kazada		İbtidâî
40	Van		Bargiri Nahiyesi	İbtidâî
41	Van		Tirkesin Karyesi	İbtidâî
42	Van			Nurşin Süfla Mahallesi İbtidâî Mektebi
43	Hakkâri	Başkale		Rüşdi
44	Hakkâri	Başkale		İbtidâî
45	Hakkâri	Gevâr		Rüşdi
46	Hakkâri	Çölemerik		Rüşdi
47	Hakkâri	Hakkâri Kazası		İbtidâî
48	Hakkâri	Şemdinan		İbtidâî
49	Hakkâri	Hamidiye		İbtidâî

Aynı tarihli farklı belgelere göre Van Vilayeti'nde bulunan okul sayılarında farklılıklar bulunmaktadır. Arşiv belgelerinde ve salnamelerde tutulan kayıtların nasıl tutulduğu ile ilgili bir arşiv belgesinde, bu konuya açıklık getirilmektedir. Bu durum 1913 yılına ait arşiv belgesinde şöyle açıklanmıştır; 1910-1911 yılı eğitim-öğretim istatistik cetvellerinde; “*heyet-i tedrisiye mahsusatına mahsus sütun bulunmadığı cihetle imla edilmeyip yalnız mektebi resmîyenin kayıtlarının tutulduğu*” dile getirilmiştir. Ayrıca; “*kara ahalisinden bir şahıs tarafından hanesinden bir oda ayrılmış veyahut kara ahalisi surette inşa edilmiş tahtani bir iki göz damdan ibaret olan mekteplerin*” da kayıtlara alınmadığı dile getirilmiştir. Bu kayıt dışı okullarda görev yapan muallimlere, hane halkı başına bir miktar para toplanmakta ve biraz zahire verildiği belirtilmiştir.³²¹ Bu şekilde bulunan okulların kayıtlara işlenmediği ve aynı yıla ait farklı belgelerde farklı verilen okul sayılarına açıklık getirmektedir.

³²¹ BOA. MF. İBT. 441/18.

Yine II. Abdülhamid dönemi ile Vilayat-ı Sitte dâhilinde bulunan; vilayetlerdeki bölge halklarının devlete bağlılığını artırmak için eğitim sisteminin yenilenmesi, buna bağlı olarak da sosyal ve ekonomik hayat standartlarının yükseltilmesi hedeflenmiştir. Osmanlı'nın burada bunu gerçekleştirme nedeni ise bölgede bulunan Ermenilerin eğitim faaliyetlerine karşı hamlede bulunma amacıdır. Çünkü Ermeniler, Müslümanlara göre eğitimde daha ileri bir seviyede bulunmaktaydılar. Nitekim 1890 yılından itibaren Müşir Mehmed Zeki Paşa ve 1895 yılından itibaren Ahmed Şakir Paşa'nın raporlarını dikkate alan II. Abdülhamid, Doğu vilayetlerinde eğitim alanında çalışmalar başlatmıştır. Bu çalışmaların önemli nedeni raporlar ve yapılan incelemeler neticesinde gayrimüslimlerin okullaşma oranının Müslümanlara göre daha ilerde olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle öncelikle temel eğitim olan ibtidâilere önem verilerek nahiye ve köylere kadar modern ibtidâî mektebi açılması kararlaştırılmıştır.³²² Bu kapsamda Sadaret dairesinden, 2 Kasım 1896 (21 Teşrinievvel 1312) tarihinde Dâhiliye Nezâretine gönderilen yazıda, Vilayat-ı Sitte³²³ dâhilindeki karyelerde bulunan Müslüman çocukların eğitim alacak okullardan mahrum oldukları, bu durumun kabul edilmemesi nedeniyle her bir köye birer ibtidâî mektebi açılması gerektiği bildirilmiştir. Bu durum 3 Kasım 1896 (22 Teşrinievvel 1312) tarihinde Dâhiliye Nezâreti tarafından Maârif Nezâretine süratle bildirilmiştir. Maârif

³²² Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri (Vilayat-ı Sitte) Eğitim Politikası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4, Aralık 2021, s. 765-768.

³²³ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın 61. maddesinde "Bâb-ı Âlî, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt" eder şeklinde geçmiştir. Bu madde ile birlikte Avrupalı devletler ile Rusya'nın ilgisi Ermenilere kaymıştır. Savaştan sonra Ermeniler başta olmak üzere gayrimüslimlerin şartlarının iyileştirilmesi amacıyla Vilayat-ı Sitte Islahat'ı çalışması yapılmıştır. Bu ıslahat çalışması kapsamında Van, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis vilayetlerini kapsamıştır. Bkz. Serhat Aras Tuna, "Vilayat-ı Sitte Islahatı'nın Van'da Uygulanma Çabaları", *Akademik Bakış*, Cilt. 16, Sayı. 31, Kış 2022, s. 20-21.

Nezâreti tarafından Dâhiliye Nezâretine yazılan 5 Kasım 1896 (24 Teşrinievvel 1312) tarihli yazı ile Vilayet-i Sitte'de kaç nahiye olduğu, her bir karye için hangisinin merkez kabul edileceği ve ibtidâî mektebi mevcut bulunan merkez karyelerde; mualliminin usul-ü cedid üzere talim edilip edilmediğinin bilinmesi gerektiği bildirilmiştir. Dâhiliye Nezâreti de Müfettiş Şakir Paşa'ya durumu bildirerek buna yönelik rapor hazırlatmıştır.³²⁴ Bunun üzerine Şakir Paşa; Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Van ve Bitlis vilayetlerinde irade gereğince yeni teşkil edilen nahiye merkezlerine birer ibtidâî mektebi açılması ve bu okullara muallim tayin edilmesine yönelik rapor hazırlamıştır.³²⁵ Ayrıca 1896 yılında Vilayet-i Sitte köylerinde; ibtidâî mekteplerinin tesisi ile gayrimüslim tebaanın da kabulüyle şimdilik liva merkezlerinde, inas okulları açılmasının komisyon kararıyla Maârif Nezâreti'ne sorulması istenmiştir.³²⁶

1896 yılında Vilayat-ı Sitte'de bulunan nahiye merkezlerinde, açılacak ibtidâî mekteplerinin masrafları için maârif bütçesinin izinlerine göre hareket edilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca okul bulunmayan yerlerde, ahali yardımıyla okul yapılması için gerekli yazışmaların yapılması istenmiştir. Yeni yapılacak okulların programları dahi sade olması gerektiği belirtilmiştir.³²⁷ Bunun üzerine 1897 yılında Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Bitlis, Mamuratülaziz ve Van vilayetlerine yazılmış olan yazı ile hangi nahiye merkezlerinde ibtidâî mektebi açıldığı, şayet tesis edilmemiş okullar varsa, acilen sebebinin bildirilmesi istenmiştir.³²⁸ Nahiyelerde mekâtib-i ibtidâîye inşası ile ilgili Vilayat-ı Sitte'den gelen cevaplarda; Van, Bitlis,

³²⁴ BOA. DH. TMIK. S. 2/5.

³²⁵ BOA. MF. MKT. 302/15.

³²⁶ BOA. DH. TMIK. S. 1/55.

³²⁷ BOA. DH. TMIK. S. 2/27; BOA. DH. TMIK. S. 2/47.

³²⁸ BOA. DH. TMIK. S. 10/94.

Erzurum, Sivas, Diyarbakir ve Mamuretülaziz vilayetleri nahiye merkezlerinde kısmen açılmış olan ve kısmen devam eden 280 âdet ibtidâî mektebinin açıldığı anlaşılmaktadır.³²⁹ Ancak açılan bu okullar 6 vilayet için yeterli olmamıştır.³³⁰

Vilayat-ı Sitte de tesis ve küşad olan 280 âdet ibtidâî mektebinden, yalnızca 9 âdeti Van Vilayeti dâhilinde açılmıştır.³³¹ Açılan okullar şu şekilde açıklanmıştır.³³²

Tablo 3.17 Van Vilayeti Dâhilinde Açılan 9 İbtidâî Okulu

Maaş	Öğrenci adedi	Mektep adedi	Okulun bulunduğu mahal isim	Muallim
100	15	1	Vastan Kazasında İhsan Hamidi İbtidâî Mektebi	Ahmed Efendi
100	30	1	Başkale Kasabasında Bedreka Hamidi İbtidâî Mektebi	Şemseddin Efendi
100	18	1	Mahmudi Kazası Saray Kasabası Muhassenat Hamidi İbtidâî Mektebi	Muhyiddin Efendi
100	25	1	Havasor Nahiyesinde Kevkeb Hamidi İbtidâî Mektebi	İbrahim Efendi
100	19	1	Tavani Karyesinde Necm-i Hamidi İbtidâî Mektebi	Mehmed Halid Ef.
100	12	1	Senhanesi Karyesine Mürüt Hamidi İbtidâî Mektebi	İbrahim Efendi
100	35	1	Edremid Karyesinde Şevkat-ı Hamidi İbtidâî Mektebi	Nuri Efendi
100	21	1	Bargiri Kasabasında Ziya Hamidi İbtidâî Mektebi	Ahmed Efendi
100	17	1	Erciş Kazası Akanis Kasabasında Şevkat İnas Hamidi İbtidâî Mektebi	Zehra Hanım
900	192	9	Toplam	

³²⁹ BOA. A. MKT. MHM. 682/39.

³³⁰ BOA. DH. TMIK. S. 11/16.

³³¹ BOA. DH. TMIK. S. 32/3.

³³² BOA. DH. TMIK. S. 51/3.

Bu durum Van valisi tarafından Maârif Nezâretine gönderilmiş olan 22 Mayıs 1899 (10 Mayıs 1315) tarihli rapordan da anlaşılmaktadır. Raporda;

“Vilayat-ı Sitte’de teşkil tekrar eden 280 mektebi ibtidâiden vilayet için tefrik olan dokuz adedi mülakatta muhtelif mahallerde teşkil olunarak etfaller mektebe başlamıştır. Ancak bu vilayetin maârif hakkındaki ihtiyacatı evvelîye birlikte dokuz on mektebe kabil izale olmadığı gibi ahali henüz mekteblere alışmamış oldukları için açılacak mektebler idaresinde ahalice temini de mümkün değildir. Ba-zeyille bu vilayet-i ahali günden güne mazhar-ı saâdet edeceği esbabının istikmali akdemi olmak üzere vilayet dâhilinde tarafı devlettir. Şimdilik 50 kadar mektebin açılmasına ve bunlara burada bulunabilecek hocalara asıl tedrisi götürmek üzere ibtidâi bir Dârülmuallimîn tensibine lüzum hakiki vardır. Vücut-ı ibtidâi ve rüşdi mekatibinin muallim maaşlarına tesviyeye ancak yetebilen vilayet maârif varidatı bu 50 mekteb-i ibtidâi ile Dârülmuallimîn maaşatına ve mesarif-i seneviye olmak üzere tahsis edilebilen 80.000 kuruş ifaya asla muktedir olamayacağına varidatı masarifinin efrun olan vilayet mutebere maârif sandıklarınca” karşılanmasını istemiştir.³³³

Maârif Muhasebe Dairesi, vilayet dâhilinde şimdilik 50 âdet ibtidâi açılmasına ve bunlara muktedir muallimler yetiştirmek üzere bir Dârülmuallimîn tesis edilmesi için 80.000 kuruş masrafın maârif sandığından karşılanmasını istenmiştir.³³⁴ Ancak bu meblağın karşılanmasının mümkün olmayacağını belirtmiştir. Van Valisi 10 Temmuz 1899 (28 Haziran 1315) tarihinde yeniden bir yazı kaleme almış ve bunu Maârif Nezâretine göndererek talebini yenilemiştir. Maârif Nezâreti Muhasebe Dairesi, yenilenen talebin yerine getirilemeyeceğini belirtmiştir. Fakat Van Valisi 10 Şubat 1900 (29 Kanunisani 1315) tarihinde

³³³ BOA. MF. MKT. 456/3.

³³⁴ BOA. DH. TMIK. S. 32/3.

üçüncü defa talebini yenilemiştir. Van Valisi, bölge halkının eğitimin önemini henüz anlamaması nedeniyle belirtilen miktarın halk tarafından karşılanmasının mümkün olmayacağını, her yönden geri kalmış olan ahalinin de maârif hissesinden payını alması için belirtilen miktarın gönderilmesini talep etmiştir. Ancak Maârif Nezâreti, Van'da açılması düşünülen 50 ibtidâî ve bir Dârümuallimîn için talep olunan meblağı karşılamaya ne vilayetin maaâif hâsılatı ne de Dersaâdet'e ait kısmın yeterli olmayacağını belirtmiş. Bu hususta Bâb-ı Âlî ile yapılmakta olan görüşmelerin neticesinin beklenilmesi gerektiğini Van Valisine bildirmiştir.³³⁵ 1901 yılında, Van Vilayeti'nde açılması düşünülen 50 âdet ibtidâî masrafları için cereyan eden yazışmalardan bir netice alınamadığı anlaşıldığından,³³⁶ yerelden karşılık bulunması istenmiştir.³³⁷ Van Vilayeti'nde 58 nahiye varken, Van valisi tarafından 50 nahiyede okul açılması için çalışmalar başlatılmıştır.³³⁸

Maârif Nezâreti, Vilayat-ı Sitte'de okul açılması için mahallelerden talep edilen ödenekleri karşılamak adına çeşitli çözümler üretmeye çalışmıştır. Şöyle ki; 1902 yılında Erzurum, Bitlis, Van, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine bağlı nahiye merkezlerinde açılacak ibtidâî mektebi masraflarına karşılık olmak üzere, zebhiye vergisine ilave olarak küçükbaş hayvanlardan maârif ianesi alınması ve bu okullara muallim olarak atanacak karye imamlarının eğitilmesi gerektiği, ilgili vilayetlere tebliğ edilmiştir.³³⁹ Van Valisi, Maârif Nezâretinden yeni usulde eğitim veren ibtidâî mekteplerine; yeni usulde yetişmiş muallim temin etmek adına Dârümuallimîn açılmasını

³³⁵ BOA. MF. MKT. 456/3.

³³⁶ BOA. MF. MKT. 543/6.

³³⁷ BOA. MF. MKT. 543/19.

³³⁸ BOA. MF. MKT. 543/19.

³³⁹ BOA. MF. MKT. 615/10.

isterken, Maârif Nezâreti ise açılacak olan okullarda muallim olarak imamların eğitilmesini önermiştir. Bu durumda modern eğitim ne kadar ilerleyebilir?

3.4.2. Van'da Aşiretler İçin Yapılan İbtidâî Çalışmaları

Her siyasal sistem, üyelerine sistemin örgütlenişini, bunu meşrulaştıran nedenleri, değerleri, inançları, tutumları benimsetmesi ve varlığını sürdürebilmesi açısından zorunludur. Siyasal sistemler açısından bu önemli olguyu yerine getirmede hayati bir rol üstlenen eğitimidir. Ayrıca siyasal sistemler eğitimi, merkezi bir eğitim sistemi oluşturarak yerel halkın itaat ve sadakatini, yerel otoriteler yerine devlete yöneltmek ve devletle bütünleşmesini sağlamak için de kullanmışlardır.³⁴⁰ Bu şekilde toplumsal uyumun sağlanması ve sisteme olan sadakati artırmak için eğitimi öğretilendirme aracı olarak kullanmışlardır. Neticede Van Vilayeti bölgesinde de bu uygulanmış ve merkezi bir eğitim ile birlikte üst kültür ders programları, müfredat ve kitaplar vasıtasıyla bölgedeki öğrencilere aktarılmıştır.

1892-1893 yılları arasında ibtidâî mektep sayıları artmaya başlamıştır. Ancak bu okullar devletin her bölgesine aynı şekilde yayılmamıştır. Özellikle doğu vilayetlerinde ibtidâî sayısı daha az kalmış ve ibtidâî sayısının artması uzun yıllar almıştır. Bölgede yaşayan aşiretler, 1890 yılından sonra³⁴¹ tesis edilen Hamidiye Süvari Alayları içerisine dâhil olmaya başlayınca, bölgede ibtidâî mekteplerinin açılması çalışmaları da başlamıştır. Aşiret reisleri, Hamidiye Süvari Alayları içerisinde komutan olmaya başlayınca, bulundukları merkezlerde

³⁴⁰ Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme...", s. 19-20

³⁴¹ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 100; Kieser, *İskalanmış Barış...*, s. 136; Maârif Salnamesi, H. 1321/1903, s. 691-692.

birer okul açılması için Dersaâdet'e talepte bulunmuşlardır. Bu doğrultuda aşiret reislerinin taleplerine göre birer cami ve ibtidâî açılması çalışmalarına başlanmıştır. Bölgede açılan ibtidâî mektepleri, Hamidiye Süvari Alay komutanları olan aşiret reislerinin taleplerine göre şekillendiğinden okul dağılımı bölgeden bölgeye farklılıklar göstermektedir. Bazı bölgelerde okul açılırken bazı bölgelerde ise okul açılmamıştır.³⁴²

Yukarıda sözü edilen müesseselerin inşası için hazineden 400.000 kuruş tahsis edilmiş. Bu para miktarının yarısı Erzurum ve Van vilayetleri bütçesinden karşılanması düşünülmüştür.³⁴³ Ancak IV. Ordu Komutanı Mehmed Zeki Paşa'nın belirtilen miktarın, vilayetler tarafından karşılanmasının mümkün olmadığını bildirince, gerekli olan para miktarının merkezden karşılanmasına çalışılmıştır.³⁴⁴

Yapılan hazırlıklar sonucunda IV. Ordu Komutanı Mehmed Zeki Paşa, okulların inşa işlerinden sorumlu tutulmuş. Gayretleri sonucunda, doğu vilayetlerinde cami ve okullar inşa edilmiştir.³⁴⁵ Zeki Paşa, inşaatı biten okullara muallim tayin edilmesi ve muallim maaşlarının nereden karşılanacağı gibi sorunlarla da ilgilenmiştir. Bu doğrultuda yaptığı yazışmalar neticesinde, inşa edilmiş olan okulların masraflarını Maârif Nezâreti tarafından karşılanmasını sağlamıştır.³⁴⁶

Yukarıda ifade edildiği gibi, okul dağılımı bölgeden bölgeye farklılıklar göstermektedir. Ahmed Şakir Paşa'nın bölgede yaptığı incelemeler ve raporlarda da görüldüğü

³⁴² Takvim-i Vekayi, nr. 77, s. 1, 10 Safer 1309 (15 Eylül 1891); BOA. BEO. 337/25253.

³⁴³ BOA. MF. MKT. 294/6.

³⁴⁴ Yıldız, "II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri...", s. 766.

³⁴⁵ BOA. MF. MKT. 294/6; BOA. BEO. 337/25253.

³⁴⁶ Yıldız, "II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri...", s. 766; BOA. MF. MKT. 147/54; 190/123; 294/6; BOA. BEO. 3928/294536.

üzere; bölgede açılmış olan ibtidâî mekteplerinin dengesiz ve yetersiz olduğu, ayrıca mevcut olan ibtidâî mekteplerinin çoğunda muallim bulunamadığı açıklanmıştır.³⁴⁷ Şakir Paşa, Doğu vilayetlerinde maârifin genele yayılması için yeni ibtidâî mekteplerinin yapılması, bu okullara gayrimüslim çocukların da kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁴⁸ Ahmed Şakir Paşa, yeni açılacak okulların masraflarının yerel halk tarafından karşılanmasını önermiştir.³⁴⁹ Bu öneri başka devlet adamları tarafından da kabul edilmiş ve doğu vilayetleri nahiye merkezlerinde ibtidâî mektepleri açılması teklif edilmiştir. Nahiye merkezlerinde açılan okullar, ilk derece okulları şeklinde düzenlenmiştir.³⁵⁰

Her ne kadar bölgede eğitimin gelişmesi için çabalar sarf edilmişse de hem bölge halkının ekonomik zorluklardan dolayı okul binası tedarik edememesi hem de devletin ekonomik ve mali zorluklar içinde olması nedeniyle okul sayıları istenilen seviyeye ulaşmamıştır. Bu kapsamda bölgede açıldığı tespit edilen okullar şunlardır:

1891 yılında Erzurum ve Van vilayetleri dâhilindeki Zerikanlı (Zirkanlı), Tekman, Göksu, Haydaranlı, Adamanlı, Zilan, Şikak vesair aşiretlerin istemiş oldukları ibtidâî ve rüşdi okulları ile cami yapımının inşa masrafları, bu vilayetlerde açılmayan îdâdîlerin karşılığı olan parayla maârif ödeneğinin vilayetler kısmı masraflarından karşılanarak açılmışlardır.³⁵¹

1892 yılında Van Vilayeti, Erciş kazası Kaskanlı Aşireti dâhilinde ibtidâî mektebi inşa edilmiştir.³⁵² 1893 yılında

³⁴⁷ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa...*, s. 182.

³⁴⁸ BOA. DH. TMIK. S. 1/55.

³⁴⁹ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa...*, s. 183.

³⁵⁰ Yıldız, "II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri...", s. 767.

³⁵¹ BOA. MV. 67/13.

³⁵² BOA. MF. İBT. 29/85.

Hamidiye Alayları dairelerinde inşası irade olunan okullardan biri olan; Tirkeşan İbtidâî Mektebi'nin inşaatının tamamlandığı ve resmi açılışının gerçekleştirildiği bildirilmiştir.³⁵³ 1895 yılında, Van Vilayeti dâhilinde Hamidiseydir, Hıdırbağı, Karaçıyan, Bağıkara, Caban, Senhanesi ve Tirkeşan (Tirkeşin) karyelerinde birer ibtidâî açılmıştır.³⁵⁴ Okul inşa edilen bölgelerdeki Müslüman ahalinin, eğitim ve öğretime teşviki için muallim tayin edilmesi istenmiştir. Buna istinaden talep üzerine yalnızca Senhanesi Okulu için bir muallim tayin edilirken diğer okullar için ödenek olmadığından muallim tayin edilememiştir.³⁵⁵

Bu tarihe kadar eğitim adına inşa edilen okulların bölge halkına yetmediği anlaşılmaktadır. 1914 yılında, aşiret çocuklarının istifadesi için Van'daki rüşdiye mektebine bir leyli sınıf açılması istenmiştir.³⁵⁶ Ancak bu talebin yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim aynı yılda, Van Valisi Tahsin Bey tarafından Dâhiliye Nezâretine yazılan yazı ile Van'da maâriften mahrum halde kalmış olan Kürtlerin maârif hissesinden paylarını alması için okul bulunmadığı cihetiyle, 20 kadar Kürt çocuğun mekteb-i sultaniyeye yerleştirilmesi istenmiştir. Ayrıca Tahsin Efendi, Van Vilayeti'nin üç dört muhtelif yerinde, medrese-i ibtidâîye ismi altında gündüzlü, 50'şer kişilik üç dört okulun açılmasının zaruriyetini belirtmiştir. Böylelikle aşiret çocuklarına (Kürt çocuklarına) milli ve İslami bir terbiye verilmesi amaçlanmıştır.³⁵⁷ Maârif Nezâreti, Kürt çocuklarının eğitilmesi için; açılması talep edilen okulların mali nedenlerle açılmadığını, ancak mali sorunlar çözülene kadar yaşları uygun olan çocukların, mekatib-i

³⁵³ BOA. Y. MTV. 87/133.

³⁵⁴ BOA. MF. MKT. 294/6.

³⁵⁵ BOA. MF. MKT. 860/53; BOA. MF. MKT. 294/6.

³⁵⁶ BOA. MF. İBT. 491/58.

³⁵⁷ BOA. DH. KMS. 20/49.

sultaniyeye gönderilmelerine karar vermiştir.³⁵⁸ Daha sonra Dâhiliye Nezâreti, Van Vilayeti'nde bulunan Kürt çocukları için iki âdet okul inşa edilmesine karar vermiştir.³⁵⁹

Bölgede tespit edilen bir diğer hususa gelince; Tanzimat döneminin eğitim anlayışı içerisinde eğitimin, milli dillerde yapılması öngörülmüştür. Ancak Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar gibi gayrimüslimler kendi alfabeleri ve dilleriyle çocuklarını istedikleri gibi okutma hakkına sahipken, Müslüman ancak gayritürk olan Arap, Arnavut ve Kürtler böyle bir hakka sahip olmamışlardır.³⁶⁰

Dil ve alfabe konusunda Namık Kemal, ulus inşasında dilin, dinden daha etkili olduğunu Kürtçe, Lazca ve Arnavutça üzerinden şu şekilde açıklamıştır:

“Elimizden gelse, memleketimizde mevcut olan lisanların Türkçe’den maada kaffesini mahvetmeye çalışmak iktiza ederken, Arnavutlara, Lazlara, Kürtlere birer elifba tayiniyle ellerine şıkak için bir silah-ı manevi mi teslim edelim?... Lisan, bir kavmin diğerine inkılabını men için belki diyanetten bile daha metin bir seddir.” Konu ile ilgili olarak başka bir yazısında: *“Vakıa Rumlara, Bulgarlara bizim lisanı tamim etmek kabil değildir; fakat Arnavutlara, Lazlara, yani Müslümanlara tamim etmek pek kabildir. Oralarda, münasip yolda idare olunur mektepler yapılır ve hatta bizim o nakıs Maârif Nizamnâmesi’nin hükmü icra olunur ise yirmi sene sonra Lazca, Arnavutça bütün bütün unutulur.”*

Şeklinde belirterek Müslüman olan milletlerin Türkçeden başka bir dil kullanmaması gerektiğini ifade etmiştir.³⁶¹ Namık Kemal, Müslüman olup Türk olmayan diğer milletlerin dillerinin unutulmasını sağlamak ve

³⁵⁸ BOA. MF. MKT. 1196/61.

³⁵⁹ BOA. DH. KMS. 20/49.

³⁶⁰ Said Olgun, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2015, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 63.

³⁶¹ Olgun, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Arnavut...*, s. 71.

Türkçenin daha yaygınlaştırılması için okullar açılmasını önermiş. Nitekim Osmanlı Devleti de bu doğrultuda hareket etmiştir. Van Maârif Müdürlüğü tarafından Maârif Nezâretine gönderilen 28 Ocak 1906 (15 Kanunisani 1321) tarihli yazı da:

“Nevahı ve kara merkezlerinde mukaddema yüzer kuruş maaşla küşad edilen mekatib-i ibtidâîyeye tayin olunan muallimlerin kısm-ı küllisi Türkçe bilmeyip bir kısmı Kürtçe taleb-i tedrisatta bulunduğu ve bir kısımda mekteblerine devam etmemekte oldukları haber alınmıştır. Tarafı çakeran müddet icra kılınan tahkikatta bu muallimler içinde her nasılsa Türkçe okuyup yazamayan ve mektebin tedrisatında vuku olmayan birtakım adamların mevcut olduğu ve şimdide birkaç mekteb bütün bütün bırakılarak boşuna maaş verilmekte olduğu tahkik ederek ol babda vilayet celileye de müracaat olunmuştur. Mezkûr mekatib muallimlerinin birer birer merkeze celbiyle muallimlik edebileceklerin yerlerine iade ve ifa edemeyenlerin yerlerine münasipleri bulunup istihdam olunmak üzere” karar verilmesi istenmiştir.³⁶²

Bunun üzerine Maârif Nezâreti, 27 Şubat 1906 (14 Şubat 1321) tarihli cevabi yazıda; Van Vilayeti nahiye ve köylerindeki ibtidâîlerde Türkçe bilmeyen, eğitimle alakası olmayan şahıslar tarafından öğretim yapıldığı ihbarı alındığından, bütün muallimlerin merkeze çekilerek teker teker imtihan edillmesi, yeterli olmayanların yerine yeterli olan başka muallimlerin tayin edilerek ilgili evrakların gönderilmesine karar vermiştir.³⁶³

Yine 1907 yılında Van’da aşiret çocuklarına Türkçe eğitim verilebilmesi için muallim tayini yapılması istenmiştir. Sadaret makamı tarafından Maârif Nezâreti’ne yazılmış olan 12 Ağustos 1907 (30 Temmuz 1323) tarihli yazı da:

³⁶² BOA. MF. MKT. 917/68.

³⁶³ BOA. MF. MKT. 917/68.

“Van’da medaris ve müderrisin derece-i matlub seviyede olmamakla beraber medaris-i mevcudenin küşadındaki hocaların takdirleri de gerek lisandan mahsur olduğu cihetle bu lisana vakıf olmayan talebe istifade edemediğinden ve etfal-ı ekrad (Kürt çocuklarına) ve aşaire (aşiretlere) lisan-ı Türkçenin talimi mucib-i muhasenat olacağından bahisle yeniden Darütedrisat tesisıyla etfal-i aşaire Türkçe talim etmek üzere mahal-i saireden beş yüz kuruş maaşla celb olunacak üç hoca ile bunlardan her birinin nezdinde bulundurulacak yüz kuruş maaşlı dörderden on iki talebeye verilmek üzere şehri iki bin yedi yüz kuruşun evkaf-ı hümayun hazinesi fazile-i varidatından tesviyesi³⁶⁴ ve Van Vilayeti’nden işaret olunduğu Dâhiliye Nezâreti Celilesinden izbar olunması üzerine sebk eden işara cevaben zikr olunan muallimler ile talebeye verilmesi lazım gelen mebaliğin nezaret celilelerince tesviyesi lüzum” olduğu belirtilmiştir.³⁶⁵

Ancak Bâb-ı Âlî, Van’da aşiret çocuklarına Türkçe eğitim verilebilmesi için harcanacak paranın Maârif Nezâretinde bulunmaması nedeniyle mahallinden temin edilmesi gerektiğine karar vermiştir.³⁶⁶

1910 yılına gelindiğinde de bölgede uygulanmaya çalışılan sistem devam ettirilmeye çalışılmış. Van Valisi Bekir Sami tarafından Maârif Nezâretine gönderilen 25 Ağustos 1910 (12 Ağustos 1910) tarihli yazı ile 1910 yılı itibarıyla Van Vilayeti’nde resmi olarak 59 medrese bulunduğu ve bu medreselerde 500 kadar öğrencinin mevcut olduğu belirtilmiştir. Bu öğrencilerin çoğu ancak kış mevsimlerinde iki ay kadar öğretim ile meşgul olduğu, bu öğretiminde Kürtçe yapıldığı belirtilmiştir. Bu medreselerde lisanın Türkçe yapılabilmesi adına Van Vilayeti’nde 100 kişilik bir medresenin açılması, açılacak medreseye de Dersaâdet’ten iki muallimin gönderilmesi

³⁶⁴ BOA. BEO. 3162/237130.

³⁶⁵ BOA. MF. MKT. 1019/38.

³⁶⁶ BOA. MF. MKT. 1019/38.

istenmiştir. Buradan yetişecek muallimlerin açıkta kalan Kürt köylerine gönderileceği belirtilmiştir.³⁶⁷

Van Vilayeti'nde Müslümanlara ait düzenli ve yeterli sayıda okulun olmayışı ve Kürtlerin Osmanlıcaya/Türkçeye vakıf olmaması mevcut bulunan okullardan yeterince istifade edemedikleri anlaşılmaktadır. Bu okulların bölgede inşa edilmesinin amaçları arasında, öğrencilere dini bilgiler vererek yerel Müslümanların medeniyet yoluna girmelerini sağlamak, onları cehaletin karanlığından kurtarmak ve böylece yerel milliyetçiliğin veya ayrılıkçı hareketlerin önlenmesini sağlamak olduğunu söyleyebiliriz.

Yine diğer bir hususta, 1892 yılında aşiretlerin devlete bağlılığını artırmak amacıyla İstanbul'da eğitim ve öğretime başlayan Aşiret Mektebine, Hamidiye Alayları komutanı olan aşiret reislerinin çocukları 1893 yılından itibaren alınmaya başlanmıştır. Aşiret reislerinin çocukları bir taraftan askeri ve kültürel açıdan eğitilirken, diğer taraftan da çeşitli eğitim kademeleri verilerek, askeri ve sivil devlet hizmetlerine alınmışlardır.³⁶⁸ Bu şekilde bölge halkının devletle kaynaşması amaçlanmıştır.

1893 yılından itibaren Hamidiye Alayları komutanı olan aşiret reislerinin çocukları, Aşiret Mektebi'ne gönderilmeye başlanmıştır. Gönderilen bütün çocukların masrafları devlet tarafından karşılanmıştır.³⁶⁹ 1894 yılından itibaren Hamidiye Alaylarında bulunan aşiret reisleri, devlet tarafından kendilerine verilen rütbelerin ve imkânların avantajlı olduğunu anlamaya başlayınca Aşiret Mektebine rağbet artmaya başlamıştır.³⁷⁰ 1899 yılından itibaren Van Vilayetinde bulunan aşiret reisleri, Aşiret

³⁶⁷ BOA. MF. İBT. 394/83.

³⁶⁸ BOA. DH. MKT. 1997/32; 193/29; BOA. BEO. 348/26038; 457/34266.

³⁶⁹ BOA. BEO. 185/13838; BOA. MF. MKT. 165/61.

³⁷⁰ BOA. MF. MKT. 193/29.

Mektebine kabul edilen öğrenci sayısının artırılmasını talep etmiştir. Ancak bu talep Maârif Nezâreti tarafından kabul edilmemiştir.³⁷¹ 1905 yılına kadar Van Vilayeti'nde bulunan aşiret reislerinin çocukları Aşiret Mektebine gönderilmiştir.³⁷²

Dersaâdet'te açılan Aşiret Mektebine taşradan kabul edilecek öğrencilerin hangi şartları taşımaları gerektiği vilayetlere bildirilmiştir. Belirlenen öğrenciler her sene Ağustos ve Eylül aylarında Dersaâdet'e varmaları gerekmektedir. Aşiret Mektebine toplamda 40 öğrenci kaydedilecektir. Hangi vilayetten kaç âdet öğrenci alınacağı şöyle açıklanmıştır. 3 âdet öğrenci kabul edilecek vilayetler; Suriye, Trablusgarp, Halep, Yemen, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Basra ve Kuddüs-ü Şerif vilayetleridir. 2 âdet öğrenci kabul edilecek vilayetler; Erzurum, Bitlis, Van, Zor, Mamuratülaziz, Beyrut ve Bingazi vilayetleridir. Vilayetlerden gönderilen öğrencilere verilen harcırah miktarları değişkenlik göstermiştir. Suriye, Beyrut, Trablusgarb, Kudüs, Bingazi ve Halep vilayetleri 600 kuruş olarak belirlenmiş. Zor Sancağı 700 kuruş, Erzurum ve Bitlis vilayetleri 800 kuruş, Diyarbakır, Van ve Mamuratülaziz vilayetleri 1000 kuruş, Yemen ve Basra vilayetleri 1008 kuruş, Musul Vilayeti 1500 kuruş ve Bağdat Vilayeti ise 2000 kuruş olarak belirlenmiştir. Öğrenciler 12 yaşını tamamlamış ve 15 yaşından küçük, terbiye ve tahsile müsait, hüsn-i ahlak ve terbiye hasbi bulunması, asalet, şöhret ve itibarca birinci derecede bulunan bir aşirete mensup olması gerekmektedir. Eğer öğrencinin birinci derecede mühim olan aşiretlere mensup olmadığı anlaşılırsa geri gönderilecektir. Geri gönderilen

³⁷¹ BOA. BEO. 1336/100156.

³⁷² BOA. MF. MKT. 222/49; 340/11; 370/26; 404/24; 469/38; 515/19; 592/22; 593/5; 672/28; 727/1; 737/62; 825/24; 854/17; 935/74; 1020/35; 895/42; BOA. BEO. 1023/76678.

öğrenciye daha önce verilmiş olan harcırahta sorumlu kişilerden tahsil edileceği belirtilmiştir.³⁷³

Aşiret Mektebinden mezun olan öğrenciler, mülki veya askeri alanda çeşitli memurluklara atanmışlardır. Bu kapsamda 1899 yılında Aşiret Mektebini bitirdikten sonra çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklarda memur olarak görevlendirilmişlerdir.³⁷⁴ Yine 1899 yılında Aşiret Mektebini bitiren Van Vilayeti öğrencileri olan Mehmed Hamza Efendi'nin açık bir kaymakamlığa tayin edilmek üzere tercüme-i hal varakalarının gönderilmesi istendiği anlaşılmaktadır.³⁷⁵

3.4.3. Van'daki İbtidâî Mekteplerinin Gelişimi ve Yayılmasının Önündeki Engeller

Bölgede her ne kadar bazı çalışmalar yapılmış olsa da açılan Müslüman eğitim kurumları istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Okulların istenilen seviyeye ulaşamamasının birçok nedeni mevcuttur. Nitekim 1894 yılı Van rüşdiyesi muallim-i evveli tarafından, Maârif Nezâretine gönderilmiş olan raporda bu durum şöyle tespit edilmiştir:

“Van Vilayeti'nde bulunan Hristiyan mekteplerinin terakkisi ve Müslüman sıbyan mekteplerinin adem-i terakkisi kalbimi delik delik delmekte olduğundan sabır ve tahammülüm kalmayıp vazife-i daiyanem haricinde olarak sıbyan mektepleri hakkında ariza takdimini münasip gördüm. Merkez vilayette bulunan ibtidâîlerin müzebzep (karışık) bir halde olduğunu ihbar etmekle cesaret eylerim...”

Bu raporda, gayrimüslim eğitim kurumlarının ilerlemesine karşın Müslüman sıbyan mekteplerinin geri kalmışlığı

³⁷³ BOA. DH. MKT. 2208/58.

³⁷⁴ BOA. DH. MKT. 2186/132.

³⁷⁵ BOA. DH. MKT. 2287/37.

vurgulanmıştır. Müslüman eğitim kurumlarının son derece kötü durumda olduğu belirtilerek, mevcut okulların nitelik ve nicelik açısından değerlendirilmesi yapılmıştır. Rapora göre, Van merkezde (kale ve bahçeler kısmında) 31 cami bulunmakta, bu camilerin bünyesinde bir veya iki hücrede imam ve müezzinler tarafından yaklaşık 750 öğrenciye eğitim verilmektedir. Yeni usul eğitim sisteminin yerleşmemesinde, bu geleneksel eğitimin devam etmesi ve maârif müdürlerinin işgüzarlığı önemli bir rol oynamıştır. Müdürlerin görevlerini yerine getirmedikleri, vakit ve çabalarını başka alanlara harcadıkları ifade edilmiştir. Raporda ayrıca, Topçuoğlu, Hatuniye, Şabaniye, Halil Ağa, Hafiziye ve Hayratiye mahallelerinde imam ve muallimlerin idaresinde ibtidâî mekteplerinin açıldığı belirtilmiştir. Van muhasebe memuru Hasan Efendi'nin evi ile Hatuniye Mahallesi'nde Naciye Hanım'ın evi kiralanarak kız ibtidâî mektebi olarak kullanılmış, ancak bu okulların denetlenmediği ve eğitim-öğretim sisteminden uzak bir şekilde faaliyet gösterdiği vurgulanmıştır.³⁷⁶ Rapordan anlaşıldığı üzere, bölgedeki öğrencilerin çoğu imam ve müezzinlerin geleneksel eğitimi altında bulunmaktadır.

İbtidâî mekteplerine muallim bulmak ve bu muallimlerin maaşlarını temin etmek ciddi bir sorun teşkil etmiştir. Okulların masraflarının askeri kaynaklardan mı yoksa maârif kaynaklarından mı karşılanacağı tartışma konusu olmuş, ancak yazışmalar sonucunda maârif kaynaklarından karşılanmasına karar verilmiştir.³⁷⁷ Okul sayısının istenilen seviyeye ulaşmaması, muallim bulunamaması ve maaş ödemelerindeki sorunlar 1896 yılına kadar devam etmiştir. Bölgeyi teftiş eden Şakir Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği raporlar doğrultusunda okul açılması için çalışmalar yapılmış, ancak açılan okulların hemen eğitime başladığını söylemek

³⁷⁶ BOA. MF. MKT. 248/24.

³⁷⁷ BOA. BEO. 337/25253; 352/26400.

zor olmuştur.³⁷⁸ Örneğin, 1896 yılında Van'da bulunan Sâdettin Paşa, aşiret reislerinin bulunduğu nahiyelerde açılan büyük okulların öğrenci ve muallim eksikliği nedeniyle işlevsiz kaldığını belirtmiştir. Tirkesin'de güzel bir okul inşa edilmiş olmasına rağmen, bu okulda ne öğrenci ne de muallim bulunduğu ifade edilerek bölgedeki eğitim durumu açıkça ortaya konmuştur.³⁷⁹

Taşrada bulunan ibtidâî mekteplerine Dârülmuallimîn mezunu muallimler gelmemiştir. Bu nedenle taşradaki muallim kadroları, modern ders verebilen nitelikli muallimlere sahip olmakta zorlanmıştır. Bunun temel nedenleri, muallim maaşlarının düzensiz ödenmesi ve düşük olmasıdır.³⁸⁰ Ayrıca, savaş nedeniyle göç etmek zorunda kalan muallimler, kura ile çeşitli vilayetlere tayin edilmiş, ancak Van Vilayeti'ne gönderilen muallimler genellikle bölgeye gelmekten kaçınmıştır. Van'ın merkeze uzak olması, muallimlerin bölgeye gelme isteksizliğini artırmıştır. Örneğin, 1913 yılında Lefkoşa muhacirlerinden Dârülmuallimîn mezunu Mehmed Sabri Efendi, 1905 yılında Kosova Vilayeti Gilan kazası Cami Atik İbtidâî Mektebi'nde muallim-i evvel olarak görev yapmış, ancak Kosova'nın istilası üzerine İzmir'e göç etmiştir. İzmir'de aldığı yarım maaşla geçimini sağlayamayan Mehmed Sabri Efendi, yeterli maaş alabileceği bir yere tayin edilmek istemiş, ancak kura ile Van'a tayin edilince görev yerine gitmekten kaçınmış ve maaşı kesilmiştir.³⁸¹ Yine 1913 yılında Edirne Vilayeti'nde mukayyet memuru iken savaş nedeniyle Dersaadet'e göç eden ve kura ile Van'a tayin edilen Ahmed Cemal Efendi, Van'daki görev yerine gitmeyerek Tedrisat-ı İbtidâî Birinci Şube Kitabetine tayin olmuştur.³⁸²

³⁷⁸ Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa..., s. 182-184.

³⁷⁹ Önal, Saâdettin Paşanın Anıları..., s. 92.

³⁸⁰ Nurdoğan, Osmanlı Modernleşme Sürecinde..., s. 160-166.

³⁸¹ BOA. MF. İBT. 455/39.

³⁸² BOA. MF. İBT. 459/45.

Van Maârif Müdürlüğü'nün 17 Nisan 1897 (5 Nisan 1313) tarihli raporunda, Van merkezde yaklaşık 15 sıbyan mektebi bulunduğu, ancak bu okullardaki muallimlerin eski usulde eğitim vermesi nedeniyle ilerleme sağlanamadığı belirtilmiştir. Sıbyan mekteplerinin varlığı, bölge halkının çocuklarını ibtidâî mekteplerine göndermemesine neden olmuştur. Bu nedenle sıbyan mekteplerinin kapatılması ve yeni sıbyan mekteplerine ruhsat verilmemesi önerilmiştir. Ancak Van Vilayeti, bu eski usul okulları kapatmadığı gibi yeni ruhsatlar vermeye devam etmiştir. Raporda, bu durumun önüne geçilmesi için vilayete emir gönderilmesi talep edilmiş, ayrıca mevcut muallimlerin yeni usul eğitim verebilmeleri için eğitilmeleri gerektiği vurgulanmıştır.³⁸³ Daha sonra Van Valisi'nin raporlarından, muallimlik ehliyetnamesi için Vilayat-ı Tedrisat-ı İbtidâîye Meclislerince yapılan imtihanlarda düzene uyulmadığı anlaşılmıştır.³⁸⁴ Eski ve yeni eğitim anlayışlarının çatışması, eğitimin sekteye uğramasına yol açmıştır.

Muallim eksikliği, Van Valisi Tahsin Efendi'nin 21 Mart 1914 (8 Mart 1330) tarihli raporunda açıkça dile getirilmiştir:

“Geçen seneye kadar mekteb-i ibtidâî namına hemen hemen hiçbir müessese yoktu denilebilir. 1913-1914 ders yılı için açılması kesinleşmiş olan 70 âdet ibtidâî mektebinin yalnızca 40 âdet açılabilmiştir. Geçen sene açılan ve bu sene açılacak mektebler için en az 40 âdet Dârümualliminden mezun muallime ihtiyaç olmasına rağmen üzümlere belirtmek gerekir ki bu miktarda muallimin tedarik etmek imkânsızdır. Kanun gereğince her bir mektebe ehliyetli bir muallim tedarik ve tayin etmek gerektiği halde, bu durumun çözümü uzun seneler gerektiğinden kanunun uygulanması mümkün değildir. Bu nedenle mevcut durumun el verdiği şekilde şimdilik emir maârifî idare etmek zaruridir. Yalnız hizmeti maârifteki bu mahdudiyeti (sınırlılık, darlık) tedrisatın cedit ve intizamla icrasını temin suretiyle telafi etmek

³⁸³ BOA. MF. MKT. 362/23.

³⁸⁴ BOA. MF. İBT. 498/81.

ciheti düşünöldüğünden mekteb mevcudu muallimleri teftişat altında bulundurmak ve vilayetin hisse-i maârif bakayasıyla hâsılat cedideden maaş ve harcırahı temin olunmak üzere ehliyet ve iktidarı vilayetçe malum olan Diyarbakır Dârülmualîmîn Müdürü Hafız Mustafa Efendi'nin şehri 1700 kuruş maaşla tayinine müsaade buyrulması..." istenmiştir.

Ancak Maârif Nezâreti, Dârülmualîmînin mevcut masrafları temin edilmedikçe müfettişlik ihdasının uygun olmayacağını Van Vilayeti'ne bildirmiştir.³⁸⁵

Eğitimin istenilen seviyeye ulaşamamasının bir diğer nedeni, ibtidâî mektepleri için inşa edilen binaların başka amaçlarla kullanılmasıdır. Bu binalar, kiralık olarak Hükümet Konağı ve Adliye teşkilatlarına verilmiş, ancak kira gelirleri çoğu zaman alınamamıştır.³⁸⁶ Eğitim-öğretim için inşa edilen binaların başka kurumlara kiralanması ve kira gelirlerinin eğitime harcanamaması, kaynakların verimli kullanılmasını engellemiştir.

19. yüzyılın sonlarında maârif hisse-i iane vergisinin yarısı Dersaadet'e aktarılmış, bu nedenle ibtidâî mektepleri yerel bağışlar, avarız akçesi ve evkaf-ı munderise gibi düzensiz ve zayıf kaynaklarla ayakta kalmaya çalışmıştır. Bu durum, ibtidâî mekteplerini Tanzimat öncesi eğitim kurumlarına benzetmiştir. 20. yüzyılın başlarında rüşdiye ve idâdî mekteplerinin birleştirilmesiyle rüşdiyelere ayrılan kaynaklar ibtidâî mekteplerine aktarılmış, bu da ibtidâî mekteplerinin mali durumunu bir miktar rahatlatmıştır. Ancak, taşrada yerel kaynakların düzensizliği ve yetersizliği, modern bir ibtidâî sisteminin oluşturulmasında güvenilir bir temel sağlayamamıştır.³⁸⁷ Ayrıca, maârif kaynaklarının yetersizliği, köylerin çok ve dağınık olması, ulaşım imkânlarının kısıtlılığı

³⁸⁵ BOA. MF. İBT. 498/81.

³⁸⁶ BOA. MF. MKT. 667/39.

³⁸⁷ Selçuk Akşin Somel, Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 179-197.

ve halkın eğitime ilgisizliği gibi nedenler, ilköğretim kademesinin modernleşmesinin önündeki diğer engeller olarak tespit edilmiştir.³⁸⁸

Van Vilayeti'nde bulunan erkek ve kız ibtidâî mekteplerinin açılış tarihleri, muallim tayinleri, öğrenci sayıları, okul tamirleri ve kullanılan materyaller hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır. Bu nedenle, detaylı bilgiye ulaşılan okullar, ayrı başlıklar altında aşağıda incelenmeye çalışılmıştır.

3.4.4. Van İbtidâî Mektepleri

3.4.4.1. Bahçeler Şabaniye Zükur İbtidâî Mektebi

Bahçeler Şabaniye Zükur İbtidâî Mektebi, Van'ın Bahçeler Mahallesi'nde, Şabaniye semtinde, 1893/1894 yılında bir hanenin aylık 60 kuruş bedelle kiralanması yoluyla eğitim-öğretime açılmıştır. Okulun yıllık giderinin 960 kuruş olduğu kaydedilmiştir.³⁸⁹ 1906 yılına gelindiğinde, kiralık hanenin okulun ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması üzerine, özel bir bina inşa edilmesi için çalışmalara başlanmıştır. Bu kapsamda, kapı, pencere ve diğer masrafların Maârif Sandığı'ndan karşılanması amacıyla 1.075 kuruşluk bir bütçe talep edilmiş ve bu talep Maârif Nezâreti tarafından onaylanmıştır.³⁹⁰

Okul, faaliyet gösterdiği süre boyunca farklı muallimlerle eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Tespit edilen ilk muallim, Bahçeler Rüşdiye Mektebi'nden ala derecesiyle mezun olan Nuri Efendi'dir.³⁹¹ Nuri

³⁸⁸ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 79.

³⁸⁹ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s. 691-692; BOA. MF. MKT. 929/47.

³⁹⁰ BOA. MF. MKT. 1049/1.

³⁹¹ Nuri Efendi, Bahçeler Rüşdiye Mektebi'nden ala derecesinde mezun olduktan sonra, henüz 18 yaşında iken 100 kuruş maaşla Mayıs 1894 tarihinde Erciş Rüşdiye Mektebi Hüsn-i Hat muallimliğine tayin olmuştur. Erciş Rüşdiye Mektebinden sonra Şabaniye mektebine tayin olmuştur. Bkz. BOA. MF. MKT. 440/12.

Efendi'den sonra, 14 Ağustos 1901 ile 13 Ekim 1901 tarihleri arasında Reşid Efendi, 90 kuruş maaşla muallimlik yapmıştır.³⁹² Okulun 1914 yılına kadar faaliyetine devam ettiği anlaşılmış olup, bu yılda muallim olarak Dârülmuallimîn mezunu Ziya Efendi görev yapmıştır. Aynı yıl, Ziya Efendi, Van Dârülmuallimîn Tatbikat Mektebi muallim-i saniliğine 450 kuruş maaşla atanmıştır.³⁹³

3.4.4.2. Burhan-ı Terakki Sıbyan Mektebi

Burhan-ı Terakki Sıbyan Mektebi, Van Sancağı merkezinde Boyağolu Mahallesi'nde kurulmuştur.³⁹⁴ Okulun açılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, 1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre muallimi Hasan Zihni Efendi olup, bu yıldaki öğrenci sayısı 112 olarak kaydedilmiştir.³⁹⁵ 1898 yılına ait bir arşiv belgesinde muallim isimleri belirtilmemiş, ancak muallim-i evvele 120 kuruş, muallim-i sanisine ise 50 kuruş maaş ödendiği ifade edilmiştir.³⁹⁶ 14 Ekim 1901 ile 13 Ocak 1902 tarihleri arasında muallimlik görevini Reşid Efendi sürdürmüş, daha sonra Reşid Efendi Adilcevaz Rüşdiye Mektebi Hüsn-i Hat muallimliğine atanmıştır.³⁹⁷ 1906 yılında okulun muallimliğini yapan Hasan Efendi, hac vazifesini yerine getirmek üzere Hicaz'a giderken yerine Rüstem Efendi'yi vekil bırakmıştır.³⁹⁸ 1908 yılında ise okulun muallim-i evveli olarak Mehmed Siraceddin Efendi görev yapmıştır.³⁹⁹ Ayrıca, Mecid Efendi'nin de okulun

³⁹² BOA. MF. MKT. 647/53.

³⁹³ BOA. MF. İBT. 481/24.

³⁹⁴ BOA. MF. İBT. 216/35.

³⁹⁵ Van Vilayet Salnamesi, 1315/1897, s. 149-208.

³⁹⁶ BOA. MF. MKT. 403/50.

³⁹⁷ BOA. MF. MKT. 647/53.

³⁹⁸ BOA. MF. İBT. 184/89.

³⁹⁹ BOA. MF. MKT. 1068/56.

muallimleri arasında yer aldığı anlaşılmış, ancak görev yaptığı tarih tespit edilememiştir.⁴⁰⁰

Okulun 27 Temmuz 1908 tarihli, 1907-1908 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁰¹

Tablo 3.18 Van Burhan-ı Terraki Sıbyan Mektebi İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Elif-ba	44	41		
1.	Kelam-ı Kadim, Kırâat, Hüsn-i Hat, İmla, Ulum-u Diniye	15	13	13	2
2.	Kelam-ı Kadim, Ahlak, Kırâat, Hüsn-i Hat, İmla, Ulum-u Diniye, Hesab	10	9		
3.	Kelam-ı Kadim, Tecvid-i Şerif, Tarih, Coğrafya, Sarf-ı Osmani, Ahlak, Kırâat, Hüsn-i Hat, İmla, Ulum-u Diniye, Hesab	8	7	7	1

Ancak okulun 23 Ağustos 1908 tarihli başka bir imtihan cetvelinde öğrenci sayılarında farklılıklar gözlenmiştir.⁴⁰² Bu cetvele göre, ihtiyat sınıfında 42 öğrenci bulunmakta ve tümü sınavlara katılmıştır. İkinci sınıfta 10 öğrencinin ders gördüğü, sınavlar sonucunda 8 öğrencinin üçüncü sınıfa geçtiği, 2 öğrencinin ise sınıfta kaldığı belirtilmiştir.⁴⁰³

3.4.4.3. Darülfeyz Hamidi Sıbyan Mektebi

⁴⁰⁰ BOA. MF. MKT. 932/4.

⁴⁰¹ BOA. MF. İBT. 216/35.

⁴⁰² Osmanlı Devleti'nde eğitim verileri aynı döneme ait olsalar da farklı istatistiki bilgiler verilebilmektedir. Bu istatistiki bilgi farklılıkların neyden kaynaklandığı bilgisi için bkz. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", s. 82-83.

⁴⁰³ BOA. MF65/72.

Darülfeyz Hamidi Sıbyan Mektebi, Van Sancağı merkezinde Katırcı Mahallesi'nde kurulmuştur.⁴⁰⁴ Okulun açılış tarihi hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1896 yılında Van Vilayeti'nde gerçekleştirilen bir teftişte, bölgedeki rüşdiyeler ile muallim, öğrenci ve hademe sayıları rapor edilmiştir. Arşiv belgesinde okul rüşdiye olarak geçse de, ibtidâi derecesinde olduğu anlaşılmaktadır. Belgeye göre, Darülfeyz İbtidâi Mektebi'nde 45 öğrenci, 1 muallim ve 1 bevvab bulunmakta; okulun aylık masrafı 114 kuruş, yıllık masrafı ise 1.368 kuruş olarak kaydedilmiştir. Personel maaşları ve okul giderleri, hükümet konağı ile dükkân kiralardan karşılanmıştır.⁴⁰⁵ 1897 yılında okulda 40 öğrenciye Hacı Yusuf Efendi muallimlik yapmıştır.⁴⁰⁶ 1898 yılında muallimin ismi belirtilmemiş, ancak 70 kuruş maaş aldığı kaydedilmiştir.⁴⁰⁷

Okulun 11 Eylül 1909 tarihli, 1906-1907 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁰⁸

Tablo 3.19 Van Darülfeyz Mektebi 1906-1907 Yıllarına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Ecza-yı Şerif	31			8
1.	Kur'an-ı Kerim, İlm-i Hal, Kırâat Türkçe, Hesab-ı Zihin, İmla, Hüsn-i Hat	6	6	6	6
2.	Kur'an-ı Kerim, Ulum-u Diniye, Ahlak, Hesab, Kırâat, İmla, Hüsn-i Hat	13	13	9	4
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Ulum-u Diniye, Ahlak, Sarf-ı Osmanî, Coğrafya, Hesab, Kırâat, Tarih-i Osmanî, İmla, Hüsn-i Hat	19	14	13	5

⁴⁰⁴ BOA. MF. İBT. 244/45.

⁴⁰⁵ BOA. Y.EE. 132/7.

⁴⁰⁶ Van Vilayet Salnamesi, 1315/1897, s. 149-208.

⁴⁰⁷ BOA. MF. MKT. 403/50.

⁴⁰⁸ BOA. MF. İBT. 243/23.

1906-1907 yıllarına ait okul heyeti raporunda, okulun yıldan yıla ilerleme kaydettiği belirtilmiştir.

Okulun 20 Eylül 1909 tarihli, 1907-1908 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁰⁹

Tablo 3.20 Van Darülfeyz Mektebi 1907-1908 Yıllarına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	İhtiyat sınıfında hangi derslerin verildiği bilgisi arşiv belgesi kaydında yer almamıştır.	32	32	3	29
1.	Kur'an-ı Kerim, İlm-i Hal, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmla, Hesab-ı Zihni	6	6	6	6
2.	Kur'an-ı Kerim, Ahlak, Ulum-u Diniye, Kırâat, imlâ, Hüsn-i Hat, Hesab	13	13	10	3
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Tarih-i Osmani, Coğrafya, Ahlak, Kırâat, Ulum-u Diniye, Sarf-ı Osmani, İmla, Hüsn-i Hat, Hesab	19	19	13	5

3.4.4.4. Darü't-tedrisat Sıbyan Mektebi

Darü't-Tedrisat Sıbyan Mektebi, Van Sancağı merkezinde Şabaniye Mahallesi'nde kurulmuştur.⁴¹⁰ Okulun kesin açılış tarihi bilinmemekle birlikte, 1897 yılı arşiv kayıtlarına göre okulun faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.⁴¹¹ 1907 yılında okul binasının yeniden inşasına başlanmıştır. Maârif Sandığı'ndan 1.100 kuruş, kereste, taş ve diğer giderler için iane-i mahalliyyeden 6.000 kuruş olmak üzere toplam 7.100 kuruş harcanarak inşaat tamamlanmıştır. İnşaatın tamamlanmasının ardından, bölge

⁴⁰⁹ BOA. MF. İBT. 244/45.

⁴¹⁰ BOA. MF. İBT. 241/13.

⁴¹¹ Van Vilayet Salnamesi, 1315/1897, s. 149-208.

memurları, mahalli eşraf ve 100'ü aşkın öğrencinin katılımıyla okulun resmi açılışı gerçekleştirilmiş ve bu durum 9 Ocak 1908 (27 Kanunievvel 1323) tarihinde Matbaat Dâhiliye İdaresi'ne bildirilerek gazetede ilan edilmiştir.⁴¹²

Okul, faaliyet süresi boyunca çeşitli muallimlerle eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1897 yılında tespit edilebilen tek muallim, 67 öğrenciye eğitim veren Hüsnü Efendi'dir.⁴¹³ 1898 yılında muallimin ismi belirtilmemiş, ancak 100 kuruş maaş aldığı kaydedilmiştir.⁴¹⁴

Okulun 28 Ağustos 1909 tarihli, 1908-1909 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴¹⁵

Tablo 3.21 Van Darü't-Tedrisat Sıbyan Mektebi 1908-1909 Yıllarına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Harf-i Osmanî	51	51	51	
1.	Kur'an-ı Kerim, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmla, Ulum-u Diniye, Hesab-ı Zihni	19	19	19	
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Ahlak, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmla, Ulum-u Diniye, Hesab	22	22	21	1
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Sarf-ı Osmanî, Ahlak, Malumat-ı Medeniye, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmla, Ulum-u Diniye, Hesab	10	10	10	

⁴¹² BOA. MF. MKT. 1033/55.

⁴¹³ Van Vilayet Salnamesi, 1315/1897, s. 149-208.

⁴¹⁴ BOA. MF. MKT. 403/50.

⁴¹⁵ BOA. MF. İBT. 241/13.

Okulun 5 Şubat 1914 tarihli, 1912-1913 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴¹⁶

Tablo 3.22 Van Darü't-Tedrisat Sıbyan Mektebi 1912-1913 Yıllarına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Elif-ba'yı Osmanî, Hesab-ı Zihni	60	60	39	21
1.	Kur'an-ı Kerim, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmla, Ulum-u Diniye, Hesab-ı Zihni	30	30	17	13
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Tarih-i İslam, Coğrafya, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmla, Ulum-u Diniye, Hesab	14	14	9	5
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Harf-ı Osmanî, Malumat-ı Fenniye, Malumat-ı Mediniye, Kırâat, Hüsn-i Hat, İmla, Ulum-u Diniye, Hesab	12	12	8	4

Sonraki yıllara ait cetvellerde,⁴¹⁷ ihtiyat sınıfına Hesab-ı Zihni dersi eklenirken, ikinci sınıfta Tarih-i İslam, Coğrafya ve Tecvid-i Şerif derslerinin eklendiği görülmektedir.⁴¹⁸

3.4.4.5. Gülşen-i Edep Kız İbtidâî Mektebi

Gülşen-i Edep Kız İbtidâî Mektebi, Van Sancağı merkezinde Aralık 1894/Ocak 1895 (Kanunievvel 1310) tarihinde, kiralık bir hanenin eğitim binasına

⁴¹⁶ BOA. MF. İBT. 481/56.

⁴¹⁷ Aynı dönem ve aylara ait birden fazla cetvel tutulduğu yapılan arşiv taramalarında tespit edilebilmektedir. Tutulmuş olan bu istatistiki bilgi cetvellerinin Maârif Nezareti tarafından gönderilen talimatlara göre düzenlenmediği ve içerdiği bilgilerin yanlış olabileceği ilgili bilgi için bkz. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", s. 40.

⁴¹⁸ BOA. MF. İBT. 481/56.

dönüştürülmesiyle eğitim-öğretime açılmıştır.⁴¹⁹ Okulun giderlerinin hükümet konağı kirasından karşılanması planlanmışsa da, vilayet mal sandığından ve muvakkat hisse-i ianeden finanse edilmiştir.⁴²⁰ Van Vilayeti'nde yeni okulların kurulması, mevcut okulların eksikliklerinin giderilmesi ve muallim maaşları, bütçeye önemli bir yük getirmiştir. Bu mali yükü hafifletmek amacıyla bölgede pratik çözümler aranmış; Van Valisi, hüsn-i hat muallimlerinin görev yükünün az olduğunu gerekçe göstererek, bu görevin ibtidâî muallimler tarafından da yerine getirilebileceğini belirtmiş ve hüsn-i hat muallimlerinin 50'şer kuruşluk maaşlarını 13 Kasım 1894 (1 Teşrinisani 1310) tarihinden itibaren keserek okulun giderlerine aktarmıştır.⁴²¹

1897 Van Vilayet Salnamesi'nde okulun rüşdiye olarak kaydedildiği ve Gülşen-i Edep Rüşdiye binasında faaliyet gösterdiği belirtilmişse de,⁴²² Van merkez kazasında kızlara mahsus açılan bu okulun, kiralık bir hanede ibtidâî düzeyde eğitim verdiği anlaşılmaktadır.⁴²³ 30 Mayıs 1903 (03 Rabiulevvel 1321) tarihli bir arşiv belgesinde, okulun ibtidâî derecesinde olduğu açıkça vurgulanmıştır.⁴²⁴ Salnameye göre, bu dönemde okulun muallime-i evveli Hayriye Hanım, muallime-i sanisi ise Emine Hanım olup, kız öğrenci sayısı 36 olarak kaydedilmiştir.⁴²⁵

1903 yılına gelindiğinde, kiralık hanenin eğitim-öğretim için elverişsiz olduğu tespit edilmiş; bu durum, öğrenci sayısında azalmaya yol açmıştır. Bunun önüne geçmek için

⁴¹⁹ BOA. MF. MKT. 720/6.

⁴²⁰ BOA. MF. MKT. 748/10.

⁴²¹ BOA. MF. MKT. 239/49.

⁴²² Van Vilayet Salnamesi, 1315/1897, s. 59-208.

⁴²³ BOA. MF. MKT. 403/50.

⁴²⁴ BOA. MF. İBT. 134/61; 141/100.

⁴²⁵ Van Vilayet Salnamesi, 1315/1897, s. 208.

Van Valisi Taha Efendi, 25 Mayıs 1903 (12 Mayıs 1319) tarihinde Maârif Nezâreti'ne bir yazı göndermiştir. Yazıda:

“Van Sancağı'nda bulunan Gülşen-i Edep İnas Mektebinin talebesi günden güne azalmaktadır. Şimdiye kadar 80 kuruş olan hanenin artık talebeler için elverişsiz olduğu, kirası 200 kuruş olan hanenin bedeli temin edilemediğinden bahisle Askeri eski hastane arsasının gayet elverişli bir mahalde bulunması sebebiyle buraya bir ibtidâi inas mektebinin yapılması ve inşaat mevsiminin gelmesi üzerine inşaat başlanması için 6.000 kuruşun maârif sandığından süratle sarf emrinin...” verilmesini talep etmiştir.⁴²⁶

1894-1895 eğitim-öğretim yılında okulda 25 öğrenci bulunmuş, bu dönemde 17 öğrenci okuldan ayrılmış ve hiçbir öğrenci şهادetname almaya hak kazanamamıştır. 1895-1896 eğitim-öğretim yılında ise öğrenci sayısı 8 olarak kaydedilmiştir.⁴²⁷ Ancak 1896 yılında Van Vilayeti'nde yapılan bir teftişte, okulda 72 öğrenci, 2 muallim ve 1 bevvab bulunduğu; aylık masrafın 408,20 kuruş, yıllık masrafın ise 4.902 kuruş olduğu belirtilmiştir.⁴²⁸ 1897 Van Vilayet Salnamesi'nde ise okulda 2 muallim ve 8 öğrencinin bulunduğu ifade edilmiştir. Okulun ilk muallime-i evveli Naciye Hanım olup, daha sonra Esma Hanım muallime-i evvel, Hayriye Hanım ise muallime-i sani olarak atanmıştır.⁴²⁹ 1898 yılında müstahdem isimleri belirtilmemiş, ancak muallime-i evvele 300 kuruş, muallime-i saniye 100 kuruş, mubassıra 19 kuruş, bevvaba 57 kuruş maaş öndendiği ve okulun kirasının 60 kuruş olduğu kaydedilmiştir. Hadıka-i Maârif

⁴²⁶ Ancak yeni binanın yapılıp yapılmadığı arşiv kayıtlarındaki belgelerden tespit edilememiştir. Bkz. BOA. MF. MKT. 720/6.

⁴²⁷ Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri..., s. 91.

⁴²⁸ BOA. Y.EE. 132/7.

⁴²⁹ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 150, 208

ve Gülşen-i Edeþ İbtidâî mekteplerinin bevvabının aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır.⁴³⁰

Okul, faaliyet süresi boyunca farklı muallimlerle eğitim-öğretimi sürdürmüştür. Tespit edilen ilk muallim, 1894/1895 yılında İstanbul Darülmuaillimat'tan mezun olan ve 300 kuruş maaşla atanan Esmâ Hanım'dır. 1895 yılında Esmâ Hanım, Çölemerik'te bulunan babasını ziyaret için bir ay izne ayrılmış, ancak izin süresinin bitmesine rağmen görevine dönmemiştir. Bunun üzerine Van Maârif Müdürlüğü, bu görevi yerine getirecek başka bir muallim bulunmaması nedeniyle, 300 kuruş maaşla yeni bir muallim atanması için Maârif Nezâreti'ne yazı yazmıştır.⁴³¹ Ancak 1903 yılına ait bir arşiv belgesine göre, Esmâ Hanım'ın görevine devam ettiğı anlaşılmaktadır. Aynı yıl, Esmâ Hanım Maârif Nezâreti'ne gönderdiğı arzuhalde, Darülmuaillimat mezunu olarak 10 yıldır görev yaptığını, ancak Van Maârif Müdürü Behçet Efendi tarafından sebepsiz yere azledildiğini ve yerine başka bir muallim atandığını belirtmiştir. Bunun üzerine Maârif Nezâreti, Esmâ Hanım'ın azil nedenine dair tahkikat yapılmasını Van Vilayeti'nden talep etmiştir.⁴³²

Van Valisi tarafından yapılan tahkikat, 9 Mayıs 1903 (26 Nisan 1319) tarihinde Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Tahkikat yazısında, Esmâ Hanım'ın bir süredir göz rahatsızlığı (körlük) nedeniyle görevini layıkıyla yerine getiremediğı, tedavi edilmesine rağmen iyileşmediğı ve bu nedenle öğrencilere faydalı olamadığı gerekçesiyle emekliye ayrılması gerektiğı belirtilmiştir.⁴³³ 7 Aralık 1903 (24 Teşrinisani 1319) tarihli ikinci bir yazıda ise, Esmâ Hanım'ın evlendikten sonra görevine yeterli özeni

⁴³⁰ BOA. MF. MKT. 403/50.

⁴³¹ BOA. MF. MKT. 305/52.

⁴³² BOA. MF. MKT. 725/57.

⁴³³ BOA. MF. MKT. 730/21; 749/74.

göstermediği, göz rahatsızlığı nedeniyle öğrenci sayısının 100'den 15'e düştüğü, kalan öğrencilerin yalnızca Elif-ba seviyesinde eğitim aldığı ve velilerin bu durumdan şikâyetçi olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle vilayet meclisi, Esma Hanım'ın azledilmesine karar vermiştir. Esma Hanım'ın yerine, nizamiye binbaşısının eşi Servet Hanım 500 kuruş maaşla atanmıştır.⁴³⁴

Yazının devamında, Servet Hanım'ın Darülmuaallimat mezunu olduğu, daha önce Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerinde rüşdiye mektebinde 600 kuruş maaşla görev yaptığı belirtilmiştir. Kendisine ödenecek 500 kuruşun 200 kuruşluk kısmı, Hadika-i Maârif İnas Mektebi'nde henüz atanmamış bir halı muallimliği bütçesinden karşılanarak memuriyetinin tasdik edilmesi istenmiştir. Ancak Mekâtibi İbtidâi İdaresi, Esma Hanım'ın dilekçesi üzerine, göz rahatsızlığı ve 10 yıllık görev süresi boyunca performansına dair detaylı bir inceleme yapılmasını Van Vilayeti'nden talep etmiştir.⁴³⁵ Bu durum, Van Valisi ile Esma Hanım arasında Maârif Nezâreti'ne gönderilen yazılarla bir çekişmeye dönüşmüştür. Van Valisi, 14 Eylül 1903 (1 Eylül 1319) tarihli yazısında, velilerin okulun düzensizliği ve yetersizliğinden şikâyetçi olduğunu, bu şikâyetlerin Esma Hanım'ın göreve başladığı tarihten itibaren devam ettiğini belirtmiştir. Esma Hanım ise, 25 Ağustos 1903 (12 Ağustos 1319) tarihinde doktor raporunu Maârif Nezâreti'ne göndererek haklılığını savunmuştur. Maârif Nezâreti, 13 Şubat 1904 (31 Kanunisani 1319) tarihinde Darülmuaallimat Müdüriyeti'ne yazdığı yazıyla Esma Hanım'ın diploma örneğini talep etmiş; Darülmuaallimat Müdüriyeti, Esma Hanım'ın 3 Kasım 1888 (22 Teşrinievvel 1304) tarihinde

⁴³⁴ BOA. MF. MKT. 730/21; 749/74; 748/10.

⁴³⁵ BOA. MF. MKT. 730/21; 749/74.

vasat (orta) derecede mezun olduğunu bildirerek bir nüshasını göndermiştir.⁴³⁶

Van Maârif Müdürü Behçet Efendi, Servet Hanım'ın memuriyetinin tasdik edilmesi için 5 Kasım 1903 (29 Teşrinievvel 1319) tarihinde yeniden yazı yazmış; daha önceki talebine yanıt alınamadığını ve Servet Hanım'ın göreve başlaması nedeniyle maaşının ödenmesini talep etmiştir. Esmâ Hanım ise 9 Mayıs 1903 (6 Nisan 1319), 30 Haziran 1903 (17 Haziran 1319), 8 Eylül 1903 (26 Ağustos 1319), 22 Eylül 1903 (9 Eylül 1319), 2 Kasım 1903 (20 Teşrinievvel 1319), 2 Ocak 1904 (20 Kanunievvel 1319) ve 12 Temmuz 1904 (29 Haziran 1320) tarihlerinde toplam yedi arzuhal ile Maârif Nezâreti'ne başvurarak işine iade edilmesini talep etmiştir. 2 Ocak 1904 tarihli dilekçesinde, sekiz aydır görevden uzaklaştırıldığını, tahkikatla durumunun açıklığa kavuşacağını, belediye doktorundan alınmış sağlık raporu bulunduğunu, eminsizlik suçlamasının asılsız olduğunu, bu tür bir suçlamada ilk seferde azledilme yerine kademeli cezalandırma uygulanması gerektiğini, ancak hukuksuz bir şekilde görevden alındığını belirtmiştir. Ayrıca, Rüşdiye Darümualliminden mezun olmasına rağmen 300 kuruş maaşla uzak bir bölgede görev yaptığını, buna rağmen yerine 500 kuruş maaşla Binbaşı Hacı Sami Efendi'nin eşinin atanması için gösterilen çabanın şaşırtıcı olduğunu ifade ederek 15 yıllık emeğinin heba edilmemesini ve görevine iade edilmesini talep etmiştir.⁴³⁷

Meclis-i Maârif, 28 Ocak 1905 (15 Kanunisanı 1320) tarihinde konuya ilişkin kararını vermiştir. Tahkikat evrakları incelendiğinde, Esmâ Hanım'ın azlini gerektirecek bir durum olmadığı sonucuna varılmıştır.

⁴³⁶ BOA. MF. MKT. 748/10.

⁴³⁷ BOA. MF. MKT. 748/10.

Esma Hanım'ın göz rahatsızlığının tedavi edildiği, yerine atanan Servet Hanım'ın ise resmi bir okuldan mezun olmadığı ve görevine devam etmediği belirtilmiştir.⁴³⁸ Bu durum, nitelikli bir muallimin yerine ehliyetsiz bir kişinin atanmasının eğitim sistemini sekteye uğrattığını göstermektedir. Benzer sorunların günümüzde de devam ettiği söylenebilir.

Osmanlı Devleti, bölgedeki incelemelerinde gayrimüslimlerin okullaşma oranının Müslümanlara kıyasla daha yüksek olduğunu tespit etmiş ve bu durumu Müslümanlar lehine çevirmek için mesleki eğitim politikaları geliştirmiştir. Bu kapsamda, inas okullarında ziraat, ticaret ve zanaatın geliştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Van Maârif Müdürlüğü'nün 18 Haziran 1901 (5 Haziran 1317) tarihli yazısında, ziraat, ticaret ve zanaatın geliştirilmesi amacıyla inas okullarında halı dokuma (nesci) eğitimi verilmesi için Bitlis Vilayeti'ne izin verildiği gibi, Van Vilayeti'ne de iki muallim gönderilmesi talep edilmiştir. Muallimlerin Sivas Vilayeti'nden veya uygun diğer bölgelerden temin edilmesi istenmiştir. 17 Ekim 1901 (4 Teşrinievvel 1317) tarihinde Maârif Muhasebe Memurluğu, 400'er kuruş maaşla iki muallimin İzmir veya Sivas'tan Van'a gönderilmesini kararlaştırmıştır. Van'da henüz İnas Rüşdiye Mektebi bulunmadığından, muallimlerin Hadika-i Maârif ve Gülşen-i Edep İbtidâî mekteblerinde görevlendirilmesi planlanmıştır. Sivas Vilayeti'nde uygun iki muallim bulunmuş ve Meclis-i Maârif tarafından memuriyetleri onaylanarak Van'a gönderilmiştir. Bu durum, 22 Ocak 1902 (9 Kanunisanı 1317) tarihinde Sivas Vilayeti'ne bildirilmiştir. Ancak Van Maârif Müdürlüğü'nün 23 Haziran 1902 (10 Haziran 1318) tarihli yazısında, Bitlis İnas Mektebi Halı Nesci

⁴³⁸ BOA. MF. MKT. 748/10.

Muallimliğı'nde görev yapan Elmas Kadın'ın Gülşen-i Edep İbtidâî Mektebi'nde muallimliğe başladığı, altı aydır görevde olduğu ve Hadika-i Maârif İbtidâî Mektebi için halı nesci muallimine gerek kalmadığı belirtilerek Elmas Kadın'ın memuriyetinin onaylanması istenmiştir.⁴³⁹ Maârif Nezâreti, Elmas Kadın'ın memuriyetini uygun bularak onaylamış; Elmas Kadın, 1907 yılına kadar görevine devam etmiş, ancak 30 Nisan 1907 (17 Nisan 1323) tarihinde Lankaza İnas Mekteb-i İbtidâîye muallimliğine atanmıştır.⁴⁴⁰

Halı nesci muallimliğı kurulduktan iki yıl sonra, okulda yalnızca 2 örtü ve 5 seccade üretilmiştir. Bu ürünler, 40 öğrenci tarafından iki yılda tamamlanmış ve müzayedeye satılmıştır. Öğrenci sayısı ise 12'ye kadar düşmüştür.⁴⁴¹ Bu durum, okulun istenilen seviyede olmadığını ve yeterli üretim yapılamadığını göstermektedir. Üretilen ürünlerden öğrencilerin kazanç elde edememesi, üretimin azalmasının temel nedenlerinden biridir.

Van Maârif Müdürlüğü'nün 23 Mart 1891 (11 Mart 1311) tarihli yazısında, Van Valisi Bahri Paşa'nın hanımı tarafından Kadir Gecesi münasebetiyle Gülşen-i Edep İnas Mektebi'nin fakir öğrencileri için 20 elbise hazırlandığı ve dağıtıldığı bildirilmiştir.⁴⁴²

3.4.4.6. Hadika-i Maârif Kız İbtidâî Mektebi

Hadika-i Maârif Kız İbtidâî Mektebi, 1894 yılında Van merkez Şabaniye Mahallesi'nde, kiralık bir hanede kızlara mahsus olarak açılmıştır. Ancak 11 Eylül 1909 tarihli bir arşiv belgesinde okulun Hatuniye Mahallesi'nde bulunduğu

⁴³⁹ BOA. MF. MKT. 600/33.

⁴⁴⁰ BOA. MF. MKT. 998/8.

⁴⁴¹ BOA. MF. MKT. 748/73.

⁴⁴² BOA. MF. MKT. 257/2.

belirtilmiştir.⁴⁴³ Okul, ibtidâî düzeyde eğitim vermiştir. 1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre, okulun muallime-i evveli Naciye Hanım, muallime-i sanisi ise Saniye Hanım'dır ve kız öğrenci sayısı 35 olarak kaydedilmiştir.⁴⁴⁴

1896 yılına ait bir arşiv belgesinde okul rüşdiye olarak anılsa da, ibtidâî derecesinde olduğu anlaşılmaktadır. Belgeye göre, okulda 36 öğrenci, 1 muallim ve 1 bevvab bulunmakta; aylık masraf 114 kuruş, yıllık masraf ise 1.368 kuruş olarak kaydedilmiştir. Maaş ve okul giderleri, hükümet konağı ve dükkân kiralarından karşılanmıştır.⁴⁴⁵

Okul, faaliyet süresi boyunca farklı muallimlerle eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Tespit edilen ilk muallimler, 1897 yılında görev yapan muallime-i evvel Naciye Hanım ve muallime-i sani Saniye Hanım'dır.⁴⁴⁶ 4 Temmuz 1898 (14 Safer 1316) tarihli arşiv belgesine göre, okulun muallimine 100 kuruş, mubassırına 19 kuruş, bevvabına 57 kuruş maaş ödenmiştir.⁴⁴⁷

1901 yılında, ziraat, ticaret ve zanaatın geliştirilmesi amacıyla inas okullarına halı nesci dersi eklenmiştir. Ancak Van Maârif Müdürlüğü'nün 23 Haziran 1902 (10 Haziran 1318) tarihli yazısında, Hadika-i Maârif İbtidâî Mektebi için halı nesci muallimine gerek kalmadığı belirtilmiştir.⁴⁴⁸

Okulun 11 Eylül 1909 tarihli, 1906-1907 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁴⁹

⁴⁴³ BOA. MF. MKT. 403/50; 197/26; BOA. MF. İBT. 243/23.

⁴⁴⁴ Van Vilayet Salnamesi, 1315/1897, s. 59-208.

⁴⁴⁵ BOA. Y.EE. 132/7.

⁴⁴⁶ Van Vilayet Salnamesi, 1315/1897, s. 208.

⁴⁴⁷ BOA. MF. MKT. 403/50.

⁴⁴⁸ BOA. MF. MKT. 600/33.

⁴⁴⁹ BOA. MF. İBT. 243/23.

Tablo 3.23 Van Hadika-i Maârif Kız İbtidâi Mektebi 1906-1907 Yıllarına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Elif-ba	21	21	21	
1.	Kur'an-ı Kerim, Ulum-u Diniye, Kırâat Türkçe, İmlâ, Hüsn-i Hat	4	4	4	
2.	Kur'an-ı Kerim, Ulum-u Diniye, Hesab, Kırâat Türkçe, İmlâ, Hüsn-i Hat	2	2	2	
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Sarf-ı Osmanî, Kırâat Türkçe, Hesab, İmlâ, El İşi, Ahlak, Hüsn-i Hat	4	4	4	

1906-1907 yıllarına ait okul heyeti raporunda, öğrencilerin ilerleme kaydettiği ve 4 öğrenciye diploma verildiği belirtilmiştir.

Okulun 20 Eylül 1909 tarihli, 1907-1908 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁵⁰

Tablo 3.24 Van Hadika-i Maârif Kız İbtidâi Mektebi 1907/1908 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Elif-ba	21	21	21	
1.	Kur'an-ı Kerim, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulum-u Diniye, Kırâat Türkçe	4	4	4	
2.	Kur'an-ı Kerim, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulum-u Diniye, Kırâat Türkçe	2	2	2	
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Ulum-u Diniye, Kırâat Türkçe, Sarf-ı Osmanî, Ahlak, El İşi, İmlâ, Hüsn-i Hat, Hesab	4	4	4	

⁴⁵⁰ BOA. MF. İBT. 244/45.

Okulun 5 Şubat 1914 tarihli, 1912-1913 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁵¹

Tablo 3.25 Van Hadika-i Maârif Kız İbtidâî Mektebi 1912-1913 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Elif-ba'yı Osmanî, Hüsn-i Hat, Hesab-ı Zihni	20	20	7	13
1.	Kur'an-ı Kerim, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulum-u Diniye, Hesab-ı Zihni	8	8	8	
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Tarih-i İslam, Coğrafya, Kırâat, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulum-u Diniye, Hesab	3	2	2	1
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Sarf-ı Osmanî, Malumat-ı Fenniye, Malumat-ı Medeniye, Kırâat, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulum-u Diniye, Hesab	3	3	3	

Eğitime başlayan kız öğrencilerin az bir kısmının okulu bitirebildiği ve bölgede kız çocuklarının okula gönderilme oranının erkeklere göre düşük olduğu anlaşılmaktadır.

3.4.4.7. Hafiziye Sıbyan Mektebi

Hafiziye Sıbyan Mektebi, Van Sancağı merkezinde Hafiziye Mahallesi'nde kurulmuştur.⁴⁵² Okulun açılış tarihi hakkında kesin bir bilgi veya belgeye ulaşılamamıştır.

1896 yılına ait bir arşiv belgesinde okul rüşdiye olarak anılsa da, ibtidâî derecesinde olduğu anlaşılmaktadır. Belgeye göre, okulda 63 öğrenci ve 1 muallim bulunmakta;

⁴⁵¹ BOA. MF. İBT. 481/61.

⁴⁵² BOA. MF. İBT. 458/7.

aylık masraf 47,50 kuruş, yıllık masraf ise 570 kuruş olarak kaydedilmiştir. Okulun maaş ve giderleri, hükümet konağı ve dükkân kiralardan karşılanmıştır.⁴⁵³ 1897 Van Vilayet Salnamesi'ne göre, okulun muallimi Ali Efendi olup, bu yıldaki öğrenci sayısı 35 olarak belirtilmiştir.⁴⁵⁴ 1898 yılında okulun muallimine 80 kuruş maaş ödenmiştir.⁴⁵⁵

Okulun 20 Eylül 1909 tarihli, 1907-1908 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁵⁶

Tablo 3.26 Van Hafızıye Mahallesi Sıbyan Mektebi 1907-1908 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Elif-ba	65	65	13	52
1.	Kur'an-ı Kerim, Kırâat, Hüsni Hat, İmlâ, Ulûm-u Dîniye, Hesab	21	21	20	1
2.	Kur'an-ı Kerim, Ahlak, Ulum-u Diniye, Kırâat, imlâ, Hüsni Hat, Hesab	6	6	5	1
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Ahlak, Malumat-ı Mediniye, Kırâat, Ulum-u Dîniye, Sarf-ı Osmanî, İmlâ, Hatt-ı Sülûs, Hatt-ı Rika, Hesab	6	6	5	1

Okulun 8 Ekim 1913 tarihli, 1912-1913 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁵⁷

⁴⁵³ BOA. Y.EE. 132/7.

⁴⁵⁴ Van Vilayet Salnamesi, 1315/1897, s. 149-208.

⁴⁵⁵ BOA. MF. MKT. 403/50.

⁴⁵⁶ BOA. MF. İBT. 244/45.

⁴⁵⁷ BOA. MF. İBT. 458/7.

Tablo 3.27 Van Hafızıye Mahallesi Sıbyan Mektebi 1912-1913 Yılına ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Eczay-ı Şerif, Hesab-ı Zihni	72	72	28	44
1.	Kur'an-ı Kerim, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulûm-u Dîniye, Hesab	30	28	27	3
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Tarih-i İslam, Coğrafya, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulûm-u Dîniye, Hesab	17	17	17	
3.	Kur'an-ı Kerim, Kavaid-i Türkçe, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Malumat-ı Fenniye, Malumat-ı Mediniye, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulûm-u Dîniye, Hesab	14	13	10	4

3.4.4.8. Hatuniye Zükur Sıbyan Mektebi

Hatuniye Zükur Sıbyan Mektebi, Van kazası Hatuniye Mahallesi'nde, Cami Şerif'e bitişik bir konumda 13 Mayıs 1899 tarihinde 600 kuruş masrafla açılmıştır.⁴⁵⁸ Ancak 1900-1903 yıllarına ait maârif salnamelerinde, okulun 1892 yılında açıldığı ve masrafının 1.200 kuruş olduğu belirtilmiştir.⁴⁵⁹ 1896 yılına ait bir arşiv belgesinde okul rüşdiye olarak anılsa da, ibtidâî derecesinde olduğu anlaşılmaktadır. Belgeye göre, okulda 35 öğrenci ve 1 muallim bulunmakta; maaş ve giderler hükümet konağı ve

⁴⁵⁸ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431.

⁴⁵⁹ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s. 691-692.

dükkân kiralardan karşılanmıştır.⁴⁶⁰ Bu belge, okulun 1892 yılında açıldığını doğrulamaktadır. 1897 yılında öğrenci sayısı 36 olarak kaydedilmiştir.⁴⁶¹ 1898 yılında okulun muallimine 100 kuruş maaş ödenmiştir.⁴⁶²

Okulun 11 Eylül 1909 tarihli, 1906-1907 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁶³

Tablo 3.28 Van Hatuniye Mahallesi Zükur Sıbyan Mektebi 1906-1907 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Sarf-ı Hece	14	14	13	1
1.	Kur'an-ı Kerim, Ulûm-u Dîniye, Kırâat, Hesab-ı Zihin, Hüsn-i Hat, İmlâ	4	4	1	3
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Ulûm-u Dîniye, Kırâat Türkçe, Hesab, Hüsn-i Hat, İmlâ	4	4	2	2

1906-1907 yıllarına ait okul heyeti raporunda, okulun ilerleme kaydedemediği, uygun bir muallim atamasının okulun gelişiminde önemli bir rol oynayacağı ifade edilmiştir.

3.4.4.9. Numune-i Terraki İbtidâî Mektebi

Numune-i Terraki İbtidâî Mektebi, Van Sancağı merkezinde kurulmuştur. Okulun açılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, arşiv kaynaklarına göre 1885 yılında

⁴⁶⁰ BOA. Y.EE. 132/7.

⁴⁶¹ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 149-208.

⁴⁶² BOA. MF. MKT. 403/50.

⁴⁶³ BOA. MF. İBT. 243/23.

faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Van Rüşdiye Mektebi'ne yakın dükkânlardan elde edilen kira gelirleri, Numune-i Terraki ve Topçuoğlu Cami İbtidâî mekteplerinin giderleri için kullanılmıştır. 1889 yılında okuldan 12 öğrenci mezun olmuştur. 1898 yılında okulun muallimine 50 kuruş maaş ödenmiştir.⁴⁶⁴

1888 yılında bevvab Ahmed Efendi, Van Maârif Meclisi kararıyla aylık 50 kuruş maaşla Kasaba (Van) Rüşdiye Mektebi bevvablığından Numune İbtidâî Mektebi bevvablığına atanmıştır. Maaşı, Van Rüşdiye Mektebi'ne bitişik dükkânların kira gelirlerinden karşılanmıştır. Ahmed Efendi, 1888 yılında vefat edene kadar bu görevini sürdürmüş; vefatıyla boşalan 50 kuruşluk maaş, Topçuoğlu Cami İbtidâî Mektebi muallimi Ahmet Lütî Efendi'ye tahsis edilmiştir.⁴⁶⁵

3.4.4.10. Topçuoğlu Cami İbtidâî Mektebi

Topçuoğlu Cami İbtidâî Mektebi, Van Sancağı merkezinde kurulmuştur. Okulun açılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, arşiv kaynaklarına göre 1885 yılında faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Van Rüşdiye Mektebi'ne yakın dükkânlardan elde edilen kira gelirleri, Topçuoğlu Cami ve Numune-i Terraki İbtidâî mekteplerinin giderleri için kullanılmıştır. Okulun açılmasının ardından, uygun bir muallim ataması için Van Valisi, 1885 yılında Maârif Nezâreti'ne yazı yazarak sıbyan muallimlerinden Ahmet Lütî Efendi'nin atanmasını talep etmiştir. Van Vilayet Meclisi tarafından uygun görülen Ahmet Lütî Efendi'nin ataması, Meclis-i Kebir-i Maârif tarafından onaylanmış ve muhasebe işlemleri için talimat verilmiştir. 1888 yılında Numune-i Terraki İbtidâî Mektebi

⁴⁶⁴ BOA. MF. MKT. 403/50; 106/79; BOA. MF. İBT. 24/4.

⁴⁶⁵ BOA. MF. MKT. 106/79.

bevvabı Ahmed Efendi'nin vefat etmesiyle boşalan 50 kuruşluk maaş, Ahmet Lütü Efendi'ye tahsis edilmiştir.⁴⁶⁶

Okulun 29 Eylül 1913 tarihli, 1912-1913 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁶⁷

Tablo 3.29 Topçuoğlu Cami İbtidâi Mektebi 1912-1913 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfî Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Eczay-ı Şerif, Hüsn-i Hat, Hesab-ı Zihni	16	16	12	4
1.	Kur'an-ı Kerim, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulûm-u Dîniye, Hesab	6	6	4	2
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Tarih-i İslam, Coğrafya, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulûm-u Dîniye, Hesab	9	9	7	2
3.	Kur'an-ı Kerim Ma'Tecvid, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Kavaid Türkçe, Malumat-ı Fenniye, Malumat-ı Medîniye, Kırâat Türkçe, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulûm-u Dîniye, Hesab	11	11	9	2

3.4.4.11. Bargiri İbtidâi Mektebi

Bargiri İbtidâi Mektebi, 13 Şubat 1899 (1 Şubat 1314) tarihinde, ahalinin talebi ve Van Valisi'nin tensibi üzerine Padişah'ın irade-i seniyesiyle Vilayat-ı Sitte'nin nevahi merkezlerinde açılan okullardan biri olarak Ziya-ı Hamidi ismiyle kurulmuştur. Okula yapılan masraf 1.200 kuruş olarak kaydedilmiş; okul, 1911 yılına kadar eğitim-öğretim

⁴⁶⁶ BOA. MF. MKT. 106/79.

⁴⁶⁷ BOA. MF. İBT. 458/49.

faaliyetlerini sürdürmüştür. Aynı yıl, okul binasının yenilenmesi için Maârif Nezâreti'ne talepte bulunulmuştur.⁴⁶⁸

Okulun açılmasının ardından, mahallinden seçilen Mehmed Reşid Efendi, Şubat 1899'da muallim olarak göreve başlamıştır. Van Maârif Müdürlüğü, Mehmed Reşid Efendi'nin evraklarını onay için Maârif Nezâreti'ne göndermiştir. Ancak Maârif Nezâreti Sicil-i Ahval Şubesi, Mehmed Reşid Efendi'nin Van Vilayeti'ne bağlı Hakkâri Sancağı Çölemerik kazası medreselerinde akaid, Arabî, Farisî, hesap ve coğrafya derslerini tahsil ettiğine dair evrakları kendi kayıtlarında bulamamış ve bu nedenle atamasını onaylamamıştır.⁴⁶⁹ Van Vilayeti, muallim sıkıntısı nedeniyle Maârif Nezâreti'ne yeniden yazı yazarak, akaid, Arabî, Farisî, hesap ve coğrafya derslerine yetkin muallim bulunmadığını, hatta yalnızca hesap dersine uygun muallim bile olmadığını belirtmiştir. İhtiyaç halinde bu şekilde muallim seçildiğini ifade ederek, Mehmed Reşid Efendi'nin memuriyetinin onaylanmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Maârif Nezâreti, 15 Ekim 1899 (3 Teşrinievvel 1315) tarihinde atamayı onaylamış ve işlemlerin yapılmasını istemiştir. Bu durum, 20 Şubat 1900 (8 Şubat 1315) tarihinde Van Maârif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁴⁷⁰ Mehmed Reşid Efendi, 100 kuruş maaşla 13 Şubat 1899'dan 14 Ağustos 1901'e kadar yaklaşık iki buçuk yıl muallimlik yapmıştır. Reşid Efendi'den sonra okula muallim olarak Ahmed Efendi atanmış ve 100 kuruş maaşla 21 öğrenciye eğitim vermiştir.⁴⁷¹

⁴⁶⁸ BOA. MF. İBT. 404/49; BOA. MF. MKT. 456/8; Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431; H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s. 691-692.

⁴⁶⁹ BOA. MF. MKT. 456/8.

⁴⁷⁰ BOA. MF. MKT. 456/8.

⁴⁷¹ BOA. DH. TMIK. S. 51/3; BOA. MF. MKT. 647/53.

Okulun 11 Eylül 1909 tarihli, 1906-1907 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁷²

Tablo 3.30 Van Bargiri Kazası İbtidâi Mektebi 1906-1907 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Kur'an-ı Kerim, Kırâat Türkçe, Hesab Zihni, İmlâ, Sülûs	13	13		
2.	Kur'an-ı Kerim, İlm-i Hal, Kırâat Türkçe, İmlâ, Hesab, Sülûs, Rika	5	5		

1906-1907 yıllarına ait okul heyeti raporunda, okulda bulunan 18 öğrenciden yalnızca 2'sinin terfi ettiği, geri kalanların sınıfta kaldığı belirtilmiştir. Okulun ilerleme kaydedemediği, uygun maaşla bir muallim atanmasının okulun gelişimi için gerekli olduğu ifade edilmiştir.

3.4.4.12. Edremit Zükur İbtidâi Mektebi

Edremit Zükur İbtidâi Mektebi, 1899 yılında Şevket-i Hamidi ismiyle açılmıştır.⁴⁷³ Okulun yıllık masrafı 1.200 kuruş olarak kaydedilmiştir. 1900-1901 yıllarına ait maârif salnamelerinde açılış tarihi 1899 olarak belirtilmişken,⁴⁷⁴ 1903 yılı maârif salnamesinde okulun 1898 yılında açıldığı ifade edilmiştir.⁴⁷⁵ 1904 yılında okulda 34 öğrenci bulunduğu belirtilmiştir. Okulun 1911 yılına kadar faaliyet gösterdiği ve bu tarihte bina yenilemesi için Maârif Nezâreti'nden masraf talep edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁷⁶

Okulun tespit edilen ilk muallimi Nuri Efendi'dir. 1898 yılında Van merkez ibtidâi mektebinde görev yapan Nuri

⁴⁷² BOA. MF. İBT. 243/23.

⁴⁷³ BOA. MF. MKT. 440/12.

⁴⁷⁴ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928

⁴⁷⁵ Maârif Salnamesi, H. 1321/1903, s. 691-692.

⁴⁷⁶ BOA. MF. İBT. 404/49; BOA. DH. TMIK. S. 51/3.

Efendi,⁴⁷⁷ Edremit'te açılan Şevket-i Hamidi İbtidâi Mektebi muallimliği ile Edremit Rüşdiye Mektebi Hüsn-i Hat muallimliğine atanmıştır. Meclis-i Kebir-i Maârif, Nuri Efendi'nin 100 kuruş maaşla kaydını onaylamış; Maârif Nezâreti, memuriyetinin onaylandığını ve İbtidâi Dairesi ile Muhasebe Şubesi tarafından gerekli işlemlerin yapıldığını bildirmiştir. Bu durum, 27 Mart 1899 (15 Mart 1315) tarihinde Van Vilayet Maârif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir. Nuri Efendi'nin 1904 yılına kadar bu görevini 100 kuruş maaşla sürdürdüğü anlaşılmaktadır.⁴⁷⁸

Okulun 11 Eylül 1909 tarihli, 1906-1907 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁷⁹

Tablo 3.31 Van Edremit Karyesi Zükur İbtidâi Mektebi 1906-1907 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Kırâat Türkçe Ecza-yı Şerif, Hesab-ı Zihin, Yazı	31	31	14	17
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i Hal, Kırâat Ahlak'a Havi, Hesab, Hüsn-i Hat	6	6	6	
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i Hal, Kırâat Ahlak'a Havi, Sarf-ı Osmani, İmlâ, Hesab, Coğrafya, Tarih-i Osmani, Hüsn-i Hat	10	9	9	1

⁴⁷⁷ Nuri Efendi, Van Bahçeler Rüşdiye Mektebinden ala derecede mezun olduktan sonra henüz 18 yaşında iken 100 kuruş maaşla Mayıs 1894 yılında Erciş Rüşdiye Mektebi Hüsn-i Hat muallimliğine tayin olmuş ve ardından 18 Ocak 1899 (6 Kanunisanı 1314) tarihinde yine 100 kuruş maaşla Şabaniye İbtidâi Mektebi'ne tayin olmuştur. Bkz. BOA. MF. MKT. 440/12.

⁴⁷⁸ BOA. DH. TMIK. S. 51/3; BOA. MF. MKT. 440/12.

⁴⁷⁹ BOA. MF. İBT. 243/23.

3.4.4.13. Erciş Aganis (Akanis) Kız İbtidâî Mektebi

Erciş Aganis (Akanis) Kız İbtidâî Mektebi, Van Erciş kazası Akanis karyesinde, 13 Ekim 1898 (1 Teşrinievvel 1314) tarihinde ahalinin yardımlarıyla Şevkat İnas İbtidâî ismiyle, kiralık bir hanede eğitim-öğretime açılmıştır.⁴⁸⁰ Evin kira bedeli, mubassır ve muallim maaşları vilayet maârif ödeneklerinden karşılanmıştır. Ancak 1898 yılında okul faaliyet gösterse de, resmi açılışı 1 Eylül 1907 tarihinde gerçekleştirilmiştir. 1910 tarihli bir arşiv belgesinde ise okulun 1909 (1324) yılında açıldığı belirtilmiştir.⁴⁸¹

Okul, 1910 yılına kadar kiralık hanede eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak bu süreçte kira bedeli, eğitim materyalleri ve kışlık yakacak gibi giderlerin karşılanmadığı anlaşılmaktadır. Okulun ilerleme kaydedemediği, bu durumun düzeltilmesi için özel bir bina inşasına ihtiyaç olduğu belirtilmiş ve gerekli giderlerin karşılanması için Maârif Nezâreti'nden maddi destek talep edilmiştir.⁴⁸² Okulun mevcut haliyle gelişme sağlayamadığı anlaşılmaktadır.

Öğrenci sayısındaki artış üzerine, 1911 yılında Erciş Kaymakamlığı tarafından okul için özel bir bina inşa edilmesi yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Erciş Kaymakamlığı, Van Vilayeti'ne gönderdiği yazıda, hazineye ait kışla arsasının maârif tahsis edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Van Maârif İbtidâî Meclisi, 14 Ocak 1911 (1 Kanunisani 1326) tarihinde arsanın maârif tapu kaydıyla devredilmesi ve okul binası inşaatına başlanması kararını almıştır. Bu karar, Van Maârif Müdürlüğü tarafından Maârif Nezâreti'ne, oradan da

⁴⁸⁰ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431; BOA. ML. EEM. 872/8; BOA. MF. İBT. 202/88.

⁴⁸¹ BOA. MF. İBT. 258/57; BOA. MF. MKT. 456/3; 1011/25.

⁴⁸² BOA. MF. İBT. 258/57.

Maliye Nezâreti'ne bildirilmiş; 9 Ağustos 1911 (25 Temmuz 1327) tarihinde arsanın maârife tahsisine karar verilmiştir. Van Defterdarlığı, okul inşası için satın alınan arsayı hazine adına tapu ve emlak defterine kaydetmiştir.⁴⁸³

Okulun tespit edilen ilk muallimi, 1904 yılında 100 kuruş maaşla 17 öğrenciye eğitim veren Zehra Hanım'dır.⁴⁸⁴ 1907 yılında okulun resmi açılışından sonra, 100 kuruş maaşla Edirne İnas Rüşdiye Mektebi mezunlarından bir hanımın atanmasına karar verilmiş, ancak ismi belgede belirtilmemiştir. Son tespit edilen muallim, 1910 yılında 16 öğrenciye eğitim veren Saliha Hanım'dır.⁴⁸⁵

3.4.4.14. Erciş Zükur İbtidâî Mektebi

Erciş Zükur İbtidâî Mektebi, 1898 yılında Van Sancağı'na bağlı Erciş kazasında, kiralık bir hanede eğitim-öğretime açılmıştır. Van Valisi, ahalinin okulların önemini henüz tam anlamıyla kavrayamamış olması nedeniyle, okul giderlerinin vilayet maârif ödeneğinden karşılanmasını talep etmiştir.⁴⁸⁶

1909 yılına gelindiğinde, kiralık hanenin öğrenci sayısına yetersiz kalması üzerine, ahali tarafından özel bir bina inşasına başlanmıştır. İnşaat için harcanan 4.000 kuruş, maârifin inşaat bütçesinden karşılanmıştır. İki odalı olarak inşa edilen bina, iki yıl içinde eğitim-öğretime açılmış; çevredeki yedi köyden öğrenciler gelmeye başlamıştır. Ancak öğrenci sayısındaki artışla birlikte bina yetersiz hale gelmiş ve bir oda daha eklenmesi için çalışmalar başlatılmıştır. İnşaat masraflarının artması nedeniyle bu ekleme tamamlanamamış; bu durum, Erciş Kaymakamlığı

⁴⁸³ BOA. ML. EEM. 839/27; 872/8.

⁴⁸⁴ BOA. DH. TMIK. S. 51/3.

⁴⁸⁵ BOA. MF. İBT. 258/57; BOA. MF. MKT. 1011/25.

⁴⁸⁶ BOA. MF. MKT. 456/3.

tarafından 5 Aralık 1912 (22 Teşrinisani 1328) tarihinde Van Maârif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁴⁸⁷

Van Maârif Müdürlüğü, 13 Aralık 1912 (30 Teşrinisani 1328) tarihinde Maârif Nezâreti'ne yazdığı yazıda durumu özetlemiş ve 8.000 kuruşun sağlanması halinde öğrencilerin daha rahat eğitim alabileceğini belirterek bu miktarın gönderilmesini talep etmiştir. Ancak Maârif Nezâreti, 15 Ocak 1913 (2 Kanunisani 1328) tarihli değerlendirmesinde, ahalinin yardımıyla başlatılan inşaatın tamamlanması için talep edilen meblağın şimdilik sağlanmasının mümkün olmadığını ifade ederek talebi reddetmiştir. Bu karar, Van Maârif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁴⁸⁸

Okul, faaliyet süresi boyunca farklı muallimlerle eğitim-öğretimi sürdürmüştür. Tespit edilen ilk muallim Mustafa Efendi'dir. Mustafa Efendi, birkaç yıl boyunca fahri (ücretsiz) olarak 25 öğrenciye ve sıbyana ders vermiş, aynı zamanda Erciş Rüşdiye Mektebi Hüsn-i Hat muallimliği görevini yürütmüştür. Ancak devamsızlığı nedeniyle azledilmiş ve yerine Necib Efendi atanmıştır. Van Maârif Müdürlüğü, Necib Efendi'nin tercüme-i hal evraklarını 25 Mayıs 1902 (12 Mayıs 1318) tarihinde onay için Maârif Nezâreti'ne göndermiştir. Meclis-i Kebir-i Maârif'in kararıyla Necib Efendi'nin memuriyeti onaylanmış; Mekâtib-i İbtidâîye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubeleri tarafından gerekli işlemler yapılmış, usulüne uygun yemin ettirilerek memuriyeti ilan edilmiştir. Okulun 1913-1914 savaşı yıllarına kadar açık olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸⁹

3.4.4.15. Gevaş İbtidâî Mektebi

⁴⁸⁷ BOA. MF. İBT. 298/4; 404/49.

⁴⁸⁸ BOA. MF. İBT. 298/4.

⁴⁸⁹ BOA. DH. UMVM. 137/36; BOA. MF. MKT. 595/12.

Gevaş İbtidâî Mektebi, Van Sancağı'na bağlı Gevaş kazasında kurulmuştur. Okulun açılış tarihi hakkında kesin bir bilgi veya belgeye ulaşılamamıştır. Ancak 1911 yılında, vilayet genelinde maârif ayrıl原因 ödeneginin sınırlı olması nedeniyle, okulun 17 öğrencisinin bir muallimle idare edilebileceğı belirtilmiş; bu nedenle muallim-i sanilik için ayrılan 100 kuruşluk ödeneginin Molla Kasım İbtidâî Mektebi'ne aktarılması, Van Vali Vekili tarafından Maârif Nezâreti'ne talep edilmiştir. Tedrisat-ı İbtidâîye Dairesi, 2 Kasım 1911 (20 Teşrinievvel 1327) tarihli değerlendirmesinde, bu nakil işleminin vilayet tarafından karara bağlanması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁹⁰ Ancak bu 100 kuruşluk ödeneginin Molla Kasım İbtidâî Mektebi'ne aktarılıp aktarılmadığına dair bir bilgi veya belgeye ulaşılamamıştır.

3.4.4.16. Müküs İbtidâî Mektebi

Müküs İbtidâî Mektebi, 1907 yılında Müküs Nahiyesi Müdürlüğü'nün talebi üzerine Gevaş Kaymakamlığı tarafından Van Vilayeti'ne yazılan yazıda, 872 nüfuslu nahiye merkezinde henüz bir okul açılmadığı ve çocukların eğitimden mahrum kaldığı belirtilerek bir ibtidâî mektebinin kurulması gerektiğı ifade edilmiştir. Van Valisi, bu durumu Maârif Nezâreti'ne bildirerek, Gevaş merkezindeki rüşdiye mektebinin kapatılarak Müküs nahiye merkezinde bir ibtidâî mektep açılmasını talep etmiştir.⁴⁹¹ İbtidâî İdaresi, 19 Eylül 1907 (6 Eylül 1323) tarihinde bu talebi şöyle değerlendirmiştir:

“Hâlbuki Vilayat-ı Sitte dâhilinde bulunan nevahilerde birer ibtidâî mektebinin tesis ve küşadı için her birine hise-i ianeden münasip miktar maaş tahsis edildiğı halde 872 nüfusa havi olan bir nahiye merkezinde

⁴⁹⁰ BOA. MF. İBT. 409/64.

⁴⁹¹ BOA. MF. MKT. 1020/70.

mekteb kûşad edilmemesinin sebeplerinin anlaşılamadığı gibi merkez kazadan ibtidâî mektebi nakil cihetine gidildiği takdirde mevcut rüşdiye mektebine ne suretle talebe gelmediği hakkında bir tereddüt bulunduğu ve bu suretle eğer mektebin naklinin icabı gerekli ise bu kararı Meclis-i İdare-i Vilayet tarafından alınması gerektiği...” belirtilmiştir.⁴⁹²

Okulun 24 Haziran 1913 tarihli, 1912-1913 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁴⁹³

Tablo 3.32 Müküs İbtidâî Mektebi 1912-1913 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Elif-ba-yı Osmanî, Hesab, İmlâ, Hüsn-i Hat	44	39	34	10
1.	Eczay-ı Şerif, İlm-i Hal, Kırâat, Hüsn-i Hat, İmlâ, Hesab	9	9	9	

3.4.4.17. Hoşab İbtidâî Mektebi

Hoşab İbtidâî Mektebi, Van Sancağı'na bağlı Hoşab merkez kazasında kurulmuştur. Okulun açılış tarihi hakkında kesin bir bilgi veya belgeye ulaşılamamıştır. Ancak 1914 yılında okulun faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Prizrin Sancağı'na bağlı Bican Karyesi İbtidâî Mektebi'nde görev yapan Ali Sami Efendi, savaş nedeniyle Van Hoşab'taki bu okula 150 kuruş maaşla atanmıştır. Ancak Ali Sami Efendi, maaşının önceki görevinde olduğu gibi 200 kuruşa yükseltilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Maârif Muhasebe Memurluğu, 11 Mart 1914 (26 Şubat 1329) tarihinde, Ali Sami Efendi'nin maaş durumunun araştırılmasını istemiştir.⁴⁹⁴

⁴⁹² BOA. MF. MKT. 1020/70.

⁴⁹³ BOA. MF. İBT. 481/46.

⁴⁹⁴ BOA. MF. İBT. 489/14.

3.4.4.18. Cafer Bey İbtidâî Mektebi

Cafer Bey İbtidâî Mektebi, Van Sancağı'na bağlı Savlı (Şevli) nahiyesi Cafer Bey karyesinde, 13 Kasım 1898 tarihinde Hamidiye adıyla ve yıllık 1.200 kuruş masrafla açılmıştır. 1898'den 1902'ye kadar okulun öğrenci sayısı 7-8'i geçmemiştir. Bu nedenle okulun, Van Sancağı'na bağlı Mahmudi kazası Saray kasabasına taşınmasına karar verilmiştir.⁴⁹⁵

Mahmudi kazası Saray kasabasında 50-60 çocuğun başıboş olduğu ve burada okul bulunmadığı gerekçesiyle, Cafer Bey karyesindeki okul kapatılmış ve aynı isimle Saray kasabasında yeniden açılmıştır. Okulun muallimi Mustafa Efendi yeni görev yerine gitmeyince, yerine Hafız Yusuf Süleyman Efendi seçilmiş ve 28 Nisan 1902 (15 Nisan 1318) tarihinde göreve başlamıştır. Hafız Yusuf Efendi'nin evrakları, 10 Mayıs 1902 (27 Nisan 1318) tarihinde Van Maârif Müdürü Behçet Efendi tarafından tasdik için Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Sicil-i Ahval Şubesi, 11 Haziran 1902 (29 Mayıs 1318) tarihinde yaptığı değerlendirmede, Hafız Yusuf Süleyman Efendi'nin tercüme-i hal evrakının eksik olduğunu belirterek evrakların tamamlanıp yeniden gönderilmesini istemiştir. Bu durum, 1 Temmuz 1902 (18 Haziran 1318) tarihinde Van Vilayet Maârif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁴⁹⁶ Ancak Hafız Yusuf Süleyman Efendi'nin evraklarının tamamlanıp tamamlanmadığına dair arşiv kaynaklarında bilgi bulunmamaktadır.

3.4.4.19. Mahmudi İbtidâî Mektebi

⁴⁹⁵ BOA. MF. MKT. 640/33; Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431; H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s. 691-692.

⁴⁹⁶ BOA. MF. MKT. 640/33.

Mahmudi İbtidâî Mektebi, 1902 yılında Van Sancağı'na bağlı Mahmudi kazasında ahalinin yardımlarıyla inşa edilmiştir. İnşaatin ardından bir muallim seçilmiş; ancak muallim maaşının Maârif Nezâreti tarafından karşılanması talebi, mali sıkıntılar nedeniyle reddedilmiş ve maaşın yerelden sağlanması istenmiştir. Mali sorunlar nedeniyle okul istenilen seviyeye ulaşamamış ve ıslah çalışmaları başlatılmıştır. Ancak Dâhiliye Nezâreti'nin Van Vilayeti'ne gönderdiği 25 Aralık 1910 (12 Kanunievvel 1326) tarihli yazıda, ıslah çalışmalarının durduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹⁷

Okulun tespit edilen ilk muallimi Mustafa Efendi'dir. Görev süresi tam olarak bilinmemekle birlikte, 1916 yılında Van Vilayeti'ne yazdığı arzuhalde, birikmiş 200 kuruş maaşının ödenmesini talep etmiştir. Van Vilayeti bu durumu Maârif Nezâreti'ne bildirmiş; Maârif Nezâreti ise bu miktarın Diyarbakır Vilayeti tarafından ödenmesi gerektiğini belirtmiştir. Okulun 1912 yılına kadar açık olduğu, bu tarihte Maârif Nezâreti tarafından okula 400 adet ecza-i şerif ve 100 adet elif-ba risalesi gönderildiği anlaşılmaktadır.⁴⁹⁸

3.4.4.20. Mahmudi Senhanesi İbtidâî Mektebi

Mahmudi Senhanesi İbtidâî Mektebi, Van Mahmudi kazası Senhane karyesinde 1899/1900 yılında açılmış ve yıllık masrafı 1.200 kuruş olarak kaydedilmiştir.⁴⁹⁹

Okulun 11 Eylül 1909 tarihli, 1906-1907 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁵⁰⁰

⁴⁹⁷ BOA. DH. İD. 26/21; BOA. MF. MKT. 605/22.

⁴⁹⁸ BOA. MF. İBT. 364/24; BOA. DH. UMVM. 144/31.

⁴⁹⁹ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s. 691-692.

⁵⁰⁰ BOA. MF. İBT. 243/23.

Tablo 3.33 Van Mahmudi Senhanesi Karyesi İbtidâî Mektebi 1906-1907 Yıllarına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Elif-ba, Kırâat, İlm-i Hal, Hesab, İmlâ, Sülûs	10	6		10
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i Hal, Kırâat, İmlâ, Hesab, Sülûs, Rika	9	7		9
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i Hal, Sarf-ı Osmani, Kırâat, İmlâ, Hesab, Coğrafya, Tarih-i Osmani, Malumat-ı Medeniye, Sülûs, Rika	6	5	3	3

Cetvel ve ek tutanak incelendiğinde, okulun birinci ve ikinci sınıflarında öğrenci bulunmadığı, ihtiyat sınıfında ise yalnızca 4 öğrenci olduğu görülmektedir. Okulda öğrenci bulunmamasının temel nedeni, tutanakta şöyle açıklanmıştır: “*Senhanesi karyesi ahalisi Kürt olmasına ve çocukların henüz Türkçe okuyamamasına mebni ibtidâî programı dâhilinde Türkçe kitaplardan şakirdanın terfi sınıf etmeğe layık derecede iktisap malumat edemediklerine mebni sınıflarında bırakıldıkları anlaşılmış olmakla zeyil cetvel tasdik kılındı...*” denilmiştir.⁵⁰¹

Bu belgeden, bölgedeki ahalinin Kürt olduğu, Türkçe bilmediği, muallimlerin genellikle Kürtçe bilmediği, bu nedenle öğrenciyle iletişimde zorlandığı, öğrencilerin Türkçe okuyamaması nedeniyle sınıfta bırakıldığı, eğitim politikalarının bölgesel dil ve kültürel yapılar dikkate alınmadan uygulandığı anlaşılmaktadır. Okulların ilerlememesinin temel nedenlerinden birinin bu durum olduğu söylenebilir.

3.4.4.21. Nurşin Şems İbtidâî Mektebi

⁵⁰¹ BOA. MF. İBT. 243/23.

Nurşin Şems İbtidâî Mektebi, Akköprü, Selim Bey, Nurşin-i Süfla ve Nurşin-i Ulya karyelerinin ortasında 1905 yılında açılmıştır. Bu karyelerde okul bulunmaması ve diğer okulların bu köylere uzak olması nedeniyle dört köy için ortak bir ibtidâî mektebi kurulmuştur. Ahalinin yardımıyla inşa edilen binada eğitim için bir muallim atanması talep edilmiş; muallim maaşının maârif hissesinden karşılanması istenmişse de, Maârif Nezâreti bu talebi reddetmiş ve maaşın vilayetlerin tensikattan elde edilen payından karşılanmasını istemiştir.⁵⁰²

Van Maârif Müdürlüğü'nün 23 Nisan 1906 (10 Nisan 1322) tarihli yazısında, okulun açılışı ve muallim atamasıyla ilgili şu bilgiler verilmiştir:

“Van'ın bağlarında Nurşin-i Alya ve Nurşin-i Süfla ve Selim Bey ve Akköprü nam dört mahalle civarında mekteb-i ibtidâî bulunmadığından bahisle ahali-i mahalliye'nin sızlanmasına mebni vilayet celilelerinden verilen emir üzerine mahalli mezkûr etrafı taraf acizanemden teftiş edilerek hakikaten o civarda mekteb olmadığından dört mahalle etfali öteden beride boş boş gezmekle zulmet-i cehalette yaşamakta oldukları görülmüş ve şu halin devamı rızay-ı padişahiye ve maârifin terakkisi yolunda yolundaki asar nezaretpenahilerine muvaffak olmadığı düşünülerek etfali mezkûrun mukaddema diniye-i islamiyelerini okurunun ve zulmet cehaletten kurtarılma ve naili şeref olmaları fikri kamuranemle ve etraf-ı mahalat etfalinin suhuletle devamı nazar-ı itibare alınarak mezkûr dört mahallenin vastı olan nurşin süfla camii şerifi ittisalinde bulunan iki oda intihab ve mekteb haline ifrağı için mahalle-i mezkûr ahalisine olunan tenbihat (uyarılar, tembihler) ve nesayih (öğütler) ve teşvikat (teşvikler) üzerine mezkûr odalar tamir ve pencereleri çerçevesiyle camları ve dörder talebeyle istiab edecek nevasul gösterilen numune üzerine on âdet sıra ahali mahalle tarafından ianeten ve kebir yazı tahtasıyla elli âdet Elif-ba cüzzi ve otuz âdet Kıraat Türkçe kitabı ve bir senelik

⁵⁰² BOA. MF. MKT. 867/40.

tebeşir vali-i vilayet tarafından tebriken ita olunarak bu suretle mezkûr mektebin nevakısı bala ikmal muallimliğine de Burhan Terakki Mektebi İbtidâîsinde ilaveten muallim bulunan ve emanet icarından doksan kuruş maaş alan Mecid Efendi daileri maaş sabkıyla mekteb mezbura nakil ettirilerek 10 Nisan 1322 (23 Nisan 1906) tarihinde hazır bulunan memuriyet hükümet ve maârif komisyonu ve ahali-i mahaliyeye kahve ve şurub ita edildikten sonra dai padişahi bala ifa Şemsi Hamid-i namıyla ve usul-ü cedide üzerine mekteb-i mezkûr küşad edilmiş ve muallim mumailleh Mecid Efendi'nin tercüme-i hal varakasıyla evrak sairesi derdest tanzim ve irsal kılındığı...” belirtilmiştir.⁵⁰³

Okulun resmi açılışı 23 Nisan 1906 (10 Nisan 1322) tarihinde yapılmıştır. Açılış ilanından sonra, muallim olarak atanan Mecid Efendi'nin memuriyetinin tasdik edilmesi için İbtidâî İdaresi, evraklarının gönderilmesini talep etmiştir. Van Maârif Müdürlüğü, Mecid Efendi'nin tercüme-i hal varakası, nüfus cüzdanı, rüşdiye diploması ve Burhan-ı Terakki İbtidâî Mektebi'nde görev yaptığı sürece Vilayet Meclisi'nden aldığı mazbatanın onaylı suretlerini 24 Haziran 1906 (11 Haziran 1322) tarihinde Maârif Nezâreti'ne göndermiştir. İbtidâî İdaresi, 6 Ağustos 1906 (24 Temmuz 1322) tarihli değerlendirmesinde, Abdülmecid Efendi'nin rüşdiye şهادetnamesine sahip olduğunu, ancak ehliyetname imtihanına girmediğini belirterek, imtihan edilip evraklarının gönderilmesini istemiştir. Van Maârif Müdürlüğü, 22 Ekim 1906 (9 Teşrinievvel 1322) tarihli yazısında, Abdülmecid Efendi'nin ibtidâî mektebi programından komisyon tarafından imtihan edildiğini ve ehliyetnamesinin gönderildiğini bildirerek memuriyetinin onaylanmasını talep etmiştir. Meclis-i Kebir-i Maârif, 16 Mart 1907 (3 Mart 1323) tarihli kararıyla Mecid Efendi'nin memuriyetini

⁵⁰³ BOA. MF. MKT. 932/4.

onaylamış; Mekâtib-i İbtidâîye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubeleri tarafından gerekli işlemler yapılmış, memuriyetinin gazetelerle ilanı ve usulüne uygun yemin ettirilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁰⁴

Okulun 11 Eylül 1909 tarihli, 1906-1907 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁵⁰⁵

Tablo 3.34 Nurşin Süfla Mahallesi Şems İbtidâî Mektebi 1906-1907 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Elif-ba	35	35	26	9
1.	Kur'an-ı Kerim, Ulûm-u Dîniye, Kırâat, Hesab-ı Zihin, İmlâ, Hüsn-i Hat	7	5		
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Ulûm-u Dîniye, Ahlak, Hesab, Kırâat, İmlâ, Hüsn-i Hat	4	4		
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid-i Şerif, Ulûm-u Dîniye, Kırâat, Ahlak, Malumat-ı Medeniye, Tarih, Hesab, Sarf-ı Osmani Coğrafya, İmlâ, Hüsn-i Hat	6	6		

1906-1907 yıllarına ait okul heyeti raporunda, okulun günden güne ilerleme kaydettiği belirtilmiştir.

Okulun 20 Eylül 1909 tarihli, 1907-1908 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ BOA. MF. MKT. 932/4.

⁵⁰⁵ BOA. MF. İBT. 243/23.

⁵⁰⁶ BOA. MF. İBT. 244/45.

Tablo 3.35 Nurşin Süfla Mahallesi Şems İbtidâi Mektebi 1907-1908 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Elif-ba	36	36	11	25
1.	Kur'an-ı Kerim, Hüsn-i Hat, İmlâ, Ulûm-u Dîniye, Hesab	7	5	5	2
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Ahlak, Ulûm-u Dîniye, Kırâat, imlâ, Hüsn-i Hat, Hesab	4	4	4	
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Tarih, Coğrafya, Ahlak, Malumat-ı Mediniye, Kırâat, Ulûm-u Dîniye, Sarf-ı Osmani, İmlâ, Hüsn-i Hat, Hesab	6	6	6	

Okulun 3 Ocak 1914 tarihli, 1912-1913 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁵⁰⁷

Tablo 3.36 Nurşin Süfla Mahallesi Şems İbtidâi Mektebi 1912-1913 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf.	Elif-ba, Hüsn-i hatve Hesab-ı Zihni	36	36	36	
1.	Kur'an-ı Kerim, Kırâat, Hüsn-i Hat, İmlâ, İlmihal, Hesab	8	7	3	5
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Tarih-i İslam, Coğrafya, Kırâat, Hüsn-i Hat, İmlâ, İlmihal, Hesab	10	10	6	4
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Tarih-i Osmani, Coğrafya, Harf-ı Osmani, Malumat-ı Fenniye, Malumat-ı Mediniye, Kırâat, Hüsn-i Hat, İmlâ, İlmihal, Hesab	11	11	4	7

⁵⁰⁷ BOA. MF. İBT. 481/49.

3.4.4.22. Molla Kasım İbtidâî Mektebi

Molla Kasım İbtidâî Mektebi, Van Sancağı'na bağlı Molla Kasım karyesinde ahalinin yardımıyla kurulmuştur.⁵⁰⁸ Okulun açılış tarihi hakkında kesin bir bilgi veya belgeye ulaşılamamıştır.

Van Vali Vekili'nin 10 Temmuz 1911 (27 Haziran 1327) tarihli yazısında, Molla Kasım İbtidâî Mektebi için bir muallim talebinde bulunulmuştur. Yazıda, vilayet genelinde maârifte ayrılan ödeneğin sınırlı olduğu, Gevaş kazasındaki ibtidâî mektebinin 17 öğrenciden oluştuğu ve bu nedenle bir muallimle idare edilebileceği belirtilmiştir. Gevaş İbtidâî Mektebi'nin muallim-i sanilik ödeneğindeki 100 kuruşun, Molla Kasım İbtidâî Mektebi muallimine tahsis edilmesi talep edilmiştir. Ancak Tedrisat-ı İbtidâîye Dairesi, 2 Kasım 1911 (20 Teşrinievvel 1327) tarihinde, bu nakil işleminin vilayet tarafından karara bağlanması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁰⁹ 100 kuruşluk ödeneğin Molla Kasım İbtidâî Mektebi'ne aktarılıp aktarılmadığına dair bilgi veya belge bulunmamaktadır.

Van Sancağı'nda açıldığı tespit edilen okulların isimleri ve açılış tarihleri, aşağıdaki tabloda sıralanmıştır.⁵¹⁰

Tablo 3.37 Van Sancağı'nda açıldığı tespit edilen ibtidâî mektepleri

Sayı	Kaza	Okul ismi	Açılış tarihi
1	Merkez	Bahçeler Boyaoğlu Camii Zükur İbtidâî Mektebi ⁵¹¹	1894
2	Merkez	Bahçeler Hacı Mehmed Efendi Zükur İbtidâî Mektebi ⁵¹²	1893/1894
3	Merkez	Bahçeler Halil Ağa Mahallesi Kız İbtidâî Mektebi ⁵¹³	1894/1895

⁵⁰⁸ BOA. MF. İBT. 409/64.

⁵⁰⁹ BOA. MF. İBT. 409/64.

⁵¹⁰ “Van İbtidai Okulları” başlığı altında sayılan okullar arasında başlık açılan okulların dipnotu oluşturulmamıştır. Ancak yalnızca açıldığı tespit edilip başlık açılmayan okulların dipnotu oluşturulmuştur.

⁵¹¹ BOA. MF. İBT. 243/23.

⁵¹² Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s.691-692.

⁵¹³ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s.691-692.

4	Merkez	Bahçeler Halil Ağa Mahallesi İbtidâî Mektebi ⁵¹⁴	1899
5	Merkez	Bahçeler Hatuniye Mahallesi Kız İbtidâî Mektebi ⁵¹⁵	1893
6	Merkez	Bahçeler Şabaniye Mahallesi Zükur İbtidâî Mektebi	1893/1894
7	Merkez	Burhan-ı Terraki Sıbyan/İbtidâî Mektebi	
8	Merkez	Cami-i Kebir İbtidâî Mektebi ⁵¹⁶	1896
9	Merkez	Darülfeyz Hamidi İbtidâî Mektebi	
10	Merkez	Darü't-tedris Sıbyan Mektebi	
11	Merkez	Emin Paşa Mahallesi İbtidâî Mektebi ⁵¹⁷	1907
12	Merkez	Gülşen-i Edep Kız İbtidâî Mektebi	1894/1895
13	Merkez	Hadika-i Maârif (Marifet) İnas (Kız) İbtidâî Mektebi	1894
14	Merkez	Hafiziye Mahallesi Sıbyan Mektebi	
15	Merkez	Hatuniye Mahallesi Zükur Sıbyan/İbtidâî Mektebi	1899
16	Merkez	Havasor İbtidâî Mektebi ⁵¹⁸	1898
17	Merkez	Hüsrev Paşa Mektep ve Muallimhanesi	
18	Merkez	Katırcı Mahallesi Zükur İbtidâî Mektebi ⁵¹⁹	1893/1894
19	Merkez	Numune-i Terraki İbtidâî Mektebi	
20	Merkez	Şehir Merkezi İbtidâî Mektebi ⁵²⁰	1891
21	Merkez	Topçuoğlu Camii İbtidâî Mektebi	1885
22	Adilcevaz	Muhassenat-ı Hamidi İbtidâî Mektebi ⁵²¹	1898
23	Adilcevaz	Adilcevaz Zükur İbtidâî Mektebi ⁵²²	
24	Bargiri	Bargiri İbtidâî Mektebi (Ziya Hamidi İbtidâî Mektebi)	1899
25	Edremit	Edremit İslam İbtidâî Mektebi ⁵²³	
26	Edremit	Edremit Zükur İbtidâî Mektebi (Şekvet-i Hamidi İbtidâî Mektebi)	1899
27	Erciş	Akanis (Aganis) Karyesi Kız İbtidâî Mektebi (Şevkat İnas İbtidâî Mektebi)	1898
28	Erciş	Erciş Zükur İbtidâî Mektebi	1898

⁵¹⁴ BOA. MF. İBT. 481/47.

⁵¹⁵ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s.691-692.

⁵¹⁶ BOA. TS. MA. e. 1381/59.

⁵¹⁷ BOA. MF. MKT. 1049/1.

⁵¹⁸ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431; H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s.691-692.

⁵¹⁹ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s.691-692.

⁵²⁰ Maârif Salnamesi, H. 1321/1903, s. 691-692.

⁵²¹ BOA. MF. MKT. 403/50.

⁵²² BOA. MF. İBT. 243/23.

⁵²³ BOA. MF. İBT. 328/80.

29	Erciş	Haydarbey Karyesi İbtidâî Mektebi ⁵²⁴	
30	Gevaş	Gevaş İbtidâî Mektebi	
31	Gevaş	Anar İbtidâî Mektebi ⁵²⁵	
32	Gevaş	İhsan Hamidi İbtidâî Mektebi ⁵²⁶	1904
33	Gevaş	Müküs İbtidâî Mektebi	1907
34	Gevaş	Tahmanis Karyesi İbtidâî Mektebi ⁵²⁷	
35	Gevaş	Vastan Zükur İbtidâî Mektebi ⁵²⁸	
36	Hoşab	Hoşab İbtidâî Mektebi	
37	Hoşab	Senhane Karyesi İbtidâî Mektebi ⁵²⁹	1906-1907
38	Hoşab	Zenis İbtidâî Mektebi ⁵³⁰	1913
39	Mahmudi	Ahver Bey Süfla İbtidâî Mektebi ⁵³¹	1906-1907
40	Mahmudi	Cafer Bey İbtidâî Mektebi	1898
41	Mahmudi	Keltepe Karyesi İbtidâî Mektebi ⁵³²	1913
42	Mahmudi	Mahmudi İbtidâî Mektebi	1902
43	Mahmudi	Milan Karyesi İbtidâî Mektebi ⁵³³	1899
44	Mahmudi	Senhanesi Karyesi İbtidâî Mektebi	1899/1900
45	Muradiye	Muradiye İbtidâî Mektebi ⁵³⁴	
46		Arvas İbtidâî Mektebi ⁵³⁵	
47		Çemengerd İbtidâî Mektebi ⁵³⁶	
48		Eğri Nahiyesi İslam İbtidâî Mektebi ⁵³⁷	
49		Hayr-ı Atiye İbtidâî Mektebi ⁵³⁸	
50		Kevkeb Hamidi İbtidâî Mektebi (Havasor Nahiyesi) ⁵³⁹	
51		Necm-i Hamidi İbtidâî Mektebi ⁵⁴⁰	1904
52		Nurşin Süfla Mahallesi Şems İbtidâî Mektebi	1905
53		Molla Kasım İbtidâî Mektebi	
54		Tirkessin İbtidâî Mektebi ⁵⁴¹	1893

⁵²⁴ BOA. MF. İBT. 467/27.

⁵²⁵ BOA. MF. İBT. 481/60.

⁵²⁶ BOA. DH. TMIK. S. 51/3.

⁵²⁷ BOA. MF. İBT. 481/48.

⁵²⁸ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431; H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s. 691-692.

⁵²⁹ BOA. MF. İBT. 481/59.

⁵³⁰ BOA. MF. İBT. 481/50.

⁵³¹ BOA. MF. İBT. 481/52.

⁵³² BOA. MF. İBT. 481/58.

⁵³³ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431.

⁵³⁴ BOA. MF. İBT. 460/31.

⁵³⁵ BOA. MF. İBT. 380/39.

⁵³⁶ BOA. DH. UMVM. 155/20.

⁵³⁷ BOA. MF. İBT. 328/80.

⁵³⁸ BOA. MF. İBT. 243/23.

⁵³⁹ BOA. DH. TMIK. S. 51/3.

⁵⁴⁰ BOA. DH. TMIK. S. 51/3.

⁵⁴¹ BOA. MF. İBT. 481/55.

3.4.5. Hakkâri Sancağı İbtidâî Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemiyle birlikte ibtidâî mekteplerin açılması fikri ilk olarak 1863 yılında ortaya çıkmış, ancak bu okulların yaygınlaşması II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir.⁵⁴² Bu süreç, Osmanlı'nın diğer vilayet ve sancaklarında olduğu gibi Hakkâri Sancağı'nda da etkili olmuştur.

Bölgede modernleşme çalışmaları kapsamında okullaşma faaliyetleri başlatılmıştır. 1894-1895 yıllarında Hakkâri Sancağı'nda 54 okul bulunmuş ve toplam 585 erkek öğrenci eğitim görmüştür.⁵⁴³ 1899 yılında Hakkâri Sancağı merkez kazada 2, 1901 ve 1903 yıllarında ise Albak kazasında 3 ibtidâî mektep faaliyet göstermiştir.⁵⁴⁴ Salnamelere göre, Van Vilayeti'nde kızlara mahsus 3 ibtidâî mektep bulunmakta olup, bu okulların tamamı Van Sancağı'ndadır; Hakkâri Sancağı'nda ise kızlara ait ibtidâî mektep bulunmamaktadır. Van Vilayeti'nde açılan ilk ibtidâî mektep, Hakkâri Sancağı Albak kazası Başkale kasabasında 1892 yılında kurulan Başkale Merkez Zükur İbtidâî Mektebi'dir.⁵⁴⁵ 1905-1908 yılları arasında Hakkâri Sancağı'nda 2 erkek, 3 karma ibtidâî mektep olmak üzere toplam 5 ibtidâî mektep faaliyet göstermiştir.⁵⁴⁶

Van Vali Vekili'nin Dâhiliye Nezâreti'ne yazdığı 7 Mart 1911 (22 Şubat 1326) tarihli yazıda, Hakkâri Sancağı'nda okul çağındaki çocukların eğitimi için yaklaşık 40 ibtidâî mektebin daha açılması gerektiği ve bu yönde çalışmalar yürütüldüğü belirtilmiştir. Albak'ta 3, Hoşab'ta 6, Gevar'da 13, Şemdinan'da 17 ve Çölemerik'te 3 olmak üzere toplam

⁵⁴² Akyüz, Türk Eğitim Tarihi..., s. 268-269.

⁵⁴³ Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri..., s. 96.

⁵⁴⁴ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431; H. 1319/1901, s. 928; H. 1321/1903, s. 691.

⁵⁴⁵ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431; H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s. 691-692.

⁵⁴⁶ Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri..., s. 156.

82 ibtidâî mektep açılması planlanmış; 1908-1909 yılları ödeneğine 42 ibtidâî mektebin açılması eklenmiştir. Ancak mali sıkıntılar nedeniyle bu planların hayata geçirilemediği veya okulların açılmasının uzun yıllar aldığı anlaşılmaktadır.⁵⁴⁷ Sonuç olarak, Hakkâri Sancağı'nda açıldığı tespit edilen ibtidâî mektep sayısı 13 ile sınırlı kalmıştır.

3.4.5.1. Başkale Merkez Zükur İbtidâî Mektebi

Başkale Merkez Zükur İbtidâî Mektebi, 1892/1893 yılında Van Vilayeti Hakkâri Sancağı Albak kazası Başkale kasabasında kurulmuştur.⁵⁴⁸ 1895 yılında başlayan Anadolu ıslahat projesi kapsamında okul, 13 Aralık 1898 (1 Kanunievvel 1314) tarihinde yeniden inşa edilerek açılmıştır.⁵⁴⁹

1906 yılında Van Maârif Müdürlüğü, 1321 (1906) senesinin Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarına ait vukuat cetvelini Maârif Nezâreti'ne göndermiştir. Cetvelde, okul muallimliğine Yakub Efendi'nin atandığı tespit edilmiştir. Ancak Maârif Muhasebe Memurluğu'nun incelemesinde, 13 Mayıs 1896 (1 Mayıs 1312) tarihinden itibaren 66 kuruş maaşla Abdülkadir Efendi'nin, 1905 yılında ise 100 kuruş maaşla Şemsettin Efendi'nin muallimlik yaptığı belirlenmiştir. Bu karışıklığın giderilmesi için Şemsettin Efendi ve Abdülkadir Efendi'nin görevden ayrılış tarihleri ve nedenleri, Yakub Efendi'nin memuriyetinin onaylanıp onaylanmadığı ve 66 kuruşluk maaşın neden 100 kuruşa yükseldiği araştırılmıştır.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ BOA. DH. İD. 26/42; BOA. MF. İBT. 326/34.

⁵⁴⁸ Hakkâri Sancağı'nda kazaya Albak, kasabaya ise Başkale denildiği belirtilmiştir. Bkz. BOA. MF. MKT. 933/20; Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1319/1901, s. 926-928; H. 1321/1903, s. 691-692.

⁵⁴⁹ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431.

⁵⁵⁰ BOA. MF. MKT. 917/18.

Van Maârif Müdürlüğü'nün yaptığı araştırmaya göre, 100 kuruş maaş ödeneği bulunan Karabalyan İbtidâî Mektebi muallimi Şemsettin Efendi ile 66 kuruş maaş ödeneği bulunan Başkale İbtidâî Mektebi muallimi Abdülkadir Efendi, 19 Temmuz 1903 (6 Temmuz 1319) tarihinde Maârif Nezâreti'nin onayıyla becayış yapmıştır. Ancak Şemsettin Efendi becayıştan vazgeçmiş, Abdülkadir Efendi ise 12 Mart 1904'te istifa etmiştir. Bunun üzerine Başkale İbtidâî Mektebi muallimliği münhal kalmış ve Yakub Efendi, 14 Ağustos 1905 (1 Ağustos 1321) tarihinde göreve başlamıştır. Bu bilgiler rapor haline getirilerek Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.⁵⁵¹

Yakub Efendi'nin evrakları, 1905'te Maârif Nezâreti'nin onayına sunulmuş; ancak İbtidâî İdaresi, 17 Mayıs 1906 (4 Mayıs 1322) tarihinde Yakub Efendi'nin Dârümuallimîn mezunu olmadığını ve ibtidâî mektebi programından imtihan edilmediğini belirleyerek evrakların iadesine karar vermiştir. Van Maârif Müdürlüğü, eksik evrakları tamamlayarak yeniden göndermiş; Meclis-i Kebir-i Maârif, 15 Ekim 1906 (2 Kanunievvel 1322) tarihinde Yakub Efendi'nin memuriyetini onaylamıştır. Ayrıca Mekâtib-i İbtidâîye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubeleri tarafından gerekli işlemler yapılmış, memuriyetinin ilanı ve usulüne uygun yemin ettirilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁵²

Okulun 20 Eylül 1909 tarihli, 1907-1908 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁵⁵³

⁵⁵¹ BOA. MF. MKT. 917/18.

⁵⁵² BOA. MF. MKT. 933/20.

⁵⁵³ BOA. MF. İBT. 244/45.

Tablo 3.38 Hakkâri Albak Kazası Başkale (Albak) Merkez Kasabası Zükur İbtidâi Mektebi 1907-1908 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Elif-ba, Kırâat Türkçe, İlm-i Hal, Sülûs, İmlâ ve Hesab	12	12	12	
2.	Kur'an-ı Kerim Ma-Tecvid, İlm-i Hal, Kırâat Türkçe, İmlâ, Sülûs, Rika ve Hesab	10	10	6	4
3.	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Tarih-i Osmani, Coğrafya, Malumat-ı Medeniye, Kırâat Türkçe, Sarf-ı Osmani, İlm-i Hal, İmlâ, Sülûs, Rika ve Hesab	12	12	4	8

3.4.5.2. Başkale Sıbyan Mektebi

Başkale Sıbyan Mektebi, 1865 yılının ilk aylarında Albak kazasında kurulmuştur. Ahalinin yardımlarıyla inşa edilen okula, Erzurum ulemasından Süleyman Rıfkı Efendi'nin oğlu Hüseyin Efendi muallim olarak atanmıştır. 1897 yılına ait bir arşiv belgesinde, okulun uzun süredir faaliyet gösterdiği, 40 öğrencisinin bulunduğu ve yıllık masrafının 792 kuruş olduğu belirtilmiş; Başkale'de başka ibtidâi mektep bulunmadığı ifade edilmiştir. 6 Haziran 1876 (13 Cemazeyilevvel 1293) tarihinde, öğrencilerin ihtiyacı için 50'şer adet amme ve tebareke cüzü talep edilmiş; bu cüzler Maârif Kütüphanesi'nden temin edilerek postaya teslim edilmiştir.⁵⁵⁴ Okulun, Tanzimat sonrası dönemde yeni usul eğitim vermek üzere ibtidâi mektebine dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.

Okulun eğitim-öğretime başlangıç tarihi ve aradaki süreçte aktif olup olmadığı bilinmemekle birlikte, 1888 ve sonrası için tespit edilen muallimler şunlardır: 1889 yılında

⁵⁵⁴ BOA. İ. MVL. 532/23870; BOA. MF. MKT. 116/146; 361/57; 40/120.

Ahmed Efendi, 66 kuruş maaşla muallimlik yapmıştır ve aynı zamanda hatt-ı sülüs dersi vermiştir. Ancak Ahmed Efendi'nin yetersizliği nedeniyle ders veremediği anlaşılmış; bunun üzerine hatt-ı sülüs muallimliğine Başkale ahalisinden Mehmed Efendi atanmış ve evrakları 1893 yılında Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.⁵⁵⁵ Ancak Mehmed Efendi'nin memuriyeti onaylanmamıştır.

1897 yılına kadar görev yapan Ahmed Efendi, vazifesini terk edince yerine ibtidâî muallimliğine Abdülkadir Efendi, hatt-ı sülüs muallimliğine ise Mustafa Derviş Efendi atanmıştır. Bu muallimlerin evrakları Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; Meclis-i Kebir-i Maârif, 12 Temmuz 1897 (30 Haziran 1313) tarihinde memuriyetlerini onaylamış, gerekli işlemlerin yapılması ve yemin ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Karar, 16 Eylül 1897 (4 Eylül 1313) tarihinde Van Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁵⁵⁶

Abdülkadir Efendi, 17 Kasım 1898 (5 Teşrinisani 1314) tarihinde Van Maârif Müdürlüğü'ne yazdığı arzuhalde, 40 öğrenciye eğitim verdiğini, ancak 66 kuruş maaşının ailesine yetmediğini ve bölgedeki diğer ibtidâî muallimlerinin 100 kuruş maaş aldığını belirterek maaşının artırılmasını talep etmiştir. Van Maârif Müdürlüğü, bu talebi Maârif Nezâreti'ne iletmış; ancak mali sıkıntılar nedeniyle talep reddedilmiş, maaşın evkaf-ı munderise veya diğer yerel kaynaklardan karşılanabileceği belirtilmiştir.⁵⁵⁷

3.4.5.3. Başkale Aşağı Mahalle İbtidâî Mektebi

Başkale Aşağı Mahalle İbtidâî Mektebi, 1905 yılında Hakkâri Sancağı'na bağlı Başkale kasabası Aşağı Mahalle

⁵⁵⁵ BOA. MF. MKT. 165/16; 116/146.

⁵⁵⁶ BOA. MF. MKT. 366/40.

⁵⁵⁷ BOA. MF. MKT. 435/20.

çarşısında, ahali tarafından toplanan yardımlarla inşa edilerek açılmıştır. Okulun açılmasının ardından mahal meclisi, Molla Ali Efendi'yi muallim olarak seçmiş; ancak muallim maaşı ahali tarafından karşılanamamıştır. Hakkâri Mutasarrıflığı, maaşın karşılanması için Van Vilayeti'nden talepte bulunmuş; Van Vilayeti, Adliye ve Hükümet Konağı'nın iki yıllık kira gelirini (1905 yılı kira geliri yaklaşık 4800 kuruş, okula ayrılan miktar 2400 kuruş) bu okula tahsis etmiştir.⁵⁵⁸

1906 yılında yapılan imtihan sonucunda Osman Efendi, 100 kuruş maaşla 14 Eylül 1906 (1 Eylül 1322) tarihinde göreve başlamıştır. Evrakları Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; İbtidâî İdaresi, gerekli değerlendirmeleri yaparak Osman Efendi'nin muallimliğini onaylamış ve işlemlerin başlatılmasını 23 Şubat 1907 (10 Şubat 1322) tarihinde Van Vilayeti'ne bildirmiştir.⁵⁵⁹

Abdurrahim Efendi'nin görev yaptığı tarihler bilinmemekle birlikte, Dârülaceze Müdürü'nün Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği 15 Şubat 1911 (2 Şubat 1326) tarihli yazıda, Dârülaceze'de 100 civarında çocuğun eğitimi için yeniden açılan ibtidâî mektebina bir muallim ve muavin atanması istenmiştir. Bu talep üzerine Büyük Reşid Paşa Numune Mektebi muallimi Hilmi Efendi 1000 kuruş, Başkale Aşağı Mahalle İbtidâî Mektebi'nde görev yapmış Abdurrahim Efendi ise 600 kuruş maaşla muallim muavinliğine atanmıştır.⁵⁶⁰

3.4.5.4. Hamidiye İbtidâî Mektebi

Hakkâri Sancağı'na bağlı Hamidiye kazası merkezinde 1906 yılına kadar okul açılmamıştır. Ancak Van Valisi, 6

⁵⁵⁸ BOA. MF. MKT. 945/62.

⁵⁵⁹ BOA. MF. MKT. 945/62.

⁵⁶⁰ BOA. DH. UMVM. 162/49.

Mayıs 1906 (23 Nisan 1322) tarihinde Maârif Nezâreti'ne yazdığı yazıda:

*“Hakkâri Sancağı'na mülhak Hamidiye kazası merkezinde şimdiye kadar bir mekteb bulunmadığı, ahali tarafından da bir mektebin tesis ve küşadının yapılamadığı bu nedenle ahali evladının maâriften mahrum kaldığı gerekçesiyle mahallinden yapılan niyaz ve istid'a üzerine senevi 2186 kuruş vergi hisse-i maâriften tesviye olunmak üzere şehri 150 kuruş maaşla bir muallim idaresinde bir ibtidâî mektebi küşadına müsaade buyrulması arz ve istirham edilmiştir.”*⁵⁶¹

İbtidâî İdaresi, 24 Mayıs 1906 (23 Nisan 1322) tarihli değerlendirmesinde, mali zorluklar nedeniyle ödenek ayrılmasının mümkün olmadığını, ancak yerel kaynaklardan karşılanabileceğini belirtmiştir.⁵⁶² Buna rağmen, arşiv kaynaklarından okulun belirtilen tarihlerde açıldığı anlaşılmaktadır.

Okulun 11 Eylül 1909 tarihli, 1906-1907 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekilde düzenlenmiştir:⁵⁶³

Tablo 3.39 Hamidiye İbtidâî Mektebi 1906-1907 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İhtiyat Bak.Snf.	Elif-ba Osmani	12	12	7	5
İh. Snf.	Elif-ba Osmani	12	12	12	
1	Kur'an-ı Kerim, İlm-i Hal, Kırâat Türkçe, Hesab Zihni, İmlâ, Sülûs ve Rika	7	7	7	

⁵⁶¹ BOA. MF. MKT. 942/34.

⁵⁶² BOA. MF. MKT. 942/34.

⁵⁶³ BOA. MF. İBT. 243/23.

3.4.5.5. Terakki-i Maârif İbtidâî Mektebi

Terakki-i Maârif İbtidâî Mektebi, Hakkâri Sancağı'na bağlı Şemdinli kazası Nehri kasabasında, 26 Kasım 1907 (13 Teşrinisani 1323) tarihli kararla kurulmuş ve 29 Kasım 1908 tarihinde, mahaldeki ileri gelenlerin katılımıyla resmi olarak açılmıştır.⁵⁶⁴

Okulun açılmasının ardından, muallimliğe 250 kuruş maaşla Hoca Said Efendi, hademeliğe ise 60 kuruş maaşla Dursun Efendi atanmıştır.⁵⁶⁵ Evrakları Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; Meclis-i Kebir-i Maârif, 18 Temmuz 1907 (5 Temmuz 1323) tarihinde, Mehmed Said Efendi'nin 14 Kasım 1906 (1 Teşrinisani 1322), Dursun Efendi'nin 14 Aralık 1906 (1 Kanunievvel 1322) tarihlerinde göreve başladığını dikkate alarak memuriyetlerini onaylamıştır. Gerekli işlemlerin yapılması ve yemin ettirilmesi kararlaştırılmış; bu durum 26 Ocak 1908 (13 Kanunisani 1323) tarihinde Van Maârif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁵⁶⁶

Hakkâri Sancağı'nda açıldığı tespit edilen okulların isimleri ve açılış tarihleri, aşağıdaki tabloda sıralanmıştır.⁵⁶⁷

Tablo 3.40 Hakkâri Sancağı'nda Açıldığı Tespit Edilen İbtidâî mektepleri

Sayı	Kaza	Okul İsmi	Açılış tarihi
1	Albak	Başkale (Albak) Zükur İbtidâî Mektebi	1898
2	Albak	Doni Karyesi İbtidâî Mektebi ⁵⁶⁸	1896
3	Albak	Tavani (Tuvani) Karyesi Zükur İbtidâî Mektebi ⁵⁶⁹	1898/1899
4	Başkale	Başkale Sıbyan Mektebi	

⁵⁶⁴ BOA. MF. MKT. 1031/48.

⁵⁶⁵ BOA. MF. MKT. 1031/48.

⁵⁶⁶ BOA. MF. MKT. 1031/48.

⁵⁶⁷ "Hakkâri Sancağı İbtidai Okulları" başlığı altında sayılan okullar arasında başlık açılan okulların dipnotu oluşturulmamıştır. Ancak yalnızca açıldığı tespit edilip başlık açılmayan okulların dipnotu oluşturulmuştur.

⁵⁶⁸ Maârif Salnamesi, H. 1321/1903, s. 691-692.

⁵⁶⁹ BOA. MF. MKT. 443/31.

5	Başkale	Başkale Aşağı Mahalle İbtidâî Mektebi	1905
6	Başkale	Yukarı Mahalle İbtidâî Mektebi ⁵⁷⁰	
7	Başkale	Bedreka-ı Hamidi İbtidâî Mektebi ⁵⁷¹	1904
8	Hamidiye	Hamidiye İbtidâî Mektebi	1906
9	Sinkale	Şikefta İbtidâî Mektebi ⁵⁷²	1898
10	Şemdinan	Şemdinan İbtidâî Mektebi ⁵⁷³	1907
11	Şemdinan	Terakki-i Maârif İbtidâî Mektebi	1907
12		Karabalyan Zükur İbtidâî Mektebi ⁵⁷⁴	1898/1899
13		Oreomar İbtidâî Mektebi ⁵⁷⁵	1899

Van Vilayeti’nde ibtidâî mekteplerin açılış tarihleri 1885 ile 1913 yılları arasında değişiklik göstermektedir. 1882 yılında Van Maârif Müdürlüğü’nün kurulmasıyla, bölgedeki okul sayısını artırmak için çalışmalara başlanmıştır. Müdürlük, öncelikle vilayetin eğitim durumunu değerlendiren raporlar hazırlamıştır. Bu raporlarda, vilayet dâhilindeki köylerin çoğunda sıbyan mektebi bulunmadığı ve bölgedeki çocukların cehalet içinde yetiştiği belirtilmiştir. Okul sayısını artırmak için harekete geçen müdürlük, ahaliden ve bölgedeki Kürt aşiretlerinden maddi destek toplanmasını Maârif Nezâreti’ne önermiştir. Ancak hükümet, bölgedeki ahalinin ekonomik zorluklar içinde olduğunu dikkate alarak, yalnızca servet sahibi kişilerin teşvik edilmesi gerektiğini uygun bulmuştur. Müdürlük, aşiret liderleriyle görüşmeler yapmış ve bu görüşmeler sonucunda çok sayıda sıbyan mektebi açılması için sözler alındığını merkeze bildirmiştir. 1886 yılında yapılan bir başka tespit, köyler dâhil olmak üzere 100’den fazla okula ihtiyaç duyulduğu rapor edilmiştir. Ancak, yeni usulde eğitim veren okulların varlığı ancak 1892 yılından itibaren belgelenmiştir. 1894-1895

⁵⁷⁰ BOA. MF. İBT. 243/23

⁵⁷¹ BOA. DH. TMİK. S. 51/3.

⁵⁷² Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431.

⁵⁷³ BOA. MF. İBT. 303/34.

⁵⁷⁴ BOA. MF. İBT. 481/53.

⁵⁷⁵ Maârif Salnamesi, H. 1317/1899, s. 1430-1431.

yıllarında yeni usulde eğitim veren okul sayısı yalnızca 6 iken, eski usulde eğitim veren ilkokul sayısı yaklaşık 127'dir. Bu durum, yeni usul okulların bölgede oldukça sınırlı kaldığını göstermektedir. II. Abdülhamid döneminde açılan 16 okulun sadece 5'inin yeni usulde eğitim verdiği, geri kalanların ise eski usul eğitim sistemine devam ettiği tespit edilmiştir. 1901 yılına gelindiğinde, Van Vilayeti'nde toplam 147 ilköğretim okulu bulunmakta, ancak bunlardan yalnızca 20'si yeni usulde eğitim vermektedir. Bu rakamlar, bölgedeki okul sayısının nüfusa oranla yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, 1907 yılında 872 nüfuslu Müküs nahiyesinde okul bulunmaması, eğitimden yoksun kalanların sayısının yüksek olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, bazı rüşdiye mekteplerinin ibtidâî mekteplere dönüştürülmesi önerilmiştir. 1906 yılına gelindiğinde, yeni usulde eğitim veren okul sayısı 66'ya yükselmiş, ancak bu sayı hâlâ yetersiz bulunmuştur.

Açılış tarihlerinden anlaşıldığı üzere, 1885 yılından itibaren bölgede sürekli yeni okullar açılmaya çalışılmıştır. Yedi okulun kiralık evlerde, 11 okulun ise müstakil binalarda kurulduğu tespit edilmiştir. Diğer okulların bina durumu hakkında bilgi bulunmamakla birlikte, müstakil bina sayısının sınırlı olduğu söylenebilir. Van Vilayeti'nde, hakkında bilgi bulunan okullardan yalnızca 4'ü kızlara yönelikken, 61'i erkeklere yöneliktir. Kız okullarının 3'ü Van merkezde, 1'i Erciş kazasında bulunmaktadır. Hakkâri Sancağı'nda ise kızlara yönelik hiçbir okul açılmamıştır. Bu durum, bölgede erkek çocukların eğitime erişimine olumlu yaklaşılırken, kız çocukların eğitime olumsuz bir tutum sergilendiğini göstermektedir.

Bölgedeki ibtidâî mekteplerin çoğu ilerleme kaydedememiştir ve bu durumun çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bu nedenler arasında şunlar yer almaktadır:

- Okulların müstakil binalarının olmaması,
- Materyal eksikliği,
- Muallim yetersizliği,
- Muallimlerin genellikle Kürtçe bilmemesi ve öğrencilerle iletişim kurmakta zorlanması,
- Öğrencilerin Türkçe okuyamaması nedeniyle sınıfta kalması,
- Eğitim ve öğretimin imamlar ve müezzinlere bırakılması,
- Niteliksiz kişilerin muallim olarak atanması,
- Maârif müdürlerinin işgüzarlığı,
- Eski usul ve yeni usul okullar arasındaki çatışma,
- Bölge ahalisinin çoğunluğunun Türkçe bilmemesi,
- Bölgenin kültürel ve dilsel yapısının dikkate alınmadan eğitim politikalarının uygulanması.

Bu eksiklikler nedeniyle, okullarda üst sınıflara geçen öğrenci sayısı oldukça az olmuştur. Merkeze gönderilen rapor ve cetvellerde, okulların fiziki şartlarının eğitime uygun olmadığı, ilerleme kaydedilemediği ve eğitimin gelişmesi için muallim atamalarına ihtiyaç duyulduğu sıkça belirtilmiştir. Van Vilayeti'nin eğitim durumu, İzmir, Selanik ve Beyrut gibi vilayetlere kıyasla geride kalmış; gayrimüslim eğitim kurumlarının Müslüman eğitim kurumlarından 40-50 yıl ileride olduğu arşiv kaynaklarında açıkça görülmektedir.

Van Vilayeti'nden Maârif Nezâreti'ne gönderilen raporlarda, bölgenin eğitim sorunları dile getirilmiş, ancak Nezâret genellikle geçici çözümler üretmiştir. Muallim taleplerine karşılık, Müslüman köylerde eğitimi imamların yönetmesi, imam bulunmayan köylere ise bu amaçla imam gönderilmesi uygun görülmüştür. Muallim eksikliği nedeniyle hizmetliler ve diğer devlet memurları muallim

olarak görevlendirilmiş, bazı okullar uzun süre muallimsiz kalmış ve bu durum kapanmalarına yol açmıştır.

İbtidâî mekteplerinin, sıbyan mekteplerinden ne ölçüde farklı bir eğitim sunduğu tartışma konusudur. İncelemelerimize göre, ibtidâî mekteplerinde görev yapan muallimlerin çoğu imam olup, dini ilimler dışındaki dersleri okutmakta zorlanmıştır. Merkezde hazırlanan müfredatlar ne kadar düzenli olsa da, vekâleten görev yapan bu muallimlerin verebileceği dersler sınırlı kalmıştır. Muallim eksikliğini gidermek için Van Valisi, Van'da bir dârülmuallimin açılmasını talep etmiş, ancak bu talep reddedilmiştir. Ayrıca, yeni okullarda görev yapacak imamların eğitilmesi önerilmiş, hatta imam olmayan köylere cami yapılarak imam atanması gerektiği belirtilmiştir. Bu durum, yeni usul eğitimin bölgede ne ölçüde uygulanabildiğini sorgulamaya açık bir paradoks yaratmaktadır.

Muallim bulunsa dahi, muallimler çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Muallim maaşları karşılanamamış, bir muallim birden fazla okulda görevlendirilmiş, mali sıkıntılar nedeniyle hüsn-i hat muallimlerinin görevine son verilmiş ve bu dersler ibtidâî muallimlerine yüklenmiştir. Bölgedeki muallimler genellikle düşük maaşlarla çalışmış, ekonomik sıkıntılar çekmiş ve maaşlarını düzenli alamamıştır. Hükümet, maaşların ahali tarafından karşılanmasını önermiş, ancak bu geçici çözümler sorunları çözmemiştir. Birden fazla görev üstlenen ve ekonomik sorunlarla boğuşan muallimlerin öğrencilere verimli ders sunması mümkün olmamıştır.

Arşiv kayıtlarında, bölge halkının geri kalmış olduğu ve eğitimin önemini kavrayamadığı sıkça ifade edilmiştir. Ancak, bu durumun sorumluluğunun halkta mı yoksa

eğitimi bölgeye ulaştıramayan hükümette mi olduğu tartışmalıdır. Eğitimin önemini bilmedikleri belirtilen halkın, eğitimle tanışmamış olması gerçeği göz ardı edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

VAN'DA BULUNAN RÜŞTİYE, İDÂDÎ VE DÂRÜLMUALLİMİN MEKTEPLERİ

4.1. Osmanlı'da Rüşdiye Mekteplerinin Kuruluş ve Yayılması

Osmanlı Devleti'nin geleneksel eğitim kurumları olan medreseler ve sıbyan mektepleri, 17. yüzyıla kadar devletin ihtiyaç duyduğu nitelikli bireyleri yetiştirmiştir. Ancak, bu dönemde savaşlardaki yenilgiler, Avrupa tarzında yeni askeri okulların açılmasını zorunlu kılmıştır. Sıbyan mektepleri ile askeri okullar arasında eğitim düzeyi bakımından büyük bir fark bulunmaktaydı. Sıbyan mekteplerinde yenileşme çabaları, medrese ulemasının tepkisine yol açabileceği için, bu iki seviye arasında köprü görevi görecek “rüşdiye” adıyla yeni okulların kurulması daha uygun görülmüştür.⁵⁷⁶

Rüşdiye mekteplerinin açılmasına zemin hazırlayan eğitim reformları, II. Mahmud döneminde başlamıştır. Bu dönemde, Meclis-i Umûr-ı Nâfia'ya talimat verilerek bir rapor hazırlanmıştır.⁵⁷⁷ 1839 yılında yayımlanan raporda, İstanbul'da büyük camilerin yanındaki selâtîn-i izâm mekâtibi olarak bilinen sıbyan mekteplerinin devamı ve ikinci kademesi olarak “sınıf-ı sâni” adıyla yeni okullar açılması öngörülmüştür. Raporda, sıbyan mektepleri “birinci sınıf”, yeni okullar ise “ikinci sınıf” olarak tanımlanmış, ancak II. Mahmud bu okullara “mekâtib-i rüşdiye” adını vermiştir.⁵⁷⁸

⁵⁷⁶ Yıldız, “II. Abdülhamid'in Doğu Vilayetleri...”, s. 23.

⁵⁷⁷ Öztürk, “Rüşdiye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 35, s. 300-303.

⁵⁷⁸ Doğanay, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri, s. 15.

1839 raporuna rağmen, planlanan rüşdiye mektepleri hemen açılamamıştır. Bunun yerine, devletin memur ihtiyacını karşılamak için 1839 yılında Sultan Ahmet Camii'nde "Mekteb-i Maârif-i Adliye" adında bir okul kurulmuştur. Daha sonra bu okul ikiye ayrılarak ikinci okul "Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye" adını almıştır.⁵⁷⁹ Ancak bu okullar, Bâb-ı Âlî'ye memur yetiştirme görevini sürdürse de Tanzimat reformlarına ve yeni ihtiyaçlara yeterince yanıt verememiştir.⁵⁸⁰ Bu durumu fark eden Sultan Abdülmecid'in talimatıyla, 1845 yılında Meclis-i Muvakkat-ı Maârif kurularak eğitim reformlarını planlayan raporlar hazırlanmıştır. Birinci raporda sıbyan mekteplerinin iyileştirilmesi, ikinci raporda ise rüşdiye mekteplerinin yeniden yapılandırılması ele alınmıştır.⁵⁸¹

1847 yılında Mekâtib-i Umûmiye Müdürü Kemal Efendi, Sadaret'ten aldığı izinle Davutpaşa'daki bir sıbyan mektebini rüşdiye mektebine dönüştürmüş ve burada Arapça, Farsça, hesap ve coğrafya gibi derslerin yeni usulle okutulmasını sağlamıştır.⁵⁸² Böylece, Davutpaşa, Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Bâb-ı Âlî civarındaki Ağa Camii'nde toplam beş rüşdiye mektebi açılmıştır.⁵⁸³ 1848 yılında tam anlamıyla eğitime başlayan bu okullar, numune olarak kurulmuş ve bir muallim ile yardımcı muallim tarafından yönetilmiştir. Başlangıçta 30-40 öğrenciyle faaliyet gösteren bu okulların faydaları halk tarafından fark edilince talep artmış ve öğrenci sayıları 100'ü aşmıştır. Okullarda Arapça, Farsça, coğrafya, matematik, imlâ ve fen dersleri okutulmuştur.⁵⁸⁴

⁵⁷⁹ Altınova, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, s. 100.

⁵⁸⁰ Mehmet Emin Genli, Osmanlı modernleşme döneminde muş mülki rüşdiye mektebi. *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2587-1811 9(17), 52-69.

⁵⁸¹ Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", s. 73-74.

⁵⁸² Altınova, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, s. 119.

⁵⁸³ Yıldız, "Osmanlı Döneminde Üsküdar'da...", s. 52; Cengiz, Ergani Madeni Rüşdiye Mektebi, s. 162-163.

⁵⁸⁴ Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", s. 75.

Rüşdiye mektepleri, sıbyan mektepleri gibi iki kısma ayrılmıştır: Birinci kısım ibtidâî (ilkokul), ikinci kısım ise esas rüşdiye düzeyidir. Eğitim süresi başlangıçta 4 yıl olarak belirlenmiş, Dârülmaârif'in açılmasından sonra 6 yıla çıkarılmış, ancak 1863 yılında 5 yıla indirilmiştir.⁵⁸⁵ 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre, rüşdiyelerde eğitim süresi yeniden 4 yıl olarak düzenlenmiş ve ders programı şu şekilde belirlenmiştir: Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye, Lisan-ı Osmanî Kavâidi, Defter Tutma Usulü, İmlâ ve İnşa, Tertib-i Cedid Üzere Kavâid-i Arabiye ve Farisiye, İlm-i Hesab, Tersim-i Hutut, Mebâdi-i Hendese, Tarih-i Umûmî ve Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik, Fransızca (4. sınıfta seçmeli) ve okulun bulunduğu mahalde yaygın olan yerel dil.⁵⁸⁶

İstanbul'da açılan rüşdiye mekteplerinin başarıları üzerine, taşrada da bu okulların kurulmasına karar verilmiştir. 1848 yılında Edirne ve Bursa'da uygun binaların rüşdiye mektebi olarak düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Rüşdiyelerin yayılma alanı, bu şehirlerden sonra Rumeli'ye uzanmış ve 1850'lerin başında Bosna Eyaleti'nde rüşdiye mektepleri açılmaya başlamıştır. 1853 yılında ülke genelinde 25 yeni rüşdiye mektebi açılması planlanmıştır.⁵⁸⁷

Rüşdiye mekteplerinin faydaları ortaya çıktıkça sayıları hızla artmıştır.⁵⁸⁸ 1860 yılına gelindiğinde, İstanbul'da 14 rüşdiye mektebinde 1125 öğrenci, Rumeli'de 28 ve Anadolu'da 6 rüşdiye mektebinde toplam 2395 öğrenci eğitim görmüştür. Böylece, ülke genelinde 48 rüşdiye mektebinde 3520 öğrenci bulunduğu tespit edilmiştir.⁵⁸⁹

⁵⁸⁵ Yıldız, Diyarbekir Vilayet'inde Eğitim (1870-1920), s. 24.

⁵⁸⁶ Açık, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar...", s. 316.

⁵⁸⁷ Yıldız ve Cengiz, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Bozok...", s. 93.

⁵⁸⁸ Doğanay, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri, s. 31-75.

⁵⁸⁹ Altınova, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, s. 132-133.

Rüşdiye mektepleri, nısıf, tam, merkez ve numune olarak farklı türlere ayrılmıştır. Nısıf rüşdiyeler, sınıfları tam olmayan ve maddi sorunlar nedeniyle iki yıl ibtidâî, iki yıl rüşdiye eğitimi veren okullardır. Merkez rüşdiyeler, yalnızca Dersaâdet'te (İstanbul'da) kurulmuş ve ibtidâî sınıflarını da içeren okullardır; taşrada bu isimde okullara rastlanmamıştır. Numune rüşdiyeler ise yabancı dil öğretimi için açılmış, ancak giderlerinin yüksekliği nedeniyle taşrada istenen başarıyı sağlayamamıştır. Bu okulların masrafları genellikle yeterince karşılanamamış ve öğretim kalitesine dikkat edilmeden numune statüsüne geçirilmiştir.⁵⁹⁰

1858 yılında Maârif Nezâreti'nin Sadaret'e yazdığı tezkerede, halkın kalkınmasının ancak eğitimle mümkün olacağı vurgulanmış ve kız çocukları için de rüşdiye mektepleri açılması önerilmiştir. Bu öneri uygun bulunarak, 6 Ocak 1859 tarihinde Sultanahmet'te Cevri Kalfa Mektebi, diğer adıyla Sultanahmet Kız Rüşdiyesi açılmıştır.⁵⁹¹ Ancak, bu okul başlangıçta halktan yeterince ilgi görmemiştir. Kız çocuklarının okula gönderilmesini teşvik etmek için Takvim-i Vekayi aracılığıyla duyurular yapılmış, ergenlik çağındaki kızların eğitim almasının dinen engel teşkil etmediği, aksine İslamiyet'in hem erkek hem de kız çocuklarının iyi bir eğitim almasını emrettiği vurgulanmıştır. Bu çabalar sonucunda öğrenci sayısında artış sağlanmıştır.⁵⁹² Aynı dönemde, yeni kız rüşdiyeleri açmak için çalışmalar hızlandırılmış, 1869 yılında Maârif Nezâreti tarafından Şura-yı Devlet'e yedi kız rüşdiyesi açılması önerilmiş ve bu teklif uygun bulunmuştur.⁵⁹³

⁵⁹⁰ Doğanay, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri, s. 213-214.

⁵⁹¹ Görür, "İnas Rüşdiye Mektepleri...", s. 314.

⁵⁹² Cengiz ve Karataş, "Ayaş Rüşdiye Mektebi...", s. 105.

⁵⁹³ Doğanay, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri, s. 63-66.

Kız rüşdiyelerinde en büyük sorunlardan biri muallim eksikliği olmuştur. Kadın muallim bulunamaması nedeniyle, nakış dersi hariç diğer dersler erkek muallimler tarafından okutulmuştur. Bu okullarda, Arapça, Farsça, riya ziye, hat ve nakış dersleri verilmiştir.⁵⁹⁴ 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile kız rüşdiyelerinde şu dersler müfredata eklenmiştir: Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye, Muhtasar Tarih, Muhtasar Coğrafya, Kavâid-i Lisân-ı Osmanî, Hesab, Defter Tutma Usûlü, Mebâdi-i Kavâid-i Arabiye ve Farisiye, Nakışa Yardımcı Resim, İmlâ ve İnşa, Âmeliyat-ı Hıyâtiye (Bıçkı-Dikiş), Muntehebât-ı Edebîye, Tedbîr-i Menzil ve Mûsiki (seçmeli).⁵⁹⁵

1874 yılında, vilayet merkezlerinde birer inas rüşdiye mektebi açılması kararlaştırılmış ve bu karar vilayetlere bildirilmiştir. Böylece taşrada kız rüşdiyeleri kurulmaya başlanmıştır. 1906-1907 yıllarında ülkede 85 kız rüşdiyesi bulunurken, bu sayı 1918 yılında 116'ya yükselmiştir.⁵⁹⁶

4.1.1. Van Rüşdiye Mekteplerinin Gelişimi

Rüşdiye mektepleri, Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi çalışmalarının ilk adımlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde, rüşdiye mekteplerinin açılma şartları belirlenmiştir. Nizamnâme ye göre, hane sayısı 500'ü aşan her kasabada bir rüşdiye mektebi kurulacak, bu okulların tüm masrafları vilayet maârif sandığından karşılanacak ve binalar Meclis-i Kebir-i Maârif tarafından gönderilen plana uygun inşa edilecektir. Her rüşdiye mektebine, öğrenci sayısına bağlı olarak bir veya iki muallim, bir hademe ve bir bakıcı atanacak; muallim-i evvellere 800 kuruş, muallim-i sanilere 500 kuruş, bakıcılara 250 kuruş ve

⁵⁹⁴ Altınova, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, s. 154.

⁵⁹⁵ Açı k, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar...", s. 317.

⁵⁹⁶ Altınova, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, s. 159.

hademelere 150 kuruş maaş verilecektir. Okulların yıllık masrafı için 4.000 kuruş tahsis edilecek ve eğitim süresi 4 yıl olacaktır. Ders programında değişiklik yapılmak istendiğinde, Maârif Nezâreti ve Meclis-i Kebir-i Maârif'ten onay alınması zorunludur.⁵⁹⁷ Ancak, yapılan araştırmalar, bu nizamnâmenin taşrada tam anlamıyla uygulanmadığını göstermektedir.

Van Vilayeti'nde, taşrada modern okulların açılmaya başlamasıyla birlikte, ahali kendi şehirlerinde rüşdiye mektebi açılması için girişimlerde bulunmuştur. Major Frederick Millingen, Van Vilayeti'nde devlet tarafından açılan ilk rüşdiye mektebinin 1862 yılında kurulduğunu belirtmiştir.⁵⁹⁸ Aydın Talay da bu bilgiyi doğrulayarak, 2 Haziran 1862 tarihinde Van'da ilk rüşdiye mektebinin açıldığını ifade etmiştir.⁵⁹⁹ Arşiv kayıtlarında, 1862 yılına ait Van ve Hakkâri sancaklarına ilişkin masraf defterlerinde, Van kazasında bir muallim-i evvel, muallim-i sani ve hademe bulunan bir rüşdiye mektebinden bahsedilmektedir.⁶⁰⁰ Bu okulun inşası için yaklaşık 55.000 kuruş, ahali, aşiret ağaları ve memurlardan toplanmıştır. Rüşdiye binası, Van kasabasında Kaya Çelebi Camii bitişiğinde Ermenilere ait olan ve 1.210 kuruş karşılığında satın alınan bir arazi ile Van meclis azası Galip Bey'in bağışladığı arazi üzerine inşa edilmiştir. Nizamnâmede, rüşdiye mekteplerine dârülmuallimîn mezunu muallimlerin atanması öngörülmesine rağmen, dârülmuallimîn mezunu bulunmaması nedeniyle, medrese çıkışlı Kemahlı Hacı Mahmut Bey 750 kuruş maaşla muallim-i evvel, ulemadan Yusuf Efendi 400 kuruş maaşla muallim-i sani ve Ahmet Efendi 100 kuruş maaşla hademe olarak atanmıştır. Okulun

⁵⁹⁷ Hayta, 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi ve Türk Eğitimine Katkıları, s. 65.

⁵⁹⁸ Millingen, Kürtler Arasında Doğal Yaşam, s. 113-114.

⁵⁹⁹ Talay, Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi, s. 60.

⁶⁰⁰ BOA. ML. MSF. d. 17372.

yıllık masrafı 2.000 kuruş olarak belirlenmiş, bölgedeki memurların, ileri gelenlerin ve aşiret ağalarının çabaları takdire şayan bulunarak okulun açılışı Takvim-i Vekayi gazetesinde ilan edilmiştir.⁶⁰¹

Van Vilayeti'nde rüşdiye mektepleriyle ilgili en net bilgiler, vilayet salnâmeleri, devlet salnâmeleri ve maârif salnâmelerinden elde edilmiştir. 1871 Erzurum Vilayet Salnâmesi'nde, Van'da iki rüşdiye mektebi bulunduğu belirtilmiştir. Birincisi, Van Kalesi içinde Kaya Çelebi Medresesi'nin yerinde bulunan rüşdiye olup, muallim-i evveli Ahmet Şevki Efendi ve muallim-i sanisi Yusuf Efendi'dir; öğrenci sayısı 80'dir. İkinci rüşdiye, Van'ın Bahçeler mevkiinde yer almakta, muallim-i sani Hacı Mustafa Efendi tarafından idare edilmekte ve 70 öğrenciye sahiptir.⁶⁰² 1873-1874 Erzurum Vilayet Salnâmelerine göre, Bahçeler rüşdiyesinin öğrenci sayısı 50'ye yükselmiş, Süleyman Efendi'nin muallim-i sani olarak görevi devam etmiştir.⁶⁰³ 1875 yılında ise öğrenci sayısı 63'e ulaşmış ve Süleyman Efendi görevini sürdürmüştür.⁶⁰⁴

Devlet salnâmelerine göre, 1871 yılında Van Vilayeti'nde Eski Şehir mevkiinde bir rüşdiye bulunmakta, 44 öğrencisi ve Mehmed Şevki Efendi adında bir muallimi olduğu belirtilmiştir.⁶⁰⁵ Bir yıl sonra öğrenci sayısı 78'e yükselmiştir.⁶⁰⁶ 1872 yılında Van Vilayeti'nde rüşdiye sayısı ikiye çıkmış, Bahçeler mevkiinde muallim-i sani ile idare edilen ve 71 öğrencisi bulunan bir rüşdiye açılmıştır.⁶⁰⁷ Devlet salnâmelerinde bu okulun açılış yılı 1872 olarak belirtilse de, arşiv kayıtları açılışın 1862

⁶⁰¹ BOA. İ.MVL. 510/23045; BOA. MVL. 677/19; Takvim-i Vekayi, Defa: 756, 6 S 1281 [11 Temmuz 1864].

⁶⁰² Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288/1871, s. 134.

⁶⁰³ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1290/1873, s. 128; H. 1291/1874, s. 128.

⁶⁰⁴ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1292/1875, s. 132.

⁶⁰⁵ Devlet Salnamesi, H. 1288/1871, s. 144.

⁶⁰⁶ Devlet Salnamesi, H. 1289/1872, s. 239.

⁶⁰⁷ Devlet Salnamesi, H. 1289/1872, s. 239.

yılında gerçekleştiğini göstermektedir. Okulun yıllık masrafı 1.000 kuruş olarak belirlenmiş ve bu giderin mal sandığından karşılanması kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁸ Bahçeler rüşdiyesine kısa süre sonra 83 kuruş maaşla bir hademe atanmıştır.⁶⁰⁹

1876 yılında Van'daki rüşdiye sayısı üçe ulaşmıştır. Üçüncü rüşdiye, Hakkâri Sancağı'nın Başkale kazasında açılmış, 20 öğrencisi bulunmakta ve muallim-i sani tarafından idare edilmektedir.⁶¹⁰ Devlet salnâmelerinde 1876 yılında yalnızca üç rüşdiye belirtilmişse de arşiv kayıtları daha erken bir tarihte, 1870 civarında, Edremit ve Zivistan köylerinde birer rüşdiye açıldığını göstermektedir. Bu okullara Hacı Şerif Efendi 310 kuruş maaşla muallim-i sani, bir mahalli kişi ise 80 kuruş maaşla hademe olarak atanmıştır.⁶¹¹ 1883 yılına gelindiğinde, Hakkâri Sancağı'nda iki rüşdiye daha açılmış ve sancaktaki rüşdiye sayısı üçe yükselmiştir. Gever Rüşdiyesi'nde 35, Albak Rüşdiyesi'nde ise 40 öğrenci bulunmaktadır.⁶¹² Bu veriler, Van Vilayeti'nde rüşdiye sayısının erken bir dönemde artmaya başladığını ortaya koymaktadır.

1891 yılına ait bir arşiv belgesinde, Van Vilayeti'nde bulunan rüşdiye mektepleri şu şekilde sıralanmıştır: Van Rüşdiye Mektebi, Albak Rüşdiye Mektebi, Çölemerik Rüşdiye Mektebi, Erciş Rüşdiye Mektebi, Edremit Rüşdiye Mektebi, Adilcevaz Rüşdiye Mektebi, Gevaş Rüşdiye Mektebi ve Darü'l-feyz Rüşdiye Mektebi olmak üzere toplam sekiz rüşdiye açıklanmıştır.⁶¹³

⁶⁰⁸ BOA. İ.DH. 579/40318.

⁶⁰⁹ BOA. A. MKT. MHM. 416/32.

⁶¹⁰ Devlet Salnamesi, H. 1293/1876, s. 160.

⁶¹¹ BOA. MF. MKT. 24/3.

⁶¹² Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri, s. 46.

⁶¹³ BOA. MF. İBT. 29/123.

1894 yılında Lynch, Van'da üç rüşdiye bulunduğunu ve bu okullarda 350 öğrencinin eğitim gördüğünü belirtmiştir. Rüşdiyelerin kaleden bahçelere uzanan yol üzerinde yer aldığını, öğrencilerin temiz ve düzenli kıyafetler giydiğini, muallimlerin resmi kıyafet kullandığını ve okul binalarının geniş ve temiz olduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁴ Lynch'in bahsettiği rüşdiyeler muhtemelen Van merkezdeki okullardır.

Ahmet Cihan, 1895-1896 yıllarında Van'da 10 rüşdiye olduğunu ve bu okullarda 25 kız ve 313 erkek öğrenci olmak üzere toplam 338 öğrencinin eğitim gördüğünü belirtmiştir.⁶¹⁵ 1898-1903 yılları arasında yayımlanan maârif salnâmelerine göre, Van'da biri askeri rüşdiye olmak üzere toplam dokuz rüşdiye bulunmaktadır.⁶¹⁶ 1897 Van Vilayet Salnâmesi'nde ise bir kız rüşdiyesinin varlığı belirtilmiştir.⁶¹⁷ Maârif ve vilayet salnâmeleri birlikte değerlendirildiğinde, 1898 yılında Van Vilayeti'nde bir kız rüşdiyesi, bir askeri rüşdiye ve sekiz mülki rüşdiye olmak üzere toplam 10 rüşdiye bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mehmet Ö. Alkan, 1892 yılında Van Vilayeti'nde kızlara mahsus bir rüşdiye açıldığını ve 1894-1895 eğitim-öğretim yılında bu okulda 25 öğrencinin eğitim gördüğünü, ancak 17 öğrencinin okuldan ayrıldığını ve bu dönemde mezun çıkmadığını belirtmiştir. 1895-1896 eğitim-öğretim yılında ise okula sekiz öğrenciyle devam edilmiştir.⁶¹⁸ 1897 Van Vilayet Salnâmesi'ne göre, bu okul Gülşen-i Edep İnas Rüşdiye Mektebi adıyla anılmış, iki muallim ve sekiz öğrenciye sahip olmuştur. Okulun ilk muallim-i evveli Naciye Hanım, ardından Esmâ Hanım, muallim-i sani ise

⁶¹⁴ Lynch, Armenia: Travels, s. 100.

⁶¹⁵ Cihan, Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı, s. 217-218.

⁶¹⁶ Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1206-1208; H. 1317/1899, s. 1422-1424; H. 1318/1900, s. 1594-1595; H. 1319/1901, s. 922-923; H. 1321/1903, s. 688-691.

⁶¹⁷ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 150, 208.

⁶¹⁸ Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri, s. 91.

Hayriye Hanım'dır.⁶¹⁹ Ancak, Alkan ve 1897 salnâmesi bu okulun rüşdiye olarak açıldığını belirtse de arşiv kayıtları Van İnas Rüşdiye Mektebi'nin açılış tarihini 1906 olarak göstermektedir. Bu nedenle, belirtilen okulun muhtemelen ibtidâî derecesinde açılan Gülşen-i Edep İbtidâî Mektebi olduğu düşünülmektedir.

1896 yılında Van Vilayeti'nde yapılan bir teftişte, rüşdiyelerdeki muallim, öğrenci ve hademe sayıları şu şekilde rapor edilmiştir:⁶²⁰

Tablo 4.41: 1896 Van Vilayeti'nde Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Rüşdiye İsmi	Öğrenci, Muallim ve Hademe Sayısı
Van Merkez Rüşdiyesi	92 öğrenci, 4 muallim, 2 hademe
Erciş Kazası Rüşdiyesi	22 öğrenci, 2 muallim, 1 hademe
Adilcevaz Kazası Rüşdiyesi	23 öğrenci, 1 muallim, 1 hademe
Gevaş Kazası Rüşdiyesi	2 öğrenci, 1 muallim, 1 hademe
Edremit Kazası Rüşdiyesi	16 öğrenci, 1 muallim, 1 hademe
Darü'l-feyz Rüşdiyesi	45 öğrenci, 1 muallim, 1 hademe

Aynı belgede, Gülşen-i Edep İnas Rüşdiyesi, Hadika-i Maârif İnas Rüşdiyesi, Hatuniye Mahallesi Rüşdiyesi ve Hafızıye Mahallesi Rüşdiyesi rüşdiye olarak listelenmişse de bu okulların ibtidâî derecesinde olduğu anlaşılmaktadır.

1897 Osmanlı Devleti İlk İstatistik Yıllığı'na göre, Van Vilayeti'nde 10 rüşdiye bulunmakta, bu okullarda 25'i kız, 313'ü erkek olmak üzere toplam 338 öğrenci eğitim görmekte ve 16 muallim görev yapmaktadır.⁶²¹

1898-1905 yılları arasında yayımlanan maârif salnâmelerine göre, Van Vilayeti'nde Van Merkez, Edremit, Adilcevaz, Gevaş, Erciş, Albak, Gever ve Çölemerik'te toplam sekiz rüşdiye bulunmaktadır.

⁶¹⁹ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315/1897, s. 150, 208.

⁶²⁰ BOA. Y.EE. 132/7.

⁶²¹ Güran, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, s. 109-113.

Bunlardan beşi Van Sancağı'nda, üçü ise Hakkâri Sancağı'ndadır.⁶²²

4.1.1.1. Van Vilayeti'nde Bulunan Rüşdiye Mekteplerinin Durumu

Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleştirilmesi, büyük ölçüde merkezden başlatılan ve tepeden inme bir proje olarak uygulanmıştır. Ancak, taşradaki koşullar göz ardı edilerek oluşturulan bu politikalar, mikro ölçekte önemli engellerle karşılaşmıştır. Bu engeller arasında mali sorunlar, okul binalarının yapımı ve onarımı, modern eğitimi verebilecek nitelikli muallim eksikliği ve ders materyallerinin yetersizliği öne çıkmaktadır. Bu nedenle, merkezde hazırlanan öğretim programlarının taşraya uygulanmasında çeşitli zorluklar yaşanmıştır.

Van Vilayeti'nde rüşdiye mekteplerinin en önemli eksikliklerinden biri, ders araç ve gereçlerinin yetersizliğidir. Kanunen, rüşdiye mekteplerinde modern eğitim için sıra, muallim kürsüsü, karatahta, küre, harita ve ders kitapları gibi temel araçların bulunması gerekmektedir.⁶²³ Ancak, Van'daki rüşdiyelerde bu materyallerin eksik olduğu görülmektedir. 1909 yılında, Meclis-i Maârif Azası Sami Bey'in yazdığı İlm-i Terbiye-i Etfal adlı kitaptan altı nüsha Van Vilayeti'ne gönderilmiştir. Bu kitap, öğrencilerin ve muallimlerin maddi ve manevi gelişimini desteklemek amacıyla ders programına eklenmiştir. Ancak, vilayette bir inas rüşdiyesi dahil toplam yedi rüşdiye bulunduğu için, kitabın inas rüşdiyesinde de okutulması durumunda bir nüsha daha gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶²⁴

⁶²² Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1206-1208; H. 1317/1899, s. 1422-1424; H. 1318/1900, s. 1594-1595; H. 1319/1901, s. 922-923; H. 1321/1903, s. 688-691.

⁶²³ Altınova, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, s. 338-340.

⁶²⁴ BOA. MF. İBT. 249/10.

Van Maârif Muhasebe Memurluğu'nun 9 Kasım 1897 (28 Teşrinievvel 1313) tarihinde Maârif Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, okulların eksiklikleri şu şekilde ifade edilmiştir:

“Van Vilayeti'nin mektebi ibtidâîye ve rüşdiyesinde mevcut tali yerlerde sıra bulunmadığı, kilim ve hasır parçaları üzerinde kuud (oturma) ettiklerini Mushaf-ı şerif-i vahm ile kıraat ettikleri mahal ise gayr-ı müntazim getirilmiş oldukları tahta parçalardan ibaret olduğunu, böyle bir kitab-ı mukaddesin yerde olduğu hak huzurunda ayakları hizalarına gelmekte bulunduğundan şer'en takbih (ayıplama) buyrulacağı gibi burada kesb-i intizam ise de Ermeni mektebine karşı gayr-ı layık olduğu, bu nedenle dörder talebeye yetecek şekilde 40 âdet kanepa (sıra) ikmal ettirilmiş ve her bir kanepenin 52 kuruşa imal edilebileceği cihetle toplamda 2.080 kuruşun nevahide açılacak olan 9 âdet mekteb-i ibtidâî için müsaade buyrulması...” istenmiştir.

Ancak, Maârif Muhasebe Dairesi'nin 8 Aralık 1897 (26 Teşrinisani 1313) tarihli değerlendirmesinde, sıraların imal masraflarının münakaşa usulüyle belirlenerek şehriye cetvelinin tesisat sütununa eklenmesi gerektiği Van Maârif Muhasebe Memurluğu'na bildirilmiştir.⁶²⁵

Modernleşme çabaları, Dersaadet ve çevresindeki vilayetlerde başarıya ulaşmış olsa da Van Vilayeti'nde bu başarı sürdürülememiştir. 1889 yılında Van Vali Vekili, Adilcevaz, Edremit, Erciş ve Gevar rüşdiye mekteplerinin yalnızca muallim-i sani ile idare edildiğini, bu nedenle istenen eğitim seviyesine ulaşamadığını bildirerek, okulların ıslah edilmesi ve muallim-i evvel atanması gerektiğini Maârif Nezâreti'ne iletmiştir.⁶²⁶ Ancak, Maârif Nezâreti bu okulların mevcut haliyle bırakılmasına karar

⁶²⁵ BOA. MF. MKT. 382/38.

⁶²⁶ BOA. MF. MKT. 112/107.

vermiştir.⁶²⁷ Bölgedeki okulların daha iyi eğitim verebilmesi için yapılan taleplerin çoğu Nezâret tarafından kabul edilmemiştir.

Bölgedeki en önemli sorunlardan biri, nitelikli muallim eksikliğidir. Modern eğitim kurumları olan rüşdiyeler açılırken, bu okullara dârülmuallimîn mezunu muallim bulmak oldukça zor olmuştur. Bu soruna pratik çözümler aranmış, ancak bu çözümler genellikle medrese mezunlarının muallim olarak atanması şeklinde paradoksal bir durum yaratmıştır. Dârülmuallimîn mektepleri açılmış olsa da muallim ihtiyacı tam olarak karşılanamamıştır. Örneğin, Van Vilayeti'nde rüşdiyelerde müfredata eklenen Fransızca dersini verebilecek muallim bulunamamış, mevcut muallimler arasında Fransızca bilen kimse olmadığından, bu ders için Fransızca bilen bir muallimin gönderilmesi talep edilmiştir.⁶²⁸ 1912 yılında Van Maârif Müdürlüğü'nün Maârif Nezâreti'ne gönderdiği raporda, rüşdiyelerde görev yapan muallim-i evvel ve muallim-i sanilerin dârülmuallimîn mezunu olmadığı, muallimlerin genellikle vilayetteki idâdî, rüşdiye veya medrese mezunlarından oluştuğu ve bazılarının Malumat-ı Medeniye kitabını bile öğretemediği belirtilmiştir. Ayrıca, Van'ın Dersaadet'e uzaklığı ve maaşların düşük olması nedeniyle dârülmuallimîn mezunlarının bölgeye gelmediği, bu yüzden mevcut şartlar çerçevesinde muallim bulunmaya çalışıldığı ifade edilmiştir.⁶²⁹

Rüşdiye mekteplerinin devam cetvelleri düzenli olarak Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. 1896 yılında Vilayat-ı Sitte'deki rüşdiyelerin devam cetvelleri incelendiğinde, Maârif Nezâreti'nin Van, Mamuretülaziz, Diyarbakır,

⁶²⁷ BOA. MF. MKT. 115/50.

⁶²⁸ BOA. MF. İBT. 249/10.

⁶²⁹ BOA. MF. İBT. 410/39.

Bitlis ve diğer vilayetlere bir yazı gönderdiği görülmektedir. Yazıda, bu vilayetlerdeki rüşdiyelerde tecrübeli ve nitelikli muallim eksikliği olmamasına rağmen öğrenci sayısının azlığı nedeniyle yeterli verimin alınamadığı, eğitimin kalitesini artırmak için mahalli idarelerin gerekli tedbirleri alması gerektiği belirtilmiştir. Ancak, yerel yönetimlerden gelen cevaplarda durumun hiç de iç açıcı olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu cevaplarda, mevcut muallimlerin görevlerini layıkıyla yerine getiremediği, öğrenci sayısı fazla olan okullara muallim-i sani ve muallim-i salis atanması gerektiği, bir muallimin 40'tan fazla öğrenciye nitelikli ders veremeyeceği ve bu nedenle yeterli sayıda muallim atanarak okulların ıslah edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁶³⁰

Van'ın Dersaâdet'e uzaklığı ve düşük maaşlar nedeniyle Dârülmualimîn-i Rüşdiye mezunları bölgeye gelmek istememiştir. Bu soruna çözüm olarak, açıkta kalan ve gerekli şartları taşıyan muallim-i sanilerin rüşdiyelere muallim-i evvel olarak atanması önerilmiştir. Ancak bu çözüm bile muallim açığını kapatamamış, sorun devam etmiştir. Muallim eksikliğini gidermek için vilayet merkezlerindeki idâdî mezunlarının imtihan edilerek rüşdiyelere muallim veya muallim muavini olarak atanması talep edilmiştir. Van Maârif Muhasebe Memurluğu'nun 28 Mart 1898 (16 Mart 1314) tarihli yazısında bu durum şöyle dile getirilmiştir:

“Üçüncü sınıf itibariyle bazı münhal bulunan muallimliklere Dârülmualimîn şehâdetnamelerinden Dersaâdet'te ba'de mesafe uzak olan kimse talep bulunmadığından mekatib-i mesdud (kapalı) bir halde... şimdilik mahallerince mekatib-i idâdîye mezunlarından riyaziye ve hendese dersi ve tarih gibi konulara ve rüşdiye muallim-i saniliklerinde istihdam olunmasının muallim-i

⁶³⁰ BOA. MF. İBT. 55/122.

sanilerden dahi Arabi ve Farisi ve Ulum-u Diniye ve Kavaid-i Osmani gibi konulara tayinleri ve bervech (olduğu gibi, aynen) münasefeten maaşlarının tahsisi emir-i varide buyrulmuş ise de burada mekteb-i idâdiye mezunları bulunmadığı gibi vekaleten ifay-ı vazife edecek muktedir bir zat dahi bulunmadığından birkaç seneden beri vekalet ile görevi yerine getiren Edremid Rüşdiyesi muallim-i vekili dahi tedrisi her mülahız gelen konulara tamamıyla aşına olmadığı cihetiyle dilhah (gönlün istediği) ali vecihle şakirdan şehâdetname ahzına muvaffak olamıyorlar ahalinin ve iktidarı Müslim ve programda münderiç (içindekiler) kanunlara kesb-i iktiza eyleyerek bu kere tertip edilen asliyeye huzuru çakerice tahriren vermiş olduğu cevaplara mebni... arz ve takdim kılınan imtihan varakasından müsteban buyrulacağı gibi yedi sekiz seneden beri dahi Van Merkez Rüşdiyesi muallim-i salis ve saniliğinde elyevm ifay-ı hüsn-i vazife etmekte bulunan Mustafa Mazhar Efendi dâhileri Edremit Rüşdiyesi muallimliğine bala imtihan intihab olunarak imtihan varakası dahi takdim kılınmakla efendi mumaileyhin mezkûr muallimliğe tayini tensib buyrulduğu hususu tasdiki memuriyetine müsaade buyrulması babında...”⁶³¹

Edremit Rüşdiye Mektebi’ne idâdi mezunu bulunmaması nedeniyle, Van Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Mustafa Mazhar Efendi muallim-i evvel olarak atanmıştır. Ancak, Meclis-i Maârif Anadolu Masası’nın 11 Mayıs 1898 (29 Nisan 1314) tarihli kararında, rüşdiye muallim-i evveliklerinin yalnızca Dârülmuallimîn-i Rüşdiye mezunlarına mahsus olduğu belirtilerek bu atama reddedilmiş ve idâdi mezunu bulununcaya kadar okulun vekâleten idare edilmesine izin verilmiştir.⁶³² İdâdi mezunlarının rüşdiyelerde görevlendirilmesi, 1911 yılına kadar devam etmiştir. Maârif Umumiye Nezâreti’nin Van Maârif Müdürlüğü’ne gönderdiği 11 Aralık 1911 (28

⁶³¹ BOA. MF. MKT. 347/3.

⁶³² BOA. MF. MKT. 347/3.

Teşrinisani 1327) tarihli yazıda, idâdî mezunlarından şehadetname derecesine sahip olmayan veya Ulûm-u Diniye ve Arapça derslerinde yüksek başarı gösterenlerin rüşdiye muallim-i evvelliğine atanabileceği, Bayram Efendi'nin yaşı ve vasıfları uygunsa asaletle atanmasının teklif edilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁶³³

Bu tür pratik çözümlerin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. 1899 yılında Van Maârif Müdürlüğü'nün Maârif Nezâreti'ne yazdığı yazıda, Albak, Edremit, Adilcevaz ve Çölemerik rüşdiye mekteplerinin muallimlik makamlarının boş olduğu, asil muallimlerin henüz atanmadığı, mevcut programın vekil muallimler tarafından yürütülmediği ve bölgede nitelikli muallim bulunamadığı belirtilerek, bu okullara asil muallim atanması talep edilmiştir. Rüşdiye İdaresi, 8 Şubat 1900 (27 Kanunisani 1315) tarihli değerlendirmesinde, dârülmuaallimîn mezunlarından uygun muallimlerin atanmasını uygun bulmuş ve konuyu Meclis-i Maârif'e havale etmiştir. Meclis-i Maârif, bu rüşdiyeler için ilan çıkarılmasına ve talep olması durumunda muallimlerin atanmasına karar vermiştir.⁶³⁴

Bölgedeki muallim eksikliği, her unvanda hissedilmiştir. 1906 yılında, Van Vilayeti'ndeki rüşdiyelerde muallim-i salis bulunmadığı, bu nedenle hüsn-i hat muallimliklerinin vekâleten yürütüldüğü bildirilmiştir. Gevar, Çölemerik ve Gevaş rüşdiye mekteplerinde hüsn-i hat muallimliği asil olmayıp, bu görevi muallim-i evveller veya vekilleri üstlenmiştir.⁶³⁵

Van Maârif Müdürü, 7 Şubat 1911 (25 Kanunisani 1326) tarihinde, vilayetteki okulların durumuna ilişkin bir rapor

⁶³³ BOA. MF. İBT. 351/8.

⁶³⁴ BOA. MF. MKT. 495/41.

⁶³⁵ BOA. MF. İBT. 179/105.

hazırlamıştır. Raporda, bölgenin ve devletin eğitim yapısı ve seviyesi açıkça ortaya konmuştur. Maârif Müdürü, 26 yıldır Van, Sivas, Şam, Bağdat ve Arabistan gibi vilayetlerde görev yaptığını, bu vilayetlerin eğitim seviyelerini karşılaştırdığını ve dikkat çekici durumları şu şekilde dile getirmiştir:

“26 seneden beri bi'l-infihal Van, Sivas gibi Anadolu ve Şam, Bağdat gibi Arabistan Vilayeti umur-u maârifte mücerrep (deneyimli) ve müstahdem olduğum için Van Vilayeti dâhilinde mevcut Nezâreti celilelerine merbut ibtidâî, rüşdi, idâdî mekteblerinin terkim-i tedrisatı hakkında bir dace zir mütalaa hazıranemi arz ve takdim mütecasir oldum. Şöyle ki pay-ı taht saltanat-ı Osmaniye'ye karib ve buhusus (hele hele, özellikle) sahilde bulunan vilayet derece-i maârif ile dâhilde ve hududu Osmani de bulunan vilayetlerin seviye-yi maârifî arasında calib (ilginç, çekici) dikkatı fark-ı azim ve tefavüt (farklılık) bulunmuş ve bunun da sebebi hâsılı maârifin her yerde aynı zamanda uyanmamış olmasıdır...”⁶³⁶

Raporda, idâdî okullarındaki öğrencilerin okuma bilmediği, okuma bilenlerin ise okuduğunu anlamadığı, rüşdiye öğrencilerinde ise ibtidâî derslerine hâkimiyet eksikliği olduğu belirtilmiştir.⁶³⁷ Raporda bu durum şöyle ifade edilmiştir:

“...Bugün mertebe-i irfan-ı devn olan vilayet idâdisinde öyle şakirdana tesadüf olunur ki idâdî ilmine takib şöyle dursun idâdî kitaplarındaki ekser lefat meşhurenin manasını bilmiyor ve ibarene dürüst okuyamıyor. Rüşdiye tahsilâtında bulunanların ekseriyetle ibtidâî tedrisatından bihaber bulunuyor...”⁶³⁸

⁶³⁶ BOA. MF. İBT. 316/48.

⁶³⁷ 1869 Maârif Nizamnamesi'ne yönelik eleştirilerden biri, rüşdiye öğrencilerinin zamanlarının çoğunu mahalle okullarında öğrenilmesi gereken dersleri tekrar ederek geçirmesidir. Nizamnamede, Dârülmualimin ve rüşdiye mekteplerinin iyi bir programa sahip olmasına rağmen, ilk tahsilin yetersizliği nedeniyle istenen verimin alınmadığı ifade edilmiştir; bkz. Nafi, Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, s. 94; Somel, Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi, s. 301.

⁶³⁸ BOA. MF. İBT. 316/48.

Maârif Müdürü, öğrencilerin başarısızlığının nedenlerini şöyle açıklamıştır:

“... Bu kade birinci sebeb mekteb programlarının Türkçe ve şakirdanın lisan-ı mader (anne) zadeleri Arabi, Kürdi ve saire olması ve muallimlerin de ekseriyetle lisan-ı mahalliye vakıf olmamasıdır. İkinci sebepte İzmid, Selanik, Beyrut gibi maârif-i müterakki vilayette kabil tatbik olan programın maârifi henüz uyanmamış malumat eraisi nakıs (eksik) vilayat okulunade teşmil kafiyesidir...”⁶³⁹

Maârif Müdürü, soruna çözüm olarak, öğrencilerin bilgi seviyesinin tespit edilerek buna uygun bir eğitim programının hazırlanmasını önermiştir:

“... Bu misillü vilayet mektebinde esaslı bir tedrisat, metin (sağlam) bir tahsil husuli için her şeyden evvel şakirdanın seviye-yi irfanı nazarı mütalaaaya alınarak onları ürkütmeyecek, yormayacak, şevk verecek velhasıl iktidarlarıyla mütenasib bir programın tahkikine ve bu da mekteblerde okunacak mevad-ı aliye ve bahusus kitabı dersiyenin maârif müdürleri yahut vilayet maârif müfettişleri riyaseti (başkanlığında) tahtında mekteb müdürleriyle muallimlerinden mürekkeb (bileşen) seviye-yi irfan mahalliye vakıf bir meclis-i ilm marifetiyle tayin ve intihabına mütevakkıf olacağı tefekkür edilmektedir. Bu nazariye kabul edildiği halde talim ve talim hususu tahsil ve seneden seneye ciddi terakkiyi tahsil elde edileceği az müddet zarfında maârifi müterakki vilayetde elyevm mer’i tedrisat olan program takib için şakirdanda bidâ’a mektebe hâsıl olacağı mütalaa olunmakta ise de yine her hal ve karda emr u ferman...”⁶⁴⁰

Van Maârif Müdürü’nün 7 Şubat 1911 tarihinde Maârif Nezâreti’ne gönderdiği bu rapor, benzer birçok raporla

⁶³⁹ BOA. MF. İBT. 316/48.

⁶⁴⁰ BOA. MF. İBT. 316/48.

birlikte Nezâret'e sunulmuştur. Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidâîyye İdaresi, çeşitli çözümler üretmeye çalışmıştır:

“Vilayet ahalisinin seviye-yi irfanına göre müte’addid (birçok) ve mütenevvi (çeşitli) program tanzimiyle her vilayette başka başka surette tedrisat icrası ve hiddeti tedrisat nokta-i nazarından merdud (kabul edilmemiş, reddedilmiş) olduğundan ve esasen zikrolunan ihtiyaç henüz mekatib ibtidâîyesi bulunmayan mahallerde rüşdiye ve rüşdiyesi bulunmayan mahallerde idâdî küşadı gibi uygun olmayan icraatdan ileri geldiğinden böyle idâdî tedrisatını takib edecek derecede mekatib bulunmayan mahallerdeki idadîlerin mükemmel bir rüşdiye haline irca’ıyla (dönüştürmek) daha ziyade uygun hale getirilmesi ve bunun içinde keyfiyet mahallerinden istifsar (istifsar, sorulmak, isteme) olunarak alınacak cevaba göre” gereğinin yapılacağı bildirilmiştir.⁶⁴¹

İlköğretim kurumları olan sıbyan mekteplerinin ıslah edilmeden veya ibtidâî mektepler açılmadan rüşdiye mekteplerinin kurulması, adeta işin ortasından başlama anlamına gelmiştir.⁶⁴² 1912 yılında Van Maârif Müdürlüğü’nün hazırladığı raporda bu sorun ele alınmıştır. Raporda, Gevaş, Gevar ve Adilcevaz rüşdiye mekteplerinde öğrenci sayısının az olduğu, Gevaş’ta daha önce rüşdiye bulunmamasına rağmen bu kazalarda birer rüşdiye olduğu ancak öğrenci bulunmadığı belirtilmiştir. Rüşdiyelerde öğrenci azlığının temel nedeni, ibtidâî mektep sayısının artırılmadan rüşdiye sayısının artırılmaya çalışılmasıdır. Raporda, sorunun çözümü için 1912 yılında Van Dârülmualimîni’nden mezun olan 28 öğrencinin varlığına işaret edilerek, bu öğrencilerin muallim olarak atanmasıyla 28 ibtidâî mektep açılarak rüşdiyelere öğrenci yetiştirilebileceği önerilmiştir.⁶⁴³

⁶⁴¹ BOA. MF. İBT. 316/77.

⁶⁴² Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı, s. 239.

⁶⁴³ BOA. MF. İBT. 410/39.

Bölgedeki rüşdiyelerin çoğu, bina açısından okul niteliği taşımamaktadır. Dönemin öncelikli kaygısı rüşdiye sayısını artırmak olduğundan, binaların okula uygunluğu göz ardı edilerek boş evler, konaklar ve benzeri yapılar rüşdiye mektebine dönüştürülmüştür. İstanbul’da bu dönüşüm daha kolay gerçekleşirken, Van’da oldukça zor olmuştur.⁶⁴⁴

Yukarıda açıklanan sorunlar tam anlamıyla çözülememiştir. Bazı dönemlerde iyileşmeler olsa da modern eğitimi yaygınlaştırma çalışmaları sorunsuz ilerleyememiştir. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar mali sorunlar ve nitelikli muallim eksikliği devam etmiş, birçok bölgede geleneksel eğitim kurumlarına devam eden öğrenci sayısı, rüşdiyelere devam edenlerden fazla olmuştur.

4.1.1.2. Van Merkez Rüşdiyesi

Van Merkez Rüşdiyesi, Van Vilayeti’nde açılan ilk rüşdiye mektebidir. 1862/1863 yılında Van Sancağı merkezinde, Hafızıye Mahallesi’nde Bahçeler mevkiinde, bölge halkının katkılarıyla 37.000 kuruş harcanarak inşa edilmiştir.⁶⁴⁵ Okul çevresindeki dükkânların kira gelirleri, ibtidâî mekteplerinin masraflarını karşılamak için kullanılmıştır.⁶⁴⁶

Okul binası, inşa edildiği tarihten 1894 yılına kadar ayakta kalmış, ancak bu tarihte harap hale gelerek yıkılma noktasına gelmiştir. Aynı yıl, îdâdî mektebi için iki katlı bir bina satın alınmış; bu binada yemekhane, cami, felsefe, resim ve kimya odaları, yedi derslane, müdür odası, muallim odası ve diğer görevliler için odalar planlanmıştır.

⁶⁴⁴ Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, s. 96.

⁶⁴⁵ BOA. A. MKT. MHM. 258/62; BOA. MF. MKT. 216/45; Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1206-1208; H. 1317-1899, s. 1422-1424; H. 1318/1900, s. 1594-1595; H. 1319/1901, s. 922-923; H. 1321/1903, s. 688-691.

⁶⁴⁶ BOA. MF. MKT. 106/79.

Ancak devletin mali sıkıntıları, Van Vilayeti'ndeki resmi kurum binalarının eksikliği ve 1895-1896 yıllarında yaşanan isyan, çekişmelere yol açmıştır. Vilayet İdare Meclisi, îdâdî binasına eklemeler yapılarak rüşdiye mektebinin de buraya taşınmasını ve mevcut rüşdiye binasının 700 kuruş kira bedeliyle adliyeye kiralanmasını önermiştir. Adliye, mevcut binasının yıkık ve memurların çalışması için elverişsiz olması, evrak, eşya ve silahların muhafazasının zorluğu nedeniyle îdâdî binasının kendilerine tahsisini talep etmiştir. Ancak bu talep reddedilmiş ve Van isyanının etkisiyle îdâdî binası askeriye devredilmiştir.⁶⁴⁷ Böylece yeni inşa edilen îdâdî binası maârif idaresine verilmemiş, Van Rüşdiyesi eski binasında eğitim-öğretime devam etmeye çalışmıştır. Ancak bina kısa sürede harabeye dönüşmüş ve temelden yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Binanın yıkılması durumunda kereste ve ağaçların ziyan olacağı Maârif Nezâreti'ne bildirilmiştir.⁶⁴⁸

Van Vilayeti, durumu iyileştirmek için rüşdiye mektebini bir kül yapı olarak inşa etmeyi ve çevresine dükkânlar yaparak kira geliri elde etmeyi planlamıştır. Bu gelirle bölgenin merkeze bağımlılığı azaltılarak daha fazla inisiyatif alınması hedeflenmiştir. Bu amaçla, 60.400 kuruşluk bir bütçeyle okul binası ve yanına bir çarşı inşa edilmesi talep edilmiştir. Çarşıdan yıllık 12.000 kuruştan fazla gelir elde edileceği, bu gelirle ibtidâî mekteplerinin masraflarının karşılanacağı ve eğitim seviyesinin yükseleceği belirtilmiştir. Söz konusu 60.400 kuruşun Hakkâri Sancağı'nın maârif hisse-i ianesinden karşılanması istenmiştir. Projenin, Van kazasının önemli bir mevkiinde meşhur bir çarşı ve cadde oluşturacağı ve kaybolan

⁶⁴⁷ BOA. MF. MKT. 236/51.

⁶⁴⁸ BOA. MF. MKT. 177/5.

gelirlerin çarşıdan elde edilecek kârla telâfi edileceği vurgulanmıştır. Maârif Nezâreti, öneri üzerine okulun yapılacağı alanda keşif yapılmasını istemiş; Van Vilayeti tarafından hazırlanan keşif raporu Nezârete gönderilmiştir. Raporda, okulun işler hale gelmesi için ilk etapta 15.000 kuruşluk harcama gerektiği, aylık 1.500 kuruş gelir sağlanması gerektiği, aksi takdirde belediyenin ihtarı üzerine binanın yıkılacağı ve bu yıkım için 3.000-4.000 kuruş masraf çıkacağı ifade edilmiştir. Ayrıca inşaat izni verilecekse, Van'da inşaat mevsiminin Haziran'dan Eylül'e kadar olduğu belirtilerek kararın hızla bildirilmesi talep edilmiştir. Ancak Maârif Nezâreti, keşif raporunda eksiklikler (yanlış ölçü birimleri, eksik bina krokisi, mahalli rayiç bedel defteri, inşaat malzemeleri ve amele maaşlarına dair bilgi eksikliği) tespit ederek raporu yeniden düzenlenmesi için iade etmiştir.⁶⁴⁹

1895 yılında Van Maârif Müdürü Celal Efendi, yeni bir bina inşa edilmediğini bildirerek, Van Rüşdiyesi'nin (Atik Rüşdiye binası) harap durumu nedeniyle bazı duvarlarının yıkıldığını ve üst kısımlarının da yıkılmak üzere olduğunu belirtmiş, tamirat için 1.340 kuruş talep etmiştir. Maârif Muhasebe Dairesi, talebi Meclis-i Kebir-i Maârif'e sunmuş; meclis, binanın üst katının yıkılması ve kalan kısımlarının tamirâtı için istenilen miktarın gönderilmesine karar vermiştir. Tamirat, 917,10 kuruşla tamamlanmış; tasarruf edilen 422 kuruş 30 para Maârif Nezâreti'ne iade edilmiştir. Nezâret, bu tasarrufu memnuniyetle karşılayarak Van Maârif Müdürlüğü'nü takdir etmiştir.⁶⁵⁰

1906 yılında, Van Rüşdiyesi ve Edremid Rüşdiyesi'nin kaldırılarak Van merkezine bir idâdî, Edremid'e bir ibtidâî mektebi inşa edilmesi önerilmiş, ancak bu planın

⁶⁴⁹ BOA. MF. MKT. 216/45.

⁶⁵⁰ BOA. MF. MKT. 271/37.

gerçekleşmediği sonraki arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.⁶⁵¹

Okul, faaliyet süresi boyunca muallim-i evvel, muallim-i sani, hat muallimi ve diğer görevlilerle eğitim-öğretime devam etmiştir. 1870 yılında yapılan imtihan sonucunda muallim-i evvel olarak Mehmed Şevki Efendi atanmıştır. 1876 yılına kadar görev yapan Mehmed Şevki Efendi, gayret ve hizmetlerinden dolayı taltif edilmiş ve bu durum vilayet gazetesinde ilan edilmiştir.⁶⁵²

Arşiv kaynakları, dönemin muallimlerinin özlük haklarına dair önemli bilgiler sunmaktadır. 1877 yılında Mehmed Şevki Efendi, babasının vefatı ve kardeşinin askerde olması nedeniyle ailesinin zor durumda olduğunu belirterek, yerine muallim-i sani Hafız Ali Efendi'yi vekil bırakarak dört ay izin talep etmiştir. Ancak Maârif Nezâreti, okulun dört ay muallim-i sani ile yönetilmesini uygun bulmayarak yalnızca bir buçuk ay izin vermiş ve bu süre içinde dönmezse yerine başka bir muallim atanacağını bildirmiştir. Mehmed Şevki Efendi, Trabzon'da hastalanarak izin süresini aşmış ve Van'a dönmemiştir. Van Maârif Müdürlüğü, Trabzon Vilayeti'ne yazarak durumunu sorgulamış; hastalığının devam edip etmediği, devam ediyorsa tabip raporu istenmiştir.⁶⁵³ Aralık 1877'de Mehmed Şevki Efendi'nin görevine döndüğü anlaşılmaktadır.⁶⁵⁴ Ayrıca 1877'de, eğitim dışında vakit geçirdiği için uyarılmıştır.⁶⁵⁵

Muallim sayısının az olması nedeniyle muallimlere birden fazla görev verilmiş, bu da ders kalitesini olumsuz etkilemiştir. 1878 yılında Mehmed Şevki Efendi'ye, Van

⁶⁵¹ BOA. MF. MKT. 933/17.

⁶⁵² BOA. MF. MKT. 45/63; BOA. MF. MKT. 44/30; BOA. MF. MKT. 10/124.

⁶⁵³ BOA. MF. MKT. 50/29; BOA. MF. İBT. 9/14.

⁶⁵⁴ BOA. MF. MKT. 52/70; 52/49.

⁶⁵⁵ BOA. MF. MKT. 52/73.

Rüşdiyesi'nde riyaziye ve fûnun derslerinin yanı sıra Van Bahçeler ve Edremid Rüşdiye mekteplerinin dersleri de yüklenmiştir. Bu nedenle riyaziye derslerine muallim-i sani Hafız Ali Efendi girmiştir. Her iki muallim, maaşlarının artırılmasını talep etmiş; Van Vilayeti, 25 Mayıs 1878 (13 Mayıs 1294) tarihinde bu talebi Maârif Nezâreti'ne iletmıştır. Erzurum ve Diyarbakır'daki muallim-i evvellerin 700 kuruş maaş aldığı, Mehmed Şevki Efendi'nin ise 590 kuruş aldığı belirtilerek, yedi yılı aşkın hizmeti nedeniyle 110 kuruş zam istenmiştir. Meclis-i Maârif, bu talebi kabul etmiş; ancak Hafız Ali Efendi'nin maaşına zam yapılmamıştır.⁶⁵⁶

1880 yılına kadar görev yapan Mehmed Şevki Efendi, Trabzon Rüşdiyesi'ne atanmak istemiş, ancak münhal kadro bulunmaması nedeniyle talebi reddedilmiştir. 1882'de Van'ın havasının kendisine uygun olmadığını belirterek Trabzon'da bir okula atanmayı talep etmiş, ancak muallim açığı gerekçesiyle bu talep de reddedilmiştir.⁶⁵⁷

İbrahim Şükrü Efendi, 1888 yılında muallim-i evvel olarak görev yaparken hastalanmış, öğrencilerin program dâhilinde eğitim alamaması nedeniyle imtihanların ertelenmesini ve öğrencilerin bir yıl daha devam etmesini önermiştir. Rüşdiye İdaresi, bu öneriyi uygun bulmuştur. Aynı yıl hastalığı nükseden İbrahim Şükrü Efendi görevine devam edememiş; yerine Mehmed Hilmi Efendi atanmıştır.⁶⁵⁸

1893 yılında Van'da açılan îdâdî mektebi için muallim kadrosu oluşturulurken, rüşdiye muallimlerinden Hacı Mehmed Hilmi Efendi (Ulûm-u Diniye ve Arabi dersleri)

⁶⁵⁶ BOA. MF. MKT. 56/100; 61/39; 57/33.

⁶⁵⁷ BOA. MF. MKT. 75/53; 14/62.

⁶⁵⁸ BOA. İ. DH. 1112/87041; 100/3.

îdâdiye atanmıştır.⁶⁵⁹ 1895'te Mehmed Hilmi Efendi, geriye dönük maaşlarını talep etmiş; Maârif Nezâreti, ödemelerin neden yapılmadığını Van Maârif Müdürlüğü'nden sorgulamıştır. Ancak 18 Haziran 1895 (6 Haziran 1311) tarihli belgede, Mehmed Hilmi Efendi'nin Van Rüşdiyesi muallim-i evveli olduğu belirtilmiş; 1896'da ise ayrıldığı ifade edilmiştir.⁶⁶⁰

1895'te Bahçeler Rüşdiyesi muallim-i evveli Bekir Efendi, Van Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine atanmak için talepte bulunmuş ve 700 kuruş maaşla 13 Ağustos 1895 (1 Ağustos 1311) tarihinde göreve başlamıştır.⁶⁶¹ Münhal kalan Bahçeler Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine, 600 kuruş maaşla dârümuallimîn mezunu bir muallimin atanması istenmiştir (BOA. MF. MKT. 278/10.).

1869 Maârif Nizamnâmesi'ne göre, muallim-i evvele 800 kuruş, muallim-i saniye 500 kuruş maaş öngörülmüş; ancak bu miktarlar genellikle kâğıt üzerinde kalmış ve maaşlar sıklıkla gecikmiştir. 1904'te Bekir Efendi, 19 yıllık hizmetine rağmen 500 kuruş maaşının ailesine yetmediğini belirterek 100 kuruş zam talep etmiş; ancak Maârif Nezâreti, zam yapmanın mümkün olmadığını bildirmiştir.⁶⁶² Bekir Efendi'nin 700 kuruşla başladığı maaşının 500 kuruşa düştüğü, devletin mali darlığını yansıtmaktadır.

Okulun muallim-i sanileri arasında, 1870 yılında Mehmed Rıfat Efendi görev yapmıştır. 1872'de ismi belirtilmeyen muallim-i saninin devamsızlık ve yolsuzluk yaptığı için uyarıldığı kaydedilmiştir.⁶⁶³ Mehmed Rıfat

⁶⁵⁹ BOA. MF. MKT. 236/51.

⁶⁶⁰ BOA. MF. MKT. 239/49; 343/65; 247/13.

⁶⁶¹ Bekir Efendi, 1885 (1301) yılında şehâdetname alarak 600 kuruş maaşla Bahçeler Rüşdiyesi'ne atanmıştır. Bkz. BOA. MF. MKT. 278/10; 278/51.

⁶⁶² BOA. MF. MKT. 822/35.

⁶⁶³ BOA. MF. MKT. 3/24; BOA. DH. SAİDd. 109/417.

Efendi'nin ayrılma tarihi bilinmemekle birlikte, yerine muhtemelen Yusuf Efendi atanmıştır. Yusuf Efendi'nin istifası üzerine, Tebriz Kapısı Cami Şerif-i imamı Abdullah, Ali Rıza Efendi ve diğer bazı kişiler muallim-i sanilik için başvurmuş; 20 Eylül 1874 (8 Eylül 1290) tarihinde Ali Rıza Efendi seçilmiştir.⁶⁶⁴ Ali Rıza Efendi'nin ayrılma tarihi bilinmemekle birlikte, 1881'de Hafız Ali Efendi muallim-i sani olmuş ve 250 kuruş maaşının artırılmasını talep etmiştir; bu talep reddedilmiştir.⁶⁶⁵ Adilceviz Rüşdiyesi muallim-i sanisi Ahmed Efendi, 7 Kasım 1883'ten 14 Kasım 1884'e kadar Van Rüşdiyesi'nde 252 kuruş maaşla görev yapmıştır.⁶⁶⁶

1884-1891 yılları arasında muallim-i sani tespit edilememiştir. 1891'de Hacı Resul Efendi muallim-i sani olmuş, ancak muallim-i evvel Mehmed Hilmi Efendi tarafından şikâyet edilmiştir. 1892'de Resul Efendi istifa etmiş; yerine muallim-i salis Mustafa Efendi atanmış ve muallim-i salislik için yeni bir muallim talep edilmiştir.⁶⁶⁷ 1895'te Mustafa Efendi, muallim-i evvelin istifası üzerine üç ay vekâleten görev yapmış ve bu süre için muallim-i evvel maaşı talep etmiştir. Maârif Muhasebe Dairesi, 29 Ekim 1895 (17 Teşrinievvel 1311) tarihinde, vekâlet maaşının Maârif Nizamnâmesi'nin 122. maddesi gereğince verilemeyeceğini belirtmiş; bu karar diğer maârif müdürlüklerine de bildirilmiştir.⁶⁶⁸

1895-1903 yılları arasında muallim-i sani tespit edilememiştir. 1903'te Mehmed Rıfat Efendi, 27 yıllık hizmetine rağmen azledildiğini, mağduriyet yaşadığını ve sefaletle düştüğünü belirterek Maârif Nezâreti'ne

⁶⁶⁴ Ali Rıza Efendi, Şerh'ül Hediyye el-Aliyye adlı kitabı için yayın ruhsatı talep etmiş, ancak hatalar nedeniyle reddedilmiştir. Bkz. BOA. MF. MKT. 340/58; 23/20.

⁶⁶⁵ BOA. MF. MKT. 72/1.

⁶⁶⁶ BOA. ŞD. 923/48.

⁶⁶⁷ BOA. MF. MKT. 170/136; 180/57; 187/166; 130/104.

⁶⁶⁸ BOA. MF. MKT. 295/53.

başvurmuştur. Van Maârif Müdürlüğü'nün raporuna göre, Mehmed Rıfat Efendi, Bahçeler Rüşdiyesi'nde göz rahatsızlığı nedeniyle emeklilik talebinde bulunmuş, ancak tesadüfen Van Rüşdiyesi muallim-i saniliğine atanmıştır. Atama sonrası öğrenci sayısı 80'den 7'ye düşmüş; bazen bu öğrenciler de okula gelmemiştir. Vilayet Meclisi, 8 Aralık 1903 (25 Teşrinisani 1319) tarihli soruşturma ve İnas okulu mualliminin teyidiyle Mehmed Rıfat Efendi'yi işten çıkarmış, yerine Terakki İbtidâî Mektebi muallimi Hasan Efendi'yi atamıştır. Hasan Efendi'nin gayretiyle öğrenci sayısı kısa sürede 90'a ulaşmıştır. Maârif Nezâreti, Hasan Efendi'nin tayin işlemlerinin tamamlanması için Mehmed Rıfat Efendi'nin emeklilik işlemlerinin hızlandırılmasını istemiştir.⁶⁶⁹

1904'te Mehmed Rıfat Efendi, sebepsiz yere işten çıkarıldığını ve yerine Hasan Efendi'nin atandığını belirterek işine iade edilmesini talep etmiştir. Maârif Muhasebe Memuru Behcet Efendi'nin devamsızlık gerekçesiyle kendisini azlettiğini, ancak ihtar yapılmadan işten çıkarıldığını ifade etmiştir. Talebi, 23 Mayıs 1904 (10 Mayıs 1320) tarihli Meclis-i Maârif kararıyla reddedilmiş; Hasan Efendi'nin imtihan evraklarının gönderilmesi ve Mehmed Rıfat Efendi'nin emeklilik işlemlerinin tamamlanması istenmiştir. 1907'de Mehmed Rıfat Efendi'nin emeklilik işlemleri tamamlanmıştır.⁶⁷⁰

Osmanlı Devleti, eğitimin modernleşmesi için çaba göstermiş, ancak yeterli kaynak ayırlamamıştır. Muallim maaşları, diğer devlet görevlilerine kıyasla düşük olmuş; maârif müdürleri bile kaymakamlardan az maaş almıştır. 19. yüzyıl sonlarında eğitim personeli, memurlar arasında

⁶⁶⁹ BOA. MF. MKT. 746/7.

⁶⁷⁰ BOA. MF. MKT. 743/49; 746/7; 1063/43.

en düşük maaş alan grup olmuştur.⁶⁷¹ 1889'da muallim-i salis Selim Efendi, Rika muallimliği maaşına razı olursa atanacağı, aksi takdirde Bahçeler Rüşdiyesi mezunu Mustafa Efendi'nin atanacağı kararlaştırılmıştır. 1892'de Resul Efendi'nin istifasıyla Mustafa Efendi, 192 kuruş maaşla muallim-i sani olmuş; münhal muallim-i salislik için muallim talep edilmiştir. 1898'de muallim-i salis Mustafa Mazhar Efendi, Edremid Zıvıstan Rüşdiyesi muallim-i evvelliği için imtihan olmuş, ancak Dârülmuallimîn mezunlarına öncelik verildiği için vekâleten atanmıştır.⁶⁷²

Okulun hat muallimlerinden İsa Efendi, 1864'ten 1908'e kadar görev yapmıştır. 1888'de maaşının yetersiz olduğunu belirterek zam talep etmiş, ancak reddedilmiştir. 1889'da Van Valisi, İsa Efendi'nin maaşının artırılmasını talep etmiş; Rüşdiye İdaresi, 60 kuruş zam yapmıştır. 1890'da Hüseyin Efendi'nin istifası üzerine Mustafa Efendi, 80 kuruş maaşla atanmıştır. 1893'te Rika muallimliğine Cemal Efendi yerine 60 kuruş maaşla Hüseyin Efendi atanmıştır.⁶⁷³

Hademelerden Ahmed Efendi, 1888'de 50 kuruş maaşla Numune İbtidâî Mektebi'ne atanmıştır. Hacı İsmail Ağa, 66 kuruş maaşla görev yaparken, Vastan Rüşdiyesi hademesi Ali Rıza Ağa 100 kuruş almıştır. Van Valisi, maaşların öğrenci sayısına göre ayarlanmasını talep etmiş; Rüşdiye İdaresi, Ali Rıza Ağa'nın maaşından 34 kuruş kesilerek Hacı İsmail Ağa'ya eklenmesine karar vermiştir.⁶⁷⁴

⁶⁷¹ Somel, Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi..., s. 180-181.

⁶⁷² BOA. MF. MKT. 347/3; 115/50; 170/136.

⁶⁷³ BOA. MF. MKT. 189/96; 104/52; 108/66; 115/50; BOA. ŞD. 1083/25.

⁶⁷⁴ BOA. MF. MKT. 107/14; 106/79.

Okulun devam/devamsızlık cetvelleri, 1894'ten 1906-1907'ye kadar tutulmuştur. 31 Ekim 1894 (19 Teşrinievvel 1310) tarihli cetvel şu şekildedir:⁶⁷⁵

Tablo 4.42 Van Merkez Rüşdiyesi Müstahdem ve Öğrencilerine Ait Devam Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci sayısı
1.	Bina, Hatt-ı Sülüs, Hendese, İlm-i Hal, İmlâ, Kıssa-ı Enbiya, Kuran-ı Kerim, Tecvid	50
2.	Coğrafya (Avrupa Kıtası), Dürr-i Yekta, Hatt-ı Rika, İmlâ, Kavaid-i Farisi, Kuran-ı Kerim, Maksud, Mukayyasat, Sarf-ı Osmanî, Tecvid	13
3.	Coğrafya (E'dad-ı Merkab-ı Kıtaat), Dürr-i Yekta, Elif-ba'yı Fransuvi, Hamse, Hatt-ı Rika, İmlâ, İzhar-ı Gülistan, Kavaid-i Osmanî, Kuran-ı Kerim, Tarih-i İslam, Tecvid	12
4.	Dürr-i Yekta, Gülistan, Hesab, İmlâ, İnşa, Kavaid, Rika, Tarih-i İslam, Usul-ü Talim Tekmil-i Tatbikat	7

1894 yılında okulda ders gören öğrenci sayısı 82 olup 3 öğrenci okula devam etmemiş ve okulun mevcudu 79 olarak kalmıştır. Okulda toplamda 5 öğrenci diploma almaya hak kazanmıştır.⁶⁷⁶

11 Eylül 1909 tarihli, 1906-1907 imtihan cetveli şu şekildedir:⁶⁷⁷

Tablo 4.43 Van Merkez Rüşdiye Mektebi 1906-1907 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Ahlak, Arabî, Coğrafya, Hatt-ı Rika, Hatt-ı Sülüs, Hesab, İlm-i Hal, İmlâ, Kıraat, Kur'an-ı Kerim Tecvid, Sarf-ı Osmanî	30	26	20	10
2.	Ahlâk, Arabî, Coğrafya, Farisi, Hatt-ı Rika, Hatt-ı Sülüs, Hesab, İmlâ, Kur'an-ı Kerim Tecvid, Resim, Sarf-ı Osmanî, Tarih-i	21	15	14	7

⁶⁷⁵ BOA. MF. İBT. 42/22.

⁶⁷⁶ BOA. MF. İBT. 42/22.

⁶⁷⁷ BOA. MF. İBT. 243/23.

	İslam, Ulûm-u Dîniye, Ziraat				
3.	Ahlâk, Arabî, Coğrafya, Farisi, Fransızca, Hatt-ı Rika, Hatt-ı Sülûs, Hendese, Hesab, Hıfz-ı Sıhha, İmlâ, Kur'an-ı Kerim Tecvid, Nahv-ı Osmanî, Resim, Tarih-i Osmanî, Ulûm-u Dîniye, Ziraat	24	21	20	4

1892’de rüşdiyelerin îdâdîlerle birleştirilmesi ve öğrenim süresinin 3 yıla indirilmesiyle ders programları değişmiştir. 1894’te 4 yıl olan öğrenim süresi, 1906-1907’de 3 yıla inmiş; 1894’te 38 ders verilirken, 1906-1907’de 42 ders verilmiştir. Ancak 1894’te 23 farklı ders, 1906-1907’de 21 farklı ders okutulmuştur. 1894’te olmayan dersler (ahlak, Arapça, hıfz-ı sıhha, kırâat, nahv-ı Osmanî, resim, tarih-i Osmanî, ulûm-u dîniye, ziraat) 1906-1907’de eklenmiş; 1894’te olan bazı dersler (bina, dürr-i yekta, gülistan, hamse, inşa, kavaid-i Osmanî, kıssa-ı enbiya, maksud, mukayaset, usul-ü talim tekmil-i tatbikat) ise kaldırılmıştır. Bu, II. Abdülhamid döneminde din ve ahlak derslerine ağırlık verilerek İslami ve milli bir program oluşturulduğunu göstermektedir.⁶⁷⁸

30 Ocak 1895 (18 Kanunisanî 1310) tarihli hûlâsa cetveli şu şekildedir:⁶⁷⁹

Tablo 4.44 Van Merkez Rüşdiyesi 1895 Yılına Ait Hûlâsa Cetveli

Sınıf	Ağustos ayı	Eylül	Ekim
1.	27	31	30
2.	32	32	27
3.	7	7	7
4.	7	6	6
Top.	73	76	70

⁶⁷⁸ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 112.

⁶⁷⁹ BOA. MF. İBT. 43/30.

Cetveller, birinci sınıfın kalabalık olduğunu, ancak üst sınıflara ilerledikçe öğrenci sayısının azaldığını göstermektedir. Okulun genel durumu şöyle belirtilmiştir:

“Program mucibince mekatib-i rüşdiyeden beklenen fayda mektebimizden dahi hâsıl olmakta ise de matlup dereceden ziyade terakki yoktur. Bunun sebebi ise şimdiye kadar müntazim ibtidâî mekteplerinin bulunmaması ve mektep şehre mensup ise de devam eden şakirdanın ekserisi fakir olup bahçelere uzak ve uzak mahalden gelen ve filamalara alınan efendiler şehâdetnameli olup olmadığı kalem ru-i esas tarafından olunmayıp her bir kimsenin kabul olunması hatta devair sairede olduğu gibi maârif dairesinde dahi Ahmed Efendi namında birisi mevcuttur ve mektebin ihtiyacatında müfredat olup şakirdan kuru tahta ve eski kilim üzerinde bulunmaktadır. Şimdilik maruzat mütalaatımız bundan ibaret olup vukuatımızda bala cedvelde gösterildiği vecih üzere olduğu tasdik olunur.”⁶⁸⁰

Bölgede ibtidâî mekteplerinin ve eğitim materyallerinin eksikliği, eğitimin kalitesini olumsuz etkilemiştir. 25 Eylül 1895 (13 Eylül 1311) tarihli cetvelde, muallim-i evvelin istifası, öğrencilerin Van Askeri Rüşdiyesi'ne geçişi, sıra, harita ve kitap eksikliği, muallimlerin tembelliği nedeniyle okulun istenilen seviyede eğitim veremediği belirtilmiştir.⁶⁸¹

⁶⁸⁰ BOA. MF. İBT. 43/30.

⁶⁸¹ BOA. MF. İBT. 47/92; BOA. MF. İBT. 48/31.

Tablo 4.45 Van Merkez Rüşdiye Mektebi Personel ve Öğrenci Çizelgesi

Yıl	Birinci Muallim	İkinci Muallim	Üçüncü Muallim	Hat/Rika Muallimi	Bevvab	Öğrenci Adedi
1870 ⁶⁸²	Mehmet Şevki Ef.					
1871 ⁶⁸³	Mehmet Şevki Ef.	Yusuf Ef.				80
1872 ⁶⁸⁴	Mehmet Şevki Ef.					78
1873 ⁶⁸⁵	Mehmet Şevki Ef.	H. Yusuf Ef.				78/80
1874 ⁶⁸⁶	Mehmet Şevki Ef.	H. Yusuf Ef.				67/80
1875 ⁶⁸⁷	Mehmet Şevki Ef.	H. Ali Ef.				50/80
1876 ⁶⁸⁸	Mehmet Şevki Ef.					50
1877 ⁶⁸⁹	Mehmet Şevki Ef.					55
1881 ⁶⁹⁰	Mehmet Şevki Ef.					40
1882 ⁶⁹¹	Mehmet Şevki Ef.					40
1883 ⁶⁹²						44
1884 ⁶⁹³						48
1885 ⁶⁹⁴						48
1886 ⁶⁹⁵						53
1887 ⁶⁹⁶						110
1888 ⁶⁹⁷						84
1893 ⁶⁹⁸						76
1896 ⁶⁹⁹						92
1898 ⁷⁰⁰	Bekir Efendi	Mustafa Ef.		İsa Efendi	1	30
1899 ⁷⁰¹	Bekir Efendi	Mehmed Ef.		İsa Efendi	1	27

⁶⁸² BOA. MF. MKT. 44/30; BOA. MF. MKT. 10/124.

⁶⁸³ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288, s. 134.

⁶⁸⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1289, s. 239.

⁶⁸⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1290, s. 212; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1290, s. 128; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 30.

⁶⁸⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 216-217; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1291, s. 128.

⁶⁸⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 156; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1292, s. 132.

⁶⁸⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 160.

⁶⁸⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 536.

⁶⁹⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 293.

⁶⁹¹ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1299, s. 276-277.

⁶⁹² Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1300, s. 212.

⁶⁹³ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1301, s. 397.

⁶⁹⁴ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1302, s. 419.

⁶⁹⁵ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1303, s. 337.

⁶⁹⁶ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1304, s. 323.

⁶⁹⁷ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1305, s. 249-250.

⁶⁹⁸ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 85.

⁶⁹⁹ BOA. Y. EE. 132/7.

⁷⁰⁰ Maârif Salnamesi, H. 1316, s. 1206.

⁷⁰¹ Maârif Salnamesi, H. 1317, s. 1422.

1900 ⁷⁰²	Bekir Efendi	Mehmed Ef.		İsa Efendi	1	21
1901 ⁷⁰³	Bekir Efendi	Mehmed Ef.		İsa Efendi	1	17
1903 ⁷⁰⁴	Bekir Efendi	Mehmed Ef.		İsa Efendi	1	17

Okulun öğrenci sayısının, Van Askeri Rüşdiye Mektebi'nin açılmasından sonra azaldığı söylenebilir. Özellikle 1896 yılından itibaren öğrenci sayısında hızlı bir düşüş yaşanmış olup, bu durumun temel nedenlerinden biri askeri rüşdiyenin açılmasıdır.

Eğitim-öğretimin ilerlemesinde muallim ve öğrencilerin gayretlerinin yanı sıra, derslerde kullanılan araç-gereçler ve ders kitaplarının önemi büyüktür. Modern eğitim kurumu olan rüşdiyelerde, kara tahta, harita ve küre gibi materyaller öğrenciler için yeni ve önemli araçlar olmuştur. Osmanlı Devleti'nde okulların ihtiyaç duyduğu araç-gereçler, risaleler, kitaplar, haritalar ve yardımcı kaynaklar Maârif Nezâreti tarafından posta yoluyla temin edilmiştir. Van Rüşdiye Mektebi için talep edilen kitap ve risaleler, Maârif Kütüphanesi'nde mevcutsa postaya verilerek Van'a gönderilmiştir. Bu materyaller genellikle vapurla Trabzon'a, oradan Erzurum'a ve nihayet Van'a ulaştırılmıştır.⁷⁰⁵ Van Rüşdiye Mektebi için kitap ve risale talepleri ilk olarak 1863 yılında yapılmış, ardından 1872 ve 1876 yıllarında yenilenmiştir.⁷⁰⁶

1888 yılında, Van Bahçeler Rüşdiye Mektebi ve Van Rüşdiye Mektebi'nde kullanılan Kıta'at Hamse haritalarının yıpranmış (fersude) olması nedeniyle coğrafya derslerinin aksamaya uğradığı bildirilmiştir. Ayrıca

⁷⁰² Maârif Salnamesi, H. 1318, s. 1594.

⁷⁰³ Maârif Salnamesi, H. 1319, s. 922.

⁷⁰⁴ Maârif Salnamesi, H. 1321, s. 688.

⁷⁰⁵ BOA. MF. MKT. 5/28.

⁷⁰⁶ BOA. MF. MKT. 39/120; 5/28; BOA. A. MKT. MHM. 258/62.

Adilcevaz ve Edremit Rüşdiye Mekteplerinde harita bulunmaması, öğrencilerin coğrafya derslerinden yoksun kalmasına neden olmuştur. Bu nedenle, adı geçen okullar için dört takım Kıta'at Hamse haritası talep edilmiş; Maârif Nezâreti, 19 Haziran 1888 (7 Haziran 1304) tarihli değerlendirmesinde bu haritaların gönderilmesine karar vermiştir.⁷⁰⁷ Bu tarihlerden önce haritaların eğitimde kullanıldığına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Osmanlı Devleti, haritaları daha çok ordu, denizcilik, kamusal çalışmalar ve mimari alanlarda kullanmış; eğitimde harita kullanımı, devletin hükümdara ve devlete sadakat duygularını güçlendirme çabasıyla örtüşmüştür.⁷⁰⁸ Devlet, harita programıyla toprak bütünlüğünü vurgulayarak halk ile arasında birlik duygusu geliştirmeyi amaçlamış; sahip olduğu toprakları bir bütün olarak haritalarda göstererek bu fikri genç nesillere aktarmayı hedeflemiştir.⁷⁰⁹

4.1.1.3. Bahçeler Rüşdiye Mektebi

Van Bahçeler Rüşdiye Mektebi, Van Sancağı merkezinde Bahçeler kazasında, 1868 yılında irade-i seniye ile kurulmuştur. Okul açıldığında bir muallim atanmış, ancak hizmetli tayin edilmemiştir. Maârif Nezâreti'nden 86 kuruş maaşla bir hizmetli atanması talep edilmiştir.⁷¹⁰ Okulun açılışı hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Okul, faaliyet süresi boyunca muallim-i evvel, muallim-i sani ve hat muallimi ile eğitim-öğretime devam etmiştir. İlk yıllarda muallim-i sani ile idare edilen okulun 1871 yılındaki muallimi, Erzurum Vilayet Salnâmesi'ne göre Hacı Mustafa Efendi'dir.⁷¹¹ 1877 yılına kadar görev yapan

⁷⁰⁷ BOA. MF. MKT. 99/26.

⁷⁰⁸ Fortna, Mekteb-i Hümayun, s. 206-212.

⁷⁰⁹ Fortna, Mekteb-i Hümayun, s. 234.

⁷¹⁰ BOA. A. MKT. MHM. 416/32; BOA. İ. DH. 579/40318.

⁷¹¹ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288/1871, s. 134.

Hacı Mustafa Efendi'nin aynı yıl vefat etmesi üzerine, muallim-i saniliğe Müftizade Mehmed Efendi atanmıştır. Van Maârif Müdürlüğü, Mehmed Efendi'nin memuriyetinin onaylanması için Maârif Nezâreti'ne yazı göndermiş; Nezâret, memuriyeti onaylamış, ancak askerlikle ilişkisinin olup olmadığına dair belgenin gönderilmesini istemiştir. Mehmed Efendi'nin maaş ödemesi konusunda yapılan yazışmalarda, 1877 yılında Van Vilayeti'ne askerlik durumu sorulmuş, ancak cevap alınamadığı için maaş ödemesinin yapılamadığı belirtilmiştir.⁷¹²

1893 yılında Van Vilayeti'nde açılan îdâdî mektebinin muallim kadrosu oluşturulurken, rüşdiye mekteplerinden muallimler îdâdiye atanmıştır. Mehmed Efendi (muallim-i sani) Farisi dersine, Yüzbaşı Tahsin Efendi (hendese muallimi) ise hesap ve coğrafya derslerine görevlendirilmiştir.⁷¹³

1906 yılında okula muallim-i evvel olarak Dârümuallimîn Rüşdiyesi mezunu Bahri Efendi, 500 kuruş maaşla asaleten atanmıştır. Aynı yıl, muallim-i sani Hasan Efendi, Bekir Efendi ile birlikte 200 kuruş maaşla görev yapmıştır.⁷¹⁴ Okulun diğer muallim-i evvelleri tespit edilememiştir.

Hat muallimlerinden, medrese tahsilli İsa Efendi, 13 Nisan 1871 (1 Nisan 1287) tarihinden itibaren Bahçeler Rüşdiye Mektebi'nin hat muallimliğini de üstlenmiştir. Göreve 80 kuruş maaşla başlayan İsa Efendi'nin maaşı, bu ek görevle 120 kuruşa yükseltilmiştir. İsa Efendi, 1906 yılına kadar görev yapmış; bu tarihte maaşı 100 kuruş

⁷¹² BOA. MF. İBT. 12/20; 11/70; 12/21; BOA. MF. MKT. 50/11.

⁷¹³ BOA. MF. MKT. 236/51.

⁷¹⁴ BOA. MF. İBT. 183/38.

olarak kaydedilmiştir. Mali nedenlerle maaşın azaldığı anlaşılmaktadır.⁷¹⁵

Vilayette tutulan cetveller düzenli olarak merkeze gönderilmiştir. Van Maârif Müdürlüğü, 9 Ekim 1894 (27 Eylül 1310) tarihinde Bahçeler Rüşdiye Mektebi'nin devam ve devamsızlık cetvelini Maârif Nezâreti'ne gönderdiğini bildirmiştir, ancak bu cetvel arşiv kayıtlarında bulunamamıştır. Okul hakkında tespit edilen tek cetvel, 13 Kasım 1893 (1 Teşrinisani 1309) tarihli, Kasım, Aralık ve Ocak aylarını kapsayan devam/devamsızlık cetvelidir.⁷¹⁶

Tablo 4.46 Bahçeler Rüşdiye Mektebi 1893 Yılına Ait Devam Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci sayısı
1.	Arabi'den Beyan'ül Hakayık, Farisi'den Gülistan, Coğrafya'dan Asya Kıtası, Tevarih'ten Tarih-i Osmanî, İnşa ve İmlâ, Kavaid-i Osmanî, Hesab ve Hüsn-i Hat	11
2.	Arabi, Farisi'den Gülistan, Hesab'dan Kesir-i Adi, Kavaid-i Osmaniy-i Fezleke, Tarih-i Osmanî, Coğrafya'dan Avrupa Kıtası, Hatt-ı Rika ve İmla	12
3.	Arabi'den Maksud, Farisi'den Kavaid-i Farisi, Hesab, Coğrafya, Enbiya Hüsn-i hatve İmlâ	11
4.	Arabi'den Emsile, Akadi-i Diniye'den Resa'il-i Ahlak, Hatt-ı Sülûs ve Hesab	14

Tablo 4.47 Bahçeler Rüşdiye Mektebi Personel ve Öğrenci Çizelgesi

Yıl	Birinci Muallim	İkinci Muallim	Üçüncü Muallim	Hat/Rika Muallimi	Bevvab	Öğrenci Adedi
1870						
1871 ⁷¹⁷		H. Mustafa Ef.				70
1872 ⁷¹⁸						78
1873 ⁷¹⁹		H. Mustafa Ef.				71/80

⁷¹⁵ BOA. MF. İBT. 183/38; 31/133.

⁷¹⁶ BOA. MF. İBT. 35/8; BOA. MF. İBT. 41/86.

⁷¹⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288, s. 134.

⁷¹⁸ Devlet Salnamesi, H. 1289, s. 239.

⁷¹⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1290, s. 212; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1290, s. 128; Alkan, 2000 s. 31.

1874 ⁷²⁰		H. Mustafa Ef.				71/80
1875 ⁷²¹		H. Mustafa Ef.				50/80
1876 ⁷²²						59
1877 ⁷²³						60
1881 ⁷²⁴	İbrahim Ş. Ef.					50
1882 ⁷²⁵	İbrahim Ş. Ef.					50
1883 ⁷²⁶						50
1884 ⁷²⁷						71
1885 ⁷²⁸						72
1886 ⁷²⁹						85
1887 ⁷³⁰						46
1888 ⁷³¹						83
1893 ⁷³²						46

Maârif Nezâreti, 1872 yılında okula Türkçe mantık risaleleri göndermiştir. 1873 yılında, Avrupa haritasının gönderilmediği bildirilmiş; Maârif Nezâreti, haritanın mevcut olmadığını belirtmiştir.⁷³³ Aynı yıl, Hikmet-i Tabî'den 2, Tarih-i Tabî'den 1 adet kitabın eksik olduğu rapor edilmiş; Nezâret, 50 adet kitabın bir sandık içinde gönderildiğini ve vilayetin eksik kitapları aramasını istemiştir. 1881 yılında, 380 adet kitap ve risale Trabzon üzerinden Van'a gönderilmiş, ancak Bahçeler Rüşdiyesi'ne ulaşmamıştır. Van Rüşdiyesi mualliminin bu materyalleri alarak kendi öğrencilerine dağıttığı anlaşılmış; bu durumun

⁷²⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 216-217; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1291, s. 128.

⁷²¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 156; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1292, s. 132.

⁷²² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 160.

⁷²³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 536.

⁷²⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 293.

⁷²⁵ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1299, s. 276-277.

⁷²⁶ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1300, s. 212; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 45.

⁷²⁷ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1301, s. 397.

⁷²⁸ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1302, s. 419.

⁷²⁹ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1303, s. 337.

⁷³⁰ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1304, s. 323.

⁷³¹ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1305, s. 249-250.

⁷³² Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 85.

⁷³³ BOA. MF. MKT. 9/84; BOA. MF. İBT. 1/99.

uygun olmadığı belirtilerek muallim uyarılmış ve kitapların asıl yerine gönderilmesi istenmiştir.⁷³⁴

4.1.1.4. Adilcevaz Rüşdiye Mektebi

Adilcevaz Rüşdiye Mektebi, Van Sancağı'na bağlı Adilcevaz merkez kazasında, kiralık bir evin okula dönüştürülmesiyle eğitim-öğretime başlamıştır.⁷³⁵ Bir evin kiralananarak okula çevrilmesinde en önemli etken, mali sorunlar olmuştur. Eğitim sisteminin modernleştirilmesi hedeflenmiş, ancak bunun için devlet tarafından yeterli finansman sağlanamamıştır. Boş evler, konaklar ve benzeri yapılar, okul niteliği taşımamalarına rağmen rüşdiye sayısını artırma kaygısıyla sıklıkla okula dönüştürülmüştür. Kiralık binalarla faaliyet gösteren çok sayıda rüşdiyenin özel binaları, II. Abdülhamid döneminde inşa edilmiştir.⁷³⁶ Nitekim 1908 yılında, Adilcevaz Rüşdiyesi için özel bir bina yapılması amacıyla bir keşif çalışması gerçekleştirilmiş; bu çalışma sonucunda binanın 5.000 kuruşa mal olacağı tespit edilmiştir. Van Maârif Müdürlüğü, 2.500 kuruşu yöre halkından yardımlaşma yoluyla temin ederken, kalan 2.500 kuruşu maârif hissesinden karşılanması için Maârif Nezâreti'nden talep etmiştir. Meclis-i Kebir-i Maârif, 21 Temmuz 1908 (8 Temmuz 1324) tarihli değerlendirmesinde, 2.500 kuruşun gönderilmesini kabul etmiş ve bu miktarın inşaat tertibinden ödenmesine karar vermiştir. 5.000 kuruşun temin edilmesiyle inşaat tamamlanmış, rüşdiyeye özel bina yapılmış ve okul bu binaya taşınmıştır. Okulun resmi açılışı gerçekleştirilmiş; 16 Ocak 1909 (3 Kanunisani 1324) tarihinde Maârif Nezâreti, bunun Takvim-i Vekayi'de ilan edilmesini istemiştir. Ancak okul, 1913 yılına kadar rüşdiye

⁷³⁴ BOA. MF. MKT. 69/62; 73/101; BOA. MF. İBT. 2/90.

⁷³⁵ BOA. MF. MKT. 1069/32.

⁷³⁶ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 96.

olarak faaliyet göstermiş; bu tarihte Van Meclis-i Umumi'nin kararıyla kapatılarak ibtidâî mektebina dönüştürülmüştür.⁷³⁷

Okul, faaliyet süresi boyunca muallim-i evvel, muallim-i sani ve hat muallimi ile eğitim-öğretime devam etmiştir. İlk yıllarda muallim-i sani ile idare edilen okulun bilinen ilk muallim-i sanisi Ahmed Efendi'dir. Ahmed Efendi, 18 Şubat 1881 (6 Şubat 1296) tarihinden 6 Kasım 1883 (25 Teşrinievvel 1299) tarihine kadar, 250 kuruş maaşla 2 yıl 8 ay 20 gün muallim-i sanilik yapmıştır. Ahmed Efendi, 1883'te Adilcevaz Rüşdiyesi'nden Van Rüşdiyesi muallim-i saniliğine geçtikten sonra, 22 Eylül 1880 (10 Eylül 1296) ile 18 Şubat 1881 (6 Şubat 1296) tarihleri arasında bakaya kalan maaşlarının ödenmesini talep etmiştir. Bu, Ahmed Efendi'nin belirtilen tarihlerden önce göreve başladığını göstermektedir. Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi, 7 Mart 1886 (23 Şubat 1301) tarihinde bakaya maaşların ödenmesine karar vermiştir. Ahmed Efendi, Van Rüşdiyesi'nde 1 yıl 7 gün çalıştıktan sonra, 15 Kasım 1884 (3 Teşrinisani 1300) tarihinden 24 Kasım 1888 (12 Teşrinisani 1304) tarihine kadar, 250 kuruş maaşla tekrar Adilcevaz Rüşdiyesi muallim-i saniliğinde görev yapmıştır. Daha sonra Gevaş ve Erciş Rüşdiye Mekteplerinde de muallim-i sanilik görevlerinde bulunmuştur. Ancak başka bir arşiv belgesinde, 1880-1884 yılları arasında muallim-i sanilik görevini Abdülhamid Efendi'nin yürüttüğü belirtilmiştir. Abdülhamid Efendi, 2 Haziran 1884 (21 Mayıs 1300) tarihinde Van Maârif Müdürlüğü'ne sunduğu dilekçede, 19 Şubat 1881 (19 Rabiulevvel 1298) tarihli Nizamnâme'ye göre, 18 Şubat 1881'den önce işe başlayanlara uygulanan maaş ödemesinin kendisine uygulanmadığını, 22 Eylül

⁷³⁷ BOA. MF. İBT. 469/99; BOA. MF. MKT. 1069/32.

1880 (10 Eylül 1296) tarihinde göreve başladığı halde maaşının artırılmadığını ifade ederek zam talep etmiştir.⁷³⁸

1890 yılında okulun muallim-i sanisi Hafız Reşid Efendi'dir. Muallimlerin ekonomik zorlukları, Hafız Reşid Efendi'nin durumunda da açıkça görülmektedir. Maaşının yetersizliği nedeniyle ailesiyle birlikte geçim sıkıntısı çeken Hafız Reşid Efendi, muallim-i evvel olarak atanmasını ve maaşının artırılmasını Van Valisi'nden talep etmiştir. Van Valisi, Maârif Nezâreti'ne yazdığı yazıda, okulun muallim-i evvelik ile idare edilmesi gerektiğini, ancak mali kaynak eksikliği nedeniyle bunun gerçekleştirilemediğini belirtmiştir. Muallim-i sanilerle yönetilen okullardan yeterince fayda sağlanamadığını vurgulayarak, Hafız Reşid Efendi'nin muallim-i evvel olarak atanmasını istemiştir. Ancak Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi, 17 Ocak 1891 (5 Kanunisani 1306) tarihli değerlendirmesinde bu talebi reddetmiştir.⁷³⁹

Maârif salnamelerine göre, 1898 yılında okulun muallim-i sanisi Mehmed Efendi'dir. 1899 yılında Mehmed Efendi'nin yerine Hasan Efendi atanmış; 1900, 1901 ve 1903 yıllarında muallim-i sanilik görevine tekrar Mehmed Efendi getirilmiştir. 1906 yılına ait bir arşiv belgesinde, medrese tahsilli muallim vekili Mehmed Efendi'nin 333 kuruş maaşla vekâleten görev yaptığı belirtilmiştir.⁷⁴⁰

1908 yılına kadar Adilcevaz Rüşdiyesi tek bir muallimle idare edilmiştir. Bu tarihten itibaren, muallim-i evvelik ödeneği olan 500 kuruşun 300 kuruşuyla bir muallim-i evvel, kalan 200 kuruşla bir muallim-i sani atanmıştır. Arabî, Farsî ve ulûm-u diniye derslerini vermek üzere

⁷³⁸ BOA. ŞD. 923/48; BOA. MF. İBT. 17/44; 17/69.

⁷³⁹ BOA. MF. MKT. 125/29; 125/9.

⁷⁴⁰ BOA. MF. İBT. 183/38; Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1206; H. 1317-1899, s. 1422; H. 1318/1900, s. 1595; H. 1319/1901, s. 923; H. 1321/1903, s. 689.

muallim vekili (Vastan Mektebi Müstahdemi) Mehmed Efendi seçilmiş ve göreve başlamıştır. Memuriyetinin onaylanması için evrakları Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; Nezâret, görevlendirmeyi uygun bularak memuriyetini tasdik etmiştir. Bu karar, 22 Mayıs 1909 (9 Mayıs 1325) tarihinde Van Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁷⁴¹ 1909 yılında Van Maârif Müdürü'nün raporunda Mehmed Efendi hakkında şu ifadeler yer almıştır:⁷⁴²

“Adilcevaz rüşdiyesi muallim-i sanisi Mehmed Efendi Dersaâdet'te İshak Paşa Medresesi'nde bir müddet tahsil görmüş ve 25 Mayıs 1307 (6 Haziran 1891) tarihinden itibaren muallimlikte müstahdem (çalışan, hizmet eden) olup elyevm maaşı iki yüz kuruş ve memuriyeti 9 Eylül 1324 (22 Eylül 1908) tarihli ve 24 numaralı emirname ile musaddak bulunmuştur. Mumaileyhin rüşdiye programında tezrec Ulum-u Diniye ve Arabiye ve Farisi ve Türkçe de malumat-ı ehli vesaire derslerdeki bida'esi zayıf derecede olduğu ve şiddet za'f (zayıflık) basar (görme, görme yetisi) vekalet sem' (işitme, kulak) marazına (hastalık) müptela bulunduğu cihetle müstahak tekaüddedir (emeklilik)”

Rapordan, Mehmed Efendi'nin rüşdiye programındaki ulûm-u diniye, Arabiye, Farisi ve Türkçe derslerini vermede yetersiz olduğu, ayrıca görme ve işitme sorunları yaşadığı anlaşılmaktadır. Sağlık sorunları nedeniyle Mehmed Efendi, 5 Kasım 1909 (23 Teşrinievvel 1325) tarihinde vefat etmiştir. Yerine Van İdadî Mektebi mezunlarından Mehmed Bahaeddin Efendi atanmış ve 25 Kasım 1909 (12 Teşrinisani 1325) tarihinde göreve başlamıştır. 1912 yılında, muallim-i sanilik kadrosunun münhal olduğu Maârif Nezâreti'ne bildirilmiştir.⁷⁴³

⁷⁴¹ BOA. MF. MKT. 1121/61; BOA. MF. İBT. 212/121.

⁷⁴² BOA. MF. İBT. 240/74.

⁷⁴³ BOA. MF. İBT. 389/40; 322/31.

1891 yılında, Van Vilayeti tarafından Adilcevaz Rüşdiyesi muallim-i saniliğinin muallim-i evvelliğe dönüştürülmesi talep edilmiştir.⁷⁴⁴ Aynı yıl, okulun muallim-i evvelik ile idare edilmesi kararlaştırılmış, ancak mali kaynak eksikliği nedeniyle bu gerçekleşmemiştir. 1899 yılına kadar muallim-i evvel atanmamıştır. Maârif Nezâreti, muallim-i sanilerle idare edilen rüşdiye mekteplerinden hangilerinin yeterince fayda sağlamadığını bildirmesini istemiştir. Van Maârif Müdürlüğü, 1899 yılında gönderdiği yazıda, Albak, Edremid, Adilcevaz ve Çölemerik Rüşdiye mekteplerinin muallim-i evvelik kadrolarının münhal olduğunu, asil muallimlerin atanmadığını, vekil muallimlerin mevcut programı uygulayamadığını ve bu nedenle okulların istenilen seviyeye ulaşamadığını belirtmiştir. Ayrıca, bölgede uygun bilgi ve birikime sahip muallim bulunmadığı ifade edilerek asil muallim atamaları talep edilmiştir. Rüşdiye İdaresi, 8 Şubat 1900 (27 Kanunisani 1315) tarihinde, dârülmuaallimîn mezunlarından uygun muallimlerin atanmasını uygun bulmuş ve karar için Meclis-i Kebir-i Maârif'e havale etmiştir. Meclis, bu rüşdiyeler için ilan çıkarılmasına karar vermiştir.⁷⁴⁵ Ancak 1908 yılına kadar okul muallim-i evvel ile idare edilememiştir.

1908 yılına kadar Adilcevaz Rüşdiyesi tek bir muallimle yönetilmiştir. Bu tarihten sonra, muallim-i evvelik ödeneği olan 500 kuruşun 250 kuruşuyla ulûm-u Bargivi ve fûnun dersleri için muallim-i evvel olarak Van İdadî Mektebi rüşdiye programında imtihan edilen Mehmed Şükrü Efendi seçilmiştir.⁷⁴⁶ Memuriyetinin onaylanması için evrakları Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; Maârif Muhasebe Şubesi,

⁷⁴⁴ BOA. MF. İBT. 26/113.

⁷⁴⁵ BOA. MF. MKT. 495/41; 125/29; BOA. MF. İBT. 26/113.

⁷⁴⁶ Mehmed Şükrü Efendi, Gevaş Rüşdiye Mektebinde 8 sene kadar muallim-i evvel vekâletinde bulunmuştur. Bkz. BOA. MF. İBT. 212/121.

300 kuruş maaşla memuriyetinin onaylanmasını uygun bulmuş ve Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi'ne havale etmiştir. İdare, bu kararı kabul ederek memuriyetini tasdik etmiş; karar 22 Mayıs 1909 (9 Mayıs 1325) tarihinde Van Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁷⁴⁷

1909 yılında Van Maârif Müdürü'nün raporunda Mehmed Şükrü Efendi hakkında şu ifadeler yer almıştır:⁷⁴⁸

“Adilcevaz Rüşdiyesi muallim-i evveli Mehmed Şükrü Efendi rüşdiye askeriyeden mezun ve 1 Eylül 1313 (13 Eylül 1897) tarihinden itibaren ibtidâî ve rüşdi mekteblerinde vekâlet ve asalet tarikiyle müstehdim bulunarak memuriyeti icrası olan Adilcevaz rüşdiyesi muallim-i evvelliğine şehri 300 kuruş maaşla 25 Nisan 1324 (8 Mayıs 1908) tarihinde mübaşeret eylemiş ve memuriyeti 9 Eylül 1324 (22 Eylül 1908) tarihli ve 24 numaralı emirname-i nezaretpenahi ile musaddak bulunmuştur. Tedrisat vazifesine müdavemet ve ihtimam ve okulun zabt u rabt ve intizamına sarf-ı mesai ve ikdam cihetiyle gayreti a'la derecede ise de rüşdiye programında tezrec ulum ve fenin mütennevide (çeşitli) bida'e-i okulasi (vasıta) dır rüşdiyelerde muallim-i sanilik ibtidâîlerde muallim-i evvellik edebilir.”

Bu rapordan, Mehmed Şükrü Efendi'nin görevine bağlılık ve disiplin konusunda üstün gayret gösterdiği, ancak rüşdiye programındaki çeşitli ilim ve fen derslerini vermede yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

1898, 1899, 1900 ve 1901 yıllarına ait maârif salnamelerinde, okulun hüsn-i hat muallimliği kadrosu münhal olarak kaydedilmiştir.⁷⁴⁹ 1902 yılında, münhal olan hat muallimliğine 14 Mayıs 1902 tarihinden itibaren Reşid Efendi atanmıştır.⁷⁵⁰ Reşid Efendi'ye ait evraklar

⁷⁴⁷ BOA. MF. MKT. 1121/61.

⁷⁴⁸ BOA. MF. İBT. 240/74.

⁷⁴⁹ Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1206; H. 1319/1901, s. 923; H. 1318/1900, s. 1595; H. 1317-1899, s. 1422.

⁷⁵⁰ İbtidâî muallimi Reşid Efendi şehri 100 kuruş maaşla 13 Şubat 1899 tarihinden 14 Ağustos 1901 tarihine kadar toplamda iki buçuk sene Bargiri İbtidâî Mektebi muallimliğinde, 90 kuruş maaşla 14

onaylanmak üzere Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş, ancak eksiklikler nedeniyle iade edilmiştir. Rüşdiye İdaresi'nin 22 Haziran 1902 (22 Haziran 1318) tarihli değerlendirmesinde, maârif kayıtlarında 1900 yılından beri Halil Ağa'nın hat muallimliği görevinde bulunduğu belirtilmiş ve bu durumun Van Maârif Müdürlüğü tarafından çözülmesi istenmiştir. Talep, 28 Temmuz 1902 (15 Temmuz 1318) tarihinde Van Maârif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁷⁵¹ Arşiv belgesinden, muallim eksikliği nedeniyle hüsn-i hat muallimliği görevinin okul hizmetlisi Halil Ağa'ya verildiği anlaşılmaktadır. Okul sayısının modernleşme adına artırıldığı görülsede, bu okullarda modern eğitimi verebilecek nitelikli muallim bulmak oldukça zor olmuştur.

Vilayette tutulan cetveller düzenli olarak merkeze gönderilmiştir. Adilcevaz Rüşdiye Mektebi'nin ilk devam/devamsızlık cetveli 1894 yılına, son cetvel ise 1909-1910 yılına aittir.

22 Mart 1894 (10 Mart 1310) tarihli, 1894 yılının Aralık, Ocak ve Şubat aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli şu şekildedir:⁷⁵²

Tablo 4.48 Adilcevaz Kazası Rüşdiyesi 1894 Yılına Ait Devam Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci sayısı
İbtidâî Sınıfı	Elif-ba'yı Osmani, Talim-i Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i Hal	16
1.	Arabi, Emsile, Bina, Farisi, Akaid-i Diniye, Dürr-i Yekta, Hatt-ı Sülûs	13
2.	Arabi, Maksut, Farisi'den Kavaid-i Farisi, Hesab, Coğrafya, Hatt-ı Rika, İmlâ	6
3.	Arabi, Farisi'den Gülistan, Hesab, İmlâ, Hatt-ı Rika, Coğrafya'dan Avrupa Kıtası, Tarih	6

Ağustos 1901 tarihinden 13 Ekim 1901 tarihine kadar iki ay Şabaniye İbtidâî Mektebi muallimliğinde, 90 kuruş maaşla 14 Ekim 1901 tarihinden 13 Ocak 1902 tarihine kadar Burhan-ı Terraki İbtidâî Mektebi muallimliğinde görev yapmıştır. Bkz. BOA. MF. MKT. 647/53

⁷⁵¹ BOA. MF. MKT. 647/53.

⁷⁵² BOA. MF. İBT. 36/37.

Adilcevaz Rüşdiye Mektebi bünyesinde, bir odada yeni usulde eğitim veren bir ibtidâî sınıfı bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵³ Adilcevaz'da ibtidâî mektebi bulunmadığından, sıbyan mektebi mezunlarının rüşdiye öncesinde bu sınıfta eğitim alarak rüşdiye seviyesine hazırlanmaları sağlanmıştır.

19 Şubat 1911 (6 Şubat 1326) tarihli, 1909-1910 yıllarına ait imtihan umumi cetveli şu şekildedir:⁷⁵⁴

Tablo 4.49 Adilcevaz Kazası Rüşdiyesi 1909-1910 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Kur'an-ı Kerim, Ulum-u Diniye, Arabî, Hesab, Coğrafya, İlm-i Tarih, İlm-i Eşya, Türkçe ve Hüsn-i Hat	12	7	7	5
2.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulum-u Diniye, Arabi, Farisi, Hesab, Hendese, Coğrafya, İlm-i Tarih, Malumat-ı Fenniye, Malumat-ı Medeniye, Fransızca, Resim, Türkçe ve Hüsn-i Hat	9	8	8	1
3.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulum-u Diniye, Arabi, Farisi, Hesab, Hendese, Coğrafya, İlm-i Tarih, Malumat-ı Fenniye, Malumat-ı Medeniye, Fransızca, Resim, Türkçe ve Hüsn-i Hat	5	5	5	

1909-1910 yılında okul bünyesindeki ibtidâî sınıfının kaldırıldığı anlaşılmaktadır. 1894 yılında rüşdiye sınıflarında 21 ders verilirken, 1909-1910 yılında bu sayı 37'ye yükselmiştir. Derslerin içeriği aynı kalmakla birlikte,

⁷⁵³ BOA. MF. İBT. 36/37.

⁷⁵⁴ BOA. MF. İBT. 303/34.

din ve ilm-i hal derslerinin azaltılarak pozitivist derslere ağırlık verildiği görülmektedir.

23 Mart 1895 (11 Mart 1311) tarihli, 1894 yılının Ekim, Kasım ve Aralık aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli şu şekildedir.⁷⁵⁵

Tablo 4.50 Adilcevaz Kazası Rüşdiyesi 1894 Yılına Ait Devam Cetveli

Sınıf	Teşrinievvel	Teşrinisani	Kanunievvel
1.	12	12	12
2.	14	14	14
3.	9	9	9
4.	4	4	4
Top.	39	39	39

Okulun genel durumu şu şekilde belirtilmiştir: Okul perişan bir halde olup, bazı öğrencilerin devamsızlık yaptığı, bu durumun mahallî hükümete defalarca bildirilmesine rağmen yeterli önlemler alınamadığı ve ahali tarafından da gerekli önemin verilmediği ifade edilmiştir.⁷⁵⁶ 6 Ocak 1896 (25 Kanunievvel 1311) tarihli, 1896 yılının Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarına ait devam ve devamsızlık cetvelinde, öğrenci sayısının 39'dan 24'e düştüğü bildirilmiştir. Bu düşüşün nedeni, rüşdiye binasının eski ve harap olması, bu nedenle öğrencilerin okulu terk etmesi ve geri getirilebilmesi için binanın yeniden inşa edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁷⁵⁷ Okulun bu eksiklikleri uzun süre giderilememiş; 1908 yılında yeni bir bina için girişimlerde bulunulmuş ve 1909 yılında okul yeni binasına taşınmıştır. 4 Ağustos 1908 (22 Temmuz 1323) tarihli, 1908 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait

⁷⁵⁵ BOA. MF. İBT. 162/1.

⁷⁵⁶ BOA. MF. İBT. 162/1.

⁷⁵⁷ BOA. MF. İBT. 49/6.

devam ve devamsızlık cetvelinde, öğrenci sayısının arttığı görülmektedir.⁷⁵⁸

Tablo 4.51 Adilcevaz Kazası Rüşdiyesi 1908 Yılına Ait Devam Cetveli

Sınıf	Mart	Nisan	Mayıs
1.	13	16	16
2.	14	11	11
3.	21	21	21
Top.	48	48	48

Tablo 4.52 Adilcevaz Rüşdiye Mektebi Personel ve Öğrenci Çizelgesi

Yıl	Birinci Muallim	İkinci Muallim	Üçüncü Muallim	Hat/Rika Muallimi	Bevvab	Öğrenci Adedi
1882 ⁷⁵⁹		Ahmed Ef.				22
1883 ⁷⁶⁰						22
1884 ⁷⁶¹						41
1885 ⁷⁶²						42
1886 ⁷⁶³						45
1887 ⁷⁶⁴						25
1888 ⁷⁶⁵						23
1893 ⁷⁶⁶						39
1896 ⁷⁶⁷						23
1898 ⁷⁶⁸	Mehmet Ef.			Münhal	1	22
1899 ⁷⁶⁹	Hasan Ef.			Münhal	1	21
1900 ⁷⁷⁰	Mehmet Ef.			.	1	21
1901 ⁷⁷¹	Mehmed Ef.			.	1	17
1903 ⁷⁷²	Mehmed Ef.			Halil Efendi	1	17

⁷⁵⁸ BOA. MF. İBT. 212/114.

⁷⁵⁹ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1299, s. 276-277.

⁷⁶⁰ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1300, s. 212; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 45.

⁷⁶¹ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1301, s. 397.

⁷⁶² Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1302, s. 419.

⁷⁶³ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1303, s. 337.

⁷⁶⁴ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1304, s. 323.

⁷⁶⁵ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1305, s. 249-250.

⁷⁶⁶ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 85.

⁷⁶⁷ BOA. Y.EE. 132/7.

⁷⁶⁸ Maârif Salnamesi, H. 1316, s. 1206.

⁷⁶⁹ Maârif Salnamesi, H. 1317, s. 1423.

⁷⁷⁰ Maârif Salnamesi, H. 1318, s. 1595.

⁷⁷¹ Maârif Salnamesi, H. 1319, s. 923.

⁷⁷² Maârif Salnamesi, H. 1321, s. 689.

1888 yılında Adilcevaz ve Edremit Rüşdiye mekteplerinde harita bulunmadığından öğrencilerin coğrafya dersinden eksik kaldığı gerekçesiyle isimleri zikredilen okullar için Kıta'at Hamse Haritalarından 4 âdet takımın gönderilmesi istenmiştir.⁷⁷³ Okullardaki materyal eksiklikleri derslerin istenilen seviyede verilmesini zorlaştırmaktadır.

4.1.1.5. Edremid ve Zıvıstan Rüşdiye Mektebi

Edremid ve Zıvıstan Rüşdiye Mektebi, 1874 yılında Van Sancağı'na bağlı Edremid ve Zıvıstan (Zivistan) köylerinde inşa edilmiştir. Meclis-i Kebir-i Maârif, okulun yıllık 1.000 kuruşluk masrafının Erzurum Vilayeti'nden karşılanmasına karar vermiştir. Bu karar, 11 Ocak 1875 (30 Kanunievvel 1290) tarihinde Maârif Nezâreti Mektubi Kalemî tarafından Erzurum Vilayeti'ne bildirilmiştir. 1906 yılında, Van Rüşdiye Mektebi ve Edremid Rüşdiye Mektebi'nin kaldırılarak Van merkeze bir îdâdî, Edremid merkeze bir ibtidâî mektebi inşa edilmesi talep edilmiş; ancak arşiv kaynaklarından bu talebin yerine getirilmediği anlaşılmaktadır.⁷⁷⁴

1911 yılında, rüşdiye binasının harap olduğu ve tamire ihtiyaç duyduğu tespit edilmiştir. Ancak tamirat yerine, Edremid Rüşdiye Mektebi ile Edremid İbtidâî Mektebi'nin aynı binada eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürebilmesi için ahali yardımlarıyla ortak bir bina inşa edilmiştir. Yeni bina, 5 Ekim 1911 (22 Eylül 1327) tarihinde resmi olarak açılmıştır.⁷⁷⁵

Okul, faaliyet süresi boyunca muallim-i evvel, muallim-i sani ve hat muallimi ile eğitim-öğretime devam etmiştir.

⁷⁷³ BOA. MF. MKT. 99/26.

⁷⁷⁴ BOA. MF. İBT. 4/67; BOA. MF. MKT. 22/157; 24/3; 933/17.

⁷⁷⁵ BOA. MF. İBT. 351/7.

İlk yıllarda muallim-i sani ile idare edilen okula, 310 kuruş maaşla Hacı Şerif Efendi atanmıştır. 1878 yılında, Van Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mehmed Şevki Efendi'nin sorumluluğuna Edremid Rüşdiye Mektebi de eklenmiştir.⁷⁷⁶

Hacı Şerif Efendi'nin görevden ayrılma tarihi bilinmemekle birlikte, yerine Hacı Halil Efendi atanmıştır. Hacı Halil Efendi,⁷⁷⁷ 19 Aralık 1881 (7 Kanunievvel 1297) tarihinde muallimlikten istifa etmiş; yerine tekrar sınava gerek görülmeden Hacı Şerif Efendi tayin edilmiştir. Ayrıca, Mekâtib-i İbtidâîye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin tamamlanması, memuriyetinin gazetelerde ilan edilmesi ve usul gereği mahallinde yemin ettirilmesi hususunun bildirilmesi kararlaştırılmıştır. 1883 yılında, Gevar Naibi Mustafa Efendi, 248 kuruş maaşla muallim-i sani olarak atanmış; 10 Mart 1885 (26 Şubat 1300) tarihine kadar görev yaptıktan sonra istifa etmiştir.⁷⁷⁸

1897 yılına kadar muallim-i sani ile idare edilen okul, aynı yıl muallim-i evvel ile yönetilen okullar arasına alınmıştır. Dârülmuallimîn mezunu bir muallim atanana kadar, muallim-i sani Mehmed Emin Efendi vekâleten bu görevi yürütmüştür. 1899, 1900 ve 1901 yıllarına ait maârif salnamelerine göre, okulun muallimi Mehmed Emin Efendi'dir.⁷⁷⁹

1898 yılında, Edremid Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliği münhal olarak kaydedilmiştir. Bunun üzerine, Van Rüşdiye Mektebi muallim-i salis ve saniliğinde

⁷⁷⁶ BOA. MF. İBT. 4/67; BOA. MF. MKT. 22/157; 61/39; 57/33.

⁷⁷⁷ Van Valisi tarafından Maârif Nezareti'ne gönderilen 18 Mart 1892 (6 Mart 1308) tarihli yazı ile münhal bulunan Vastan Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine Edremid Rüşdiye Mektebi eski muallimi Vanlı Hacı Şerif Efendi'nin tayin edildiği belirtilmiştir. Bkz. BOA. MF. İBT. 37/39

⁷⁷⁸ BOA. MF. MKT. 72/138; 162/60.

⁷⁷⁹ BOA. MF. İBT. 160/93; Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1595; H. 1319/1901, s. 923; H. 1317-1899, s. 1422.

bulunan Mustafa Mazhar Efendi, muallim-i evvelik için imtihana girmiş ve seçilmiştir. Memuriyetinin onaylanması için evrakları Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; ancak rüşdiye muallim-i evvelliği Dârümuallimîn Rüşdiyesi mezunlarına mahsus olduğundan memuriyeti onaylanmamıştır.⁷⁸⁰

1902 yılında, dârümuallimîn mezunu bir muallim-i evvel atanmıştır. 24 Şubat 1902 (11 Şubat 1317) tarihinde, Edremid ve Zıvıstan Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine mahsus 600 kuruş maaşla, 1902 yılında Dârümuallimîn-i Rüşdiye Şubesi'nden diplomalı Abdülhalim Efendi, Meclis-i Kebir-i Maârif tarafından atanmıştır. Ayrıca, Mekâtib-i İbtidâîye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin tamamlanması, memuriyetinin gazetelerde ilan edilmesi ve usul gereği mahallinde yemin ettirilmesi hususunun bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar, 15 Nisan 1902 (2 Nisan 1318) tarihinde Van Vilayeti'ne bildirilmiştir. 1905 yılında, Abdülhalim Efendi, Maârif Nezâreti'ne bir dilekçe sunmuş; üç yıldır görev yaptığını, vazifesini layıkıyla yerine getirdiğini, ancak bölge iklimine alışamadığını ve her yıl bir-iki ay hastalandığını belirterek, Sivas Vilayeti'nde yeniden inşa edilecek Bünyanhamid kasabası rüşdiyesi muallim-i evvelliğine atanmayı talep etmiştir. Ancak bu talep Maârif Nezâreti tarafından kabul edilmemiştir. Abdülhalim Efendi'nin 1906 yılında görevine devam ettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.⁷⁸¹

1911 yılında okul binası yenilendikten sonra, muallim-i evvelliğe îdâdî mezunlarından Bayram Efendi seçilmiş ve göreve başlamıştır. Van Maârif Müdürlüğü, Bayram

⁷⁸⁰ BOA. MF. MKT. 347/3.

⁷⁸¹ BOA. MF. MKT. 621/12; BOA. MF. İBT. 162/40; 183/38; Maârif Salnamesi, H. 1321/1903, s. 689.

Efendi'nin memuriyetinin onaylanması için evrakları Maârif Nezâreti'ne göndermiştir. Nezâret, Bayram Efendi'nin diplomasında Arabî ve ulûm-u dîniye derslerinden aldığı notların yüksek olması durumunda muallim-i evvelliğe atanmasının uygun olacağını bildirmiştir.⁷⁸²

Okulun hat muallimlerine bakıldığında, 1879 yılında Van evrak kalemi mümeyyizlerinden Hamdi Efendi, 100 kuruş maaşla göreve atanmıştır. 1889 yılında hat muallimi bulunmadığından, hat dersleri muallim-i sani tarafından verilmiş; bu durum, rika muallimliğinin kaldırılmasına ve maaşının Van Rüşdiye Mektebi'ne aktarılmasına yol açmıştır.⁷⁸³

1898 yılı maârif salnâmesine göre, okulun hüsn-i hat muallimliği münhal olarak kaydedilmiştir. Aynı yıl, Van Merkez İbtidâî Mektebi muallimi Nuri Efendi, Edremid'deki Şevket-i Hamidi İbtidâî Mektebi muallimliği ile Edremid Rüşdiye Mektebi hüsn-i hat muallimliğine atanma talebinde bulunmuştur. Bu talep, 16 Kasım 1898 (4 Teşrinisani 1314) tarihli yazı ile Van Vilayeti Maârif Müdürlüğü tarafından Maârif Nezâreti'ne bildirilmiş; Nuri Efendi'nin imtihana girerek muallim olarak atandığı açıklanmıştır. 1899 yılı maârif salnâmesi, Nuri Efendi'nin hüsn-i hat muallimliğine başladığını teyit etmiştir. 1900, 1901 ve 1903 yıllarına ait maârif salnamelerine göre de Nuri Efendi bu görevi sürdürmüştür. 1906 yılına ait arşiv belgesinde, rüşdiye tahsilli Nuri Efendi'nin 85 kuruş maaşla görevine devam ettiği belirtilmiştir.⁷⁸⁴

⁷⁸² BOA. MF. İBT. 351/7.

⁷⁸³ BOA. MF. MKT. 60/88; 112/107.

⁷⁸⁴ BOA. MF. İBT. 183/38; BOA. MF. MKT. 440/12; Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1206; H. 1317-1899, s. 1422; H. 1318/1900, s. 1595; H. 1319/1901, s. 923; H. 1321/1903, s. 689.

1895 yılında, Edremid ve Zıvıstan köylerinin rüşdiye ve ibtidâî mekteplerinin genel imtihan cetvelleri ile Adilcevaz Rüşdiye Mektebi'nin muallim, öğrenci ve ibtidâî mektebi mevcutlarını gösteren cetvellerin Maârif İdaresi'ne gönderildiği bildirilmiştir.⁷⁸⁵

23 Temmuz 1894 tarihli, 1893-1894 yıllarına ait imtihan cetveli şu şekildedir:⁷⁸⁶

Tablo 4.53 Edremid ve Zıvıstan Rüşdiye Mektebi 1893-1894 Yıllarına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren
İbtidâî Snf.	Kur'an-ı Kerim	13	13
İhtiyat Snf.	Ulûm-u Dîniye, Tecvid ve Talim-i Farisi	5	5
1.	Ulûm-u Dîniye, İlm-i Hal, Tecvid, Arabi, Farisi ve Hesab	6	5
2.	Ulûm-u Dîniye, Tecvid, Arabi, Farisi, Coğrafya, İmlâ, Rika ve Hesab	4	4
3.	Ulûm-u Dîniye, Tecvid, Arabi, Farisi, Sarf-ı Osmani, Coğrafya, İmlâ, Hüsn-i Hat, Rika ve Hesab	3	3

10 Aralık 1895 (29 Kanunisani 1310) tarihli, 1895 yılının Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarına ait hûlâsa cetvelinde, okulun Ağustos ve Eylül aylarında 17, Ekim ayında 21 öğrencisi olduğu belirtilmiştir. Okulun genel durumu, seneden seneye gelişeceği ve terakki edeceği şeklinde ifade edilmiştir. Aynı yıla ait başka bir hûlâsa cetvelinde, Ağustos ve Eylül aylarında 25, Ekim ayında 27 öğrenci bulunduğu kaydedilmiştir. Son cetvelde okulun durumu hakkında şu bilgiler verilmiştir:

“Nefs-ı Van’a mülhak Edremid Zıvıstan karyesinde bulunan mekteb-i rüşdiyenin terakkisi

⁷⁸⁵ BOA. MF. İBT. 41/110.

⁷⁸⁶ BOA. MF. İBT. 38/57.

talebinin adedinden de anlaşılacağı vecihle pek de matluba muvaffak değildir. Bu da mekteb-i mezkûrun vekâleten idare edilmesinden neşeit etmektedir. Evvelce arz olunduğu vecihle muktedir bir muallimin tayini ve iğramı iktiza eder ise mektebin durumu daha iyiye gidecektir.”⁷⁸⁷

Tablo 4.54 Edremit Rüşdiye Mektebi Personel ve Öğrenci Çizelgesi

Yıl	Birinci Muallim	İkinci Muallim	Üçüncü Muallim	Hat/Rika Muallim	Bevvab	Öğrenci Adedi
1881 ⁷⁸⁸		Abdurrahman Ef				17
1882 ⁷⁸⁹	Abdurrahman Ef					20
1883 ⁷⁹⁰						20
1884 ⁷⁹¹						12
1885 ⁷⁹²						16
1886 ⁷⁹³						18
1887 ⁷⁹⁴						25
1888 ⁷⁹⁵						22
1893 ⁷⁹⁶						25
1896 ⁷⁹⁷						16
1898 ⁷⁹⁸	Mehmet E. Ef.			Münhal	1	16
1899 ⁷⁹⁹	Mehmet E. Ef.			Nuri Efendi	1	25
1900 ⁸⁰⁰	Emin Ef. (vekil)			Nuri Ef.	1	15
1901 ⁸⁰¹	Emin Ef. (vekil)			Nuri Ef.	1	17
1903 ⁸⁰²	Abdülhalim Ef.			Nuri Ef.	1	17

⁷⁸⁷ BOA. MF. İBT. 43/30.

⁷⁸⁸ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1298, s. 293.

⁷⁸⁹ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1299, s. 276-277.

⁷⁹⁰ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1300, s. 212; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 45.

⁷⁹¹ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1301, s. 397.

⁷⁹² Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1302, s. 419.

⁷⁹³ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1303, s. 337.

⁷⁹⁴ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1304, s. 323.

⁷⁹⁵ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1305, s. 249-250.

⁷⁹⁶ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 85.

⁷⁹⁷ BOA. Y.EE. 132/7.

⁷⁹⁸ Maârif Salnamesi, H. 1316, s. 1206.

⁷⁹⁹ Maârif Salnamesi, H. 1317, s. 1422.

⁸⁰⁰ Maârif Salnamesi, H. 1318, s. 1595.

⁸⁰¹ Maârif Salnamesi, H. 1319, s. 923.

⁸⁰² Maârif Salnamesi, H. 1321, s. 689.

1876 yılında okul için Maârif Kütüphanesi'nde mevcut olan 65 âdet kitap ve risalenin gönderildiği belirtilmiştir.⁸⁰³ 1888 yılında okulda harita bulunmadığından öğrencilerin coğrafya dersinden eksik kaldığı gerekçesiyle okul için Kıta'at Hamse Haritası gönderilmesi istenmiştir. Maârif Nezâreti, 19 Haziran 1888 (7 Haziran 1304) tarihli istenilen haritanın gönderilmesine karar vermiştir.⁸⁰⁴

4.1.1.6. Erciş Rüşdiye Mektebi

Erciş Rüşdiye Mektebi, 1887 yılında Erciş merkezde Akanis kasabasında, yöre ileri gelenleri ve memurların katkılarıyla kurulmuştur.⁸⁰⁵ Okul, açıldığında muallim-i sani ile idare edilen okullar arasında yer almış; Vilayet İdare Meclisi, muallim-i sani için 300 kuruş, hüsn-i hat muallimi için 100 kuruş ve hademe için 80 kuruş maaş belirlemiştir. Okulun yıllık masrafı 5.760 kuruş olarak hesaplanmış; diğer masraflar için ise yıllık 400 kuruşun Maârif Nezâreti tahsilâtından karşılanmasına karar verilmiştir.⁸⁰⁶ 1896 yılında okulda 2 muallim, 1 hizmetli ve 22 öğrenci bulunduğu; aylık masrafın 780 kuruş, yıllık masrafın ise 8.160 kuruş olduğu belirtilmiştir. Bu masraflar, yardım hisselerinden karşılanmıştır. 1903 yılı Maârif Salnâmesi'ne göre yıllık masraf 8.200 kuruş olarak kaydedilmiştir.⁸⁰⁷

Okul, faaliyet süresi boyunca muallim-i evvel, muallim-i sani ve hat muallimi ile eğitim-öğretime devam etmiştir. İlk yıllarda muallim-i sani ile idare edilen okulun bilinen ilk muallim-i sanisi Ahmed Efendi'dir. Ahmed Efendi, 2 Ekim 1890 (20 Eylül 1306) tarihinden Ekim 1891 (Eylül 1307) tarihine kadar, 300 kuruş maaşla 1 yıl 11 gün görev

⁸⁰³ BOA. MF. MKT. 39/120.

⁸⁰⁴ BOA. MF. MKT. 99/26.

⁸⁰⁵ BOA. İ.DH. 1032/81314; Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1305, s. 249-250.

⁸⁰⁶ BOA. İ.DH. 1032/81314; BOA. MF. MKT. 112/107.

⁸⁰⁷ BOA. Y.EE. 132/7, Maârif Salnamesi, H. 1321/1903, s. 691.

yapmıştır. 1893 yılına kadar muallim-i sanilik görevini sürdüren Ahmed Efendi'nin istifası üzerine yerine Abdurrahman Efendi atanmıştır. Ancak Maârif Nezâreti, Abdurrahman Efendi'yi yeterli görmeyerek memuriyetini onaylamamıştır. Nezâret, muallim-i evvelik maaşını 200 kuruştan 500 kuruşa çıkararak uygun birinin muallim-i evvelliğe atanmasını istemiştir. Muhtemelen bölgede görev yapacak başka muallim bulunamaması nedeniyle Abdurrahman Efendi'nin atanması tekrar talep edilmiştir. 1894 yılına ait arşiv belgesinde, Abdurrahman Efendi'nin Erciş Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine atandığı ve tercüme-i hal evrakının gönderilmesi istendiği belirtilmiştir. Meclis-i Kebir-i Maârif'in kararıyla memuriyeti onaylanmış; Mekâtib-i İbtidâiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin tamamlanması, memuriyetinin gazetelerde ilan edilmesi ve usul gereği mahallinde yemin ettirilmesi hususunun bildirilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁰⁸

1893 yılına kadar okul, 150 kuruş maaşla vekâleten idare edildiğinden istenilen seviyede eğitim verememiştir. Bunun üzerine Van Valisi, okulun ıslah edilmesi gerektiğini ve 500 kuruş maaşla Dersaadet Dârülmuaallimîn'den mezun bir muallimin hızla atanmasını Maârif Nezâreti'nden talep etmiştir. 1894 yılında Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi, daha önce muallim-i sani ile idare edilen Erciş Rüşdiyesi'nden yeterince fayda sağlanamadığını bildirerek, muallim-i evvel atamasını uygun bulmuş ve evrakları değerlendirme için Meclis-i Maârif'e göndermiştir. Ancak Meclis-i Kebir-i Maârif, okulun öğrenci mevcudunun 23 kişi olması nedeniyle muallim-i evvel atamasını uygun görmemiştir.⁸⁰⁹

⁸⁰⁸ BOA. ŞD. 923/48; BOA. MF. MKT. 196/22; 143/84; 159/148.

⁸⁰⁹ BOA. MF. MKT. 196/22.

Buna rağmen, 1895 yılında muallim-i evvelliğe, Dârümuallimîn Rüşdiyesi mezunu Ahmed Hamdi Efendi, 500 kuruş maaşla atanmıştır. 1 Ocak 1896 (20 Kanunievvel 1311) tarihinde Ahmed Hamdi Efendi'nin evrakları onaylanmak üzere Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; Meclis-i Kebir-i Maârif'in 21 Ocak 1896 (9 Kanunisanı 1311) tarihli kararıyla memuriyeti onaylanmıştır. Mekâtib-i İbtidâîye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin tamamlanması, memuriyetinin gazetelerde ilan edilmesi ve usul gereği mahallinde yemin ettirilmesi hususunun bildirilmesi kararlaştırılmıştır. 1898 yılında okul açılışı öncesinde Ahmed Hamdi Efendi'nin görev başında olmadığı bildirilmiş; Maârif Nezâreti, bu durumda müstafî sayılacağı ihtarında bulunmuştur.⁸¹⁰ Ancak 1899, 1900-1903 yıllarına ait maârif salnâmeleri ve 1906 yılına ait arşiv belgesine göre Ahmed Hamdi Efendi'nin görevine devam ettiği anlaşılmaktadır.⁸¹¹

1909 yılında Van Maârif Müdürlüğü'nün raporunda Ahmed Hamdi Efendi şu şekilde değerlendirilmiştir:⁸¹²

“Erciş Rüşdiyesi muallim-i evveli Hamdi Efendi Dersaâdet'teki Dârümuallimîn Rüşdiyesinden mezun olup 500 kuruş maaşıyla ve 8 Mayıs 1311 (20 Mayıs 1895) tarihli ve 26 numaralı emirname-i nezaretpenahileri tayin olunmuş ve 13 Eylül 1311 (25 Eylül 1895) tarihinden beri müstahdem bulunmuştur. Mektebin tedris ve umuru idare ve inzibatiyesine devam itinası (a'la) (en yüksek) ve rüşdiye programına göre hal-i hazıradaki bida'e-i ilmiye ve mektebatı fenniyesi (karib a'la) (en yükseğe yakın) derecededir. Mektebi mezkûre de muallim-i sani yoktur.”

Bu rapordan, yetkin bir muallim-i evvel atanmasıyla okulun ilerleme kaydettiği ve öğrenci sayısının artmaya

⁸¹⁰ BOA. MF. İBT. 49/57; 183/38; BOA. MF. MKT. 312/42; 408/22.

⁸¹¹ Maârif Salnamesi, H. 1317-1899, s. 1423; H. 1318/1900, s. 1594; H. 1319/1901, s. 922; H. 1321/1903, s. 688; BOA. MF. İBT. 183/38.

⁸¹² BOA. MF. İBT. 240/74.

başladığı anlaşılmaktadır. 1908 yılında öğrenci sayısındaki artış nedeniyle muallim-i evvelin yanı sıra bir muallim-i saniye ihtiyaç duyulmuştur. Van Valisi, Maârif Nezâreti'ne gönderdiği yazıda durumu şu şekilde ifade etmiştir:⁸¹³

“Saye-i maârifvaye-i hazret-i padişahîde Erciş kazası mekteb-i rüşdiyesi talebesi günden güne tezayüt (artma) etmekte ve elyevm ma' sınıf ihtiyatıyesiyle yetmiş talebeye baliğ olunmasından bir muallim-i evvel ile idaresi gayrı kabil olduğundan bir muallim-i saninin tayini mahallinden istirham olunmaktadır fi'l hakika mekteb-i mutebere bu kadar talebe mevcut olup ileride daha ziyade terakki edebilmesi için şimdilik tesrif olunan Gevaş ve Çölemerik rüşdiyeleri hüsn-i hat ödeneği şehrisi olan yüz yetmiş kuruştan yüz elli kuruşunun tahsisıyla Erciş Mektebi Rüşityesine bir muallim-i saninin tayin buyrulması hususuna müsaade celile-i cenab nezaretpenahileri şayan ve sezavar buyrulmak babında emru ferman...”

Van Valisi'nin yazısı üzerine Maârif Nezâreti talebi kabul etmiştir.⁸¹⁴ Ancak arşiv belgelerinde muallim-i sani atamasının gerçekleşip gerçekleşmediği bilgisine rastlanmamıştır.

Erciş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ahmed Efendi, 30 Ağustos 1910 (17 Ağustos 1326) tarihinde Maârif Nezâreti'ne bir arzuhal göndermiştir. Arzuhalde, Dârülmualimîn'den mezun olduğunu, 15 yıldır Erciş Rüşdiyesi muallim-i evveli olarak görev yaptığını, ancak ailesinin Van'ın iklimine alışamadığını belirterek, Erzurum Vilayeti'nde münhal olan Kiskim Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine atanmayı talep etmiştir. Muhtemelen bu arzuhale cevap alamayan Ahmed Hamdi Efendi, 19 Ekim 1910 (6 Teşrinievvel 1326) tarihinde yeni bir arzuhal yazarak Maârif Nezâreti'ne sunmuştur. Ancak her iki

⁸¹³ BOA. MF. MKT. 1049/28.

⁸¹⁴ BOA. MF. MKT. 1049/28.

arzu hale verilen cevapta, Kiskim Rüşdiye Mektebi'nin münhal olmadığı gerekçesiyle atamanın gerçekleştirilemeyeceği belirtilmiştir.⁸¹⁵

Rüşdiye mektepleri, Van Vilayeti'nde açılan ilk modern eğitim kurumlarıdır ve uzun yıllar entelektüel hayatın merkezi olmuşlardır. Bu okullardan mezun olanlar, bölgenin “eğitimli elit” kesimini oluşturmaya başlamıştır.⁸¹⁶ 1894 yılında Nuri Efendi, Bahçeler Rüşdiye Mektebi'nden âlâ derecede mezun olduktan sonra, henüz 18 yaşında iken 100 kuruş maaşla Erciş Rüşdiye Mektebi hüsn-i hat muallimliğine atanmıştır. 1899 yılına kadar bu görevde kalan Nuri Efendi, ardından Şabaniye İbtidâî Mektebi muallimliğine atanmıştır. Ancak 1898 yılı Maârif Salnâmesi'ne göre hüsn-i hat muallimliği münhal iken, 1899 yılında Mustafa Efendi'nin bu göreve geldiği belirtilmiştir.⁸¹⁷

1902 yılında Mustafa Efendi, Erciş İbtidâî Mektebi'nde fahri olarak 25 öğrenciye ders vermiş; aynı zamanda Erciş Rüşdiye Mektebi hat muallimliği görevini sürdürmüştür. Ancak Mustafa Efendi'nin devamsızlığı nedeniyle azledilmesine karar verilmiş; yerine medrese tahsilli Necib Efendi atanmıştır. Necib Efendi'nin tercüme-i hal evrakları, 25 Mayıs 1902 (12 Mayıs 1318) tarihinde onaylanmak üzere Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; Meclis-i Kebir-i Maârif'in kararıyla memuriyeti onaylanmıştır. Mekâtib-i İbtidâîye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin tamamlanması, memuriyetinin gazetelerde ilan edilmesi ve usul gereği yemin ettirilmesi

⁸¹⁵ BOA. MF. İBT. 287/45.

⁸¹⁶ Somel, Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi..., s. 94.

⁸¹⁷ BOA. MF. MKT. 440/12, Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1207; H. 1317-1899, s. 1423.

hususunun bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Necib Efendi'nin 1906 yılına kadar görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.⁸¹⁸

Vilayette tutulan cetveller düzenli olarak merkeze gönderilmiştir. Erciş Rüşdiye Mektebi'nin ilk devam/devamsızlık cetveli 1906-1907 yılına, son cetvel ise 1910-1911 yılına aittir. Cetvellerde derslerin birbirine yakın olduğu görülmektedir. 1906-1907 yılı imtihan cetveline göre, okulda toplam 46 öğrenci ders görmüş; 28 öğrenci terfi etmiş, 18 öğrenci sınıfta kalmış ve 11 öğrenci diploma almıştır. Birinci sınıfta 8, ikinci sınıfta 12, üçüncü sınıfta 14 ders olmak üzere toplam 34 ders verilmiştir. 1909-1910 yılı imtihan umumi cetvelinde, toplam 33 öğrenci ders görmüş; 27 öğrenci terfi etmiş, 6 öğrenci sınıfta kalmış ve 6 öğrenci diploma almıştır. Birinci sınıfta 12, ikinci sınıfta 13, üçüncü sınıfta 16 ders olmak üzere toplam 41 ders verilmiştir.⁸¹⁹

9 Mart 1912 (20 Rabiulevvel 1330) tarihli, 1910-1911 yıllarına ait imtihan umumi cetveli şu şekildedir:⁸²⁰

Tablo 4.55 Erciş Kazası Rüşdiyesi 1910-1911 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Hesab, Hüsn-i Hat, Coğrafya, Arabi, Tarih, Ulûm-u Dîniye, Dürus-u Eşya ve Türkçe Kavaid, Kırâat ve İmlâ	9	9	8	1
2.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Hesab, Hüsn-i Hat, Coğrafya, Resim, Arabi, Tarih, Ulûm-u Dîniye, Dürus-u Eşya, Malumat-ı Medeniye, Türkçe Kavaid,	12	12	11	1

⁸¹⁸ BOA. MF. MKT. 595/12; BOA. MF. İBT. 116/81; 183/38.

⁸¹⁹ BOA. MF. İBT. 303/34; 243/23.

⁸²⁰ BOA. MF. İBT. 362/77.

	Kırâat ve İmlâ, Farisi, Hendese ve Fransızca				
3.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Hesab, Hüsn-i Hat, Coğrafya, Resim, Arabi, Tarih, Ulûm-u Dîniye, Dürus-u Eşya, Malumat-ı Medeniye, Türkçe Kavaid, Kırâat, Kitab ve İmlâ, Farisi, Hendese ve Fransızca	8	8	8	

Hülasa cetveller, okul hakkında daha ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Erciş Rüşdiye Mektebi'nin öğrenci mevcutlarına ilişkin cetveller şu şekildedir:

Tablo 4.56 Erciş Rüşdiye Mektebi Öğrenci Mevcudunun Cetvellere Göre Dağılımı

Yıl	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	Toplam
1895 ⁸²¹	4	5	3	4	16
1896 ⁸²²	4	5	3	4	16
1908 ⁸²³	19	13	9	-	41

Okulu terk eden öğrencilerin Erzurum ve Trabzon vilayetlerine gittikleri belirtilmiştir.⁸²⁴ İlk açıldığı yıllara kıyasla öğrenci sayısında artış olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 4.57 Erciş Rüşdiye Mektebi Personel ve Öğrenci Çizelgesi

Yıl	Birinci Muallim	İkinci Muallim	Üçüncü Muallim	Hat/Rika Muallimi	Bevvab	Öğrenci Adedi
1893 ⁸²⁵						15
1894 ⁸²⁶				Nuri Efendi		
1898 ⁸²⁷	A. Hamdi Ef.			Münhal	1	23

⁸²¹ BOA. MF. İBT. 49/7.

⁸²² BOA. MF. İBT. 50/41.

⁸²³ BOA. MF. İBT. 212/114.

⁸²⁴ BOA. MF. İBT. 49/7; 212/114.

⁸²⁵ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri*..., s. 85.

⁸²⁶ 1894 yılında Nuri Efendi, Bahçeler Rüşdiye Mektebi'nden ala derecede mezun olduktan sonra henüz 18 yaşında iken 100 kuruş maaşla Mayıs 1894 tarihinde Erciş Rüşdiye Mektebi Hüsn-i hat muallimliğine tayin olmuştur. Erciş Rüşdiye Mektebi'nden sonra 18 Ocak 1899 (6 Kanunisanı 1314) tarihinde yine 100 kuruş maaşla Şabaniye İbtidâi Mektebi muallimliğine tayin olmuştur. Bkz. BOA. MF. MKT. 440/12.

⁸²⁷ Maârif Salnamesi, H. 1316, s. 1207.

1899 ⁸²⁸	A. Hamdi Ef.			Mustafa Ef.	1	22
1900 ⁸²⁹	Hamdi Efendi			Mustafa Ef.	1	41
1901 ⁸³⁰	Hamdi Efendi			Mustafa Ef.	1	45
1903 ⁸³¹	Hamdi Efendi			Mustafa Ef.	1	45

4.1.1.7. Gevaş (Vastan) Rüşdiye Mektebi

Gevaş Rüşdiye Mektebi, Van Vilayeti'nin diğer bölgelerine kıyasla daha geç bir tarihte, 1887 yılında Van Sancağı'na bağlı Gevaş kazası merkezi Vastan'da kurulmuştur.⁸³² 1910 yılına ait bir arşiv belgesinden, okulun tek bir odadan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu odada hem rüşdiye hem de ibtidâî derecesinde öğrenciler eğitim görmüştür. Rüşdiye derecesinde 5 öğrenci, 1 muallim ve 1 hademe bulunurken; ibtidâî derecesinde 20 öğrenci ve 2 muallim yer almıştır. Tek odalı okul binasının hem rüşdiye hem de ibtidâî için yetersiz olduğu tespit edilmiş; bu nedenle, iki katlı ve 8 odalı bir rüşdiye binası yapılması için Maârif Nezâreti'nden ödenek talep edilmiştir. Maârif Nezâreti, talebi değerlendirmiş; ancak inşaat mevsiminin geçtiği gerekçesiyle ödeneğin gelecek yıl bütçesinden sağlanmasına karar vermiştir.⁸³³

Okulun açılışından sonra istenilen ilerlemeyi sağlayamadığı, tutulan raporlardan anlaşılmaktadır. 1897 yılında, Van Maârif Muhasebe Memuru, Gevaş Rüşdiyesi'nde yalnızca 3 öğrencinin bulunduğunu bildirerek okulun kapatılmasını ve bütçesinin başka eğitim kurumlarına aktarılmasını önermiştir. Memur, rüşdiyenin

⁸²⁸ Maârif Salnamesi, H. 1317, s. 1423.

⁸²⁹ Maârif Salnamesi, H. 1318, s. 1594.

⁸³⁰ Maârif Salnamesi, H. 1319, s. 922.

⁸³¹ Maârif Salnamesi, H. 1321, s. 688.

⁸³² Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1304, s. 323; H. 1305, s. 249-250; BOA. MF. İBT. 37/39.

⁸³³ BOA. MF. İBT. 288/44.

kapatılmasıyla elde edilecek paradan 200 kuruşun Erciş'te kurulacak bir ibtidâî mektebina, 100 kuruşun bir muallime, 100 kuruşun muhasebe memurluğuna atanacak bir memura ve 100 kuruşun kasada bırakılmasını teklif etmiştir. Bunun üzerine Maârif Nezâreti, önceki yıllara ait öğrenci sayılarını inceleyerek mevcut öğrenci sayısının 15 olduğunu tespit etmiş ve okulun eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmesine karar vermiştir. Ancak, öğrenci sayısının düşük kalmaya devam etmesi durumunda okulun kapatılabileceği ve elde edilecek bütçenin yeni bir rüşdiye yapımı için kullanılabileceği belirtilmiştir.⁸³⁴

1909 yılında okulun kapatılma ihtimalinin devam ettiği görülmektedir. Bu yılda, okulun muallimi Hasan Feyzi Efendi, okulun kapatılmaması gerektiğini savunan bir dilekçe yazarak Maârif Nezâreti'ne sunmuştur. Ancak Tedrisat-ı İbtidâîye İdaresi'nin bir belgesinde, Gevaş Rüşdiye Mektebi'nin kapatılmasına dair herhangi bir kayıt bulunmadığı ifade edilmiştir.⁸³⁵

1909 yılında Gevaş Kaymakamlığı, Van Valisi'ne bir rapor göndermiştir. Raporda, Gevaş kazası Vastan kasabasında bulunan rüşdiye ve ibtidâî derecesindeki okuldan yeterince fayda sağlanamadığı ve öğrenci yetişmediği gerekçesiyle rüşdiye mektebinin kapatılması talep edilmiştir. Ayrıca, rüşdiyenin kapatılmasıyla elde edilecek ödenekle, ibtidâî mektebina 200'er kuruş maaşla birer muallim-i evvel, 150'şer kuruş maaşla birer muallim-i sani atanması ve iki ibtidâî mektebinin daha kurulması istenmiştir. Raporda okulun durumu şu şekilde açıklanmıştır:⁸³⁶

⁸³⁴ BOA. MF. MKT. 380/10.

⁸³⁵ BOA. MF. İBT. 230/4; 232/45.

⁸³⁶ BOA. MF. MKT. 1110/40.

“33 senelik bir izmihlal (yok olma) idarenin zebun (güçsüz, zavallı) führ-u perişan olan mazlum bir milletin en mübrem (kaçınılmaz) ihtiyaçlarından azim, bir fecaat (feci durum) mahrumiyetle hürmeti umumiyeye sarf edilmek üzere ifraz ettiği mebaliğin şürur şurutunda o bir akçesinin bile semeredar (sonuç veren, meyve veren) olamayacak suretle sarf ve israfının nezdi asafenelerince tecviz (uygun görme, izin verme) buyrulacağına inhar çarekanem hasbıyla maruzat atiyeye ictisar (yüreklenme, cesaret bulma) kılındı. Burada Maârif Nezâreti'nin birisi rüşdi ve birisi ibtidâî olmak üzere iki mektebi ve her bir mektebin de birer muallimi vardır rüşdiye muallimine şehri beş yüz ibtidâî muallimine yüz kuruş ve birlikte ve şu hâlde kazanın umuru maârifine bevab ve saire masrafatı da zam edildiği halde şehriye yedi yüz kuruş kadar bir mebaliğ sarf edilmekte hem rüşdiye ve hem ibtidâîye mektebi vardır...”

Raporda, Erciş merkezde aynı binada hem rüşdiye hem de ibtidâî öğrencilerinin aynı sınıfta ders gördüğü belirtilmiş; okul binasının yetersiz olduğu ve ibtidâî mektepleri çoğaltılmadan rüşdiye mekteplerine ihtiyaç olmadığı şu şekilde ifade edilmiştir: ⁸³⁷

“... demek ve daha doğrusu idare-i sabıkada (geçmişte kalan suç) olduğu gibi milleti aldatmak icabına nümayiş (gösteri) balçık için şu teşkilata bir şey denilemezse de evladatının istifadesi düşünülüyorsa bunda ki uzun bir devre-i tedrisat ticarineminden arz ettirmeğe bu suretle altı asırda mürur ederse bu mekteblerden altı talebeye... imkânı bu kadar temelsiz binanın paydar olamayacağı gibi ibtidâî mektebi tesisi ıslah edilmedikçe bilhassa bu havalide rüşdiye mektepleri bulundurmak abestir. Isbata bu kere... vukubulan teftiş aciziyede rüşdiye mektebinde ibtidâî talebesi tahsilinde beş altı efendiden başka rüşdiye talebesi denecek bir tek efendinin bile bulunmaması bu hakikatın en bariz her bir delildir. Bu hususta muallim efendinin de bir kabahati yoktur. Serapa (baştanbaşa, tüm) umumiyet mezalim bir

⁸³⁷ BOA. MF. MKT. 1110/40.

cehl ve naraltı içinde puyan (koşan) olan yüz ve elli memleketlerde rüşdiyeye kabul edilecek bir etfal yoktur ibtidâî mektebinin hali hazırda ne bugün ve ne de gelecekte rüşdiyeye talebe yetiştirecek bir halde değildir...”

Raporda, eğitimin iyileştirilmesinin muallimlere bağlı olduğu, muallimlerin düşük maaş aldığı, az sayıda muallimin eğitim-öğretime katkı sağlayamayacağı ve bu nedenle muallimlere yeterli maaş verilmesi gerektiği şu şekilde vurgulanmıştır: ⁸³⁸

“...Her nerede olursa olsun yüz kuruşla belki bir açıcı bir hizmetli tedarik edilebiliyor lakin hiçbir muallim bir okulun yalnızca idare ve öğretimi deruhte edecek bir havace bulunamaz son huzuratla bulunsada ihtiyacat ruzmeresinin tefekkür eylemesiyle perişan olan dimağında talebeye sarf edecek fevt (geçip gitme, ölüm) ve kudret kalmaz buranın umuru maârifi için hiç ender hiç demek olan şehri yedi yüz kuruşun tezyidi (artırma) atıye kalsın lakin hiç olmazsa şu mebaliğle de hüsn-i idare... bir teşkilat sayesinde bir dereceye kadar semeresi yüz kat fazla bir istifade temini mümkündür...”

Kaymakam, eğitimin istenilen seviyelere ulaşması için öncelikle ibtidâî mekteplerinin çoğaltılması gerektiğini belirtmiş; rüşdiye mektebinin kapatılarak elde edilecek ödeneğin ibtidâî mektebine aktarılmasını şu şekilde ifade etmiştir: ⁸³⁹

“...hali hazırda rüşdiye mektebine katiyen lüzum yoktur bina-ı aliye rüşdiye nasırlığıyla en mahsus mebalağa ibtidâî mektebinin tahkikatında zam ve ilave edilerek iki tane müntazim ibtidâî mektebi açmalıdır ve her bir mektebe bir muallim kafi olmadığı nazaran programının tetkikiyle de anlaşılacağından iş bu iki mektebin bahrına sınıflar hizmetine balığ oldukça yine tertibat kılınmak üzere şimdilik şehri ikişer yüz kuruş maaşla birer muallim-i evvel ve yüz elli kuruş maaşla birer

⁸³⁸ BOA. MF. MKT. 1110/40.

⁸³⁹ BOA. MF. MKT. 1110/40.

muallim-i sani tayiniyle mekteb denilen mel'abelerin bir parça mekteb haline ifrağı temin vücutdadır (gereklidir) rüşdiye mektebinin müteferrikası da bu mekteblerin o kısım ihtiyacatını temine kafidir binaen aliye bala naciz rüşdiye mualliminin başka mahalle nakliyle buradaki ibtidâî mualliminin maaşının yüz elli kuruşa iblağını ve berice de ikişer yüz kuruş maaşla birer muallim-i evvel ve yüz elli kuruş maaşla bir muallim-i saninin daha ilaveten tayin ve izamlarını...”

Ayrıca, açılacak ibtidâî mekteplerine atanacak muallimlerin liyakat esasına göre seçilmesi ve adam kayırmacılığından kaçınılması gerektiği şu şekilde vurgulanmıştır: ⁸⁴⁰

“...ve tayin buyrulacak muallimlerin dahi yüzde bir dürlü (çeşit çeşit) izale (giderilmek, izale etmek) edilmeyen hatır iltiması (kayıрма) şayelerinden azade olunması için muktedir ve amil heyeti mucize marifetiyle taleb olacaklar mebanından ba müsabaka tefrik ve ittihazını ve irade-i devletlerine tevafuk ettiği takdirde evladatının bir senelik evkat-ı (vakitler) iza'a edilmeyerek tesri' ve istifadeleri temin kılınmak için maruzatın aynı halde bulunan umum ve mülakat vilayete teşmili arz ve istirham cüret eylerim...” sözleriyle talepte bulunmuştur.

Ancak, İbtidâîye İdaresi'nin 17 Mart 1909 (4 Mart 1325) tarihli değerlendirmesinde, gelecek yıl maârif hisse-i ianelerinin mahallere bırakılacağı belirtilerek, konunun bütçe tasdikinden sonra ele alınacağı kararlaştırılmıştır. 1913 yılında ise Van Meclis-i Umumi'nin kararıyla okul kapatılarak ibtidâî mektebina dönüştürülmüştür. ⁸⁴¹

Okul, faaliyet süresi boyunca muallim-i sani ve hat muallimi ile eğitim-öğretime devam etmiştir. Muallim-i sani ile idare edilen rüşdiyeler arasında yer alan okulun

⁸⁴⁰ BOA. MF. MKT. 1110/40.

⁸⁴¹ BOA. MF. İBT. 469/99; BOA. MF. MKT. 1110/40

bilinen ilk muallim-i sanisi Ahmed Efendi'dir. Ahmed Efendi, 2 Ekim 1890 (20 Eylül 1306) tarihinden Ekim 1891 (Eylül 1307) tarihine kadar, 300 kuruş maaşla 1 yıl 11 gün görev yapmıştır. Emekliye ayrılan Ahmed Efendi'nin yerine, 1892 yılında eski Edremid Rüşdiye Mektebi muallimi Vanlı Hacı Şerif Efendi muallim-i sani olarak atanmıştır. Hacı Şerif Efendi'nin evrakları Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; Meclis-i Kebir-i Maârif, 8 Nisan 1892 (27 Mart 1308) tarihli kararıyla memuriyetini onaylamıştır. Mekâtib-i İbtidâiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin tamamlanması, memuriyetinin gazetelerde ilan edilmesi ve usul gereği yemin ettirilmesi hususunun bildirilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁴²

Hacı Şerif Efendi, 1892 yılında muallim-i sanilik görevinden ayrılmıştır. 1895 yılına kadar muallim bulunamamış ve muallim-i sanilik kadrosu münhal kalmıştır. Van Maârif Müdürlüğü, münhal kadro için dârülmuallimîn mezunu bir muallimin atanmasını talep etmiştir. 1895 yılında, Çarsancak Rüşdiye Mektebi'nin eski muallim-i sanisi Ahmed Cemal Efendi, 300 kuruş maaşla atanmış ve 24 Haziran 1895 (12 Haziran 1311) tarihinde göreve başlamıştır. 1896 yılında Van Maârif Müdürlüğü, Maârif Nezâreti'ne yazdığı yazıda, Cemal Efendi'nin 8 Ağustos 1896 (27 Temmuz 1312) tarihinden 15 Aralık 1896 (3 Teşrinievvel 1312) tarihine kadar izinsiz olarak Mamuretülaziz'e gittiğini bildirmiştir. Muallim hakkında uygulanacak işlemin bildirilmesi istenmiş; ancak Van Vilayeti'nin yazısına cevap alınamayınca, 21 Kasım 1896 (9 Teşrinisani 1312) tarihinde tekrar yazı gönderilmiştir. Maârif Nezâreti, muallimin izinsiz ayrılmaması gerektiğini ve ayrıldığı süre boyunca maaşının kesileceğini

⁸⁴² BOA. MF. İBT. 37/39; BOA. ŞD. 923/48.

bildirmiştir. Derslerin aksamaması için Cemal Efendi'nin yerine, Van Dârûmuallimîn şubesinde mezun Mustafa Efendi vekâleten görevlendirilmiştir.⁸⁴³

1898 yılı Maârif Salnâmesi'ne göre, okulun muallim vekili Hacı Yusuf Efendi'dir. 1899 yılında Hacı Yusuf Efendi'nin yerine, rüşdiyeden mezun ve müderris tahsilli Mehmed Efendi göreve başlamıştır.⁸⁴⁴ Maârif salnâmeleri ve 1906 yılına ait bir arşiv belgesine göre, Mehmed Efendi 1906 yılına kadar görevini sürdürmüştür. Mehmed Şükrü Efendi ise Gevaş Rüşdiye Mektebi'nde 8 yıl muallim-i evvel vekâletinde bulunmuştur.⁸⁴⁵

1908 yılına kadar muallim-i sani ile idare edilen okul, 3 Şubat 1908 (21 Kanunisani 1323) tarihinden itibaren muallim-i evvel ile yönetilmeye başlamıştır. Aynı tarihte, Van Rüşdiye Mektebi'nden mezun olan ve çeşitli okullarda vekâleten görev yapan Hacı Hasan Efendi, dersaâdet'te imtihana girerek 500 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak atanmıştır.⁸⁴⁶

Okulun bilinen hat muallimlerinden ilki Şakir Efendi'dir. 1888 yılında muallimliğe başlayan Şakir Efendi, bir süre sonra reji idaresi kâtipliğinde de görevlendirilmiştir. Ancak her iki görevde birden bulunması, öğrencilere yeterli zaman ayıramamasına neden olmuş; bu durum nizama aykırı görülerek yerine Hasan Efendi atanmıştır. 1893 yılında, okulun rika muallimliği maaşı olan 100 kuruş ve hizmetli maaşı olan 100 kuruş, 66 kuruşa düşürülerek kalan 34 kuruş Van Rüşdiye Mektebi'ne aktarılmıştır.⁸⁴⁷

⁸⁴³ BOA. MF. İBT. 48/37; BOA. MF. MKT. 345/10; 362/5; 258/21; 347/25.

⁸⁴⁴ Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1207; H. 1317-1899, s. 1422.

⁸⁴⁵ BOA. MF. İBT. 183/38; BOA. MF. İBT. 212/121; H. 1319/1901, s. 923; H. 1321/1903, s. 689.

⁸⁴⁶ BOA. MF. İBT. 240/74.

⁸⁴⁷ BOA. MF. MKT. 107/14; 189/96; 99/92.

1898 ve 1899 yılı maârif salnâmelerine göre, okulun hüsn-i hat muallimliği münhal olarak kaydedilmiştir. 1900 yılında bu göreve Cemal Efendi atanmış ve 1903 yılına kadar görevini sürdürmüştür.⁸⁴⁸

Vilayette tutulan cetveller düzenli olarak merkeze gönderilmiştir. Gevaş Rüşdiye Mektebi'nin ilk devam/devamsızlık cetveli 1907-1908, son cetvel ise 1910-1911 ders dönemine aittir.

23 Temmuz 1908 (10 Temmuz 1324) tarihli, 1907-1908 yıllarına ait imtihan umumi cetveli şu şekildedir:⁸⁴⁹

Tablo 4.58 Gevaş Rüşdiye Mektebinin 1907-1908 Yıllarına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi	Sınıfta Kalan
İh. Snf	Kur'an-ı Kerim, Ulûm-u Dîniye, Hüsni-i hat ve İmlâ	8	8		
1.	Kur'an-ı Kerim, Ulûm-u Dîniye, Arabi, Hesab, Coğrafya, Türkçe, Kırâat, Hüsni-i hat ve İmlâ	5	4		1
2.	Kur'an-ı Kerim, Ulûm-u Dîniye, Arabi, Farsî, Coğrafya, Türkçe, Malumat-ı Medeniye, Hesap, Tarih-i İslam, Resim, Ahlak, Hüsni-i hat ve İmlâ	3	2		1

9 Mart 1912 (20 Rabiulevvel 1330) tarihli, 1910-1911 yıllarına ait imtihan umumi cetveli şu şekildedir:⁸⁵⁰

⁸⁴⁸ Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1207; H. 1317-1899, s. 1422; H. 1318/1900, s. 1595; H. 1319/1901, s. 923; H. 1321/1903, s. 689.

⁸⁴⁹ BOA. MF. İBT. 215/85.

⁸⁵⁰ BOA. MF. İBT. 362/77.

Tablo 4.59 Gevaş Rüşdiye Mektebi 1907-1908 Yıllarına Ait İmtihan Umumi Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Akaid, İmlay-ı Cedide, Öğretim-i Talim-i Hesab, Talim-i Kırâat, Kavaid-i Türkçe Sarf, Tarih-i İslam, Coğrafya'yı Umumi, Durusu Eşya, Malumat-ı Medeniye, Yeni Elif-ba'yı Fransuvi ve Talim-i Hatt-ı Osmani	14	11		
2.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, İlm-i Hal Kebir, ... Sarf Kısmı, İlm-i Hesab, Muhtasar Mebad-ı Hendese, Talim-i Kırâat, Tarih-i Osmani, Osmani ... İkbası, Durus-i Eşya, Malumat-ı Medeniye, Talim-i Hattı Osmani ve Talim-i Hattı Fransuvi	10	8		

23 Haziran 1908 (10 Haziran 1324) tarihli, 1894 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli şu şekildedir:⁸⁵¹

Tablo 4.60 Gevaş Rüşdiye Mektebinin 1894 Yılına Ait Devam Cetveli

Sınıf	Mart	Nisan	Mayıs
İht. Snf.	12	12	12
1.	5	5	5
2.	3	3	3
Top.	20	20	20

Okulun genel durumu şu şekilde ifade edilmiştir: Vekâletle idare edilmesi ve muktedir bir muallim-i evvelin bulunmaması nedeniyle öğrenci sayısında düşüş yaşanmış ve okul istenilen ilerlemeyi kaydedememiştir.⁸⁵² 13 Ocak 1896 (8 Mart 1311) tarihli, 1895 yılının Eylül, Ekim ve

⁸⁵¹ BOA. MF. İBT. 212/122.

⁸⁵² BOA. MF. İBT. 162/1.

Kasım aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli şu şekildedir:⁸⁵³

Tablo 4.61 Gevaş Rüşdiye Mektebinin 1895 Yılına Ait Devam Cetveli

Sınıf	Eylül	Ekim	Kasım
1.	6	6	6
2.	3	3	3
3.	4	4	4
4.	3	3	3
Top.	16	16	16

1896 yılında okul, tam rüşdiye mektebine dönüştürülmüş ve 4 rüşdiye sınıfına sahip olmuştur. Okulun genel durumu şu şekilde belirtilmiştir: Öğrenci sayısı 16 olsa da, yerel hükümetin ahaliyi teşvik etmesi durumunda öğrenci sayısının artırılabilceği ifade edilmiştir.⁸⁵⁴

Tablo 4.62 Gevaş Rüşdiye Mektebi Personel ve Öğrenci Çizelgesi

Yıl	Birinci Muallim	İkinci Muallim	Üçüncü Muallim	Hat/Rika Muallim	Bevvab	Öğrenci Adedi
1888 ⁸⁵⁵						15
1893 ⁸⁵⁶						15
1896 ⁸⁵⁷						2
1898 ⁸⁵⁸	Hacı Yusuf Ef.			Münhal	1	8
1899 ⁸⁵⁹	Mehmet Ef.			Münhal	1	15
1900 ⁸⁶⁰	Mehmet Ef.			Cemal Ef.	1	25
1901 ⁸⁶¹	Mehmet Ef.			Cemal Ef.	1	21
1903 ⁸⁶²	Mehmed Ef.			Cemal Ef.	1	21

⁸⁵³ BOA. MF. İBT. 49/8.

⁸⁵⁴ BOA. MF. İBT. 49/8.

⁸⁵⁵ Osmanlı Devlet Salnameleri, H. 1305, s. 249-250.

⁸⁵⁶ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri*..., s. 85.

⁸⁵⁷ BOA. Y.EE. 132/7.

⁸⁵⁸ Maârif Salnamesi, H. 1316, s. 1207.

⁸⁵⁹ Maârif Salnamesi, H. 1317, s. 1422.

⁸⁶⁰ Maârif Salnamesi, H. 1318, s. 1595.

⁸⁶¹ Maârif Salnamesi, H. 1319, s. 923.

⁸⁶² Maârif Salnamesi, H. 1321, s. 689.

4.1.1.8. Van Askeri Rüşdiyesi

Van Askeri Rüşdiye Mektebi'nin kuruluş süreci, Dâhiliye Nezâreti'nin Sadaret'e yazdığı 8 Temmuz 1891 (26 Haziran 1307) tarihli yazıyla başlamıştır. Bu yazıda, Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde eğitimde ıslah tedbirlerinin uygulanması için gönderilen talimat gereğince, Van kasabasında bir Askeri Rüşdiye Mektebi açılması gerektiği belirtilmiş; ancak inşaat mahalli hakkında bilgi bulunmadığı ifade edilmiştir. Henüz bina yeri belirlenmeden, okulun müdür ve muallimleri atanmış ve görevlendirilmiştir. Ayrıca, okulun diğer masraflarının bir yıl boyunca Dördüncü Ordu bütçesinden karşılanmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine, Dâhiliye Nezâreti'nin 13 Ağustos 1891 (1 Ağustos 1307) tarihli yazısıyla, Van'da uygun bir yer bulunarak inşaaat başlanması talep edilmiştir. Okula ilmiye ve kalemiye sınıflarından atanacak memurların muhassasatına ilişkin işlemlerin Daire-i Askeriye tarafından yapıldığı bildirilmiştir.⁸⁶³ Okula mahsus bir bina inşa edilmeden önce, 1891 yılında okul resmi bir törenle açılmış ve bu durum Takvim-i Vekayi'de ilan edilmiştir.⁸⁶⁴

Van Vilayeti'nde 1892 yılında, padişah kararıyla tesis edilen Van Askeri Rüşdiye Mektebi açılmıştır.⁸⁶⁵ Okul binası, giriş katıyla birlikte iki katlı olarak inşa edilmiştir. Toprak çatılı binanın ön ve arka bahçeleri bulunmaktadır. Giriş katında derslik, kütüphane, yemekhane, hizmetli odası, depo ve dükkân; kuzey-güney doğrultusundaki birinci katta koridor, üç dersane ve diğer hizmet birimleri;

⁸⁶³ BOA. DH. MKT. 1882/29; 1848/77; 1911/76; 1858/62.

⁸⁶⁴ Takvim-i Vekayi, 21 Zilkade 1308, nr. 39, s. 3 (28 Haziran 1891).

⁸⁶⁵ BOA. DH. MKT. 1911/76.

ikinci katta ise müdür odası, dershaneler, mescit ve muallimler odası yer almıştır.⁸⁶⁶

1903 yılında okul binasının tamire ihtiyaç duyduğu tespit edilmiş; tamirat, okul müdürü Hacı İsmail Hakkı Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Okul, Van'ın en prestijli bölgelerinden Erek Caddesi üzerinde, 160.000 kuruş harcanarak inşa edilmiştir. Bunun üzerine, Van Valisi'nin Sadaret'e gönderdiği 14 Temmuz 1903 (1 Temmuz 1319) tarihli yazıda, okul müdürüne dördüncü rütbeden Osman-i Nişanı verilmesi talep edilmiştir.⁸⁶⁷

1894 yılında seyyah Lynch, okul hakkında bilgi verirken, Van Askeri Rüşdiyesi'nin gerçek anlamda bir askeri okul olmadığını, ancak şartların bunu gerektirdiğini belirtmiştir. Bu bilgiyi, dönemin maârif müdürü Hüseyin Celal Efendi sağlamıştır. Lynch, okulu Erivan'daki Rus Enstitüsü'ne benzetmiş; öğrencilerin Van'daki resmi yetkililerin Müslüman çocuklarından oluştuğunu ve zeki göründüklerini ifade etmiştir. Ders bitiminde öğrencilerin kapalı ve süslü arabalarla evlerine döndüğünü aktarmıştır.⁸⁶⁸

Lynch, okulun müfredatında Fransızca, Arapça ve Farsça derslerinin yer aldığını, bilgilerin ezber yoluyla öğretildiğini belirtmiştir. Derslerin işlenişini şu şekilde tasvir etmiştir:⁸⁶⁹

“Avrupa ülkelerini tahtaya çizebiliyorlardı. Onlardan birisi ayağa kalktı ve bir Alman çocuğuyla yarışabilecek kadar tüm coğrafi soruları doğrulukla yanıtladı. İngiltere'nin ana hatları hızlıca ezberden çıkararak çizildi. Greenwich and Gravesend'in yeri

⁸⁶⁶ Esmâ İğüs, II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2008, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 197-198.

⁸⁶⁷ BOA. İ. TAL. 313/6; BOA. BEO. 2131/159787.

⁸⁶⁸ Lynch, Armenia: Travels..., s. 101

⁸⁶⁹ Lynch, Armenia: Travels..., s. 101.

sorulduğunda her birisi yerini doğru olarak saptadı. Londra'nın nüfusu doğru olarak bilindi. Öğrenciler son derece zeki görünüyorlardı.”

1914 yılında, I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle, askeri rüşdiye mekteplerinde görev yapan ve orduya katılması kararlaştırılan zabitlerden, ders yılı sonuna kadar okulda kalması gerekenlerin isimleri Edirne, Konya, Kastamonu, Trabzon, Van, Mamuratülaziz, Beyrut, Halep, Suriye, Musul, Sivas ve Diyarbakır vilayetlerinden istenmiştir.⁸⁷⁰ Van Valisi Tahsin Bey, derslerin bitimine az bir süre kaldığını belirterek, muallimlerin tayin işlemlerinin yapılmaması gerektiğini Maârif Nezâreti'ne bildirmiştir. Gelecekte okula kaç muallim gerekeceği bilinmediğinden, bu muallimlerin okulda kalması istenmiştir. 1914 yılında okulda kalması gereken muallimler arasında Müdür Yüzbaşı Hakkı, Coğrafya muallimi Mülazım-ı Evvel Abdullah Efendi ve Riyaziye muallimi Mülazım-ı Evvel Nuri Efendi yer almıştır. Aynı yıl, Van Askeri Rüşdiye binalarının maârif idaresine tapularıyla birlikte devredilmesine karar verilmiş; bu durum Harbiye Nezâreti Kolordu Kumandanlığı'na bildirilmiştir.⁸⁷¹

1898 ve 1899 yılları maârif salnâmelerine göre, okulda okutulan dersler Arapça, Farsça, Fransızca, coğrafya, kavaid, ilmihal, riyaziye, resim, imlâ ve hüsn-i hat'tır. Arapça, Farsça, kavaid ve ilmihal dersleri müderrisler, Fransızca dersi bir subay tarafından verilmiş; riyaziye ve resim derslerinin muallimlikleri ise münhal olarak kaydedilmiştir.⁸⁷²

1892 yılında okul açıldıktan sonra, Kasaba ve Bahçeler Rüşdiye mekteplerinin her sınıfından öğrenci kabul

⁸⁷⁰ BOA. MF. İBT. 494/60; 494/71; 517/75.

⁸⁷¹ BOA. MF. İBT. 497/66; 500/18; 496/27; BOA. ML. EEM. 1085/13.

⁸⁷² Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1208; H. 1317/1899, s. 1424.

edildiği, bu durumun okulların düzenine zarar verdiği Van Maârif Müdürü Mehmed Efendi tarafından Maârif Nezâreti'ne telgrafla bildirilmiştir.⁸⁷³

1898 ve 1899 yılları maârif salnâmelerine göre, okulun öğrenci sayısı 1898'de 10, 1899'da 9 olarak kaydedilmiştir.⁸⁷⁴ Ancak Esmâ İğüs, 1898 yılında okulda 165 yatılı ve 400 gündüzlü olmak üzere toplam 565 öğrenci olduğunu belirtmiştir.⁸⁷⁵ Okuldan mezun olan öğrenciler, tahsillerine devam etmek isterlerse Erzurum Mülki İdadisi'ne gitmiş; ancak Erzurum Mülki İdadisi, bu öğrencilerin Erzurum Askeri İdadisi'ne devam etmesi gerektiğini belirterek şikâyetle bulunmuştur.⁸⁷⁶

1906 yılında, Van Askeri Rüşdiyesi'nden mezun olan Vanlı Hacı Mahmud Oğlu Mecid Efendi'nin, Dersâdet'teki Numune-i Terakki veya Şam Vilayeti'ndeki Tıbbiye Mektebi'ne parasız kaydedilmesi talep edilmiştir. Zeki bir öğrencinin nadir bulunduğu ve bu tür öğrencilerin değerlendirilmesi gerektiği belirtilerek talebin kabulü istenmiştir. Maârif Nezâreti, Numune-i Terakki Mektebi'ne parasız öğrenci kabul edilemediği ve Şam Tıbbiye Mektebi'nde gündüzlü öğrenci bulunduğu gerekçesiyle kaydın mümkün olmadığını, ancak Erzincan Mekteb-i Harbiyesi'ne kayıt yapılabileceğini Van Vilayeti'ne bildirmiştir.⁸⁷⁷ Eğitim kurumlarının yetersizliği nedeniyle zeki öğrencilerin tahsillerine devam edemediği anlaşılmaktadır.

1910 yılında, Van Askeri Rüşdiyesi'nden mezun olan Vanlı Abdullah Efendi, îdâdî heyeti komisyonu tarafından imtihana alınmış; imtihan sonucunda bir rüşdiyeye

⁸⁷³ BOA. MF. İBT. 27/96.

⁸⁷⁴ Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1206-1207; H. 1317/1899, s. 1424.

⁸⁷⁵ İğüs, II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi..., s. 197.

⁸⁷⁶ BOA. BEO. 2421/181558.

⁸⁷⁷ BOA. MF. MKT. 971/79.

görevlendirilebileceği belirtilmiştir. Ancak, Maârif Nezâreti'nin 9 Ağustos 1910 (2 Şaban 1328) tarihli değerlendirmesinde, Abdullah Efendi'nin idâdî veya dârülmuallimîn mezunu olmaması nedeniyle muallim-i evvel olarak görevlendirilemeyeceği, ancak muallim-i sani olarak atanabileceği ifade edilmiştir. Bunun üzerine, Van Maârif Müdürlüğü tarafından Çölemerik Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine görevlendirilmiş; evrakları onaylanmak üzere Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.⁸⁷⁸

Okul, faaliyet süresi boyunca çeşitli alanlarda uzman muallimlerle eğitim-öğretime devam etmiştir. Muallim kadrosuna bakıldığında, okul müdürü kolağası rütbesinde olup, idare kadrosunda 1 yüzbaşı ve mülazım rütbesinde 3 zabıt bulunmaktadır.⁸⁷⁹ Bilinen ilk kolağası, Yüzbaşı Vanlı Hızır İsmail Efendi'dir. 1910 yılında görevde olan İsmail Efendi ile birlikte, Riyaziye muallimi Mülazım-ı Evvel Sivaslı Mehmed Nuri Efendi ve Coğrafya muallimi Mülazım-ı Evvel Vanlı Abdullah Efendi görev yapmıştır. Diğer muallimler arasında Türkçe ve Arapça muallimi Ali Rıza Efendi, Arapça muallimi Ahmed Rasih Efendi, Fransızca muallimi İsmail Efendi, dâhiliye zabıta mülazımı sani Ahmed Cevdet Efendi ve imlâ muallimi Jandarma Onbaşı Kemal yer almıştır.⁸⁸⁰

Tablo 4.63 1898 Van Askeri Rüşdiye Mektebi Muallimleri⁸⁸¹

Unvan	Muallim İsmi	Derecesi
Müdür	Münhal	
Dâhiliye zabıta	Şükrü Efendi	Mülazım-ı evvel
Dâhiliye zabıta	Ömer Şevki Efendi	Malızım-ı sani
Dâhiliye zabıta	Ali Vasfî Efendi	Mülazım-ı evvel
Arapça muallimi	Hasan Hüseyin Efendi	Müderriis
Arapça muallimi	Ali Rıza Efendi	Müderriis
Farisi muallimi	Naci Efendi	Müderriis

⁸⁷⁸ BOA. MF. İBT. 295/7; 337/11; 280/94; 282/19.

⁸⁷⁹ Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1208; H. 1317/1899, s. 1424.

⁸⁸⁰ BOA. Y. MTV. 57/18; 306/138; BOA. MF. MKT. 440/48; BOA. İ. HB. 131/45; BOA. MF. İBT. 491/58; 60/114.

⁸⁸¹ Maârif Salnamesi, H. 1316, s. 1208.

Kavaid ve İlmihal Muallimi	Ahmed Rasih Efendi	Müderres
Fransızca muallimi	İsmail Efendi	Mülazım-ı evvel
Coğrafya muallimi	Nail Efendi	.
Riyaziye muallimi	Münhal	.
Resim muallimi	Münhal	.
İmla muallimi	Hasan Hulusi Efendi	rabia
Hüsn-i hatmuallimi	Halit Efendi	.

Tablo 4.64 1899 Van Askeri Rüşdiye Mektebi muallimleri ⁸⁸²

Unvan	Muallim İsmi	Derecesi
Müdür	İsmail Efendi	
Dâhiliye zabıtu	Münhal	
Dâhiliye zabıtu	Ömer Şevki Efendi	Malızım-ı sani
Dâhiliye zabıtu	Münhal	
Arapça muallimi	Hasan Hüseyin Efendi	Müderres
Arapça muallimi	Ahmed Rasim Efendi	Müderres
Farisi muallimi	Naci Efendi	Müderres
Kavaid ve İlmihal Muallimi	Mazhar Efendi	Müderres
Fransızca muallimi	İsmail Efendi	Mülazım-ı evvel
Coğrafya muallimi	Münhal	.
Riyaziye muallimi	Münhal	.
Resim muallimi	Münhal	.
İmla muallimi	Hasan Hulusi Efendi	Rabia
Hüsn-i hatmuallimi	Halit Efendi	.

4.1.1.9. Van İnas Rüşdiye Mektebi

Van İnas Rüşdiye Mektebi, Van merkez kazada Ağustos 1906 (Ağustos 1322) tarihinde kurulmuştur. Maârif Nezâreti'nin Matbaat Dâhiliye İdaresi'ne gönderdiği 24 Eylül 1906 (11 Eylül 1322) tarihli yazıda, okulun resmi açılışının Padişah'ın cülus günü olan 1 Eylül 1906 (19 Ağustos 1322) tarihinde yapıldığı bildirilmiş ve bu durumun gazetelerde ilan edilmesi istenmiştir. Okul, açıldığında kendisine ait bir binaya sahip değildi; Van Vilayeti Maârif İdaresi tarafından aylık 120 kuruş bedelle bir hane kiralanmıştır. ⁸⁸³

⁸⁸² Maârif Salnamesi, H. 1317, s. 1424.

⁸⁸³ BOA. MF. MKT. 1007/30; 193/55; 955/8; 962/17

Okulun kendine ait bir binasının olmaması nedeniyle, özel bir bina inşa edilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. 1907 yılında Van Valisi, kiralık haneye yıllık 1.500 kuruştan fazla kira ödenmesine rağmen, bu binanın öğrencilerin barınması ve derslerin uygun şekilde işlenmesi için yetersiz olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle, Van'ın Sinciki Caddesi'nde Fade Horzade Yusuf ve Hüseyin Efendilere ait bir arsanın 4.320 kuruşa pazarlıkla satın alınması için Maârif Nezâreti'nden izin talep edilmiştir. Maârif Nezâreti, 15 Ağustos 1907 (2 Ağustos 1323) tarihinde arsanın alınmasına izin vermiş ve tapusunun Nezâret'e gönderilmesine karar vermiştir. Ancak, okul inşaatına 1912 yılında başlanmıştır.⁸⁸⁴

Okul, faaliyet süresi boyunca muallime-i evvel, muallime-i sani ve hat muallimi gibi çeşitli branşlarda uzman muallimlerle eğitim-öğretime devam etmiştir. Resmi açılışın ardından, muallime-i evvelliğe vekâleten atanmak için nısıf ve sülûsan maaşla talepte bulunan olmamıştır. Bu nedenle, 500 kuruş maaşla Nuriye Hanım muallime-i evvelliğe atanmış ve 1 Eylül 1906 (19 Ağustos 1322) tarihinde göreve başlamıştır. Nuriye Hanım, Vilayet Baytar Müfettişi Osman Efendi'nin eşi olup, 23 Ağustos 1894 (11 Ağustos 1310) tarihinde Dersaâdet Nehari Kız Sanayi Mektebi'nden âli'ül âlâ derecede şehadetname almış; Dersaâdet Kız Sanayi Mektebi, Şam ve Harput İnas Rüşdiye mekteplerinde muallime-i sanilik görevlerinde bulunmuştur. Nuriye Hanım'ın evrakları onaylanmak üzere Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; ancak Rüşdiye İdaresi'nin 8 Ekim 1906 (25 Eylül 1322) tarihli değerlendirmesinde, Nuriye Hanım'ın Dârülmuaallimât mezunu olmaması nedeniyle memuriyetinin tasdik edilemeyeceği ve

⁸⁸⁴ BOA. ŞD. 83/16; BOA. MF. MKT. 1012/78.

Dârümuallimât'tan mezun bir muallimin atanmasına karar verilmiştir.⁸⁸⁵

Nuriye Hanım'ın memuriyeti onaylanmayınca, yerine Münire Hanım muallime-i evvelliğe atanmıştır. 1906 yılında Münire Hanım, muallime-i evvelliğin yanı sıra nakış muallimliğini de üstlenmek istemiş; ancak talimatlara aykırı davranması ve devamsızlık yapması nedeniyle görevden alınmıştır. Bu sırada, Esmâ Hanım'ın eşi Van Vilayeti'ne tayin edildiğinden, kendisi de Van'a gelmiştir. Esmâ Hanım, İnas Sanayi Rüşdiye Mektebi'nde şehadetname aldıktan sonra Dârümuallimât'a kaydolmuş; henüz ikinci sınıfta iken, ihtiyaç üzerine 150 kuruş maaşla İnas Sanayi Rüşdiye Mektebi'nde muallime-i evvel muavinliğine atanmıştır. Bir buçuk yıl burada görev yaptıktan sonra İzmir İnas Rüşdiye Mektebi'nde 300 kuruş maaşla muallime-i saniliğe, ardından Şam İnas Rüşdiye Mektebi'nde 500 kuruş maaşla muallime-i saniliğe, daha sonra Mamuretülaziz İnas Rüşdiye Mektebi'nde 675 kuruş maaşla nakış muallimliğine atanmıştır. Burada dört yıl nakış muallimliği ve dokuz ay muallime-i evvel vekilliği yapmıştır.⁸⁸⁶ Van'a gelen Esmâ Hanım, Van İnas Rüşdiye Mektebi muallime-i evvelliğine, bu mümkün olmazsa nakış muallimliğine atanmayı talep etmiş ve muallime-i evvelliğe getirilmiştir. Aynı dönemde, muallime-i saniliğe 200 kuruş maaşla Mustafa Efendi, Kur'an-ı Kerim muallimliği ve mübaşırlığa ise 100 kuruş maaşla Fatma Hanım atanmıştır.⁸⁸⁷

1909 yılında Van Maârif Müdürlüğü'nün raporunda, okul müstahdemleri şu şekilde değerlendirilmiştir:⁸⁸⁸

⁸⁸⁵ BOA. MF. İBT. 181/71; 182/2; BOA. MF. MKT. 962/17.

⁸⁸⁶ BOA. MF. MKT. 989/75; BOA. MF. İBT. 191/96.

⁸⁸⁷ BOA. MF. İBT. 121/13; 191/96; BOA. MF. MKT. 989/75.

⁸⁸⁸ BOA. MF. İBT. 240/74.

“Nefs-ı Van’da mevcut İnas Rüşdiyesi muallim-i evveliyesi Esmâ Hanım Dersââdet’teki Darülmuallimat mezunlarından olup rüşdiyeye kalb edilen (dönüştürme) Gülşen-i Edeb İnas İbtidâîsi muallim-i evveliliğine Kanunisani 1310 (Ocak 1895) tarihinde ve 500 kuruş maaşla İnas Rüşdiyesi malimle-i evveliliğine 5 Kanunisani 1322 (18 Ocak 1907) tarihinde mübaşeret etmiş ve memuriyeti 5 Nisan 1323 (18 Nisan 1907) tarihli ve 5 numaralı emirname-i nezaretpenahili musaddak bulunmuştur. Van İnas Rüşdiyesi üç ibtidâîli ve üç rüşdi sınıfına havidir. Muallime-i mumaileyh vazifesine ve emir tedrisatının programı dâhilinde cereyanına itina ve gayreti (ali’ül ala) ve malumat hazresi de (ala) derecesindedir. Mekteb-i mezkûrun muallim-i sanisi olup Ulum-ı Riyaziye ve Arabiye ve Farisiye tedrisi eyleyen Mustafa Efendi rüşdiye-i mülkiyeden mezun olduğu gibi hususu tahsilde olup ifay-ı vazife tedrisi hususundaki devamı ve hüsn-i ahlak ve takvası ve rüşdiye programı dâhilindeki malumatı (ali’ül ala) derecededir. 1 Teşrinisani 1305 (13 Kasım 1889) tarihinden beri Van Mektebi İbtidâî ve Rüşdiye ve mekteb-i gayri müslimesinde müstahdem olup İnas Rüşdiyesinde ifay-ı vazifeye mübaşereti 5 Kanunisani 1322 (18 Ocak 1907) tarihinde vuku’a gelmiş ve memuriyet ahzesi 5 Mayıs 1324 (18 Mayıs 1908) tarihli ve 8 numaralı emirname-i nezaretpenahi ile musaddak bulunmuştur. Mekteb-i mezkûr Kur’an-ı Kerim muallimi Fatma Hanım’ın iktidarı (vasat) derecede olup 5 Kanunisani 1322 (18 Ocak 1907) tarihinde ifay-ı vazifeye mübaşeret eylemiş ve memuriyeti 5 Mayıs 1324 (18 Mayıs 1908) tarihli ve 8 numaralı emirname-i nezaretpenahili musaddak bulunmuştur. Mumaileyh mektebin mübasırlığını dahi ifa etmektedir. Maaşı yüz kuruştur. Nakış muallimi Nuriye Hanımın maaşı yüz kuruş ve 1 Kanunisani 1324 (14 Ocak 1909) tarihinden beri müstahdendir. İktidarı karib-i ali derecesindedir.”

Kaymakam Yusuf Bey’in eşi Savfet Hanım, Van İnas Rüşdiye Mektebi ibtidâî sınıfı muallime-i saniliğinde, 14 Aralık 1909 (1 Kanunievvel 1325) tarihinden 13 Ağustos 1910 (31 Temmuz 1326) tarihine kadar sekiz ay fahri olarak

görev yapmıştır. Yusuf Bey'in emekliliği nedeniyle Dersaâdet'e dönen Savfet Hanım'ın hüsn-i ahlak ve liyakat sahibi olduğu belirtilerek, Dersaâdet'te Dârümuallimât'a öğrenci olarak kaydedilmesi veya Yafa'daki bir ibtidâî mektebinda muallimlikle görevlendirilmesi, Van Maârif Müdürlüğü tarafından 17 Ağustos 1910 (4 Ağustos 1326) tarihinde Maârif Nezâreti'nden talep edilmiştir. 1912 yılında, Van İnas Rüşdiye Mektebi muallime-i saniliğinin münhal olduğu belirtilmiştir.⁸⁸⁹

Okulun 4 Ağustos 1908 (22 Temmuz 1323) tarihli, 1908 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli şu şekildedir:⁸⁹⁰

Tablo 4.65 Van İnas Rüşdiye Mektebi 1908 Yılına Ait Devam Cetveli

Derece		Muallim İsmi	
Muallime-i Evvel		Esmâ Hanım	
Muallime-i Sani		Mustafa Efendi	
Nakış Muallimi		Nuriye Hanım	
Kur'an-ı Kerim muallimi ve mübasır		Fatma Hanım	
Bevvab		Mahmud Ağa	
Sınıf	Mart	Nisan	Mayıs
1.	20	20	20
2.	12	12	12
3.	10	10	10
4.	3	3	3
5.	3	3	3
6.	3	3	3
Top.	51	51	51

Okulun 19 Şubat 1911 (6 Şubat 1326) tarihli, 1909-1910 yıllarına ait imtihan umumi cetveli şu şekildedir:⁸⁹¹

⁸⁸⁹ BOA. MF. İBT. 389/40; 290/68.

⁸⁹⁰ Okulun ihtiyat sınıfında ayrıca 40 öğrenci bulunmaktadır. BOA. MF. İBT. 212/114.

⁸⁹¹ BOA. MF. İBT. 303/34.

Tablo 4.66 Van İnas Rüşdiye Mektebinin 1909-1910 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Bak. Sınıf	Elif-ba, Yazı, Eczay-ı Şerif ve Hesab	47	36	16	31
İh. Snf.	Elif-ba, Yazı, Eczay-ı Şerif ve Hesab	13	13	13	
1.	Eczay-ı Şerif, İlm-i Hal, Kırâat, Hesab, İmlâ ve Hüsni Hat	11	10	10	1
2.	Kur'an-ı Kerim, Tecvit, İlm-i Hal, Hesab, Tarih, Coğrafya, Kırâat, İmlâ, Hüsni hatve El İşi	13	12	12	1
3.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulûm-u Dîniye, Sarf-ı Osmani, Kırâat, Hesab, Tarih, Coğrafya, Malumat-ı Fenniye ve Sahiye, Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye, İmlâ, Hüsni hatve El İşi	14	14	14	
4.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulûm-u Dîniye, Sarf-ı Osmani, Kırâat, Hesab, Tarih, Coğrafya, Malumat-ı Fenniye ve Sahiye, Malumat-ı Medeniye ve Ahlakiye, İmlâ, Hüsni hatve El İşi	14	14	14	
5.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulûm-u Dîniye, Arabi, Farsî, Sarf-ı Osmani, Kırâat, Hesab, Tarih, Coğrafya, Hendese, Malumat-ı Fenniye, İmlâ, Resim, Hüsni hatve El İşi	6	6	6	
6.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulûm-u Dîniye, Arabi, Farsî, Nahv-ı Osmani, Kırâat, Hesab, Tarih, Coğrafya, Hendese, İdare-i Beytiye, Malumat-ı Fenniye, Malumat-ı Medeniye, İmlâ, Resim, Hüsni hatve El İşi	1	1	1	

Van İnas Rüşdiye Mektebi, iki yılı ihtiyat sınıfı, üç yılı ibtidâî ve üç yılı rüşdiye derecesinde olmak üzere toplam sekiz sınıftan oluşmaktadır.⁸⁹²

⁸⁹² BOA. MF. İBT. 303/34.

1909-1910 yılı cetvelinde, öğrenci sayısı toplam 119, terfi eden öğrenci sayısı 86, sınıfta kalan öğrenci sayısı 33 olarak kaydedilmiştir. 9 Mart 1912 (20 Rabiulevvel 1330) tarihli, 1910-1911 yıllarına ait imtihan umumi cetvelinde, öğrenci sayısı 134, terfi eden öğrenci sayısı 57, sınıfta kalan öğrenci sayısı 77 olarak belirtilmiştir. Öğrenci sayısı artmış, ancak başarılı öğrenci sayısı bir önceki yıla göre azalmıştır. 28 Temmuz 1913 (15 Temmuz 1329) tarihli, 1912-1913 yıllarına ait imtihan umumi cetvelinde ise öğrenci sayısı 185, terfi eden öğrenci sayısı 163, sınıfta kalan öğrenci sayısı 22 olarak açıklanmıştır.⁸⁹³

4.1.2. Hakkâri Sancağı Rüşdiye Mektepleri

Rüşdiye mektepleri, Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi çalışmalarının ilk adımları arasında yer almıştır. Taşrada modern okulların açılmasıyla birlikte, Hakkâri Sancağı'nda da rüşdiye mekteplerinin kurulmasına yönelik girişimler başlatılmıştır. Hakkâri Sancağı'nda açılan rüşdiyelere dair bilgiler, vilayet salnâmeleri, devlet salnâmeleri ve maârif salnâmeleri gibi kaynaklardan elde edilmiştir. Bu kapsamda, 1871 Erzurum Vilayet Salnâmesi'ne göre, Hakkâri Sancağı'na bağlı Albak kazasında bir rüşdiye mektebinin açıldığı anlaşılmaktadır; ancak okulun açılış tarihine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Albak Rüşdiye Mektebi, muallim-i sani ile idare edilmiş ve bu dönemde muallim olarak Süleyman Efendi görev yapmıştır.⁸⁹⁴ 1873-1874 yıllarına ait Erzurum vilayet salnâmelerine göre, okulun öğrenci sayısı 50'ye ulaşmış ve Süleyman Efendi'nin görevi devam etmiştir. 1875 yılında ise öğrenci sayısı 63'e yükselmiş; Süleyman Efendi muallim-i sani olarak görevini sürdürmüştür.⁸⁹⁵

⁸⁹³ BOA. MF. İBT. 458/6; 362/77.

⁸⁹⁴ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288/1871, s. 134.

⁸⁹⁵ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1290/1873, s. 128; H. 1291/1874, s. 128; H. 1292/1875, s. 132.

1883 yılına gelindiğinde, Hakkâri Sancağı'nda iki yeni rüşdiye daha açılarak sancaktaki rüşdiye sayısı üçe çıkmıştır. Yeni açılan Gever Rüşdiye Mektebi'nde 35 öğrenci bulunurken, Albak Rüşdiyesi'nde öğrenci sayısı 40'tır.⁸⁹⁶

1894 yılında, Hakkâri Sancağı'nda rüşdiye sayısı değişmemiş; 1893 yılından devreden öğrenci sayıları Albak Rüşdiyesi'nde 20, Çölemerik Rüşdiyesi'nde 42, Gever Rüşdiyesi'nde 23 olarak kaydedilmiştir. Ders yılı boyunca bu rüşdiyelere yeni öğrenci kabul edilmemiş; Albak Rüşdiyesi'nde 9 öğrenci çeşitli nedenlerle okuldan ayrılmış, diğer iki rüşdiyede ise ayrılan öğrenci olmamıştır. Sınavla diploma alan öğrenci sayısı Albak Rüşdiyesi'nde 2, Çölemerik Rüşdiyesi'nde 5, Gever Rüşdiyesi'nde 3'tür. 1895-1896 ders yılına devreden öğrenci sayısı Albak Rüşdiyesi'nde 9, Çölemerik Rüşdiyesi'nde 37, Gever Rüşdiyesi'nde 20'dir. Rüşdiyelerde görev yapan memur ve muallim sayısı ise Albak'ta 2, Çölemerik'te 2, Gever'de 1 olarak belirtilmiştir.⁸⁹⁷ İstatistiklere göre, bu rüşdiyelerde başarılı öğrenci sayısı oldukça düşüktür. Hakkâri Sancağı'nda 85 öğrenciden yalnızca 10'u diploma almaya hak kazanmış, 9 öğrenci okuldan ayrılmış, 66 öğrenci ise başarısız olmuştur. Üç rüşdiyede toplam 5 memur ve muallim görev yapmıştır. Bu veriler, okulların istenilen seviyede olmadığını ortaya koymaktadır.

1896 yılında Van Vilayeti'nde yapılan bir teftişte, rüşdiyelerdeki muallim, öğrenci ve hademe sayıları raporlanmıştır. Arşiv belgesine göre, Başkale Merkez Rüşdiyesi'nde (içerisinde bir sıbyan mektebi da bulunan) 15 öğrenci, 3 muallim ve 1 hizmetli; Gevar Kazası Merkez Rüşdiyesi'nde 17 öğrenci, 1 muallim ve 1 hizmetli;

⁸⁹⁶ Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri..., s. 46.

⁸⁹⁷ Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri..., s. 85.

Çölemerik Merkez Rüşdiyesi'nde (içerisinde bir sıbyan mektebi da bulunan) 32 öğrenci, 2 muallim ve 1 hizmetli bulunmaktadır.⁸⁹⁸

1898-1905 yılları arasında yayınlanan maârif salnâmelerine göre, Hakkâri Sancağı'nda Albak, Gever ve Çölemerik'te olmak üzere toplam üç rüşdiye mevcuttur. 1901 yılı maârif salnâmesinde, yalnızca bu yıla özgü olarak Hakkâri Rüşdiye Mektebi'nden bahsedilmiş; diğer salnâmelerde bu okul yer almamıştır. Bu rüşdiyenin, Hakkâri Sancağı'nın merkezi kabul edilen Çölemerik Rüşdiyesi olduğu düşünülmektedir, zira bu tarihte Çölemerik Rüşdiyesi'nden bahsedilmemiştir. Albak Rüşdiyesi'nde öğrenci sayısı artarken, diğer okullarda öğrenci sayısında düşüş gözlemlenmiştir. Albak Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısı, Van Merkez Rüşdiyesi'ni aşmış; ancak muallim sayısı Van Merkez Rüşdiyesi'ne kıyasla daha az kalmıştır.⁸⁹⁹

22 Kasım 1906 (9 Teşrinisani 1322) tarihli rüşdiye mekteplerinin idare şeklini gösteren müfredat defterine göre, Hakkâri Sancağı'nda kapalı rüşdiye bulunmamaktadır. Albak Rüşdiye Mektebi, muallim-i evvel, muallim-i sani ve hat muallimi olmak üzere toplam üç muallimle idare edilmektedir. Ancak Gevar ve Çölemerik Rüşdiye mektepleri, yalnızca birer vekil muallimle yönetilmektedir. Her okulda bir hademe istihdam edilmiştir. Vekâleten görev yapan muallimlerin maaşları, asil muallimlere kıyasla daha düşüktür.⁹⁰⁰

Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleştirilmesi projesinde, taşranın durumu genellikle göz ardı edilmiştir.

⁸⁹⁸ BOA. Y.EE. 132/7.

⁸⁹⁹ Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1206-1208; H. 1317-1899, s. 1422-1424; H. 1318/1900, s. 1594-1595; H. 1319/1901, s. 922-923; H. 1321/1903, s. 688-691.

⁹⁰⁰ BOA. MF. İBT. 183/38.

Mikro düzeyde bakıldığında, bu süreçte mali sorunlar, bina yapımı ve tamiri, modern eğitimi verebilecek nitelikli muallim eksikliği ve ders materyallerinin yetersizliği gibi önemli engellerle karşılaşmıştır. Bu nedenle, merkezde başlatılan öğretim programlarının taşraya uygulanmasında çeşitli zorluklar yaşanmıştır. Bu sorunları gidermek için bulunan pratik çözümler, okulların istenilen seviyeye ulaşmasını engellemiştir. 1899 yılında Van Maârif Müdürlüğü'nün Maârif Nezâreti'ne yazdığı yazıda, Albak ve Çölemerik Rüşdiye mekteplerinin muallimlik kadrolarının münhal olduğu, asil muallimlerin henüz atanmadığı, mevcut programın vekil muallimler tarafından uygulanmadığı ve Van Vilayeti'nde uygun muallim bulunamadığı belirtilerek, bu rüşdiyelere asil muallim atanması talep edilmiştir. Rüşdiye İdaresi, 8 Şubat 1900 (27 Kanunisanı 1315) tarihli değerlendirmesinde, dârülmuaallimîn mezunlarından uygun muallimlerin atanmasının uygun olduğunu ifade etmiş ve konuyu karar için Meclis-i Maârif'e havale etmiştir. Meclis-i Maârif, bu rüşdiyeler için ilan çıkarılmasına ve talep olması halinde muallimlerin atanmasına karar vermiştir.⁹⁰¹

Bu sorunlar tam anlamıyla çözülememiştir. Bazı dönemlerde kısmi iyileşmeler olsa da, modern eğitimi yaygınlaştırma çabaları sorunsuz ilerleyememiştir. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar mali sorunlar ve nitelikli muallim eksikliği devam etmiş; hatta birçok yerde geleneksel eğitim kurumlarına devam eden öğrenci sayısı, rüşdiyelere devam edenlerden fazla olmuştur.

⁹⁰¹ BOA. MF. MKT. 495/41.

4.1.2.1. Albak Rüşdiye Mektebi (Başkale Rüşdiyesi)⁹⁰²

Albak (Başkale) kazası merkezinde bulunan Albak Rüşdiye Mektebi, muhtemelen 1865 yılı başlarında kurulmuştur. Hakkâri Mutasarrıflığı ve Dördüncü Ordu Hümayun Müşirliği tarafından Maârif Nezâreti'ne gönderilen iki yazıda, okulun açılışı hakkında bilgi verilmiştir. Yazılarda, okul için ahali tarafından bir yer tahsis edildiği, Erzurum ulemasından Süleyman Rıfkı Efendi'nin muallim-i saniliğe seçildiği ve okulun ihtiyaç duyduğu kitap ile risalelerin gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir. Konu, Meclis-i Maârif-i Umumiye'ye havale edilmiştir. Meclis, okulun yeni açılması nedeniyle muallim-i evvel atamasının daha sonra yapılacağını, şimdilik 400 kuruş maaşla bir muallim-i sani ve 100 kuruş maaşla bir bevvab atanmasını önermiştir. Ayrıca, okulun diğer masrafları için yıllık 2.000 kuruşu aşmamak kaydıyla ödenek gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu öneri, Maârif Nezâreti tarafından Sadaret'e iletilmiş ve Meclis-i Vala-yı Adliye tarafından değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonucunda, kazanın nüfusu ve çocuk sayısı dikkate alınarak bir rüşdiye mektebine ihtiyaç duyulduğu karara bağlanmış ve bu karar 6 Haziran 1865 tarihinde irade ile onaylanmıştır.⁹⁰³

1900-1903 yılları arasında okul binasının yeniden inşa edildiği ve bu süreçte 10.840 kuruş masraf yapıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁰⁴ Masraflar, Başkaleli Şeyh Hasan Efendizade Mazhar Efendi tarafından karşılanmıştır. Bu nedenle, Van Vilayeti tarafından 1905 yılında Mazhar Efendi'nin Rütbe-i Salesenin saniye fashyla taltif edilmesi

⁹⁰² Maârif Salnamesi, H. 1321/1903, s. 688.

⁹⁰³ BOA. İ. MVL. 532/23870.

⁹⁰⁴ Maârif Salnamesi, H. 1318/1900, s. 1600-1601; H. 1321/1903, s. 691.

talep edilmiştir.⁹⁰⁵ Ancak, Mazhar Efendi'nin rütbesinin artırılıp artırılmadığına dair bilgi bulunmamaktadır.

1911 yılında, Albak kazası merkez kasabasında mevcut rüşdiye mektebine ek olarak bir rüşdiye daha açılması için Maârif Nezâreti'ne yazı gönderilmiştir. Daha sonra, ikinci rüşdiyenin 300-400 hanelik Edremid köyüne ödenekle birlikte nakledilmesi istenmiştir. Bu talep kabul edilmiş ve Albak Rüşdiye Mektebi'nin ödeneği Edremid kazasına nakledilmiştir.⁹⁰⁶

Okul, faaliyet süresi boyunca muallim-i evvel, muallim-i sani ve hat muallimi ile eğitim-öğretime devam etmiştir. İlk yıllarda muallim-i sani ile idare edilen okulun muallimi Süleyman Efendi olarak kaydedilmiştir. Süleyman Efendi, 1874 yılına kadar muallim-i sanilik görevini sürdürmüştür.⁹⁰⁷ 12 Aralık 1874 tarihinde görevinden istifa eden Süleyman Efendi'nin yerine, 13 Aralık 1874 tarihinde Abdullah Hilmi Efendi atanmıştır. Ancak, Abdullah Hilmi Efendi'nin sülüs yazısı bilmemesi nedeniyle maaşı 115 kuruş olarak belirlenmiş; sülüs hattı dersi ise Derviş Emin Efendi tarafından verilmeye başlanmıştır. Abdullah Hilmi Efendi, 1882 yılına kadar görevini sürdürmüş; görevden ayrılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir.⁹⁰⁸

Okula muallim-i evvel kadrosunun ne zaman tahsis edildiği bilinmemektedir; ancak 1887 yılında bu kadronun münhal olduğu belirtilmiştir. Bu tarihte, okula bir muallim-i evvel atanması talep edilmiş, ancak talebin hemen yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. 1893 yılında, ilk tespit edilen muallim-i evvel Cemal Efendi'dir. Cemal Efendi, harcırahsız ve yalnızca maaşla Kilis Rüşdiye Mektebi

⁹⁰⁵ BOA. DH. MKT. 1028/46.

⁹⁰⁶ BOA. DH. İD. 26/42; BOA. MF. İBT. 326/34.

⁹⁰⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288/1871, s. 134; H. 1292/1875, s. 132.

⁹⁰⁸ BOA. MF. MKT. 61/90; Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 277.

muallim-i evvelliğine atanmıştır. Ancak, 12 Temmuz 1893 (30 Haziran 1309) tarihine kadar Kilis'e ulaşmadığından, Van Maârif Müdürlüğü'nden bilgi istenmiştir.⁹⁰⁹

Cemal Efendi'nin Kilis Rüşdiye Mektebi'ne atanmasıyla, Başkale Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i evvel kadrosu yeniden münhal kalmıştır. Bunun üzerine, 27 Ağustos 1893 (15 Ağustos 1309) tarihinde Foçateyn Rüşdiye Mektebi muallimi Mustafa Hulusi Efendi, Başkale Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine atanmıştır. Atama bilgisi Matbaat İdare-i Behiyesi'ne bildirilmiş ve ilan edilmesi istenmiştir. Mustafa Hulusi Efendi, Başkale Rüşdiye Mektebi'nde yalnızca bir yıl görev yapmış; 1894 yılında Bandırma Rüşdiye Mektebi muallimi Ahmed Hilmi Efendi'nin istifasıyla, yerine harcırahsız olarak Babiatik (Baba-yı Atik) Rüşdiye Mektebi muallimi Hasan Tahsin Efendi atanmıştır. Hasan Tahsin Efendi'nin yerine ise, yine harcırahsız olarak Mustafa Hulusi Efendi atanmıştır. Mustafa Hulusi Efendi'nin daha sonra Arabgir ve Mamuretülaziz rüşdiye mekteplerinde muallim-i evvel olarak görev yaptığı bilinmektedir. Başkale/Albak Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliği münhal kalınca, uygun bir muallimin atanması gerektiği 24 Temmuz 1894 (12 Temmuz 1310) tarihinde Maârif Nezâreti'ne bildirilmiştir.⁹¹⁰

Mustafa Hulusi Efendi'nin okuldan ayrılış tarihi bilinmemekle birlikte, okul iki yıl vekâletle idare edilmiştir. 1896 yılında Hakkâri Sancağı merkezi Çölemerik'ten Başkale'ye nakledildiğinde, Albak Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i evvel kadrosu hâlâ münhal bulunuyordu. Çölemerik Rüşdiye Mektebi muallimi Ahmed Sezai Efendi'nin bu kadroya atanması istenmiş; ancak Ahmed

⁹⁰⁹ BOA. MF. MKT. 184/174; 104/104; 175/64.

⁹¹⁰ BOA. MF. MKT. 214/31; 179/27; 430/32.

Sezai Efendi'nin Çölemerik'te uyum sağlayamadığı ve hastalandığı gerekçesiyle, Meclis-i Kebir-i Maârif'in 11 Temmuz 1896 (29 Haziran 1312) tarihli kararıyla Bigadiç Rüşdiye Mektebi'ne naklen atanmıştır. Münhal kalan muallim-i evvel kadrosuna, Hakkâri Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ömer Lütü Efendi, maaş azlığı nedeniyle bu görevde devam etmek istemediğini belirtmesine rağmen, 550 kuruş maaşla atanmıştır. Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin tamamlanması, memuriyetinin gazetelerde ilan edilmesi ve usul gereği yemin ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Ömer Lütü Efendi, 19 Kasım 1896 (7 Teşrinisani 1312) tarihinde önceki görev yerinden ayrılmış ve 21 Kasım 1896 (9 Teşrinisani 1312) tarihinde Başkale Rüşdiye Mektebi'nde göreve başlamıştır.⁹¹¹

Ömer Lütü Efendi, göreve başladıktan kısa süre sonra, Albak'ın soğuk hava ve suyunun kendisi ve ailesini hasta ettiğini belirterek, Sivas veya Trabzon vilayetlerinde daha ılıman bir bölgeye atanmayı talep etmiştir. Bu talebi karşılanmayınca, 25 Şubat 1897 (13 Şubat 1312) tarihinde talebini tekrarlamıştır.⁹¹² 1898 yılı maârif salnâmesine göre, okulun muallim-i evveli Ömer Lütü Efendi'dir. 1899 yılı maârif salnâmesinde ise Ömer Lütü Efendi'nin yerine Nuri Efendi'nin atandığı anlaşılmaktadır. Nuri Efendi, muallim-i evvellik görevini bir yıl sürdürmüş; 1901-1903 yılları maârif salnâmelerine göre, Nuri Efendi'nin yerine medrese mezunu Taha Efendi, 333 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak atanmıştır. Ancak, bir arşiv belgesinde Nuri Efendi'nin 1905 yılına kadar görevde olduğu belirtilmiştir.

⁹¹¹ BOA. MF. MKT. 332/55; 362/5; 345/10.

⁹¹² BOA. MF. MKT. 362/5.

Bu dönemde, medrese tahsilli muallim-i sani Ziyaeddin Efendi, 200 kuruş maaşla asaleten görev yapmıştır.⁹¹³

1905 yılında, okulun muallim-i evvel kadrosunun münhal olduğu anlaşılmaktadır. Van Valisi'nin Maârif Nezâreti'ne gönderdiği 4 Eylül 1905 (22 Ağustos 1321) tarihli yazıda, muallim-i sani olarak görev yapan Ziyaeddin Efendi'nin üstün hizmet ve gayreti nedeniyle muallim-i evvelliğe terfi etmesi istenmiştir. Ziyaeddin Efendi, Albak Medresesi'nden icazetli olup, 16 Eylül 1894 (28 Eylül 1310) tarihinde Albak Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine vekâleten başlamış, 1 Mart 1900 (14 Mart 1316) tarihinde asil olmuş ve 1 Nisan 1909 (14 Nisan 1325) tarihinden itibaren 500 kuruş maaşla muallim-i evvel olarak görev yapmıştır. Memuriyeti, 11 Mart 1909 (24 Mart 1325) tarihinde tasdik edilmiştir. Ziyaeddin Efendi'nin idare ve öğretimdeki gayreti âli'ül âlâ, rüşdiye programındaki derslerdeki bilgisi ise âlâ derecededir.⁹¹⁴ Ayrıca, muallim-i sani olarak Başkale İbtidâî Mektebi muallimi Abdülkadir Efendi'nin atanması talep edilmiştir. Ancak, Rüşdiye İdaresi, taşra okullarında muallim-i evvelliğe Dârülmualimîn Rüşdiye mezunlarının veya 6 yıl muallim-i sani olarak görev yapmış kişilerin atanabileceğini belirterek talebi reddetmiştir. Bu karar, 14 Ekim 1905 (1 Teşrinievvel 1321) tarihinde Van Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁹¹⁵ Hakkâri Kaymakamı, 1906 yılında Ziyaeddin Efendi'nin 12 Ocak 1900 (31 Kanunievvel 1315) tarihinde muallim-i saniliğe başladığını, görevini layıkıyla yerine getirdiğini ve 6 yıllık hizmet süresini doldurduğunu ifade ederek, yeniden muallim-i evvelliğe atanmasını talep etmiştir. Maârif Nezâreti, 13 Eylül 1906 (31 Ağustos 1322)

⁹¹³ Maârif Salnamesi, H. 1319/1901, s. 923; H. 1321/1903, s. 688; H. 1316/1898, s. 1207; H. 1317-1899, s. 1423; H. 1318/1900, s. 1595; BOA. MF. İBT. 183/38.

⁹¹⁴ BOA. MF. İBT. 240/74.

⁹¹⁵ BOA. MF. MKT. 888/31.

tarihinde Ziyaeddin Efendi'nin muallim-i evvelik için imtihana alınmasına karar vermiştir. Van Vilayeti'nde îdâdî mektebi bulunmadığından, imtihanın Erzurum Îdâdî Mektebi'nde yapılmasına karar verilmiştir. Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi tarafından, 9 Ekim 1906 (26 Eylül 1322) tarihli telgrafla, Ziyaeddin Efendi'nin Erzurum Îdâdî Mektebi heyeti önünde imtihana alınması için gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir.⁹¹⁶ Ancak, 1908 yılına kadar imtihan gerçekleştirilememiştir. 1908 yılında Van Îdâdî Mektebi'nin açılmasıyla, Ziyaeddin Efendi'nin imtihanı Van Îdâdî Mektebi heyeti tarafından oluşturulan komisyonca, Mekâtib-i Rüşdiye Muallim-i Evvel Programı'ndan her dersten üç soru sorularak yapılmıştır. İmtihandan yeterli puan alan Ziyaeddin Efendi'nin muallim-i evvel olarak atanması istenmiş; Meclis-i Kebir-i Maârif, 13 Şubat 1909 (31 Kanunisani 1324) tarihli kararıyla memuriyetini 500 kuruş maaşla onaylamıştır. Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin tamamlanması, memuriyetinin gazetelerde ilan edilmesi ve usul gereği yemin ettirilmesi kararlaştırılmıştır.⁹¹⁷ Ziyaeddin Efendi muallim-i evvel olunca, muallim-i sanilik görevine 28 Şubat 1910 (15 Şubat 1325) tarihinde Şehabeddin Efendi atanmıştır. Ancak, Şehabeddin Efendi'nin ibtidâî mekteplerinde muallimlik yapabilecek yeterliliğe sahip olduğu, fakat rüşdiyelerde muallimlik için gerekli ehliyeteye sahip olmadığı belirtilmiştir.⁹¹⁸

Okulun hat muallimlerine bakıldığında, 1893 yılında hatt-ı sülûs muallimi Ahmed Efendi'nin yetersizliği nedeniyle yazı derslerini layıkıyla yerine getiremediği tespit edilmiş ve yerine uygun bir hat muallimi atanması istenmiştir. Ancak, Hakkâri Mutasarrıflığı, Ahmed

⁹¹⁶ BOA. MF. MKT. 958/36.

⁹¹⁷ BOA. MF. MKT. 1109/78.

⁹¹⁸ BOA. MF. İBT. 240/74.

Efendi'nin sıbyan mektebinda görevli olduğunu, aynı zamanda hat muallimliği sorumluluğunu üstlendiğini ve bu durumun öğrencilerin eğitimini aksatabileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine, Ahmed Efendi'nin yerine Başkale ahalisinden Mehmed Efendi atanmış; evrakları Maârif Nezâreti'ne gönderilerek memuriyetinin onaylanması istenmiştir.⁹¹⁹ 1897 yılında, Albak (Baskale) Sıbyan Mektebi muallimi Ahmed Efendi'nin tekrar Albak Rüşdiye Mektebi hüsn-i hat muallimliğine döndüğü ve 66 kuruş maaşla görev yaptığı anlaşılmaktadır. Ahmed Efendi'nin görevini terk etmesi üzerine, yerine rüşdiye tahsilli Mustafa Derviş Efendi 100 kuruş maaşla atanmış; imtihan evrakları Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. 13 Haziran 1897 (1 Haziran 1313) tarihinde evrakların incelenmesiyle, Mustafa Derviş Efendi'nin görevini layıkıyla yerine getirebileceği anlaşılmış; Meclis-i Kebir-i Maârif'in 12 Temmuz 1897 (30 Haziran 1313) tarihli kararıyla, 100 kuruş maaşla hat muallimliğine atanması onaylanmıştır. Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin tamamlanması, memuriyetinin gazetelerde ilan edilmesi ve usul gereği yemin ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu durum, 16 Eylül 1897 (4 Eylül 1313) tarihinde Van Vilayeti'ne bildirilmiştir. Mustafa Derviş Efendi'nin 1906 yılına kadar görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.⁹²⁰

Okulun ders ve öğrenci sayıları, yerelden merkeze düzenli olarak gönderilen cetvellerden elde edilmektedir. 9 Şubat 1895 (28 Kanunisanı 1310) tarihli, 1895 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait hülâsa cetveli şu şekildedir.⁹²¹

⁹¹⁹ BOA. MF. MKT. 165/16.

⁹²⁰ BOA. MF. MKT. 366/40; BOA. MF. İBT. 183/38.

⁹²¹ BOA. MF. İBT. 43/9.

Tablo 4.67 Albak Rüşdiye Mektebinin 1895 Yılına Ait Hülasa Cetveli

Derece		Muallim İsmi	
Muallim-i Evvel vekili		Mehmed Efendi	
Bevvab		Mehmed Emin Ağa	
Sınıf	Mart	Nisan	Mayıs
1.	5	5	5
2.	10	10	10
3.	3	3	3
4.	2	2	2
Top.	20	20	20

Okulun genel durumu şu şekilde belirtilmiştir: “*Mektebte vukuat yoktur. Baharda mektebin teftiş edileceğinden, tamirat hesabından para gönderilmesi istenmiştir.*”⁹²² 18 Haziran 1895 (6 Haziran 1311) tarihli, 1895 yılının Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarına ait hülasa cetvelinde, öğrenci sayısı Mayıs’ta 22’ye çıkmış, ancak Haziran ve Temmuz aylarında 17’ye düşmüştür. 4 Mart 1895 (20 Şubat 1310) tarihli, 1895 yılının Kasım, Aralık ve Ocak aylarına ait hülasa cetvelinde, öğrenci sayısında artış olmuş ve 22’ye ulaşılmıştır. Okulun genel durumu şu şekilde ifade edilmiştir: “*Mekteb vekâletle temsil edildiğinden, asil bir muallimin atanması talep edilmiştir.*”⁹²³ 17 Şubat 1896 (5 Şubat 1311) tarihli, 1896 yılının Kasım, Aralık ve Ocak aylarına ait hülasa cetvelinde, muallim kadrosuna hat muallimi olarak Ahmed Efendi eklenmiş; ancak öğrenci sayısı 15’e düşmüştür.⁹²⁴

Okulun 4 Ağustos 1908 (22 Temmuz 1323) tarihli, 1908 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli şu şekildedir:⁹²⁵

⁹²² BOA. MF. İBT. 43/9.

⁹²³ BOA. MF. İBT. 43/67.

⁹²⁴ BOA. MF. İBT. 50/41.

⁹²⁵ BOA. MF. İBT. 212/114.

Tablo 4.68 Albak Rüşdiye Mektebinin 1908 Yılına Ait Devam Cetveli

Derece		Muallim İsmi	
Muallim-i Evvel vekili		Taha Efendi	
Muallim-i Sani		Ziyaeddin Efendi	
Bevvab		Abdülaziz Efendi	
Sınıf	Mart	Nisan	Mayıs
1.	13	16	16
2.	14	11	11
3.	21	21	21
Top.	48	48	48

Okulun 9 Mart 1912 (20 Rabiulevvel 1330) tarihli, 1910-1911 yıllarına ait imtihan umumi cetveli şu şekildedir.⁹²⁶

Tablo 4.69 Albak Rüşdiye Mektebinin 1910-1911 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulûm-u Dîniye, Kırâat Türkçe Birinci Kısım, Arabî, Sarf-ı Osmani ve İmlâ, Hesab, Tarih-i İslam, Coğrafya, Malumat-ı Fenniye, Hüsn-i Hat, Rika ve Sülûs	21	19	14	7
2.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulûm-u Dîniye, Kırâat Türkçe, Malumat-ı Medeniye, Arabî, Farsî, Sarf-ı Osmanî ve İmlâ, Hesab, Hendese, Tarih-i İslam ve Osmani, Coğrafya Avrupa Kısım, Malumat-ı Fenniye, Fransızca, Resim, Hüsn-i Hat, Rika ve Sülûs	14	7	5	7
3.	Kırâat-ı Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulûm-u Dîniye, Kırâat Türkçe, Malumat-ı Medeniye, Arabî, Farsî, Türkçe Kavaid ve İmlâ, Hesab, Hendese, Tarih-i Osmani, Coğrafya, Malumat-ı Fenniye, Fransızca, Resim, Hüsn-i Hat, Rika ve Sülûs	7	6	6	1

⁹²⁶ BOA. MF. İBT. 362/77.

Tablo 4.70 Albak (Başkale) Mülki Rüşdiye Mektebi Personel ve Öğrenci Çizelgesi

Yıl	Birinci Muallim	İkinci Muallim	Üçüncü Muallim	Hatt/Rika Muallimi	Bevvab	Öğrenci Adedi
1865 ⁹²⁷	-	Süleyman Ef.	-	-	-	-
1866 ⁹²⁸	-	Süleyman Ef.	-	-	-	-
1867 ⁹²⁹	-	Süleyman Ef.	-	-	-	-
1868 ⁹³⁰	-	Süleyman Ef.	-	-	-	-
1869 ⁹³¹	-	Süleyman Ef.	-	-	-	-
1870 ⁹³²	-	Süleyman Ef.	-	-	-	-
1871 ⁹³³	-	Süleyman Ef.	-	-	-	20/21
1872 ⁹³⁴	-	Süleyman Ef.	-	-	-	20/25
1873 ⁹³⁵	-	Süleyman Ef.	-	-	-	20/50/30
1874 ⁹³⁶	-	Süleyman Ef.	-	-	-	24/50
1875 ⁹³⁷	-	Abdullah Ef.	-	Derviş Emin Ef.	-	20/63
1876 ⁹³⁸	-	Abdullah Ef.	-	Derviş Emin Ef.	-	20/63
1877 ⁹³⁹	-	Abdullah Ef.	-	Derviş Emin Ef.	-	27
1878 ⁹⁴⁰	-	Abdullah Ef.	-	Derviş Emin Ef.	-	-
1879 ⁹⁴¹	-	Abdullah Ef.	-	Derviş Emin Ef.	-	-
1880 ⁹⁴²	-	Abdullah Ef.	-	Derviş Emin Ef.	-	-

⁹²⁷ BOA. İ. MVL. 532/23870.

⁹²⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1283, s. 124; BOA. İ. MVL. 532/23870.

⁹²⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1284, s. 86; BOA. İ. MVL. 532/23870.

⁹³⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1285, s. 96; BOA. İ. MVL. 532/23870.

⁹³¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1286, s. 118; BOA. İ. MVL. 532/23870.

⁹³² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1287, s. 128; BOA. İ. MVL. 532/23870.

⁹³³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1288, s. 146; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288, s. 134; BOA. İ. MVL. 532/23870.

⁹³⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1289, s. 239; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1289, s. 134; BOA. İ. MVL. 532/23870.

⁹³⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1290, s. 212; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1290, s. 128; BOA. İ. MVL. 532/23870; Alkan, 2000 s. 3.

⁹³⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 218; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1291, s. 128; BOA. İ. MVL. 532/23870.

⁹³⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 157; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1292, s. 132; BOA. MF. MKT. 61/90.

⁹³⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 160; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1293, s. 134; BOA. MF. MKT. 61/90.

⁹³⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 536; BOA. MF. MKT. 61/90.

⁹⁴⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1295, s. 433; BOA. MF. MKT. 61/90.

⁹⁴¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1296, s. 175.

⁹⁴² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1297, s. 238.

1881 ⁹⁴³	-	Abdullah Ef.	-	Derviş Emin Ef.	-	16
1882 ⁹⁴⁴	-	Abdullah Ef.	-	Derviş Emin Ef.	-	-
1883 ⁹⁴⁵	-	-	-	Derviş Emin Ef.	-	40
1884 ⁹⁴⁶	-	-	-	Derviş Emin Ef.	-	40
1885 ⁹⁴⁷	-	-	-	Derviş Emin Ef.	-	40
1886 ⁹⁴⁸	-	-	-	Derviş Emin Ef.	-	45
1887 ⁹⁴⁹	-	-	-	Derviş Emin Ef.	-	47
1888 ⁹⁵⁰	-	-	-	Derviş Emin Ef.	-	29
1893 ⁹⁵¹	-	-	-	Derviş Emin Ef.	-	20
1896 ⁹⁵²	Ömer Lütî Ef.	-	-	Derviş Emin Ef.	1	15/24
1897 ⁹⁵³	Ömer Lütî Ef.	-	-	Derviş Emin Ef.	-	-
1898 ⁹⁵⁴	Ömer Lütî Ef.	Münhal	-	Derviş Emin Ef.	1	20
1899 ⁹⁵⁵	Nuri Ef. (vekil)	Münhal	-	Derviş Emin Ef.	1	37
1900 ⁹⁵⁶	Nuri Ef. (vekil)	Ziyaeddin Ef.	-	Derviş Emin Ef.	1	27
1901 ⁹⁵⁷	Taha Ef. (vekil)	Ziyaeddin Ef.	-	Derviş Emin Ef.	1	50
1903 ⁹⁵⁸	Taha Ef. (vekil)	Ziyaeddin Ef.	-	Derviş Ef.	1	50

Maârif Nezâreti tarafından 1872-1873 öğretim yılında Başkale Rüşdiye Mektebine gönderilen ders kitapları aşağıdaki tabloda açıklanmıştır.

⁹⁴³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 293.

⁹⁴⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 277.

⁹⁴⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 212; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 46.

⁹⁴⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 394.

⁹⁴⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 416.

⁹⁴⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 337.

⁹⁴⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 323.

⁹⁵⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 250.

⁹⁵¹ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 85.

⁹⁵² BOA. MF. MKT. 332/55; BOA. Y.EE. 132/7.

⁹⁵³ BOA. MF. MKT. 362/5.

⁹⁵⁴ Maârif Salnamesi, H. 1316, s. 1207.

⁹⁵⁵ Maârif Salnamesi, H. 1317, s. 1423.

⁹⁵⁶ Maârif Salnamesi, H. 1318, s. 1595; BOA. MF. MKT. 491/47.

⁹⁵⁷ Maârif Salnamesi, H. 1319, s. 923; BOA. MF. MKT. 584/33; 491/47.

⁹⁵⁸ Maârif Salnamesi, H. 1321, s. 688.

Tablo 4.71 1872-1873 Öğretim Yılında Başkale Rüşdiye Mektebine Gönderilen Ders Kitapları.⁹⁵⁹

Kitap ve risale adı	Kitap ve risale adedi
Risale-i ilm-i Hesab ve Muhtasar Usul Defteri	30
Fezleke-i Tarih-i Osmani	30
Gülistan	30
Medhal-i Kavaid	30
Toplam	120

4.1.2.2. Çölemerik Rüşdiye Mektebi

Çölemerik Rüşdiye Mektebi, Hakkâri Sancağı Çölemerik kazası merkezinde 8.200 kuruş masrafla kurulmuştur. 1886 yılında, Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi, vilayet dâhilinde cehalet içinde bulunan Müslüman çocuklarının talim ve terbiyesi için birinci sınıf bir rüşdiye mektebi açılmasına yönelik çalışmalara başlamıştır. Bu kapsamda, ilk aşamada muallim-i sani mahallinden atanmak üzere, bir muallim-i evvel görevlendirilmesi Maârif Nezâreti'nden talep edilmiş; ancak bu talep kabul edilmemiştir.⁹⁶⁰

Çoğunluğu Müslüman olan Çölemerik kazasında sıbyan mektepleri bulunmakta olup, yaklaşık 500 hanelik bölgede rüşdiyeye elverişli 70-80 öğrenci mevcuttur. Kazada bulunan Meydan Medresesi binasının genişliği dikkate alınarak, medresenin bir bölümünün rüşdiyeye dönüştürülmesi ahali tarafından talep edilmiştir. Öğrencilerin eğitimden mahrum kalmaması için, Meydan Medresesi müderrisi Yasin Efendi, açılacak rüşdiye mektebinin muallim-i saniliğine talip olmuştur. Vilayet Maârif Meclisi'nde imtihana tabi tutulan Yasin Efendi'nin muallim-i saniliğe ehil olduğu tespit edilmiştir. Yüksek ilimler ve alet ilimlerini tamamlamış ulema arasında yer

⁹⁵⁹ BOA. MF. MKT. 2/128.

⁹⁶⁰ Maârif Salnamesi, H. 1318, s. 1600-1601;BOA. MF. MKT. 104/104.

alan Yasin Efendi'nin 300 kuruş maaşla muallim-i saniliğe, hat muallimliğine 100 kuruş, hizmetliye 60 kuruş ve diğer masraflar için 800 kuruş tahsis edilmesi Maârif Nezâreti'nden istenmiştir. Ancak, Hakkâri Vilayeti İdare Meclisi'nin bu girişimi sonuçsuz kalmıştır.⁹⁶¹

Bunun üzerine, Van Valisi bizzat Çölemerik kazasını ziyaret ederek, mazbataların içeriğinin doğruluğunu teyit etmiştir. Hakkâri Sancağı ahalisinin eğitime ihtiyaç duyduğu, eğitim ve öğretimin geliştirilmesi gerektiği, aksi takdirde cehaletin devam edeceği belirtilerek, maârifin geliştirilmesi için acil önlemler alınması istenmiştir. Bu nedenle, Çölemerik'te bir rüşdiye mektebinin açılması elzem görülmüş ve Yasin Efendi'nin belirtilen maaşla muallim-i sani olarak atanmasına izin verilmesi talep edilmiştir. Yapılan yazışmalar sonucunda, Çölemerik'te rüşdiye mektebinin açılması kabul edilmiştir. 1896 yılında, rüşdiye binasına bir sıbyan mektebi de dâhil edilmiş; okulun aylık masrafı 662 kuruş, yıllık masrafı ise 7.944 kuruş olarak belirlenmiş ve bu masraflar hükümet konağı dükkânlarının kiralardan karşılanmıştır. Ancak, 1913 yılında Van Meclis-i Umumi'nin kararıyla okul kapatılarak ibtidâi mektebina dönüştürülmüştür.⁹⁶²

Yasin Efendi, 300 kuruş maaşla imtihana tabi tutularak muallim-i sani seçilmiş; imtihan evrakları onaylanmak üzere Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi, mazbataları değerlendirilmek üzere Meclis-i Maârif'e havale etmiştir. Meclis-i Maârif, Yasin Efendi'nin imtihan evraklarını inceleyerek muallim-i sanilik için yeterli ehliyeteye sahip olmadığına karar vermiş ve yerine uygun bir muallimin seçilmesi için imtihan evraklarının gönderilmesini istemiştir. Van Vilayeti Maârif

⁹⁶¹ BOA. MF. MKT. 104/104.

⁹⁶² BOA. MF. İBT. 469/99; BOA. MF. MKT. 104/104; BOA. İ. DH. 1133/88496; BOA. Y.EE. 132/7.

Meclisi, Çölemerik'te ehliyetli başka bir muallim bulunmadığını, ahalinin Türkçe bilmemesi nedeniyle cehalet içinde kaldığını ve maârif ışığının Çölemerik'te diğer bölgelere kıyasla daha fazla ihtiyaç duyulduğunu belirterek, Dârülmuallimîn-i Rüşdiye'den mezun bir muallim-i evvelin sûratle gönderilmesini talep etmiştir.⁹⁶³

1910 yılında, Van Askeri Rüşdiye Mektebi'nden mezun olan Abdullah Efendi, Çölemerik Rüşdiye Mektebi muallim-i saniliğine atanmıştır. Abdullah Efendi'nin evrakları onaylanmak üzere Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş ve 25 Temmuz 1911 (12 Temmuz 1327) tarihinde memuriyeti onaylanmıştır. Abdullah Efendi, 1912 yılına kadar muallim-i sanilik görevini sürdürmüştür.⁹⁶⁴

1893 yılına kadar muallim-i sanilik ile idare edilen Çölemerik Rüşdiye Mektebi'ne, aynı yıldan itibaren bir muallim-i evvel atanmıştır. Okulun muallim-i evveli Mehmed Vahid Efendi, 1894 yılında Söğüd Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Hasan Efendi ile yer değiştirmiştir. Mehmed Vahid Efendi'nin Bursa Vilayeti'ne gitmek üzere yola çıktığı, ancak Hasan Efendi'nin yola çıkmadığı anlaşılmıştır. Becayiş kararından itibaren altı ay geçmesine rağmen Hasan Efendi'nin görevine başlamaması üzerine, yerine başka bir muallim-i evvel atanması istenmiştir. Bunun üzerine, Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi, 28 Haziran 1894 (16 Haziran 1310) tarihinde Hasan Efendi'nin yerine Dârülmuallimîn mezunu Ahmed Sezai Efendi'yi atamıştır.⁹⁶⁵

Ahmed Sezai Efendi göreve başladıktan sonra, Hakkâri Sancağı merkezi Çölemerik'ten Albak'a nakledilmiştir. Hakkâri Mutasarrıflığı, merkezin önemi nedeniyle Ahmed

⁹⁶³ BOA. MF. MKT. 115/39, 114/5; 104/104.

⁹⁶⁴ BOA. MF. İBT. 367/82; 295/7; 337/11.

⁹⁶⁵ BOA. MF. MKT. 205/35.

Sezai Efendi'nin Albak Rüşdiye Mektebi'ne nakledilmesini ve Çölemerik Rüşdiye Mektebi'ne uygun bir muallim atanmasını talep etmiştir. Bu talep, Van Maârif Müdürlüğü tarafından uygun görülerek Maârif Nezâreti'ne bildirilmiştir. Ancak, Ahmed Sezai Efendi, bölgenin iklimine uyum sağlayamadığını ve hastalığının ağırlaştığını belirterek Bigadiç Rüşdiye Mektebi'ne atanma talebinde bulunmuştur. Meclis-i Kebir-i Maârif, talebi kabul etmiş ve Ahmed Sezai Efendi Bigadiç Rüşdiye Mektebi'ne atanmıştır.⁹⁶⁶

1896 yılında Ahmed Sezai Efendi'nin Bigadiç'e atanmasıyla, Çölemerik Rüşdiye Mektebi muallimsiz kalmış; yalnızca bir hizmetli bulunmuştur. Van Maârif Müdürlüğü, süratle bir muallim gönderilmesini talep etmiş, ancak bu talep hemen karşılanamamıştır (). Van Valisi talebi yenilemişse de muallim ataması gerçekleşmemiştir.⁹⁶⁷ 1897 yılında, pratik bir çözüm olarak Bahçeler Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Mustafa Efendi'nin atanması istenmiş; ancak rüşdiye muallim-i evvelkilerinin Dârümuallimîn mezunlarına mahsus olduğu gerekçesiyle talep reddedilmiştir.⁹⁶⁸ İki yıl muallimsiz kalan okula, 1898 yılında Hasan Efendi muallim vekili olarak atanmıştır.⁹⁶⁹ Medrese tahsilli Hasan Efendi, Van'daki Müfti Medresesi'nden mezun olmuş; 4 Mayıs 1896 (16 Mayıs 1312) tarihinde Dara Kilisesi Ermeni Mektebi'nde Lisan-ı Osmani muallimliğine, 21 Ağustos 1896 (2 Eylül 1312) tarihinde ise Van Şabaniye Mahallesi'ndeki Dar'ültedris İbtidâî, Çölemerik ve Edremid rüşdiyelerinde muallim-i evvel vekilliği ile Burhan-ı Terakki İbtidâî muallim-i salisliğinde görev

⁹⁶⁶ BOA. MF. MKT. 332/55; 337/62; 328/10.

⁹⁶⁷ BOA. MF. MKT. 362/5; 345/10.

⁹⁶⁸ BOA. MF. İBT. 58/31.

⁹⁶⁹ Maârif Salnamesi, H. 1316/1898, s. 1207; H. 1317-1899, s. 1423; H. 1318/1900, s. 1595; H. 1319/1901, s. 923; H. 1321/1903, s. 689.

yapmıştır. İkinci kez Çölemerik Rüşdiyesi muallim-i evvel vekilliğine, 1 Ağustos 1903 (14 Ağustos 1319) tarihinde 330 kuruş maaşla atanmış ve 1909 yılına kadar görevde kalmıştır. Hasan Efendi'nin rüşdiye programı kapsamındaki ilim seviyesi vasat, görevine devamlılığı ve itinası ise âlâ derecededir; bu nedenle ibtidâ muallim-i evvelliği veya rüşdiye muallim-i saniliğinde istihdam edilebileceği belirtilmiştir. Hasan Efendi, 333 kuruş maaşla vekâleten görev yapmıştır.⁹⁷⁰ Üç yıl Numune İbtidâî Mektebi ve dört yıl Çölemerik Rüşdiye Mektebi muallim-i evvel vekilliğinde bulunan Karabekirzade Hasan Efendi, asaleten muallim-i evvelliğe atanmayı talep etmiş; ancak evrakların eksik olması nedeniyle talep kabul edilmemiş ve eksik evrakların tamamlanması için iade edilmiştir.⁹⁷¹

Hasan Efendi'nin okuldan ayrılış tarihi bilinmemekle birlikte, 1909 yılında Çölemerik Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine, Siird muallim-i sabıkı Mustafa Efendi 500 kuruş maaşla atanmıştır.⁹⁷² Mustafa Efendi'nin görev süresi kısa olmuş; muallim-i evvel vekili Hamdi Efendi, 28 Ağustos 1909 (15 Ağustos 1325) tarihinde işten ayrılmıştır. Yerine, 9 Kasım 1909 (27 Teşrinievvel 1325) tarihinde 300 kuruş maaşla Ahmed Efendi muallim-i evvel vekili olarak atanmıştır. 1910 yılında muallim-i evvel kadrosu tekrar münhal kalmıştır.⁹⁷³

1912 yılına kadar münhal kalan muallim-i evvel kadrosuna Abbas Bey atanmış; aynı yıl Abbas Bey'in Gevar Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine nakledilmesi üzerine, yerine uygun bir muallimin atanması Maârif Nezâreti'nden istenmiştir. Bunun üzerine, 1912 yılında

⁹⁷⁰ BOA. MF. İBT. 183/38; 240/74.

⁹⁷¹ BOA. MF. MKT. 993/84.

⁹⁷² BOA. MF. İBT. 240/97.

⁹⁷³ BOA. MF. İBT. 271/39; 275/61.

Diyarbakır Dârümuallim-i Rüşdiyesi'nden mezun Abdullah Efendi muallim-i evvelliğe atanmıştır.⁹⁷⁴

Okulun hat muallimlerine bakıldığında, 1892 yılında liva muhasebe kâtibi Mehmed Hamdi Efendi, 150 kuruş maaşla hat muallimliğine imtihan edilerek seçilmiş ve 27 Ağustos 1892 (15 Ağustos 1308) tarihinde göreve başlamıştır. İmtihan evrakları onaylanmak üzere Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; memuriyeti 100 kuruş maaşla onaylanmıştır.⁹⁷⁵ 1898 yılına kadar görevde kalan Hamdi Efendi'nin yerine Mehmed Ferid Efendi atanmıştır.⁹⁷⁶

Okulun hademelerine bakıldığında, 1888 yılında açılan rüşdiye için 100 kuruş maaşla Rüşdi Efendi seçilmiş; evrakları onaylanmak üzere Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Maârif Nezâreti, hademe maaşının mahallinden karşılanmasını istemiş; ancak ahalinin bunu karşılayamayacağı anlaşılnca, kapatılan Araç Rüşdiye Mektebi'nden 80 kuruş maaş Çölemerik Rüşdiye Mektebi hademesi Reşid (Rüşdi) Efendi'ye nakledilerek karşılık sağlanmıştır.⁹⁷⁷

1911-1912 (R.1327-1328) yıllarına ait umumi imtihan cetvelinde, ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerinin Farisi ve Fransızca derslerinden imtihana alınmadığı tespit edilmiştir. Ders programının eksiksiz uygulanması gerektiği, bazı derslerin silinmesinin veya imtihanlarının yapılmamasının uygun olmayacağı belirtilerek, eksik ders ve imtihanların tamamlanması Van Vilayeti'nden istenmiştir.⁹⁷⁸

⁹⁷⁴ BOA. MF. İBT. 367/82; 389/40; 399/54.

⁹⁷⁵ BOA. MF. MKT. 159/148.

⁹⁷⁶ Maârif Salnamesi, H. 1317-1899, s. 1423; H. 1318/1900, s. 1595; H. 1319/1901, s. 923; H. 1321/1903, s. 689; H. 1316/1898, s. 1207.

⁹⁷⁷ BOA. MF. MKT. 114/5; 115/39.

⁹⁷⁸ BOA. MF. İBT. 412/21.

Okulun 13 Mayıs 1894 (1 Mayıs 1310) tarihli, 1893 yılının Şubat ve 1894 yılının Mart ve Nisan aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli şu şekildedir:⁹⁷⁹

Tablo 4.72 Hakkâri Sancağı Çölemerik Merkez Rüşdiyesi 1893 Yılına Ait Devam Cetveli

Derece		Muallim İsmi
Muallim-i Evvel		Mehmed Efendi
Hat muallimi		Hamdi Efendi
Bevvab		Fekre Sadullah Efendi
Sınıf	Ders	Öğrenci sayısı
1.	Ulûm-u Dîniye'den İlm-i Hal, Tecvid'den Kur'an-ı Kerim Tatbiki, Arapça, Türkçe, İmlâ ve Hatt-ı Sülûs	19
2.	Ulûm-u Dîniye, Dürr-i Yekta, Mesail'den Esasî Ezber, Tecvid'den Kur'an-ı Kerim Tatbiki, Arabî'den Maksud, Farisî'den Necamet Ahkamı, Türkçe'den Sarf-ı Osmani, Hesab, Coğrafya'dan Asya Kıtası, İmlâ, Hatt-ı Sülûs ve Hatt-ı Rika	6
3.	Ulûm-u Dîniye, Dürr-i Yekta, Tekmil, Tecvit, Kur'an-ı Kerim Tatbiki, Arabî'den İzharda Nısf-ı Evvel, Farisî, Türkçe'den Kavaid-i Osmani, Hesab'dan Tenasib, Hendese'den Ali'ülâla, Sefir'ül Feyâ'dan Kıtaat, Tarih'ten Tarih-i İslam, İmlâ, Hatt-ı Rikka, Talim ve Öğretim	4

Okulun 13 Eylül 1895 (1 Eylül 1311) tarihli, 1895 yılının Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli şu şekildedir (BOA. MF. İBT. 47/94.):

Tablo 4.73 Hakkâri Sancağı Çölemerik Merkez Rüşdiyesi 1895 Yılına Ait Devam Cetveli

Derece		Muallim İsmi		
Muallim-i Evvel		Ahmed Sezai Efendi		
Hat muallimi		Hamdi Efendi		
Bevvab		Fakir Abdullah Efendi		
Sınıf	Haziran	Temmuz	Ağustos	
1.	10	10	10	
2.	10	10	10	
3.	9	9	9	
4.	5	5	5	
Top.	34	34	34	

⁹⁷⁹ BOA. MF. İBT. 41/80.

Cetvel ekinde, bölgenin eğitim sorunları dile getirilmiştir. İbtidâî okulunun olmaması nedeniyle birinci sınıf için öğrenci bulunamadığı, daha önce ibtidâî mektebi açılması için karar alınmışsa da bunun gerçekleşmediği, ahalinin maddi imkânsızlıkları nedeniyle ibtidâî mektebi inşa edemediği belirtilerek, bir ibtidâî mektebinin açılması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun üzerine, 1 Ekim 1895 (19 Eylül 1311) tarihinde Van Maârif Müdürlüğü, Maârif Nezâreti'nden ibtidâî mektebi açılmasını talep etmiştir.⁹⁸⁰

Okulun 4 Ağustos 1908 (22 Temmuz 1323) tarihli, 1908 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli şu şekildedir:⁹⁸¹

Tablo 4.74 Hakkâri Sancağı Çölemerik Merkez Rüşdiyesi 1908 Yılına Ait Devam Cetveli

Derece		Muallim İsmi	
Muallim-i Evvel vekili		Hasan Hüsnü Efendi	
Bevvab		Abdullah Efendi	
Sınıf	Mart	Nisan	Mayıs
1.	21	18	28
2.	8	8	8
3.	4	8	8
Top.	33	34	37

Okulun 19 Şubat 1911 (6 Şubat 1326) tarihli, 1909-1910 yıllarına ait imtihan umumi cetveli şu şekildedir:⁹⁸²

⁹⁸⁰ BOA. MF. İBT. 47/94.

⁹⁸¹ BOA. MF. İBT. 212/114.

⁹⁸² BOA. MF. İBT. 303/34.

Tablo 4.75 Hakkâri Sancağı Çölemerik Merkez Rüşdiyesi 1909-1910 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Türkçe, Ulûm-u Dîniye, Arabi, Hesab, İlm-i Eşya, Coğrafya, Tarih ve Hüsn-i Hat	9	5	4	5
2.	Kur'an-ı Kerim, Ulûm-u Dîniye, Arabi, Türkçe, Farsî, Hesab, Hendese, İlmi Eşya, Tarih, Coğrafya, Fransızca, Malumat-ı Medeniye ve Hüsn-i Hat	9	6	4	5
3.	Kur'an-ı Kerim, Ulûm-u Dîniye, Arabi, Türkçe, Farsî, Hesab, Hendese, İlmi Eşya, Tarih, Coğrafya, Fransızca, Malumat-ı Medeniye ve Hüsn-i Hat	6	3	3	3

Okulun 9 Mart 1912 (20 Rabiulevvel 1330) tarihli, 1910-1911 yıllarına ait imtihan umumi cetveli şu şekildedir:⁹⁸³

Tablo 4.76 Hakkâri Sancağı Çölemerik Merkez Rüşdiyesi 1910-1911 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
İh. Snf	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Türkçe, Ulûm-u Dîniye, Hesab, İmlâ ve Hüsn-i Hat	7	3	3	4
1.	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-u Dîniye, Arabi, Türkçe, Hesab, Coğrafya, Tarih-i İslam ve Enbiya, Malumat-ı Medeniye, Malumat-ı Nafia, İmlâ, Resim ve Hüsn-i Hat	6	5	5	1
2.	Kur'an-ı Kerim Tecvid, Ulûm-u Dîniye, Arabi, Farsî, Türkçe, Hesab, Coğrafya, Tarih-i Osmani, Hendese, Malumat-ı Medeniye, Malumat-ı Nafia, İmlâ, Resim ve Hüsn-i Hat	6	6	6	

⁹⁸³ BOA. MF. İBT. 362/77.

1910-1911 eğitim-öğretim yılında toplam 18 öğrenci ders görmüş; 13 öğrenci terfi etmiş, 5 öğrenci sınıfta kalmış ve 5 öğrenci diploma almıştır. İbtidâî sınıfında 7, birinci sınıfta 12, ikinci sınıfta 14 ders verilmiştir. Cetvelin alt kısmındaki 28 Ocak 1912 (15 Kanunisani 1327) tarihli ekte, “*Muhtelif ve müteferrik surette bulunduklarından ve vukuatlarından henüz sınıf teşkil edilmemiş haliye ibtidâîye cetvelinde ise 36 talebe ismi bulunmaktadır.*”⁹⁸⁴

1895 yılında, okulun muallim-i evveli tarafından Maârif Nezâreti’ne, okulda harita bulunmadığı bildirilmiştir. Maârif Nezâreti, harita eksikliğinin öğrenci gelişimini engellediğini belirterek, bir takım Kıtaat-ı Hamse Haritası ve bir adet Memalik-i Şahane haritası gönderildiğini; ancak Amerika ve Avustralya kıtalarına ait haritaların mevcut olmaması nedeniyle gönderilemediğini ifade etmiştir.⁹⁸⁵

Tablo 4.77 Çölemerik Rüşdiye Mektebi Personel ve Öğrenci Çizelgesi

Yıl	Birinci Muallim	İkinci Muallim	Üçüncü Muallim	Hat Muallimi	Bevvab	Öğrenci Adedi
1886 ⁹⁸⁶						
1887 ⁹⁸⁷						
1888 ⁹⁸⁸						43
1893 ⁹⁸⁹						42
1894 ⁹⁹⁰		Mehmed V. Ef.			1	42
1895 ⁹⁹¹	Ahmed Sezai Ef.				1	42
1896 ⁹⁹²	Ahmed Sezai Ef.				1	32/45
1897						
1898 ⁹⁹³		Hasan Ef.		Hamdi Ef.	1	18
1899 ⁹⁹⁴		Hasan Ef.		Mehmed F. Ef.	1	36

⁹⁸⁴ BOA. MF. İBT. 362/77.

⁹⁸⁵ BOA. MF. MKT. 303/5.

⁹⁸⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, R. 1326, s. 390.

⁹⁸⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 337.

⁹⁸⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 323.

⁹⁸⁹ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 85.

⁹⁹⁰ BOA. MF. MKT. 206/29.

⁹⁹¹ BOA. MF. MKT. 303/5.

⁹⁹² BOA. MF. MKT. 362/5; BOA. Y.EE. 132/7.

⁹⁹³ Maârif Salnamesi, H. 1316, s. 1207; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187.

⁹⁹⁴ Maârif Salnamesi, H. 1317, s. 1048; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 161.

1900 ⁹⁹⁵		Hasan Ef.		Mehmed F. Ef.	1	27
1901 ⁹⁹⁶		Hasan Ef.		Mehmed F. Ef.	1	16
1903 ⁹⁹⁷		Hasan Ef.		Mehmed F. Ef.		16
1907 ⁹⁹⁸	Hasan Ef.					

4.1.2.3. Gevar Rüşdiye Mektebi

Gevar Rüşdiye Mektebi, Hakkâri Sancağı'na bağlı Gevar kazasında 1877 yılında Şemdinanlı Şeyh Abdullah Efendi tarafından yaptırılmıştır. Okul, açıldığında rüşdiyeye özgü bir binaya sahip olmadığından, Dize kasabasındaki cami-i şerifin bitişiğinde tamir edilen bir oda rüşdiye binasına dönüştürülmüştür. Açılışın ardından, 1877 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kapatılan Beyazid Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ali Efendi, Gevar Rüşdiye Mektebi'ne muallim-i evvel olarak nakledilmiştir.⁹⁹⁹

1888 yılına gelindiğinde, yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olan rüşdiye binası ve bitişiğindeki cami-i şerifin bir kısmı mahalli belediye tarafından tamir edilmiştir. Ancak, tamirat sonrası binanın diğer kısmı harap olmuş ve eğitim-öğretim faaliyetleri sekteye uğramıştır. Bunun üzerine, Van Vali Vekili, binanın kalan kısmının tamiri için maârif hissesine mahsus Seb' ve Reb' (1/7 ve 1/4) aidatından 2.200 kuruş harcanması için Maârif Nezâreti'nden izin talep etmiştir. Maârif Nezâreti Muhasebe İdaresi, 8 Kasım 1888 (27 Teşrinievvel 1304) tarihli değerlendirmesinde, maârif hissesinin başka amaçlar için kullanıldığını belirterek, rüşdiye binası olarak kullanılan cami odalarının tamiratının vakıf, belediye veya diğer hayır kaynaklarından

⁹⁹⁵ Maârif Salnamesi, H. 1318, s. 1595; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 163; BOA. MF. MKT. 491/47.

⁹⁹⁶ Maârif Salnamesi, H. 1319, s. 923; BAO. MF. MKT. 584/33; 491/47.

⁹⁹⁷ Maârif Salnamesi, H. 1321, s. 689.

⁹⁹⁸ BAO. MF. MKT. 993/84.

⁹⁹⁹ BOA. MF. İBT. 10/51; 10/53; BOA. MF. MKT. 103/33.

karşılanması gerektiğini ifade etmiş ve maârif hissesinden harcama yapılmasını reddetmiştir.¹⁰⁰⁰ 1906 yılında, okul binasının yeniden tamire ihtiyaç duyduğu belirlenmiş ve eksikliklerin tespiti için bir keşif yapılmıştır. Keşif sonucunda, binanın damının tamiri, pencerelerin camlarının onarımı, muallim minder ve yastığının eksik olduğu saptanmış; bu eksikliklerin giderilmesi için 980 kuruş masraf belirlenmiş ve bu masrafın Gevar kazası Vergi Hisse-i Maârif'ten karşılanmasına karar verilmiştir. 1911 yılında ise okulun tekrar tamirata ihtiyaç duyduğu anlaşılmış ve bu amaçla Maârif Nezâreti'nden 4.000 kuruş talep edilmiştir.¹⁰⁰¹

1889 yılında, Adilcevaz, Edremit, Erciş ve Gevar rüşdiye mekteplerinin istenilen seviyede eğitim veremediği tespit edilerek ıslah edilmelerine karar verilmiştir. Ancak, Van Valisi, maddi imkânsızlıklar nedeniyle bu rüşdiyelerin ıslah edilemeyeceğini ve şimdilik mevcut halleriyle bırakılması gerektiğini Maârif Nezâreti'ne bildirmiştir. 1895 yılında, rüşdiyeler için yeni düzenlemeler yapılmış; bu kapsamda Gevar Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i sanilik kadrosu lağvedilmiştir. Daha sonra, muallim-i evvel atanana kadar okulun mevcut muallimlerle vekâleten idare edilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁰²

1903 yılında, Gevar Rüşdiye Mektebi'nin Gevar'dan Şemdinan'a nakledilmesi gündeme gelmiştir. Van Valisi'nin hazırladığı rapora göre, rüşdiyenin bulunduğu Dize kasabası ahalisinin çoğunluğunu Nesturiler oluştururken, Şemdinan kasabası ahalisinin çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktadır. Şemdinan'da rüşdiye mektebine devam edebilecek yaklaşık 80 öğrenci

¹⁰⁰⁰ BOA. MF. MKT. 103/33.

¹⁰⁰¹ BOA. MF. İBT. 404/49; 963/46.

¹⁰⁰² BOA. MF. MKT. 367/21; 115/50.

bulunduğu belirtilmiş; Gevar Rüşdiye Mektebi'nin kapatılarak Şemdinan'a nakledilmesi ve Gevar'da ibtidâî mektebi açılması önerilmiştir. Bu rapor Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş; ancak Nezâret, daha önce lüzum üzerine açılan okulun kapatılıp ödeneğinin başka bir kazaya nakledilmesinin uygun olmayacağına karar vermiştir. Yazının devamında, Şemdinan'da rüşdiye mektebi açılması gerektiği düşünülüyorsa, kazaya yarım saat mesafedeki köylerdeki Müslüman hane sayısı, mevcut ibtidâî mekteplerin sayısı, bu okullara devam eden öğrenci sayısı, rüşdiye açılması durumunda kaç öğrencinin katılabileceği ve okul binasının mevcut olup olmadığının araştırılması istenmiştir. Ancak, 1913 yılında Van Meclis-i Umumi'nin kararıyla okul kapatılarak ibtidâî mektebine dönüştürülmüştür.¹⁰⁰³

Okul, genellikle muallim-i sanilerle yönetilmiş olmasına rağmen, 1877 yılında Beyazid Rüşdiye Mektebi'nin kapanmasıyla muallim-i evvel Ali Efendi, Gevar Rüşdiye Mektebi'ne atanmıştır.¹⁰⁰⁴ 23 Ağustos 1877 tarihinde, Ali Efendi'nin biriken maaşlarının ödenmesi ve Erzurum mal sandığından harcırah verilerek görev yerine gönderilmesi istenmiştir.¹⁰⁰⁵

Ali Efendi'den sonra, 1883 yılında medrese tahsilli Salih Efendi okula muallim olarak atanmıştır. 7 Mayıs 1883 (25 Nisan 1299) tarihinde vekâleten göreve başlayan Salih Efendi, aynı zamanda Dize kasabası müftülük görevini yürütmüştür.¹⁰⁰⁶ 1888 yılında, okulun rika muallimliği kadrosu münhal kalmış; Salih Efendi, muallim-i sanilik maaşının kendisi ve ailesine yetmediğini, rika derslerini zaten kendisinin verdiğini belirterek rika muallimliği

¹⁰⁰³ BOA. MF. İBT. 469/99; BOA. MF. MKT. 857/43.

¹⁰⁰⁴ BOA. MF. İBT. 10/51; BOA. MF. MKT. 112/107.

¹⁰⁰⁵ BOA. MF. MKT. 49/136; 50/175.

¹⁰⁰⁶ BOA. MF. İBT. 240/74; 183/38.

maaşının kendi maaşına eklenmesini talep etmiştir.¹⁰⁰⁷ Ancak, bu talep sonraki yazışmalardan anlaşıldığı üzere kabul edilmemiştir. 1894 yılında, Salih Efendi, 248 kuruş olan maaşının, emsalleri gibi 300 kuruşa çıkarılmasını talep etmiştir. Maârif Muhasebe İdaresi, maaşına 52 kuruş zam yapılarak 300 kuruşa çıkarılmasını uygun bulmuş; Meclis-i Kebir-i Maârif, bu kararı onaylamış ve 11 Şubat 1895 (30 Kanunisani 1310) tarihinde Van Vilayeti'ne bildirilerek zamlı maaşın tebliğ tarihinden itibaren ödenmesi istenmiştir.¹⁰⁰⁸ Salih Efendi, 1902 yılında da maaşına zam talebinde bulunmuş; ancak 1906 yılına ait arşiv belgesinde, hâlâ 300 kuruş maaşla görev yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁹

1897 yılında, rüşdiye mekteplerinin muallim-i sanilik kadrolarının kapatılması kararı alınmış; muallim-i sani ile yönetilen rüşdiyelerin muallim-i evvelliğe dönüştürülmesi ve asil muallim-i evveller atanana kadar muallim-i sanilerin imtihanla vekil muallim-i evvel olarak atanmaları kararlaştırılmıştır. Bu karar, 8 Mayıs 1897 (26 Nisan 1313) tarihinde Van Vilayeti'ne tebliğ edilmiştir. Bu düzenlemeye göre, muallim-i evvelliğe terfi için imtihana giren Salih Efendi'nin evrakları, 12 Haziran 1897 (31 Mayıs 1313) tarihinde Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi'nin 5 Ağustos 1897 (24 Temmuz 1313) tarihli incelemesinde, İran muhacirlerinden olan Salih Efendi'nin ahlak ve davranışlarının muallim-i evvellik, hatta muallim-i sanilik için bile uygun olmadığı tespit edilmiş ve talep reddedilmiştir. Salih Efendi hakkında detaylı araştırma yapılması istenmiştir.¹⁰¹⁰

1895 yılında, Van Maârif Müdürlüğü'nün Maârif Nezâreti'ne gönderdiği yazıda, Salih Efendi'nin Gevar

¹⁰⁰⁷ BOA. MF. MKT. 102/92.

¹⁰⁰⁸ BOA. MF. MKT. 249/20.

¹⁰⁰⁹ BOA. MF. İBT. 109/12; 183/38.

¹⁰¹⁰ BOA. MF. MKT. 367/21.

Rüşdiye Mektebi'ne atanmasından sonra hüsn-i hizmetiyle maârifin ilerlediği belirtilmiştir.¹⁰¹¹ Ancak, Salih (Sıdkı) Efendi'nin mahal müftüsü olması, umum ve fûnun derslerini yalnızca bir iki saat vermesi, görevine düzenli devam edememesi ve öğrencilerin muallimden yeterince faydalanamaması nedenleriyle 24 Mayıs 1904 (11 Mayıs 1323) tarihinde görevden alınmıştır.¹⁰¹² Salih Efendi'nin yerine, Van Dârümuallimîn Şubesi eski muallimlerinden Said Efendi seçilmiştir. Ancak, başka bir tahriratta, Van Dârümuallimîn-i İbtidâî Mektebi'nin muallimsiz kalmaması için Said Efendi'nin yerine Hacı Hamid Efendi'nin atandığı belirtilmiştir. Said Efendi, 3 Haziran 1907 (21 Mayıs 1323) tarihinde göreve başlamış; ancak sebepsiz yere 7 Eylül 1907 (25 Ağustos 1323) tarihinde görevini terk ederek Şemdinan'a gitmiştir.¹⁰¹³ Bunun üzerine, muallim-i evvelîğe mahsus 500 kuruş maaş iki kısma ayrılmış; ulûm-u dîniye, Arabî ve Farisi muallimliği için 300 kuruş, riyaziye dersleri için 200 kuruş maaşla muallim aranmış, ancak uygun muallim bulunamamıştır.¹⁰¹⁴

Said Efendi'nin ayrılmasından sonra, Gevar kazasında idâdî mezunu veya fûnun derslerine aşına bir muallim bulunmaması nedeniyle okul muallimsiz kalmıştır. Okulun tamamen kapanmasının uygun olmayacağı düşünülerek, uygun bir muallim bulunana kadar Salih Efendi yeniden muallim olarak görevlendirilmiş ve 5 Ekim 1907 (22 Eylül 1323) tarihinde göreve başlamıştır. Bu durum, Maârif Nezâreti tarafından kabul edilmiş ve 5 Ekim 1907 (28 Mayıs 1325) tarihinde Van Vilayeti'ne tebliğ edilmiştir.¹⁰¹⁵

¹⁰¹¹ BOA. MF. İBT. 47/93.

¹⁰¹² BOA. MF. İBT. 192/13; 212/115; 212/121.

¹⁰¹³ BOA. MF. MKT. 1071/20; BOA. MF. İBT. 192/13.

¹⁰¹⁴ BOA. MF. MKT. 1071/20; BOA. MF. İBT. 204/94.

¹⁰¹⁵ BOA. MF. MKT. 1071/20.

26 yıl boyunca Gevar Rüşdiye Mektebi'nde ulûm-u dîniye, Arabî, Farisi ve Türkçe dersleri veren muallim-i evvel vekili Salih Efendi, 23 Ocak 1910 (10 Kanunisanı 1325) tarihinde görevden ayrılmıştır. Yerine, Molla Kasım Efendi 300 kuruş maaşla muallim-i evvel vekili olarak 24 Ocak 1910 (11 Kanunisanı 1325) tarihinde göreve başlamıştır. Ancak, aynı yıl içinde Molla Kasım Efendi Gevar Müftülüğü'ne atanarak muallimlikten istifa etmiş ve okul yeniden muallimsiz kalmıştır.¹⁰¹⁶

Muallim bulunamaması nedeniyle okul ilerleme kaydedememiştir. Van Maârif Müdürlüğü, 11 Nisan 1910 (29 Mart 1326) tarihinde, okula bir muallim-i evvel atanmasını talep etmiştir. Talebin mümkün olmaması halinde, idâdî mezunlarının muallim-i evvel olarak atanmasının vekâleten idareden daha iyi olacağı belirtilmiş ve Van İdadi mezunu Yakub Efendi'nin Gevar Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine atanması istenmiştir. Ancak, Yakub Efendi'nin atanıp atanmadığı tespit edilememiştir. Daha sonraki yıllara ait arşiv belgelerinden, 1912 yılında Çölemerik Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Abbas Efendi'nin Gevar Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine atandığı anlaşılmaktadır.¹⁰¹⁷

8 Ekim 1894 tarihinde, okulun muallim, hademe ve öğrencilerinin devam ve devamsızlıklarını gösteren cetvel Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir.¹⁰¹⁸ Ancak bu cetvelin ayrıntılarına ulaşılammıştır.

Okulun 25 Eylül 1895 (13 Eylül 1311) tarihli, 1895 yılının Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli şu şekildedir.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁶ BOA. MF. İBT. 397/27; 275/61.

¹⁰¹⁷ BOA. MF. İBT. 367/82; 397/27; 271/39.

¹⁰¹⁸ BOA. MF. İBT. 41/93.

¹⁰¹⁹ BOA. MF. İBT. 47/94.

Tablo 4.78 Hakkâri Sancağı Gevar Kazası Merkez Rüşdiyesi 1895 Yılına Ait Devam Cetveli

Derece		Muallim İsmi	
Muallim-i Sani		Salih Efendi	
Bevvab		Yusuf Ağa	
Sınıf	Haziran	Temmuz	Ağustos
1.	11	7	9
2.	7	7	7
3.	3	3	4
4.	3	3	3
Top.	24	20	23

Okulun 4 Ağustos 1908 (22 Temmuz 1323) tarihli, 1908 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarına ait devam ve devamsızlık cetveli incelendiğinde, 1895'ten 1908'e kadar öğretim kadrosunun aynı kaldığı ve öğrenci sayısının 17 olduğu belirtilmiştir.¹⁰²⁰

Okulun 19 Şubat 1911 (6 Şubat 1326) tarihli, 1909-1910 yıllarına ait imtihan umumi cetveli şu şekildedir:¹⁰²¹

Tablo 4.79 Hakkâri Sancağı Gevar Kazası Merkez Rüşdiyesi 1909-1910 Yılına Ait İmtihan Cetveli

Sınıf	Ders	Öğrenci Sayısı	Sınava Giren	Terfi Eden	Sınıfta Kalan
1.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulûm-u Diniye, Hesab, Hüsn-i Hat, Tarih, Ahlak, Türkçe, Arabi, Coğrafya ve İmlâ	5	4	1	4
2.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulûm-u Diniye, Hesab, Hüsn-i Hat, Tarih, Malumat-ı Medeniye, Farsî, Türkçe, Arabi, Coğrafya, Malumat-ı Ziraiye, Resim, İmlâ ve Kırâat	4	4	3	1
3.	Kur'an-ı Kerim ve Tecvit, Ulûm-u Diniye, Hesab, Hüsn-i Hat, Tarih, Malumat-ı Medeniye, Farsî, Arabi, Coğrafya, Hıfz-ı Sıhha, Malumat-ı Ziraiye, İlm-i Ahlak, Hendese, Fransızca ve Resim	4	4	3	1

¹⁰²⁰ BOA. MF. İBT. 212/114.

¹⁰²¹ BOA. MF. İBT. 303/34.

1877-1910 yılları arasında aktif olduğu tespit edilen okulun eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile öğrenci sayısının yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 4.80 Hakkâri Sancağı Gevar Rüşdiye Mektebi Personel ve Öğrenci Çizelgesi

Yıl	Birinci Öğ.	İkinci Öğ.	Üçüncü Öğ.	Hat Öğ.	Bevvab	Öğr. Ad.
1877 ¹⁰²²	Ali Rıza Ef					
1878 ¹⁰²³	Ali Rıza Ef					
1879 ¹⁰²⁴	Ali Rıza Ef					
1880 ¹⁰²⁵						
1881 ¹⁰²⁶	Ahmed Ef					22
1882 ¹⁰²⁷	Ahmed Ef					
1883 ¹⁰²⁸						35
1884 ¹⁰²⁹						53
1885 ¹⁰³⁰						62
1886 ¹⁰³¹						65
1887 ¹⁰³²						67
1888 ¹⁰³³		Salih Ef				30
1889 ¹⁰³⁴		Salih Ef				
1890 ¹⁰³⁵		Salih Ef				
1891 ¹⁰³⁶		Salih Ef				
1892 ¹⁰³⁷		Salih Ef				
1893 ¹⁰³⁸		Salih Ef				23

¹⁰²² BOA. MF. MKT. 49/136.

¹⁰²³ BOA. MF. MKT. 61/71.

¹⁰²⁴ BOA. MF. MKT. 61/71.

¹⁰²⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1297, s. 238.

¹⁰²⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 293.

¹⁰²⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 277.

¹⁰²⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 212; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 46.

¹⁰²⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 394.

¹⁰³⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 416.

¹⁰³¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 337.

¹⁰³² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 323.

¹⁰³³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 250; BOA. MF. MKT. 102/92; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri...*, s. 85.

¹⁰³⁴ BOA. MF. MKT. 367/21.

¹⁰³⁵ BOA. MF. MKT. 367/21.

¹⁰³⁶ BOA. MF. MKT. 367/21.

¹⁰³⁷ BOA. MF. MKT. 367/21.

¹⁰³⁸ BOA. MF. MKT. 367/21.

1894 ¹⁰³⁹		Salih Ef				23
1895 ¹⁰⁴⁰		Salih Ef				23
1896 ¹⁰⁴¹		Salih Ef				17/25
1897 ¹⁰⁴²		Salih Ef				17
1898 ¹⁰⁴³		Salih Ef		Münhal	1	20
1899 ¹⁰⁴⁴		Salih Ef		Münhal	1	22
1900 ¹⁰⁴⁵		Salih Ef		Münhal	1	36
1901 ¹⁰⁴⁶		Salih Ef		Münhal	1	18
1903 ¹⁰⁴⁷		Salih Ef		Münhal	1	18

4.1.2.4. Şemdinan Rüşdiye Mektebi

Hakkâri Sancağı'na bağlı Şemdinan kazasında bir rüşdiye mektebi açılması için çalışmalar yürütülmüştür. Ancak, okulun açılış tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca, okulun eğitime başlayıp başlamadığına dair herhangi bir belge veya bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁰⁴⁸

1876 yılında, Erzurum Valisi, Şemdinan Rüşdiye Mektebi için bir muallim atanması talebinde bulunmuştur. Bu talep üzerine Maârif Nezâreti, Siverek Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ahmed Zühdü Efendi'ye teklif sunmuş ve kendisinin kabul etmesi halinde Şemdinan Rüşdiye Mektebi'ne muallim olarak atanacağını bildirmiştir.¹⁰⁴⁹ Ahmed Zühdü Efendi, Maârif Nezâreti'nin teklifini kabul etmiş ve Van'a doğru yola çıkmıştır. Şemdinan'a ulaşması durumunda, eğitim-öğretim faaliyetlerinin başlaması için öğrencilerin toplanması ve gerekli hazırlıkların yapılması

¹⁰³⁹ BOA. MF. MKT. 367/21.

¹⁰⁴⁰ BOA. MF. MKT. 367/21.

¹⁰⁴¹ BOA. MF. MKT. 367/21; BOA. Y.EE. 132/7.

¹⁰⁴² BOA. MF. MKT. 367/21.

¹⁰⁴³ Maârif Salnamesi, H. 1316, s. 1207; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187.

¹⁰⁴⁴ Maârif Salnamesi, H. 1317, s. 1048; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 161.

¹⁰⁴⁵ Maârif Salnamesi, H. 1318, s. 1594; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 163; BOA. MF. MKT. 491/47.

¹⁰⁴⁶ Maârif Salnamesi, H. 1319, s. 922; BOA. MF. MKT. 584/33; 491/47.

¹⁰⁴⁷ Maârif Salnamesi, H. 1321, s. 688.

¹⁰⁴⁸ BOA. MF. MKT. 42/21.

¹⁰⁴⁹ BOA. MF. MKT. 42/21; BOA. MF. MKT. 41/90.

istenmiştir.¹⁰⁵⁰ Ancak, sonraki yıllara ait arşiv belgelerinden, Ahmed Zühdü Efendi'nin Şemdinan'a ulaşmadığı anlaşılmaktadır. 1877 yılında, Erzurum Vilayeti'nde bulunan Bayezid Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ali Rıza Efendi'nin Şemdinan Rüşdiye Mektebi'ne atandığı ve Şemdinan'a gönderildiği belirtilmiş; ancak Ali Rıza Efendi'nin bu görevi kabul etmeyerek Şemdinan yerine Gevar Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğini tercih ettiği anlaşılmıştır.¹⁰⁵¹ Şemdinan Rüşdiye Mektebi için gösterilen tüm çabalara rağmen muallim bulunamaması nedeniyle, okulun kısa süre sonra kapandığı anlaşılmaktadır.

4.2. İdâdî Mekteplerinin Kuruluş ve Yayılması

“İdâdî” kelimesi, “hazırlamak, geliştirmek” anlamına gelir ve 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi öncesi ve sonrasında iki farklı şekilde kullanılmıştır: Birincisi, rüşdiye, Bahriye, Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye gibi okullara hazırlık sınıfı olarak; ikincisi, 1869 sonrası ortaöğretimin bir kademesi olarak lise düzeyinde bağımsız okullar. İlk dönemde îdâdîler, diğer okulların hazırlık sınıflarıyken, 1869 Nizamnâmesi ile rüşdiyelerden bir derece yüksek, yüksekokullara öğrenci ve devletin üst kademelerine memur yetiştiren, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin bir arada eğitim aldığı okullar olarak yeniden tanımlanmıştır.¹⁰⁵²

1869 Nizamnâmesi'ne göre îdâdî mekteplerinin açılması kararlaştırılmış, ancak maddi sıkıntılar ve nitelikli muallim eksikliği nedeniyle ilk îdâdî şubesi 1873'te

¹⁰⁵⁰ BOA. MF. MKT. 45/112.

¹⁰⁵¹ BOA. MF. MKT. 49/136.

¹⁰⁵² Yılmaz, Maârif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadiler (1898-1903), s. 24; Demirel, Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler, s. 81; Cengiz, “Kudüs-i Şerif İdadi Mektebi (1890-1913)”, s. 104-105

Dârümuallimîn-i Âliye (bugünkü Vefa Lisesi) içinde açılmıştır. İstanbul dışındaki ilk sivil îdâdî, 1875'te Yanya Vilayeti Tırhala Sancağı'na bağlı Yenişehir kasabasında kurulmuştur.¹⁰⁵³ Aynı yıl İstanbul'da Fatih ve Beşiktaş'ta iki îdâdî daha açılmış, 1876'da Dârülmaârif, Eski Ali Paşa, Davut Paşa, Fevziye ve İbrahim Ağa Çayırı'nda toplam 462 öğrencili yedi îdâdî faaliyet göstermiştir.¹⁰⁵⁴

Îdâdîlerin önemi anlaşılmasına rağmen, maddi imkânsızlıklar ve muallim eksikliği açılmalarını geciktirmiştir.¹⁰⁵⁵ Sadrazam Sait Paşa'nın mali düzenlemeleriyle bina vergisinin %6'sı eğitime ayrılmış, böylece vilayetlerde îdâdîler açılmaya başlanmıştır.¹⁰⁵⁶ 1885'te Bursa, Edirne, Konya ve Çanakkale'de birer îdâdî açılmış; İzmir, Selanik, Trabzon, Rodos, Ankara, Üsküp, Priştina, Serfice, Gümölcine, Manisa, Adana, Halep, Maraş, Kırşehir, Çankırı, Teke, Bitlis, Muş, İzmit ve Sivas'ta îdâdî inşaatlarına başlanmıştır.¹⁰⁵⁷ Erzurum, Hakkâri, Diyarbakır, Zor, Burdur, Karasi, Kaza-i Erbaa (Çatalca), Karahisar-ı Sahip, Kırkkilise (Kırklareli), İstanköy, Midilli, Tekirdağ, Yenipazar, Taşlıca ve Görice'de de îdâdî açılması için görüşmeler yapılmış, 1884'ten itibaren yaklaşık 10 yıl boyunca bu süreç hızla devam etmiştir.¹⁰⁵⁸

1887'de Maârif Komisyonu, mevcut îdâdîlerin devamına, yapımı planlananların ise durdurulmasına karar vermiş; bu kararda, maârif vergisinin zengin çocuklarının gittiği îdâdîler ve İstanbul'daki yüksekokullar için harcanmasına vilayet maârif yetkililerinin tepkisi etkili

¹⁰⁵³ Yılmaz, Maârif Salnamelerine Göre ..., s. 27; Topuzkanamış, "Osmanlı Dönemi İlk Modern İdadi Programlarında Türkçe Eğitimi", s. 188

¹⁰⁵⁴ Demirel, Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler, s. 85

¹⁰⁵⁵ Öztürk, "İdadi", s. 464-466

¹⁰⁵⁶ Uygun, Karesi İdadisi ve Sultanisi, s. 36

¹⁰⁵⁷ Salman, İdadi Mektepleri'nin Tarihîsel Gelişimi, s. 18

¹⁰⁵⁸ Orhan, Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri, s. 19

olmuştur.¹⁰⁵⁹ Aynı yıl, gündüzlü îdâdîlerin yatılıya çevrilmesi kararlaştırılmış, büyük vilayetlerde birer, Hakkâri, Dersim, Van gibi küçük vilayetlerde birleştirilerek merkezlerde yatılı îdâdîler açılmıştır. İzmir Îdâdî Mektebi ilk yatılıya çevrilen okuldur.¹⁰⁶⁰ Ancak, yatılı îdâdîlerin yıllık giderleri, gündüzlülerin 5-6 katına ulaşarak devlete büyük yük getirmiştir.¹⁰⁶¹

Hükümet, yeni îdâdî yapımını durdurma fikrini reddetmiş, 1887'den sonra inşaatlara hız verilmiştir. 1890'dan itibaren bazı rüşdiyeler kapatılarak îdâdîlerle birleştirilmiş, muallimler bu okullara nakledilmiştir.¹⁰⁶² 1892'de taşra îdâdîleri 5 (sancak) ve 7 (vilayet) yıllık olarak ikiye ayrılmış; 5 yıllık îdâdîler yüksekokullara öğrenci değil, yörenin idari ve imar işlerini yürütecek eleman yetiştirmeyi amaçlamıştır.¹⁰⁶³

İlk yıllarda 1869 Nizamnâmesi'ne göre idare edilen îdâdîler, rüşdiyelerle birleşip yatılı-gündüzlü, sancak-vilayet, 5-7 yıllık gibi çeşitlenince, 128 maddelik yeni bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatname, müdür, muavin ve mubassır görevlerini ve öğrenci işlerini düzenlemiş, devrin sonuna kadar uygulanmıştır.¹⁰⁶⁴ 1895-1896'da 55 îdâdîde 5.419 öğrenci bulunurken, 20. yüzyıl başında 69 îdâdîde 10.671, dönem sonunda 109 îdâdîde yaklaşık 20.000 öğrenci eğitim görmüştür.¹⁰⁶⁵

1892'de, Maârif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa başkanlığında kurulan komisyon, 5 ve 7 yıllık îdâdî programlarını düzenlemiş, rüşdiye, îdâdî ve yüksekokul

¹⁰⁵⁹ Uygun, Karesi İdadisi ve Sultanisi, s. 36

¹⁰⁶⁰ Orhan, Osmanlı Devleti'nde Vilayet Yatılı İdadileri, s. 21-22

¹⁰⁶¹ Yılmaz, Maârif Salnamelerine Göre ..., s. 30

¹⁰⁶² Demirel, Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler, s. 90

¹⁰⁶³ Yılmaz, Maârif Salnamelerine Göre ..., s. 30-31

¹⁰⁶⁴ Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 126-128

¹⁰⁶⁵ Yılmaz, Maârif Salnamelerine Göre ..., s. 33-34

dersleri arasında bağ kurmayı amaçlamıştır.¹⁰⁶⁶ 1902’de, ders yükünün fazla olduğu gerekçesiyle yatılı îdâdîler 8, gündüzlüler 6 yıla çıkarılmış, bazılarına ziraat, ticaret ve sanayi dersleri eklenmiştir; ancak 1906’da bu uygulamadan vazgeçilmiştir.¹⁰⁶⁷

II. Abdülhamid döneminde son programda, gündüzlü îdâdîler 5, yatılılar 7 yıl olarak belirlenmiş, dersler şu şekilde düzenlenmiştir.¹⁰⁶⁸

1-3. Sınıf dersleri (Rüşdiye kısmı dersleri): Tecvitli Kur’an, Farsça, coğrafya, ulûm-ı dîniye, Fransızca, tarih, Türkçe, hesap, hüsn-ı hat, ahlak, hendese, resim ve Arapça.¹⁰⁶⁹

4-5. Sınıf dersleri (Gündüzlü kısmı dersleri): Kur’an-Kerim, Farsça, coğrafya, ulûm-ı dîniye, Fransızca, tarih, kitabet, ziraat, Türkçe, hesap, hüsn-ı hat, ahlak, hendese, resim ve Arapça.¹⁰⁷⁰

6-7. Sınıflar (Yatılı kısmı dersleri): Ulu-ı dîniye, ahlak, edebiyat, kitamet-i resmiye, Arapça, mekanik, Fransızca, usul-ı defter, kavanin, cebir, müsellesat, hendese, kozmografya, ilm-i servet, fizik, tarih, mevalid, hfız-ı s-sıhha, coğrafya, hüsn-i hat, kimya ve hikmet dersleri okutulmuştur.¹⁰⁷¹

II. Abdülhamid döneminde, Münif Paşa’nın nazırlığında, 13 Mart 1880’de İstanbul Bâb-ı Âlî Caddesi’nde kiralık bir konakta İnas İdâdî Mektebi açılmış, Avrupa tarzı programla Türkçe, genel kültür dersleri, Fransızca, İngilizce, Almanca, musiki ve el işleri

¹⁰⁶⁶ Yıldız, Diyarbekir Vilayet’inde Eğitim (1870-1920), s. 29-30

¹⁰⁶⁷ Öztürk, “İdadi”, s. 464-466

¹⁰⁶⁸ Yıldız, Diyarbekir Vilayet’inde Eğitim (1870-1920), s. 30; Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s. 132-133

¹⁰⁶⁹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 132-133.

¹⁰⁷⁰ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 132-133.

¹⁰⁷¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 132-133.

öğretilmiş, ancak halkın ilgisizliği nedeniyle iki yıl sonra kapanmıştır.¹⁰⁷²

II. Meşrutiyet döneminde, yatılı îdâdîlerin eğitim kalitesi yetersiz bulunmuş, Avrupa liselerine kıyasla zayıf olduğu düşünüülerek 1910'dan itibaren sultanilere dönüştürülmüştür.¹⁰⁷³ Emrullah Efendi'nin nazırlığında, İstanbul ve bazı büyük şehirlerde 10 îdâdî sultaniye çevrilmiş, 1913'te sultaniler üç bölümlü (îdâdî seviyesini de kapsayan) okullar olarak düzenlenmiştir. Aynı yıl 23 îdâdî sultaniye çevrilmiş, 6 yeni îdâdî kurulmuştur. Sancaklardaki 5 yıllık îdâdîler, muhtelif amaçlı okullara dönüştürülmüştür. Îdâdîler, ortaöğretimin birinci basamağı olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar varlığını sürdürmüş, 15 Ağustos 1923'te tüm ortaöğretim kurumlarına "lise" adı verilmiştir.¹⁰⁷⁴

4.2.1. Van Îdâdî Mektebi

Van Vilayeti'nde îdâdî mektebinin kurulması için ilk girişimler 1885 yılında başlamıştır. Vilayet merkezinde bir arsa belirlenmiş ve bu arsa üzerine inşa edilecek bina için 200.000 kuruş, teftiş ve ek masraflar için 42.000 kuruş olmak üzere toplam 242.000 kuruş gerektiğine dair bir rapor hazırlanmıştır. Maârif Nezâreti'ne gönderilen bu rapora karşılık, Nezaret yalnızca 50.000 kuruş sağlayabileceğini belirtmiş; kalan miktarın menafî sandığından karşılanması talep edilmiş, ancak bu teklif uygun görülmemiş ve maliyetin yeniden gözden geçirilmesi istenmiştir.¹⁰⁷⁵ Ayrıca, 1888 yılında Bitlis ve Van vilayetlerinin maârif hisseleri birleştirilerek Van'da bir îdâdî mektebi açılması kararlaştırılmışsa da bu girişim

¹⁰⁷² Salman, İdadi Mektepleri'nin Tarihîsel Gelişimi, s. 23

¹⁰⁷³ Demirel, "II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Orta Öğretim: Sultaniler", s. 342

¹⁰⁷⁴ Yılmaz, Maârif Salnamelerine Göre ..., s. 43-45

¹⁰⁷⁵ BOA. MF. MKT. 89/121.

sonuçsuz kalmıştır.¹⁰⁷⁶ 1893 yılına kadar, kaynak yetersizliği nedeniyle Van'da îdâdî inşaatına başlanamamış; bu dönemde Ermeni okullarına 100.000 kuruş bağış yapılması, Müslüman öğrencilerin eğitim kurumu ihtiyacına rağmen siyasi nedenlerle Ermeni çocuklarına eğitim desteği sağlanması, bölgedeki Müslüman ahaliyi memnun etmemiştir.¹⁰⁷⁷

1893 yılında Van Maârif Müdürlüğü'ne atanan Hüseyin Celal Efendi, îdâdî mektebinin kurulması için yoğun çaba sarf etmiştir. Göreve başlar başlamaz ibtidâî mektepler kuran Hüseyin Celal, 1894 yazında bir îdâdî mektebi inşa etmeyi planlamıştır.¹⁰⁷⁸ Çabaları sonucunda, 1894 yılında bir arsa satın alınması için girişimlerde bulunulmuş; ancak arsayla ilgili sorunlar nedeniyle Maârif Nezâreti belgeleri Van Vilayeti'ne iade etmiştir.¹⁰⁷⁹ Buna rağmen, Hüseyin Celal ve Van'daki memurlar, îdâdî mektebi için çalışmalarını sürdürmüş; Van merkez Bahçeler kısmındaki Halil Ağa Mahallesi'nde vefat eden Hacı Muhsin Efendi'nin ev ve tarlası, maârif adına 23.500 kuruş karşılığında satın alınmıştır. Binanın inşasının yaklaşık iki yıl süreceği öngörülerek, Van Valisi tarafından öğrencilerin bu süre içinde uygun bir yerde eğitim görmesi istenmiştir.¹⁰⁸⁰

1893 yılında, Van İdâdî Mülkiye Okulu için inşa edilecek binanın haritası ve keşif defterleri Maârif Nezâreti'ne gönderilmiştir. Van Valisi Ferih Bahri, 20 Mayıs 1894 (8 Mayıs 1310) tarihli yazısında, altı ay önce gönderilen harita ve keşif evraklarına yanıt alınamadığını bildirmiştir. Maârif Nezâreti, keşif defterinin yeniden

¹⁰⁷⁶ BOA. TS. MA. c. 1369/143; 1379/84.

¹⁰⁷⁷ BOA. MV. 167/8; BOA. DH. ŞFR. 160/26.

¹⁰⁷⁸ Lynch, Armenia: Travels..., s. 100.

¹⁰⁷⁹ BOA. MF. MKT. 196/4.

¹⁰⁸⁰ BOA. MF. MKT. 236/51; 338/29.

düzenlenmesi ve binanın gönderilen plana uygun inşa edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (BOA. MF. MKT. 211/9.).

1894 yılında, îdâdî mektebi için bir bina satın alınmış; bu bina, yemekhane, cami, felsefe, resim ve kimya odaları, yedi sınıf, müdür odası, muallim odası ve diğer görevlilere ait odalar içerecek şekilde iki katlı olarak tasarlanmıştır. Aynı yıl, okulda okutulacak dersler ve muallimler belirlenerek Maârif Nezâreti'ne bildirilmiştir: Ulûm-u dîniye ve Arabi (birinci kısım) dersleri için kasaba rüşdiyesi muallim-i evveli Hacı Hilmi Efendi, Arabi (ikinci kısım) dersi için İstinâf Müddeî-i Umumisi Emin Efendi, Farisi dersi için Bahçeler Rüşdiyesi muallim-i sanisi Mehmet Efendi, Türkçe (birinci kısım) dersi için kasaba rüşdiyesi muallim-i sanisi Mustafa Mazhar Efendi, Fransızca (birinci kısım) dersi için vilayet tercümanı Dikran Efendi, hesap ve coğrafya dersleri için Bahçeler Rüşdiye hendese muallimi Yüzbaşı Tahsin Efendi, tarih dersi için Maârif Müdürü Hüseyin Celalettin Bey, resim dersi için Maârif Muhasebe Memuru Ali Vefa Bey ve hüsn-i hat dersi için Mektubi Vilayet Hılkasından Mehmet Münir atanmıştır.¹⁰⁸¹ Ancak, devletin mali sıkıntıları, Van Vilayeti'nde resmi kurum binalarının eksikliği ve 1895-1896 yıllarında yaşanan olaylar, çekişmeli bir ortam yaratmıştır. Vilayet İdare Meclisi, satın alınan binanın tamir edilerek rüşdiye binasına eklenmesini ve mevcut rüşdiye binasının 700 kuruş kira bedeliyle adliyeye kiralanmasını önermiş; adliye ise, mevcut binasının yıkık-dökük hali, memurların çalışmasının sakıncalı olması ve evrak ile eşyaların muhafazasının zorluğu nedeniyle îdâdî binasının kendilerine tahsisini talep etmiştir. Bu durumlar nedeniyle,

¹⁰⁸¹ BOA. MF. MKT. 236/51.

Van Vilayeti'nin koşulları göz önüne alınarak îdâdî mektebinin açılması uygun görülmemiştir.¹⁰⁸²

1895-1896 yıllarında Van'da çıkan isyan, arsa üzerinde bina inşasını engellemiş; Hüseyin Celal Efendi'nin maârif müdürlüğünden ayrılmasıyla çalışmalar sekteye uğramıştır.¹⁰⁸³ 1896 yılında isyanın şiddetlenmesiyle, satın alınan arsa üzerine yerel yetkililerin kararıyla bir askeri hastane inşa edilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁸⁴ Ekonomik sıkıntılar ve Van'daki çatışmalı ortam nedeniyle îdâdî çalışmaları kesintiye uğramış; bölgede eğitimin sistemli ve düzenli gelişimi sağlanamamıştır.

1896 yılına ait bir arşiv belgesinde, Van Vilayeti merkezinde bulunan gündüzlü îdâdînin toplam masrafı 54.750 kuruş olarak belirtilmiştir. Ancak, 1896-1897 yıllarında teftiş için gönderilen Cemal Bey'in ifadelerine göre, Van'da ne yatılı ne de gündüzlü bir îdâdî mektebi bulunduğu; ahali tarafından iki kez arsa alındığı, bu arsa üzerine bir bina inşa edildiği, ancak binanın îdâdî olarak kullanılmayıp maârif idaresi tarafından kiraya verildiği anlaşılmıştır.¹⁰⁸⁵ 1904 yılında, Erzurum Vilayeti Maârif Müdürlüğü, Van ve Bitlis rüşdiyelerinden mezun öğrencilerin Erzurum Mülki İdâdî Mektebi'ne kabulünün devam etmesi durumunda Erzurum öğrencilerine yer kalmayacağını ve bu öğrencilerin masraflarının geldikleri vilayetin maârif bütçesinden karşılanması gerektiğini bildirmiştir.¹⁰⁸⁶ Arşiv belgelerinden, 1904 yılına kadar Van'da faal bir îdâdî mektebinin bulunmadığı, yalnızca binasının mevcut olduğu ve bu binanın eğitim dışında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁸² BOA. MF. MKT. 338/29; 236/51.

¹⁰⁸³ Arvas, Sultan II. Abdülhamid..., s. 168.

¹⁰⁸⁴ BOA. MF. MKT. 338/29.

¹⁰⁸⁵ BOA. Y.EE. 131/22; BOA. Y. PRK. KOM. 9/73.

¹⁰⁸⁶ BOA. BEO. 2421/181558.

1906 yılında, Van Valisi Tahir Paşa, Maârif Nezâreti'ne yazdığı yazıda, Van rüşdiyelerinden mezun öğrencilerin tahsillerine devam edemediğini, devam edebilenlerin ise yalnızca mali imkânı olanlar olduğunu belirtmiş; îdâdî için kapsamlı bir gelir-gider cetveli hazırlandığını ve mali kaynakların temin edildiğini ifade etmiştir. Kaynaklar arasında, Van Merkez ve Edremid rüşdiyelerinin kapatılarak buradaki ödeneklerin îdâdî için kullanılması önerilmiştir.¹⁰⁸⁷ Van Maârif Müdürü Receb Hilmi, 6 Ağustos 1907 (24 Temmuz 1323) tarihli yazısında, 1907 yılında îdâdînin açılmasına izin verilmesini ve Padişah'ın resmi açılış için telgrafla emir vermesini, ayrıca bir müdür atanmasını talep etmiştir. Tahir Paşa ve Receb Hilmi'nin çabaları sonucunda, 19 Ağustos 1323 (1 Eylül 1907) tarihinde Van Îdâdî Mektebi açılmıştır.¹⁰⁸⁸

1907 yılına kadar Van Vilayeti'nde îdâdî bulunmadığından, rüşdiyelerden mezun olan öğrenciler tahsillerine devam etmek için Erzurum ve Trabzon îdâdîlerine gönderilmiştir. Bu süreç, Maârif Nezâreti tarafından Van rüşdiye mezunlarına ayrılan kontenjanlarla düzenlenmiş; öğrenciler yatılı ve ücretsiz olarak kabul edilmiştir. Erzurum Mülki Îdâdîsi, bir yılda 25 öğrenci kabul etmekte olup, Van ve Bitlis vilayetleri için ortak kontenjan ayrılmıştır. Ancak kontenjanın azlığı nedeniyle bazı öğrenciler Trabzon Îdâdîsi'ne gönderilmiştir.¹⁰⁸⁹ 1896 yılında, Van ve Bitlis'ten altışar olmak üzere toplam 12 öğrenci Erzurum Îdâdîsi'ne, 1905 yılında ise Van rüşdiyelerinden iki öğrenci Erzurum Îdâdîsi'ne gönderilmiştir.¹⁰⁹⁰ Van'da îdâdî bulunmaması nedeniyle

¹⁰⁸⁷ BOA. MF. MKT. 933/17.

¹⁰⁸⁸ BOA. MF. MKT. 1034/20; 1012/14; 1016/44; 1028/28.

¹⁰⁸⁹ BOA. MF. MKT. 826/39; 580/14.

¹⁰⁹⁰ BOA. MF. MKT. 250/34; BOA. BEO. 2492/186860.

yaşanan zorluklar göz önüne alınarak, 1885-1886 yıllarında îdâdî kurma çalışmaları başlatılmıştır.¹⁰⁹¹

1907 yılında, îdâdî mektebinin açıldığı yıl, Van Maârif Müdürü Receb Hilmi, binanın inşası ve tamiri için 4.900 kuruşun kullanılmasına izin verilmesini talep etmiştir. Maârif Nezâreti, bu miktarın tamamına izin veremeyeceğini, ancak 1.000 kuruşun kullanımına müsaade edileceğini belirtmiş; Receb Hilmi'nin iki kez daha yazması üzerine, 4.900 kuruşun tamamının kullanılmasına izin verilmiştir. 1908 yılında, okulun tamiri için bir keşif düzenlenmiş; 20.797 kuruştan 13.100 kuruşun maârif sandığından, 1.697 kuruşun yardımlardan karşılandığı ve toplamda 32.500 kuruş gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁹²

Van Îdâdî Mektebi 1907 yılında açılmış olmasına rağmen, Ermenilere ait ilk îdâdî mektebi 1871 yılında eğitim vermeye başlamış; 1902 yılında Van merkezde ikinci bir Ermeni îdâdî mektebi açılmıştır.¹⁰⁹³

Okul, faaliyet süresi boyunca farklı muallimler ve müdürlerle eğitim-öğretime devam etmiştir. 1887 yılında, taşrada îdâdî mekteplerinin kurulmasına dair karar uyarınca, bu okulların üç sınıflı olacağı belirtilmiş; Erzurum ve Van için ikinci derecede 750'er kuruş, diğer vilayetler için üçüncü derecede 500'er kuruş maaş tahsis edilmiştir. Ancak, bu maaşlarla müdürlüklere rağbet olmaması nedeniyle, ilgili vilayetlerin îdâdî müdürlükleri birinci derece kabul edilerek 1.000'er kuruş ilave edilmiştir.¹⁰⁹⁴

Van Îdâdî Mektebi'nin açılışı öncesinde, Erzurum Îdâdî Mektebi'nde dokuz yıl müdür ve muavinlik yapan Osman

¹⁰⁹¹ BOA. MF. MKT. 89/121.

¹⁰⁹² BOA. ŞD. 223/38; BOA. BEO. 3390/254190; BOA. MF. MKT. 1034/52.

¹⁰⁹³ BOA. DH. SYS. 100/7.

¹⁰⁹⁴ BOA. TS. MA. e. 1382/86.

Fehmi Efendi, 7 Ocak 1907 (25 Kanunievvel 1322) tarihinde Van İdâdî müdürlüğüne atanmak istemiş; ancak okulun henüz tamamlanmamış olması nedeniyle talep reddedilmiştir.¹⁰⁹⁵

Tahir Paşa ve Receb Hilmi'nin çabalarıyla 1907 yılında açılan okulun resmi açılışı sonrası, Harput İdâdî Muavin-i Evveli Hüseyin Avni Efendi müdür olarak atanmıştır.¹⁰⁹⁶ Hüseyin Avni Efendi, müdürlükle birlikte kitabet, Türkçe, Fransızca ve ziraat derslerini de vermiştir.¹⁰⁹⁷ Ancak, 1907 yılına ait başka bir belgede, Van İdâdî Müdürlüğü'ne Yusuf Efendi'nin atandığı; 25 Kasım 1907 (12 Teşrinisani 1323) tarihli bir belgede ise Sana İdâdî Mektebi Müdürü İsmail Hakkı Efendi'nin atandığı belirtilmiştir.¹⁰⁹⁸

1908 yılında, Sivas İdâdî Mektebi Muavin-i Evveli Halil Efendi'nin Van İdâdî Müdürlüğü'ne atandığı; ancak Van'ın uzaklığı ve ailesiyle gelmesinin zorluğu nedeniyle Lazka veya başka bir bölgeye atanmayı talep ederek Van'a gelmediği kaydedilmiştir. Halil Efendi'nin gelmeyeceği anlaşıncı, Van Valisi, okulun bir yılı aşkın süredir düzensiz işlediğini belirterek Erzurum İdâdî Muavin-i Evveli Osman Efendi'nin atanmasını talep etmiştir. İdâdî İdaresi, Meclis-i Kebir-i Maârif'in onayıyla, Osman Fehmi Efendi'yi ziraat, üçüncü ve dördüncü sınıf Türkçe ve Fransızca muallimlikleriyle birlikte 1.196 kuruş maaşla Van İdâdî Müdürlüğü'ne terfien atamıştır.¹⁰⁹⁹

1 Eylül 1907 (19 Ağustos 1323) tarihinde resmi olarak açılan Van İdâdî Mektebi'ne, Van ve Edremid rüşdiyelerinin kapatılmasıyla bu okullardaki muallimler nakledilmiştir. Kapatılan Edremid Rüşdiye Mektebi

¹⁰⁹⁵ BOA. MF. MKT. 982/43.

¹⁰⁹⁶ BOA. MF. MKT. 1036/57; 1012/14.

¹⁰⁹⁷ BOA. MF. MKT. 1028/25; 1012/14; 1016/44; 1028/28.

¹⁰⁹⁸ BOA. TS. MA. e. 1382/68; BOA. MF. MKT. 1035/7.

¹⁰⁹⁹ BOA. MF. MKT. 1076/44; 1077/45.

muallim-i evveli Abdulhalim Efendi 480 kuruş, Van Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Bekir Efendi 440 kuruş, muallim-i sanisi Hasan Efendi, hüsn-i hat muallimi İsa Efendi ve Burhan Terakki İbtidâî Mektebi muallim-i evveli Hasan Fevzi Efendi vekâleten görevlendirilmiştir.¹¹⁰⁰

Tablo 4.81 Yeni Açılmış Olan Van Mekteb-i İdadisinde Vekâletle İdare Olunan Derslerin Miktarı, Maaşı ve Vekillerin İsimleri:¹¹⁰¹

Dersin miktar-ı maaş	Dersin İsmi	Vekillerin isimleri	Vazifenin Hangi Sınıflara Ait Olduğu	Haftada Kaç Saat Ders Yapıldığı		
112	Malumat-ı Ziraîye	Tevfik Bey	2-3-4-5	7	Eşraf-ı Memalikten	Sülûsan Hesabıyla
252	Fransızca	İsmail Efendi	2-3-4-5		Askeri Rüşdiye Fransızca Muallimi Yüzbaşısı	Sülûsan Hesabıyla
120	Coğrafya	Şerif Bey	2-3-4-5	6	İstihkam Okulundan mezun Tekâüd	Sülûsan Hesabıyla
80	Hendese	Şerif Bey	2-4-5	4		
160	Tarih	Ziya Efendi	2-3-4-5	6	Van da Nizamiye liva katibi Mülazım-ı Evvel	Sülûsan Hesabıyla
100	Resim	Ziya Efendi	2-3-4-5	4		
84	Kitabet-i Resmîye	Hilmi Efendi				

Van İdâdî Mektebi'ne, kapatılan Van ve Edremid rüşdiye mekteplerinden 2 Aralık 1906 (19 Teşrinisani 1322) tarihinde asıl muallim sıfatıyla nakledilen derslerin miktarı, maaşı ve muallimlerin isimleri şu şekildedir:¹¹⁰²

¹¹⁰⁰ BOA. MF. MKT. 1034/20; 1036/8.

¹¹⁰¹ BOA. MF. MKT. 1034/20.

¹¹⁰² BOA. MF. MKT. 1034/20.

Tablo 4.82 Van İdâdî Mektebinin 1906 Yılına Ait Muallim ve Ders İsimleri

Memuriyet Hazresi				Memuriyet Sabıkasıyla Miktar-ı Maaş			
Maaş	Vazife	İsim	Saat	Maaş	Vazife	İsim	Tercüme-i Hal tescil, kayıd numarası
120	Ulûm-u Diniye	Abdülhalim Efendi	6	600	Edremid Rüşdiye Mektebi muallimi	Abdülhalim Efendi	3566
100	Hesab		5				
240	Türkçe		12				
20	Hendese		1				
200	Arabi	Bekir Efendi	13	500	Van Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli	Bekir Efendi	6253
160	Farisi		7				
80	Ulûm-u Diniye		4				
160	Kısm-ı evvel Türkçe	Hasan Efendi	8	200	Van Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi	Hasan Efendi	61
80	Coğrafya		4				
120	Kısm-ı evvel Hesab	Hasan Fevzi Efendi	6	150	Burhan Terraki İbtidâî Mektebi muallimi	Hasan Fevzi Efendi	Tercüme-i hal varakası derdest takdimdir
80	İlm-i Ahlak		4				
120	Hüsn-i Hat	Hüseyin Hasan Efendi	6	100	Van Rüşdiye Mektebi Hüsn-i hat muallimi	Hüseyin Hasan Efendi	6254
80	Ermenice	Mardoros (Martoros) Efendi	4		Van Abramyan Ermeni Okulu Müdür Muavini	Mardoros (Martoros) Efendi	Tercüme-i hal varakası derdest takdimdir

Van İdâdî Mektebi'ne, kapatılan Van ve Edremid rüşdiye mekteplerinden nakledilen muallimler arasında muavinliğe Bekir Efendi, Abdulhalim Efendi ve Mehmed Nuri Efendi, müdürlüğe Hüseyin Efendi, resim muallimliğine Mülazım-ı Evvel Ziya Efendi, Ermenice muallimliğine Martoros Efendi, hüsn-i hat muallimliğine İsa Efendi atanmış; İsa Efendi, 13 Ağustos 1864 (1 Ağustos 1280) tarihinden 25 Eylül 1908 (12 Eylül 1324) tarihine kadar (44 yıl 4 ay) Van Rüşdiye Mektebi'nde hüsn-i hat muallimliği yaptıktan sonra Van İdâdî Mektebi'nde aynı

göreve geçmiş ve buradan emekliliğe ayrılmıştır.¹¹⁰³ Muallim-i sani muallimliğine uygun bir muallim atanmış ve bu muallimlerin memuriyetleri tasdik edilmiştir.¹¹⁰⁴

1908 yılında, Bekir Efendi'nin vefatı üzerine,¹¹⁰⁵ Bekir Efendi'nin uhdesindeki Arabi (200 kuruş) ve Farisi (160 kuruş) dersleri Van Askeri Rüşdiye Mektebi Farisi muallimi Hacı Naci Efendi'ye, Ahlak dersi ise ulûm-u dîniye muallimi Hasan Efendi'ye verilmiştir. Ancak, Hasan Efendi, 8 Haziran 1908 (26 Mayıs 1324) tarihli bir dilekçeyle, Bekir Efendi'nin hastalığı sırasında bu derslere vekâleten baktığını ve vefatından sonra bu derslere atanmayı talep etmiştir. Aynı şekilde, Müderris Ali Efendi, 9 Haziran 1908 (27 Mayıs 1324) tarihli dilekçesinde, Bekir Efendi'nin vefatıyla Farisi dersinin kendisine, Arabi dersinin Naci Efendi'ye verileceğinin vaat edildiğini, ancak her iki dersin Naci Efendi'ye verildiğini belirterek derslerin imtihanla atanmasını istemiştir. Ayrıca, Gevaş Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Hasan Nuri Efendi, 15 Haziran 1908 (2 Haziran 1324) tarihli dilekçesinde, Bekir Efendi'nin vefatıyla boşalan Arabi, Farisi ve Ahlak derslerinin kendisine verilmesini talep etmiştir. Van Maârif Müdürü, 6 Temmuz 1908 (23 Haziran 1324) tarihli yazısıyla seçilen muallimleri Van Valisi'ne bildirmiştir:

“Van mektebi idâdî muallimlerinden olup 440 kuruş maaşla Arabî Farisi ve Ahlak muallimliğiyle 95 kuruş maaşlı muavin-i evvelik ki cem'an 535 kuruş maaşla ifa-ı tedris ve vazife eden Bekir Efendi sene-i

¹¹⁰³ BOA. ŞD. 1083/25; BOA. MF. MKT. 1036/57.

¹¹⁰⁴ BOA. MF. MKT. 1036/57.

¹¹⁰⁵ Bekir Efendi'nin görev geçmişi: 28 Ocak 1886 (16 Kanunisani 1301) – 14 Ağustos 1895 (2 Ağustos 1311) tarihleri arasında Van Bağlar Rüşdiye Mektebi muallimi 600 kuruş, 13 Eylül 1895 (1 Eylül 1311) – 14 Şubat 1897 (2 Şubat 1312) tarihleri arasında Van Rüşdiye Mektebi muallimi 700 kuruş, 13 Mart 1897 (1 Mart 1313) – 31 Ağustos 1907 (18 Ağustos 1323) tarihleri arasında Van Bağlar Rüşdiye Mektebi muallimi 500 kuruş, 1 Eylül 1907 (19 Ağustos 1323) – 5 Aralık 1907 (22 Teşrinisani 1323) tarihleri arasında Van İdâdî Mektebi Farisi ve Kısm-ı Evvel Ulûm-u Dîniye muallimi 440 kuruş, 14 Aralık 1907 (1 Kanunievvel 1323) – 17 Mart 1908 (4 Mart 1324) tarihleri arasında Van İdâdî Mektebi Farisi ve Ahlak muallimi 535 kuruş maaşla, toplam 22 yıl 3 ay muallimlik yapmıştır; BOA. ŞD. 1086/20.

haliye mayısının on dördüncü günü (27 Mayıs 1908) ecel mev'udıyla vefat etmiş ve münhal kalan Arabî ve Farisi muallimliğine 360 kuruş maaş muhasesiyle Van Askeri Rüşdiyesi Farisi muallimi erbab-ı iktidardan mekremetlü Hacı Naci Efendi ve 80 kuruş maaşla Ahlak muallimliğine de idâdî muallimlerinden Ulum-u Diniye muallimi Hasan Efendi daileri intihab olunup vilayetin 19 Mayıs 1324 (1 Haziran 1908) tarihi ve iki numaralı tahrirat alisiyle arz ve inha edilmiş ve müteveffa Bekir Efendi'den münhal kalan 95 kuruş maaşla muavin-i evvelikle muavin-i sani Abdülhalim ve ondan münhal kalacak 55 kuruş maaşla muavin-i saniliğe de mülga mülkiye rüşdiyesinde muallim-i sani olup İdadî Mektebi Ulum-u Diniye muallimliğine nakil olan Hasan Efendi acizlerince 1 Haziran 1324 (14 Haziran 1908) tarihinden itibaren intihab ve işe mübaşeret ettirilmiş olduklarından tasdik asalet memuriyetlerinin icrası hususuna müsaade-i celil cenab-ı nezaretpenahilerinin şayan buyrulması” istenmiştir.

8 Ağustos 1908 (26 Temmuz 1324) tarihli pusulada muallim ve ders dağılımı şu şekilde belirtilmiştir:¹¹⁰⁶

Tablo 4.83 Van İdadî Mektebinin 1908 Yılına Ait Muallim ve Ders Pusulası

Maaş	Ders	Saat (Haftalık)	Toplam maaş	Toplam saat	İsim
HALİ HAZIRDA BULUNAN					
95	Muavinlik		535	22	Münhal
200	Arabi	10			
160	Farisi	8			
80	Ahlak	4			
KABULÜ ARZ BULUNAN SURET					
150	Muavinlik		550	20	Abdülhalim Efendi
160	Tarih	8			
120	Türkçe	6			
120	Coğrafya	6			
HALİ HAZIRDA BULUNAN					
55	Muavinlik		535	24	Abdülhalim Efendi
200	Coğrafya	10			
160	Tarih	8			
120	Türkçe	6			
KABULÜ ARZ BULUNAN SURET					
200	Ulum-u Diniye	10	280	14	Hasan Efendi
80	Ahlak	4			
HALİ HAZIRDA BULUNAN					

¹¹⁰⁶ BOA. MF. MKT. 1076/88.

200	Ulum-u Diniye	10	200	10	Hasan Efendi
KABULÜ ARZ BULUNAN SURET					
200	Arabi	10	360	18	Askeri Rüşdiye Mektebi muallimi Naci Efendi
160	Farisi	8			
KABULÜ ARZ BULUNAN SURET					
80	Coğrafya	4	80	4	Münhal

Bekir Efendi'nin vefatından sonra, onun derslerine birçok muallim talip olmuş; ancak Van Maârif Müdürlüğü derslerin dağılımını kendisi belirlemiştir. Maârif Nezâreti, Bekir Efendi'nin vefatıyla muallimlerin bağlantıları ve görev sürelerini dikkate alarak şu atamaları yapmıştır: İki muavinlik birleştirilerek 150 kuruş maaşla muavinliğe, 160 kuruş maaşla tarih, 120 kuruş maaşla birinci sınıf Türkçe, 120 kuruş maaşla birinci, ikinci ve üçüncü sınıf coğrafya dersleri Abdülhalim Efendi'ye; 200 kuruş maaşla ulûm-u dîniye ve 80 kuruş maaşla ahlak dersleri Hasan Efendi'ye; 160 kuruş maaşla Farisi dersi Van Askeri Rüşdiyesi Farisi muallimi Naci Efendi'ye verilmiştir. Dördüncü ve beşinci sınıf coğrafya dersleri ise uygun bir muallim bulunana kadar münhal bırakılmıştır.¹¹⁰⁷

1911 yılında, Van Dârülmuallimîn muallim-i evvelliğine atanan Yusuf Ziya Efendi'nin işlem yapmaması üzerine, Van İdâdî Mektebi'nin Arabi ve ulûm-u dîniye muallimliğine atanmasına karar verilmiştir. 1913 yılında, riyaziye muallimi Abdülhalim Efendi, ulûm-u dîniye muallimi ise Hasan Efendi olarak kaydedilmiştir. 1918 yılında, Van İdâdî (Sultani) Mektebi'nin kadrosunun düzenlenemediği belirtilmiştir.¹¹⁰⁸

1907 yılında, okulun mubassır maaşı muallimlere dağıtıldığından ve muallimlerin yalnızca derslere vakit

¹¹⁰⁷ BOA. MF. MKT. 1076/88.

¹¹⁰⁸ BOA. MF. MKT. 1237/2; 1185/85; 1186/19; BOA. MF. İBT. 318/39.

ayırabildiği için okul idaresine nezaret edemediği, bu nedenle idarenin aksamaya uğradığı ifade edilmiştir. Bu nedenle, bir mubassır atanması ve maaş için kaynak bulunması talep edilmiştir. 1913 yılında, Van İdâdî Mektebi mubassırı olarak Cemal Efendi'nin görev yaptığı belirtilmiştir.¹¹⁰⁹

4.2.2. Hakkâri İdâdî Mektebi

Osmanlı Devleti'nin diğer taşra bölgelerinde olduğu gibi, Doğu vilayetlerinde de ihtiyaç doğrultusunda vilayet ve sancak merkezlerinde eş zamanlı olarak idâdî mektepleri açılmıştır. Ancak, Van ve Bitlis gibi maârif gelirlerinin düşük olduğu vilayetlerde bu durum gerçekleşmemiştir.¹¹¹⁰ 1907 yılına kadar Van Vilayeti'nde bir idâdî mektebinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.¹¹¹¹ 1907-1908 yıllarını kapsayan devlet salnâmesi kayıtlarında, Van ve Hakkâri'de iki adet idâdî mektebi olduğu belirtilmiştir.¹¹¹²

1911 yılında, Dâhiliye Nezâreti'nin Maârif Nezâreti'ne gönderdiği 15 Ocak 1911 (2 Kanunisanı 1326) tarihli yazıda, Hakkâri'de bir idâdî mektebi açılması ihtiyacı şu şekilde ifade edilmiştir:

“Hakkâri Sancağı ahalisinin ilim ve irfandan mahrum oldukları ve liva-ı mezkûr havalisinde maârifin temin-i intişarı için merkez livada bir mekteb-i idâdî tesis ve küşadı taht-ı vücuda bulunduğu işaret mahaliyeden anlaşılmakta olmasına binaen orada bir mekteb-i idâdî tesis ve küşadı esbab ve vesailinin acilen temin...” edilmesi...”¹¹¹³

Bu talebe verilen yanıtta, öncelikle bölgede faaliyet gösteren ve açılması planlanan rüşdiye mekteplerine

¹¹⁰⁹ BOA. MF. MKT. 1186/19; 1036/8.

¹¹¹⁰ Karaca, Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa..., s. 182.

¹¹¹¹ BOA. MF. MKT. 1034/20.

¹¹¹² Osmanlı Devlet Salnamesi, R. 1326, s. 390.

¹¹¹³ BOA. MF. İBT. 299/8.

değinilmiş; mevcut okulların şimdilik yeterli olduğu belirtilmiştir. Devamında, Hakkâri’de bir îdâdî mektebi açılmasının bütçe yetersizliği nedeniyle mümkün olmadığı ifade edilmiş; ancak konunun gelecek yıl için hususi deftere kaydedildiği bildirilmiştir.¹¹¹⁴ Salnâme ve arşiv kayıtlarından, Hakkâri Sancağı’nda bir îdâdî mektebinin açılmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devlet Salnâmesi’nde bir îdâdîden bahsedilmişse de, bu kaydın muhtemelen sehven yapıldığı değerlendirilmektedir. Ayrıca, aynı kayıtlarda Hakkâri Sancağı’nda bir dârümuallimînin varlığından söz edilmiş; ancak bu okullara dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır.¹¹¹⁵

4.3. Dârümuallimîn Mekteplerinin Kuruluş ve Yayılması

Osmanlı Devleti’nde muallimliğin meslek olarak kabul edilmesi ve muallim yetiştirme düşüncesi, Tanzimat dönemiyle başlamıştır.¹¹¹⁶ Daha önce “müderris” olarak adlandırılan hocalar medreselerde yetişirken, Fatih Sultan Mehmed döneminde sıbyan mektepleri için özel bir muallim yetiştirme programı uygulanmıştır. Ayasofya ve Eyüp medreselerinde “adâb-ı muhasebe” ve “usûl-i öğretim” dersleri verilmiş, bu dersler “Tartışma Kuralları ve Öğretim Yöntemi” anlamına gelerek o dönemde önemli bir yenilik olmuştur. Ancak, bu program Fatih’ten sonra terk edilmiştir.¹¹¹⁷

1839’da İstanbul’da açılan rüşdiye mektepleri ülke geneline yayılınca, bu okullara muallim yetiştirme ihtiyacı doğmuştur. 1848’de Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal

¹¹¹⁴ BOA. D. İD. 26-1/29.

¹¹¹⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, R. 1326, s. 390.

¹¹¹⁶ Özkan, “Dârümuallimîn’in İlk Nizamnâmesi...”, s. 4-5

¹¹¹⁷ Öztürk, “Dârümuallimîn”, s. 551-552; Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında...”, s. 19-20

Efendi'nin öncülüğünde, Fatih'te Dârülmualimîn Mektebi açılarak rüşdiye muallimleri yetiştirilmeye başlanmıştır.¹¹¹⁸ Öğretim süresi üç yıl olarak belirlenen okula, önce "baş hoca" unvanıyla Denizlili Yahya Efendi atanmış, 1850'ye kadar görev yapmıştır. 14 Ağustos 1850'de Ahmet Cevdet Efendi müdür olmuş ve 1 Mayıs 1851'de okulun ilk nizamnâmesini hazırlamıştır. Bu nizamnâmede öğrenci sayısı 20 olarak belirlenmiş; Arapça bilgisi, metin çevirisi, Farsça ve riyaziyat yeteneği, ahlaki uygunluk şartları aranmış; mezunların imtihanda başarılı olmaları halinde muid (muallim yardımcısı) kadrolarına atanacağı belirtilmiştir. Dersler arasında usul-i ifade ve talim, Farsça, fenn-i hesap, hendese, mesaha, heyet ve coğrafya yer almıştır.¹¹¹⁹

Sıbyan mekteplerinin ıslahı ve medrese dışı muallim yetiştirme 1860'larda mümkün olmuş, 1863'te İstanbul'daki 35 sıbyan mektebinda yeni usul öğretime geçilmiştir. 1868'de yayımlanan nizamnâmeyle sıbyan mekteplerinde imlâ, malumat-ı nafia, coğrafya ve aritmetik dersleri okutulmaya başlanmış, ancak hocalar sınavlarda başarı gösterememiştir.¹¹²⁰ Bunun üzerine, 1868'de Beyazıt'taki Metruk Matbaa-i Amire'de iki yıllık Dârülmualimîn-i Sıbyan açılmış, müdürlüğüne Mehmed Cevdet Efendi getirilmiştir.¹¹²¹

1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi, dârülmualimînleri yeniden yapılandırmıştır. İstanbul'da, genel okullara muallim yetiştirmek için sıbyan, rüşdiye ve îdâdî şubelerinden oluşan bir büyük dârülmualimîn planlanmış, her şube edebiyat ve ulûm-fünûn bölümlerine

¹¹¹⁸ Taşer, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme..., s. 26

¹¹¹⁹ İlikli, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştirme Sorunu..., s. 46-47

¹¹²⁰ İlikli, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştirme Sorunu..., s. 51

¹¹²¹ Öztürk, "Dârülmualimîn", s. 551-552

ayrılmıştır.¹¹²² Ancak bu “Büyük Dârümuallimîn” gecikmeli açılmış, 1870’e kadar yalnızca rüşdiye şubesiyle faaliyet göstermiştir. 1874’te îdâdî şubesi, Mehmed Cevdet Efendi’nin çabalarıyla 1872’de sıbyan şubesi yeniden açılmıştır. 1874’te İstanbul Dârümuallimîni sıbyan, rüşdiye ve îdâdî şubelerini kapsayan bir okul haline gelmiş; sıbyan şubesi iki, rüşdiye ve îdâdî şubeleri üç yıl olarak belirlenmiş, ders programları düzenlenmiştir. 1892’de yeni nizamnâmeyle Dârümuallimîn-i Aliye şubesi eklenmiş, ibtidâîye, rüşdiye ve âliye şubelerinde eğitim süresi iki yıla indirilmiş, öğrenciler burslu okutulmuş ve mecburi hizmet yükümlülüğüne tabi tutulmuştur.¹¹²³

Kızlar için 1859’da İstanbul’da Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi açılmış, ancak kadın muallim bulmak zor olmuştur.¹¹²⁴ Kız okullarındaki erkek hocalar genellikle yaşlı ve iyi ahlaklı seçilmiş, bu durum kadın muallim ihtiyacını artırmıştır.¹¹²⁵ Bu nedenle, 26 Nisan 1870’te Dârümuallimat açılarak kız sıbyan ve rüşdiye mekteplerine kadın muallim yetiştirilmiştir.¹¹²⁶

II. Abdülhamid döneminde, dârümuallimîn mektepleri İstanbul’la sınırlı kalmamış, vilayet merkezlerinde açılmıştır. İlkokul muallim ihtiyacının yalnızca İstanbul Dârümuallimîni ile karşılanamayacağı anlaşıncı, 14 Kasım 1882’de vilayetlerde dârümuallimîn-i sıbyan açılması kararlaştırılmıştır. 1875’te Bosna, Girit ve Konya’da açılan okullara ek olarak, 1882’den itibaren Kosova, Sivas, Amasya, Bursa, Selanik, Aydın, Halep, Elâzığ, Van ve Musul’da dârümuallimînler kurulmuştur. 1894’te Edirne, Selanik, Erzurum, Konya, Trabzon, Sivas,

¹¹²² Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında...”, s. 48

¹¹²³ Yetişgin vd., “Osmanlı Dârümuallimîn Mektebi...”, s. 1086-1087

¹¹²⁴ Taşer, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme..., s. 48

¹¹²⁵ Şanal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun...”, s. 225

¹¹²⁶ Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında...”, s. 50; Öztürk, “Dârümuallimat”, s. 549-550

Ankara, Halep, Suriye, Beyrut, Adana, Kastamonu, Diyarbakır, Yanya ve Manastır'da dârümuallimînlerin faaliyet gösterdiği bilinmektedir.¹¹²⁷

II. Meşrutiyet döneminde dârümuallimîn sayısı azalmış, 1905-1906'da 36, 1905-1908'de 26, 1910'da 32 okul faaliyet göstermiştir.¹¹²⁸ 1915'te "Dârümuallimîn ve Dârümuallimat Nizamnâmesi" yayımlanmış, ancak savaş koşulları ve bütçe yetersizliği nedeniyle rağbet azalmış, giderler ve maaşlar vilayet bütçelerinden karşılanamamıştır.¹¹²⁹ 1923-1924'te İstanbul Dârümuallimîni dahil 13 muallim okulu kalmış, 1923'te masraf ve maaşlar Maârif Vekâleti bütçesine devredilmiş, muallim yetiştirme yeni esaslara bağlanmıştır.¹¹³⁰

4.3.1. Van Dârümuallimîn Mektebi

1883 (R. 1299) yılında, Van Maârif Müdürü Resul Efendi döneminde Van Dârümuallimîn Mektebi açılmıştır. Öğrenci çekmek amacıyla her öğrenciye 40 kuruş maaş tahsis edilmiş ve bu kapsamda sekiz öğrenciye toplam 320 kuruş ödenmiştir. Ancak, okul varlığını sürdürememiş; okul muallimi Reşid Efendi, Albak Rüşdiye Mektebi'ne atanmıştır. Daha sonraki arşiv belgelerinden, dârümuallimîn mektebinin kapatıldığı anlaşılmaktadır.¹¹³¹

1900 yılında, Van Vilayeti'nde dârümuallimîn mektebi bulunmaması nedeniyle, Van Maârif Müdürlüğü, Maârif Nezâreti'ne bir rapor göndermiştir. Raporda, Van Vilayeti'nin İzmir, Selanik ve Beyrut gibi vilayetlere kıyasla eğitim açısından geri kaldığı belirtilmiş; Amerika Protestanlarının otuz yıl önce eğitime başladığı ve 700-800

¹¹²⁷ Yetişgin vd., "Osmanlı Dârümuallimîn Mektebi...", s. 1087

¹¹²⁸ Öztürk, "Dârümuallimîn", s. 551-552; Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, s. 549-550

¹¹²⁹ Öztürk, "Dârümuallimîn", s. 551-552

¹¹³⁰ Yetişgin vd., "Osmanlı Dârümuallimîn Mektebi...", s. 1087-1088

¹¹³¹ BOA. MF. MKT. 258/52; 96/47.

öğrenciye sahip olduğu, buna karşılık Müslüman ahalinin eğitimde geri kaldığı ifade edilmiştir. Bu nedenle, vilayetdeki Müslüman ahali için ibtidâî mekteplerinin sayısının artırılması ve muallimlere yeni usulleri öğretmek amacıyla bir dârülmualimîn mektebi kurulması gerektiği bildirilmiştir.¹¹³² 1901 yılında, Van Maârif Müdürlüğü, okul bulunmayan köylerde ibtidâî mektepleri açmak ve muallimsiz okullara muallim temin etmek amacıyla dârülmualimîn açılmasını talep etmiştir. Van Vilayet Meclisi İdaresi, 20 Mayıs 1906 (7 Mayıs 1322) tarihinde, vilayetdeki ibtidâî mekteplerin muallimlerinin ıslahı ve yeni muallimler yetiştirilerek eğitimin geliştirilmesi için bir dârülmualimîn şubesi açılmasının elzem olduğuna karar vermiştir. Bu şubenin masrafları, Adliye ve Hükümet daireleri binalarının mal sandığındaki fazla icardan karşılanmak üzere; 150 kuruş dârülmualimîn şubesi muallimi, 60 kuruş hademe maaşı olmak üzere aylık 210 kuruş, yıllık 2.520 kuruş olarak belirlenmiştir.¹¹³³

Van Maârif Müdürlüğü'nün çalışmaları sonuç vermiş ve 1906 yılında¹¹³⁴ aylık 500 kuruşa bir hane kiralanarak dârülmualimîn mektebi yeniden açılmıştır.¹¹³⁵ 1912 yılında, kiralananan hanede cami, taamhane, tenefüşhane odaları için beş adet kilim, bir metre boyunda üç adet masa, altı adet rahle, iki metre boyunda cevizden dört adet rahle ve diğer giderler için 2.700 kuruş Maârif Nezâreti'nden talep edilmiştir.¹¹³⁶ 17 Kasım 1908 (4 Teşrinisani 1324) tarihli yazıda, okulun açılışı ve atanan muallimler şu şekilde belirtilmiştir:

¹¹³² BOA. DH. ŞFR. 253/61.

¹¹³³ BOA. MF. MKT. 610/40.

¹¹³⁴ 1908 tarihli Devlet Salnamesi'ne göre 1905-1908 yılları arasında Van ve Hakkâri sancaklarında birer Dârülmualimîn-İ İbtidâî mektebi bulunduğu belirtilmiş; ancak Hakkâri Sancağı'nda böyle bir okulun varlığı tespit edilememiştir. Bkz. Devlet Salnamesi, H. 1326/1908, s. 390; Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri..., s. 156.

¹¹³⁵ BOA. MF. İBT. 268/3.

¹¹³⁶ BOA. MF. İBT. 397/11.

“Muallim ve hademe ve müteferrikası mahsusatı mekatibi ibtidâîye karşılığı olup hükümet dairesi ittihaz kılınan bina-ı icare varidatıyla üçyüz yirmi iki (1906) senesinde Van’da küşad edilmiş ve muallimliği münhal olan Van Dârülmuaallimîn İbtidâî Şubesi Ulum-ı Riyaziye muallimliğine yüz elli kuruş maaşla ve tercüme-i hal nezaret celilelerinin üç bin yedi yüz kırk beş numaralı dosyasında sicili bulunan Erciş Hüsn-i hat muallimi sabık müdireslerinden Necib ve yüz elli kuruşla da şube mezkûrun Ulum-u Diniye ve Arabi muallimliğini ifa etmek üzere medreseden Molla Said efendiler intihab olunup Molla Said Efendi’den bu defa alınan tercüme-i hal varakası evrak müsbeteleriyle leffen arz ve takdim kılınmış olduğundan asaletlerinin tasdiki hususuna müsaade...” edilmesi istenmiştir.

Buna istinaden, Maârif Nezâreti, riyaziye muallimliğine Necib Efendi’nin, ulûm-u dîniye ve Arapça muallimliğine Molla Said Efendi’nin atanmasını kabul etmiştir.¹¹³⁷

1906 yılında açılan okula, belirtilen muallimler atanmış; ancak 1909 yılına kadar müdür ve muallim-i evvel tayini yapılamamıştır. Van Valisi Bekir Sami Bey, 15 Kasım 1909 (2 Teşrinisani 1325) tarihli yazısında:¹¹³⁸

“Van Vilayeti’nin ahval ve istisnaiyesi nazar malumdur henüz devri cehalette olup maâriften tamamen mahrum ve lisan-ı resmi hükümet olan Türkçe bile ekseri halkı tarafından meçhul bulunan bu memlekette en büyük hizmet tabiki ziya-ı ilm ve marifetle nur-i efkar ve bu kadaste-i esasiyede tesis ve tamim mekatib ise de talim ve tedrisiye cehliye miktar muallim zuhul olmadığı mahsus olup temin edilemediği”

Şeklinde belirtilerek, dârülmuaallimîne müdür ve muallim-i evvel atanması istenmiştir. Maârif Nezâreti,

¹¹³⁷ BOA. MF. MKT. 1118/59.

¹¹³⁸ BOA. MF. İBT. 247/89.

müdür ve muallim-i evvel tayinlerinin yapıldığını ve muallimlerin yola çıktığını bildirmiştir.¹¹³⁹ Atanan müdür ve muallim-i evvelin okula ulaştığı ve öğrenci kabulüyle meşgul olduğu Maârif Nezâreti'ne rapor edilmiştir.¹¹⁴⁰ 1909 yılına ait bir arşiv belgesinde, Van Dârûlmuallimîn-i İbtidâî Mektebi'ne riyaziye, ulûm-u dîniye ve Arapça dersleri için birer muallim atandığı belirtilmiştir.¹¹⁴¹

Okul 1906 yılında açılmış; ancak hususi bir bina inşasına 1912 yılında başlanmıştır. Van Vilayet Meclisi'nin 3 Mayıs 1912 (20 Nisan 1328) tarihli kararıyla, 14 Mayıs 1912 (1 Mayıs 1328) tarihinde, hükümet konağı ve îdâdî binası karşısındaki arazi uygun görülmüştür. Van Defterdarı Ahmed Bey, 4 Mayıs 1912 (21 Nisan 1328) tarihinde Maliye Nezâreti'ne yazdığı yazıda, askeriyeğe ait arsanın okul inşası için maârif idaresine tahsisini talep etmiş; Maârif Nezâreti bu talebi kabul etmiştir.¹¹⁴²

1913 yılında, okulda ilerleme sağlamak amacıyla bir sınıf daha eklenmesi planlanmış; ancak mevcut kadronun bu duruma yeterli olmayacağı belirtilmiştir.¹¹⁴³ Aynı yıl, Van Valisi, Maârif Nezâreti'ne mali destek talebinde bulunmuş; yazıda, dârûlmuallimîn kadrosuna 1.000 kuruş maaşla bir müdür, 700-800 kuruş maaşla muallim-i sani ve sülûs muallimi, 900 kuruş maaşla resim ve diğer muallimler atandığı, ancak vilayet gelirinin yalnızca mevcut ve açılacak ibtidâî mekteplerine yettiği, okul giderlerinin karşılanamadığı ve yıllık 73.000 kuruş açık verildiği ifade edilmiştir. Hakkâri Sancağı merkezine taşınarak fazla ödeneğin buradan karşılanması önerilmişse de, arşiv

¹¹³⁹ BOA. MF. İBT. 247/89.

¹¹⁴⁰ BOA. MF. İBT. 255/9.

¹¹⁴¹ BOA. MF. MKT. 1118/59.

¹¹⁴² BOA. ML. EEM. 1051/15.

¹¹⁴³ BOA. MF. İBT. 482/58.

kaynaklarından okulun Hakkârî'ye taşınmadığı anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁴

1911 yılında okulun ödeneği artırılmış olmasına rağmen,¹¹⁴⁵ 1913 yılında mali sıkıntılar yaşandığı aşağıdaki tablodan anlaşılmaktadır.

Tablo 4.84 Van Dârülmualimîn Mektebinin, Maârif Nezâreti Tarafından Kabul Edilen Muallim ve Müstahdem Maaşları

MAARİF NEZARETİ'NİN KABUL ETTİĞİ MAAŞ MİKTARLARI		
YILLIK	AYLIK	MUALLİM
14.400	1.200	Müdür maaşı
12.000	1.000	Muallim-i evvel maaşı
9.600	800	Muallim-i sani maaşı
8.400	700	Muallim-i salis maaşı
7.200	600	Seyyar muallim maaşı
5.400	400	Hademe maaşı
4.700	400	Katib maaşı
6.000	500	Hane icarı
92.880	7.740	Öğrenci maaşı
8.400	704,15	Kitab ve Resail-i Osmani
4.000	333,15	Mütafferika ve mahrukat
196.380	14.377,3	Yekûn

Tablo 4.85 Van Dârülmualimîn Mektebinin, Van Vilayet Meclisi Tarafından Kabul Ettiği Muallim Maaşı Miktarları

VİLAYET MECLİSİ UMUMİ'NİN KABUL ETTİĞİ MİKTAR		
Yıllık	Aylık	Muallim
12.000	1.000	Müdüriyet vazifesi namıyla muallim-i evvel maaşı
9.600	800	Muallim-i sani maaşı
8.400	700	Muallim-i salis maaşı
7.200	600	Seyyar muallim maaşı
3.600	300	Hademe maaşı
4.800	400	Hane icaresi
2.900	241,25	Mahrukat ve münafaka
6.480	540	Öğrenci maaşı
3.600	300	Kitab ve Resail-i Osmani
58.580	4.881,25	Yekûn

Okul, faaliyet süresi boyunca farklı muallimler ve müdürlerle eğitim-öğretime devam etmiştir. 1909 yılında, açılıştan üç yıl sonra, Harput İdâdî Mektebi âlimlerinden

¹¹⁴⁴ BOA. MF. İBT. 473/70.

¹¹⁴⁵ BOA. MF. İBT. 329/83.

Ahmed Fehmi Efendi, 1.200 kuruş maaşla müdürlüğe atanmıştır.¹¹⁴⁶

10 Mart 1910 (25 Şubat 1325) tarihli Van Dârümuallimîn-i İbtidâi Mektebine, Maârif Nezâreti tarafından tayin edilen memur ve muallimlerin başlama ve ayrılış cetveli şu şekilde açıklanmıştır:¹¹⁴⁷

Tablo 4.86 1910 Yılında Van Dârümuallimîn-i İbtidâi Mektebine, Maârif Nezâreti Tarafından Tayin Edilen Muallimlerin İsimleri, Başlama ve Ayrılış Tarihleri

Maaş miktarı	İsmi ve Nevi müdüriyeti	Tarihi Mübaşeret	Memuriyetine dair emirname	Selefi ismi	Selefin infikak tarihi
1000	Müdür Ahmed Fehmi Efendi	14 Teşrinisani 1325 (27 Kasım 1909)	6 Eylül 1325 (29 Eylül 1325)	Selefi yoktur	-
700	Muallim-i evvel Abdullah Efendi	3 Teşrinisani 1325 (16 Kasım 1909)	30 Eylül 1325 (13 Ekim 1909)	Said ve Necip Efendiler	31 Ağustos 1325 (13 Eylül 1909)

Ahmed Fehmi Efendi'nin göreve başlamasından sonra, görevini layıkıyla yerine getirmediğine dair şikâyetler Maârif Nezâreti'ne iletilmiştir. 1912 yılında, Van, Erzurum ve Bitlis vilayetleri müfettişi Namık Ekrem Bey, bu şikâyetler üzerine bir rapor düzenlemiştir. Ahmed Fehmi Efendi, kendisini savunan bir yazıda, 27 yıldır maârifte hizmet ettiğini, üç yıl önce Van Dârümuallimîn Müdürlüğü'ne atandığını, hizmetleri sırasında hiçbir şekilde lekelenmediğini, Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin eğitim ve terbiyesine özen gösterdiğini ve Van Valisi Bekir Bey'in buna şahit olduğunu belirtmiştir. Aynı tarihli başka bir belgede, Müfettiş Namık Ekrem Bey, dârümuallimîn müdürü, muallim-i salis, malumat-ı fenniye ve el işleri muallimlerinin yeterlilikten yoksun olduğunu bildirmiştir.¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁶ BOA. MF. İBT. 246/54; 463/20.

¹¹⁴⁷ BOA. MF. İBT. 270/12.

¹¹⁴⁸ BOA. MF. İBT. 373/62; 369/31.

1913 yılına kadar müdürlük görevini sürdüren Ahmed Fehmi Efendi'nin 28 yıllık memuriyeti, Van Vilayet Meclis-i Umumi kararıyla sona erdirilmiştir.¹¹⁴⁹ Bunun üzerine, Ahmed Fehmi Efendi, 24 Eylül 1913 (11 Eylül 1329) tarihli bir dilekçeyle, memuriyetinin lağvedilmesiyle açıkta kaldığını, 27 yıllık hizmetine rağmen mağdur olduğunu ve bir memur atanana kadar mazuliyet maaşı talep ettiğini bildirmiştir. Maârif Nezâreti, evraklarının Maliye Nezâreti'ne gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁵⁰ 1914 yılında, Ahmed Fehmi Efendi'ye 400 kuruş mazuliyet maaşı tahsis edildiği Van Maârif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir. Daha sonra, Ahmed Fehmi Efendi Bitlis Dârümuallimîn muavinliğine atanmıştır.¹¹⁵¹

Van Dârümuallimîn İbtidâi Mektebi Müdürlüğü, 29 Temmuz 1913 (16 Temmuz 1329) tarihli kararla kaldırılarak müdürlük vazifesi muallim-i evvele emanet edilmiştir. 1913 yılında, muallim-i evvel olarak görev yapan Ahmed Hamdi Efendi'ye 1.000 kuruş maaşla müdürlük vazifesi verilmiştir.¹¹⁵²

1913 yılında, Maârif Nezâreti, Van Dârümuallimîn İbtidâi Mektebi müdür muavinliğine, Bitlis Dârümuallimîn müdür muavinliğinden 900 kuruş maaşla Abbas Efendi'yi ve birkaç muallimi atamıştır. Aynı yazıda, Ahmed Hamdi Efendi'nin maaşından 200 kuruş indirim yapıldığı bildirilmiştir. Ahmed Hamdi Efendi'nin, tatil dönemlerinde bile muallimlere konferanslar vererek maârifin ilerlemesine katkıda bulunduğu halde maaşından kesinti yapılması, şevk ve gayretini düşürmüştür. Abbas Efendi'nin, Ahmed Hamdi Efendi'ye göre daha düşük ehliyeteye sahip olmasına rağmen 900 kuruş maaş alması, bu durumu daha da olumsuz

¹¹⁴⁹ BOA. MF. İBT. 143/63.

¹¹⁵⁰ BOA. MF. İBT. 483/44.

¹¹⁵¹ BOA. MF. İBT. 470/20; 516/37.

¹¹⁵² BOA. MF. İBT. 489/26; 470/20.

etkilemiştir. Van Maârif Müdürlüğü, okulun ilerlemesi için Ahmed Hamdi Efendi'ye müdürlük verilerek maaşının 1.100 kuruşa çıkarılmasını, Abbas Efendi'ye muallim-i evvelik verilerek maaşının 800 kuruşa düşürülmesini talep etmiştir. Ancak, Maârif Nezâreti, Ahmed Hamdi Efendi'nin maaşının seyyar muallimliklerden birinin eklenmesiyle korunmasına ve Abbas Efendi'nin kıdemine binaen görevinde kalmasına karar vermiştir.¹¹⁵³ 1913 yılında, Diyarbakır Dârümuallimîn müdürü Cevad Efendi'nin ahlaksızlık şikâyetleri üzerine görevine son verilmiş; yerine Ahmed Hamdi Efendi atanmıştır. 1914 yılında, Abbas Efendi Yanya Dârümuallimîn Müdürlüğü'ne atanmıştır.¹¹⁵⁴

Ahmed Hamdi Efendi'nin Diyarbakır Dârümuallimîn Müdürlüğü'ne atanmasıyla, yerine Bursa Merkez Rüşdiyesi ilave muallimlerinden Ali Saib Efendi atanmıştır.¹¹⁵⁵ Ali Saib Efendi, izin alarak memleketine dönmüş; ancak seferberlik nedeniyle okulların açılması ertelendiğinden ve ailesinin yolculuğa uygun olmaması nedeniyle izin süresinin uzatılmasını istemiştir. Dönemeyen Ali Saib Efendi, Dersaâdet okullarından birinde görevlendirilmiş; yerine Adana Dârümuallimîn müdür muavini İbrahim Efendi atanmıştır.¹¹⁵⁶

Okulun tespit edilen hat muallimlerine bakıldığında, 1909 yılında münhal olan Van Dârümuallimîn İbtidâi muallim-i evvelliğine, Çemişgezek Rüşdiyesi muallim-i evveli Abdullah Efendi atanmıştır.¹¹⁵⁷ Ancak, 1910 yılında Abdullah Efendi'nin Hakkâri Maârif Müfettişliği'ne atanması nedeniyle yerine başka bir muallimin atanması

¹¹⁵³ BOA. MF. İBT. 489/26; 463/20.

¹¹⁵⁴ BOA. MF. İBT. 517/26; 468/101.

¹¹⁵⁵ BOA. MF. İBT. 463/40; 468/38; 473/10; 474/109; 490/44.

¹¹⁵⁶ BOA. MF. MKT. 1199/9.

¹¹⁵⁷ BOA. MF. İBT. 246/32; 249/18.

talep edilmiştir. Abdullah Efendi'den sonra muallim-i evvelliğe Yusuf Ziya Efendi getirilmiş; ancak görevine başlamak için işlemlerini yapmayan Yusuf Ziya Efendi, daha sonra Van İdâdî Mektebi'nin Arabi ve ulûm-u dîniye muallimliğine atanmıştır.¹¹⁵⁸ 6 Eylül 1911 (24 Ağustos 1327) tarihli emirnameyle, 1.000 kuruş maaşla muallim-i evvelliğe Arif Hikmet Efendi atanmıştır. 1913 yılında, muallim-i evvelik kadrosu münhal kalınca, Takvim-i Vekayi, Tanin ve Tasfir-i Efkâr gazetelerinde 1.000 kuruş maaşla muallim ilanı verilmesi istenmiş; ardından Ahmed Hamdi Efendi bu kadroya atanmıştır.¹¹⁵⁹

Okulun ziraat bölümü muallimlerine bakıldığında, 1913 yılında Ticaret ve Ziraat Nezâreti tarafından Fuad Efendi görevlendirilmişse de, Halkalı Ziraat Okulu mezunu Robinson Efendi'nin ziraat ve iktisat muallimliğine atanması nedeniyle Fuad Efendi'nin tayini mümkün olmamıştır. 1915 yılında, ziraat ve iktisat muallimi Hacator Zeneviyan Efendi savaşta esir düşmüştür.¹¹⁶⁰

Tatbikat muallimlerine bakıldığında, 1913 yılında, Van Dârûlmuallimîn'e bağlı Tatbikat Mektebi muallim-i evvelliğine, Selanik mezunu (Siroz Sancağı dâhilinde Menlik kazasının Poska Karyesi İbtidâî Mektebi sabık) İbrahim Edhem Efendi 500 kuruş maaşla atanmıştır.¹¹⁶¹

Muallim-i sanilere bakıldığında, 1911 yılında Sivas Dârûlmuallimîn muallim-i sanisi Mehmed Sıdkı Efendi, Van Dârûlmuallimîn muallim-i saniliğine atanmıştır.¹¹⁶² Ancak, aynı tarihli başka bir belgede, Mehmed Sıdkı Efendi'nin Musul Dârûlmuallimîn muallim-i saniliğine uygun bulunduğu; yerine Humus Numune Rüşdiye

¹¹⁵⁸ BOA. MF. İBT. 320/86; 322/22; 318/39; 341/1.

¹¹⁵⁹ BOA. MF. İBT. 489/1; 463/20; 342/10; 340/9.

¹¹⁶⁰ BOA. DH. UVM. 8/57; BOA. MF. İBT. 469/50; 490/44; 463/25.

¹¹⁶¹ BOA. MF. İBT. 481/39; 489/26.

¹¹⁶² BOA. MF. İBT. 342/70.

Mektebi muallim-i evveli Hakkı Şinasi Efendi'nin 800 kuruş maaşla atandığı belirtilmiştir.¹¹⁶³ 1913 yılında, muallim-i sani İbrahim Naci Efendi'nin yerine Yosef bin Tomas Efendi atanmıştır. Yosef bin Tomas Efendi, Batum'dan görev yerine giderken istasyonda parasını kaybetmiş ve Batum Başşehbenderliği'nden 17 Ruble borç almıştır.¹¹⁶⁴ Borcunu ödememesi üzerine, Batum Başşehbenderliği, Hariciye Nezâreti'ne yazıyla borcun ilk maaştan tahsilini talep etmiştir.¹¹⁶⁵ 1914 yılında, muallim-i saniliğe Şabaniye İbtidâî Mektebi'nde görevli dârülmuallimîn mezunu Ziya Efendi 450 kuruş maaşla atanmıştır. Okulun muallim-i salisi, Üsküp mezunu İbrahim Naci Efendi'dir.¹¹⁶⁶

Muallim-i salislerine bakıldığında, 1911 yılında Mustafa Efendi'nin Van Dârülmuallimîn muallim-i salisliğine atandığı bildirilmiş; ancak Dârülmuallimîn-i Rüşdiye veya Dârülmuallimîn-i Ali mezunu olmadığı anlaşıldığından, imtihan yapılması ve evrakların gönderilmesi istenmiştir. Van Maârif Müdürlüğü, 7 Şubat 1914 (25 Kanunisani 1329) ile 18 Şubat 1914 (5 Şubat 1329) tarihleri arasında ulûm-u dîniye, Lisan-ı Osmani, Arabi, Farisi, ilm-i hesab, hendese, coğrafya ve tarih derslerinden yapılan imtihanlarda Mustafa Efendi'nin başarılı olduğunu bildirmiştir. İmtihan evrakları Maârif Nezâreti'ne gönderilmiş ve Mustafa Efendi'nin 700 kuruş maaşla tayini onaylanmıştır.¹¹⁶⁷

Diğer muallimlere bakıldığında, 1913 yılında, Bursa Sultanisi ibtidâî muallim-i saniliğinden Van Dârülmuallimîn muallim-i rabiliğine Ömer Lütî Efendi

¹¹⁶³ BOA. MF. İBT. 344/13; 343/40; 463/20.

¹¹⁶⁴ BOA. HR. İD. 704/54.

¹¹⁶⁵ BOA. HR. İD. 704/51; 704/60.

¹¹⁶⁶ BOA. MF. İBT. 463/20; 481/24.

¹¹⁶⁷ BOA. MF. İBT. 317/56; 463/20; 296/26.

atanmıştır. Aynı yıl, iktisat muallimliğine 800 kuruş maaşla Robinson Efendi; seyyar hat muallimliğine 200 kuruş, seyyar resim muallimliğine 300 kuruş, seyyar musiki muallimliğine 100 kuruş, seyyar el işleri muallimliğine 100 kuruş, kâtime 400 kuruş ve hademeye 600 kuruş maaş tahsis edilmiştir.¹¹⁶⁸

Tablo 4.87 Van Dârülmualimîn İbtidâî Mektebinin 1913 yılına ait muallim kadrosu:¹¹⁶⁹

DARÜLMUALLİMİN İBTİDÂİ MEKTEBİ			
Muallim Unvanı	Muallim İsmi	Maaş aralığı (kuruş)	Mülâhaza
Müdür	Münhal	1200	
Muavin	Abbas Efendi	1100-900	Bitlis muav. naklen
Muallim-i evvel	Ahmed Hamdi Efendi	1000	
Muallim-i sani	Hızır Şinasi Efendi	800-700	
Muallim-i salis	Mustafa Efendi	700-600	
Muallim-i rab'	Raif Efendi	600-500	
Muallim-i has	Münhal		
İktisat Ziraat muallimi	Robinson Ef.	800	Halkalı'dan mezun
Hat muallimi	Seyyar	200	
Resim muallimi	Seyyar	300	
Musiki muallimi	Seyyar	400	
El İşleri muallimi	Seyyar	400	
Katib		400	
Hademe		400	Lüzumu kadar istihdam
TATBİKAT MEKTEBİ			
Muallim-i evvel	İbrahim Edhem Ef.	500	Selanik'ten mezun, Bologna muallimi, Ala derecede mezun
Muallim-i sani	Münhal	450	
Muallim-i salis	İbrahim Saci Efendi	400	Üsküb'ten mezun, Ala derecede mezun

Tablo 4.88 Van Darülmualllimin Mektebinin 1915 yılına ait müstahdem kadrosu¹¹⁷⁰

Unvan	Muallim İsmi
Müdür	Ali Saib Bey
Muavin	Abbas Hilmi Efendi
Muallim-i evvel	Ahmed Hamdi Efendi
Muallim-i sani	Şinasi Efendi
Muallim-i salis	Osman Efendi
Muallim-i sülüs	Mustafa Efendi
Ziraat muallimi	Robinson Efendi

¹¹⁶⁸ BOA. MF. İBT. 463/20; 479/5.

¹¹⁶⁹ BOA. MF. İBT. 467/49.

¹¹⁷⁰ BOA. MF. İBT. 494/7; 502/19.

Resim ve El işi muallimi	Ohanis Efendi
Katib	Şevki Efendi
Tatbikat muallim-i evveli	İbrahim Efendi
Tatbikat muallim-i salisi	Yusuf Tomas Efendi

Van Vilayeti ve Hakkâri Sancağı’nda 1862-1914 yılları arasında uygulanan eğitim politikaları, Osmanlı’nın taşrada modernleşme çabalarının hem potansiyelini hem de sınırlamalarını ortaya koyan önemli bir vaka çalışması sunmaktadır. Taşra araştırmalarının temel katkılarından biri, merkezde alınan kararların yerel koşullarla ne ölçüde uyum sağladığını ve bu politikaların uygulanabilirliğini değerlendirmektir. Van örneği, Osmanlı’nın eğitim reformlarının, merkez-taşra arasındaki kopukluk, yerel kültürel ve ekonomik dinamikler nedeniyle ciddi engellerle karşılaştığını göstermektedir.

Van’da modern eğitimin ilk adımı, 1862’de açılan erkek rüşdiye mektepleriyle atılmıştır; ancak kızlara yönelik rüşdiye mektebi, 44 yıl gecikmeyle 1906’da kurulabilmiştir. Bu durum, hem devletin hem de yerel halkın kız çocuklarının eğitimine yeterli önemi vermediğini göstermektedir. Rüşdiye mekteplerinin yaygınlaşması, ibtidâî mekteplerin yetersizliği nedeniyle sekteye uğramış; ibtidâî mekteplerden yeterli mezun sağlanamaması, rüşdiyelerin öğrenci temininde zorlanmasına ve bazılarının kapanmasına yol açmıştır. Ayrıca, rüşdiyelerden mezun olan öğrencilerin devam edebileceği idâdî mekteplerinin eksikliği, eğitim sisteminin sürekliliğini kesintiye uğratmıştır. Bu, Osmanlı’nın eğitim politikalarının “tepeden inme” karakterini ve yerel ihtiyaçlarla uyumsuzluğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Eğitim altyapısındaki sorunlar, Van’daki modernleşme çabalarını daha da zorlaştırmıştır. Okulların çoğu, eğitime elverişsiz binalarda faaliyet göstermiş; okul

sayılarını artırma kaygısı, nitelikli eğitim ortamlarının oluşturulmasını gölgelemiştir. Muallim atamaları da ciddi bir sorun teşkil etmiştir. Merkezden nitelikli muallim-i evvel taleplerine genellikle olumsuz yanıt verilmiş; bu nedenle rüşdiye mektepleri, modern müfredatı uygulamakta yetersiz kalan medrese mezunu vekil muallimlerle yönetilmiştir. Muallim seçiminde adam kayırmacılığın varlığı, arşiv belgelerinde tespit edilmiş; nitelikli muallimlerin atandığı okullarda öğrenci sayısında artış gözlenirken, niteliksiz muallimlerin atandığı okullarda düşüş yaşanmıştır. Bu, muallim kalitesinin eğitim başarısındaki kritik rolünü göstermektedir.

Muallimlerin karşılaştığı maddi sorunlar da eğitim reformlarının etkinliğini sınırlamıştır. 1869 Maârif Nizamnâmesi'nde öngörülen maaşlar (muallim-i evvel için 800 kuruş, muallim-i sani için 500 kuruş) genellikle kağıt üzerinde kalmış; maaşlar düzensiz ve eksik ödenmiş, muallimlerin maaşı diğer devlet memurlarına kıyasla düşük kalmıştır. Bu durum, eğitim personelinin devlet nezdinde yeterli saygınlığa sahip olmadığını ve modernleşme çabalarının en önemli unsuru olan muallimlere gereken değerin verilmediğini göstermektedir.

Van'daki eğitim politikalarının uygulanmasında, yerel halkın modern eğitime ilgisizliği, dil bariyeri, ekonomik zorluklar ve geleneksel eğitim anlayışına bağlılık gibi kültürel ve sosyo-ekonomik engeller belirleyici olmuştur. Arşiv belgelerine göre, Van Vilayeti tarafından Maârif Nezâreti'ne gönderilen raporlar bu sorunları dile getirmiş, ancak merkezin bu raporlara zamanında ve etkili çözümler üretememesi, eğitim reformlarının başarısını kısıtlamıştır. Osmanlı'nın eğitim politikaları, niceliksel büyümeye odaklanırken niteliksel sorunları göz ardı etmiş;

bu da Van’da modern eğitimin yaygınlaşmasını zorlaştırmıştır.

Buna rağmen, Van’daki eğitim girişimleri, tüm zorluklara rağmen sınırlı bir altyapı oluşturmuş ve Cumhuriyet dönemi eğitim reformlarına zemin hazırlamıştır. Osmanlı’nın modernleşme çabaları, Dersaadet ve çevresinde daha başarılı olsa da, Van örneği, taşranın yerel dinamiklerinin eğitim politikalarının uygulanabilirliğini nasıl şekillendirdiğini ve sınırlandırdığını açıkça ortaya koymaktadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

GAYRİMÜSLİM ve YABANCI EĞİTİM

KURUMLARI

Osmanlı Devleti'nde, yabancı devletler tarafından açılan veya himaye edilen okullar “yabancı okullar”, Osmanlı vatandaşı Rum, Ermeni ve Yahudilerin açtığı okullar ise “gayrimüslim okulları” olarak adlandırılmıştır.¹¹⁷¹ Bu okulların açılma dayanağı, gayrimüslimlere din ve âdet serbestliği tanıyan fermanlardır; ancak tam bir eğitim serbestliği sağlanmamıştır.¹¹⁷²

Osmanlı Devleti, başlangıçta Fransa, İtalya, Amerika, Bulgaristan, Rusya, İran ve İngiltere gibi devletlerin ruhsatsız ve denetimsiz açtığı okulları tehdit olarak görmemiş, teşkilatlanmalarına izin vermiştir. Bu tutum, yabancı devletleri cesaretlendirmiş; gayrimüslimleri nüfuz altına almak için para, eğitim malzemesi ve muallim desteği sağlamışlar, böylece Osmanlı'yı baskı altına almışlardır.¹¹⁷³ Yabancı okulların yayılmasında kapitülasyonlar, 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve misyonerlik faaliyetleri etkili olmuştur.¹¹⁷⁴ Kapitülasyonlar, yabancılara iktisadi ve ticari ayrıcalıklar tanımış, ancak zamanla dini, siyasi, hukuki ve sosyal haklara dönüşerek eğitim alanında kullanılmıştır.¹¹⁷⁵ Tanzimat Fermanı, gayrimüslimlere fayda sağlasa da, yabancı devletlerin kışkırtmalarıyla daha fazla hak talebine yol açmış, 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere okul

¹¹⁷¹ Yücel, Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları..., s. 4.

¹¹⁷² Kocamanoğlu, Yabancı Okullarda Din Eğitimi..., s. 23-24.

¹¹⁷³ Yücel, Türkiye'de Yabancı Okullar..., s. 5-6.

¹¹⁷⁴ Turfan, Osmanlıdan Günümüze İzmir'de..., s. 2-3.

¹¹⁷⁵ Türkmen, “Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların...”, s. 326; Taşdemirci, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları...”, s. 14.

açma hakkı tanınmıştır. 1875 Adalet Fermanı, yabancı okulların açılmasını kolaylaştırmıştır.¹¹⁷⁶

1876 Kanun-i Esasi ile yabancı okulların denetlenmesi zorunlu kılınmış, ancak okul sayısı artmaya devam etmiştir. Yabancı okullar, ruhsatlı veya ruhsatsız, kendi program ve kitaplarıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.¹¹⁷⁷ Osmanlı Devleti, başlangıçta bu okulları desteklemiş, ancak zararlı faaliyetlerini fark edince denetim için düzenlemelere gitmiştir.¹¹⁷⁸ 1846'da Meclis-i Maârif-i Umumiye kurularak eğitim kurumları düzenlenmiş, 1868 Gümrük Nizamnâmesi ile denetim artırılmış, 1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi ile "Mekatib-i Hususiye" olarak tanımlanan yabancı okullara ruhsat, zararlı ders ve kitapların engellenmesi, program denetimi ve aykırı okulların kapatılması şartları getirilmiştir.¹¹⁷⁹ Bu okulların masrafları, açan kişi, cemaat veya yabancı devlete bırakılmıştır.¹¹⁸⁰

II. Abdülhamid döneminde, 1886'da Maârif Nezâreti'ne bağlı "Mekatib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği" kurularak yabancı ve gayrimüslim okulların teftişi, ruhsatsız faaliyetlerin engellenmesi, yeni okulların formalitelerinin tamamlanması ve yolsuzlukların önlenmesi hedeflenmiştir.¹¹⁸¹ 1896 Cemaat Mektepleri Talimatnamesi ile okulların kayıt altına alınması ve ruhsat işlemleri düzenlenmiş, teftiş usulleri belirlenmiştir.¹¹⁸² Ancak, 1908'den sonra gayrimüslim talepleri ve patrikhane ile yabancı devletlerin baskıları köklü tedbirleri engellemiş,

¹¹⁷⁶ Oktay, II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası..., s. 37-39; Khoulî, Osmanlı Döneminde Kudüs'teki..., s. 66.

¹¹⁷⁷ Topçu, Türk Eğitim Sisteminin Tarihîsel Gelişimi..., s. 109-119.

¹¹⁷⁸ Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayetinde...", s. 257.

¹¹⁷⁹ Yücel, Türkiye'de Yabancı Okullar..., s. 9; Turfan, Osmanlıdan Günümüze İzmir'de..., s. 7.

¹¹⁸⁰ DİNÇEÇ, "Amerikan Misyoner Okullarının...", s. 1.

¹¹⁸¹ Kocamanoglu, Yabancı Okullarda Din Eğitimi..., s. 28-29; Gökşal, II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda..., s. 97.

¹¹⁸² Yücel, Türkiye'de Yabancı Okullar..., s. 12.

Emrullah Efendi'nin "Maârif-i Umumiye Kanun Tasarısı" bu nedenle çıkarılamamıştır.¹¹⁸³

19. yüzyılda artan yabancı okul faaliyetleri, Osmanlı'yı eğitim reformlarına yöneltmiştir. Van Vilayeti'nde, 1899'da Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen telgrafta, Ermeni olayları sonrası Gevaş, Erciş ve Adilcevaz'da 800 Ermeni yetimin muhtaç olduğu, 300'ünün Protestanlar, 30'unun Katolikler, 130'unun Ermeni Murahhaslığı tarafından himaye edildiği, kalanların sahipsiz olduğu belirtilmiş; Protestan okullarında 700 öğrencinin sanat eğitimi aldığı, devlet tarafından Müslüman ve Ermeni çocuklar için Van'da çiftlik ve sanayi okulu kurulması önerilmiştir.¹¹⁸⁴ 6 Mart 1894'te Van Müddei-i Umumisi Mehmed Emin Efendi, Ermeni milliyetçiliğini önlemek için karma okullar önermiş, Maârif Nezâreti bu raporu dikkate alarak çalışma talimatı vermiştir. Van Vilayeti, Ermeni okullarındaki kitap ve programların patrikhanelerce onaylandığını, denetlenmeyen kitapların yasaklandığını, karma okulların milliyetçiliği sınırlayabileceğini, ancak Ermenilerin buna sıcak bakmayacağını raporlamıştır.¹¹⁸⁵ Ayrıca, Ermeni ilkokul mezunlarının devlet rüşdiye ve îdâdîlerine devam etmesi, Van'da iki rüşdiye, bir îdâdî ve Şatak'ta bir rüşdiye açılması için 292.000 kuruş gerektiği belirtilmiş, ancak Maârif Nezâreti mali nedenlerle bu talebe olumlu yanıt vermemiştir.¹¹⁸⁶ Yerel halkın misyoner kurumlarına sığınması, devletin sosyal kurumlarının zayıflığından kaynaklanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda kapitülasyonlar kaldırılmış, 1915'te "Mekatib-i Hususiye Talimatnamesi" ile yabancı okullar disiplin altına alınmaya çalışılmış, yeni okul

¹¹⁸³ Kocamanoğlu, Yabancı Okullarda Din Eğitimi..., s. 29.

¹¹⁸⁴ BOA. DH. TMİK. M. 58/72.

¹¹⁸⁵ BOA. BEO. 314/23513.

¹¹⁸⁶ BOA. BEO. 314/23513.

açılması zorlaştırılmıştır. Ancak savaş nedeniyle birçok okul kapanmış, talimatname tam uygulanamamıştır.¹¹⁸⁷

5.1. Gayrimüslim Okulları

Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan milletler, “gayrimüslim” veya “zımmi” olarak adlandırılmış; “gayrimüslim okulları” ise Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin kurduğu eğitim kurumları olarak tanımlanmıştır.¹¹⁸⁸ Tanzimat dönemine kadar bu okullar devletin kontrolü dışında kalmış, genellikle kilise odaları veya evler okula dönüştürülmüş, muallim olarak da papazlar görev yapmıştır. Ermeni okulları, maddi durumu iyi olan Ermeniler tarafından finanse edilmiştir.¹¹⁸⁹

Gayrimüslim okulları, genellikle manastır veya kilise bağılantılı olarak ilkokul düzeyinde eğitim vermiş ve mahalli cemaatler tarafından idare edilmiştir.¹¹⁹⁰ Osmanlı Devleti, eğitimi din ve mezhep imtiyazları kapsamında değerlendirdiğinden, gayrimüslimlere eğitimde serbestlik tanımıştır. 18. yüzyılda eğitimdeki gelişmeler ve misyoner faaliyetlerinin etkisiyle gayrimüslim okulları modernleşmeye başlamıştır.¹¹⁹¹

Van Vilayeti'nde gayrimüslimlerden Ermeniler çoğunluktadır; bu nedenle Ermeni okulları ön plandadır. Ermeniler, 17. yüzyıla kadar yalnızca Gregoryen mezhebine bağlıyken, misyoner faaliyetleriyle Katolik ve Protestan mezhepleri ortaya çıkmıştır. Gregoryen inancına sahip Ermeniler, Katolik veya Protestan olanları Ermeni

¹¹⁸⁷ Yücel, Türkiye'de Yabancı Okullar..., s. 16-17; Turfan, Osmanlıdan Günümüze İzmir'de..., s. 8.

¹¹⁸⁸ Aksu, “Türkiye'deki Yabancı Okullar Üzerine...”, s. 209.

¹¹⁸⁹ Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi...”, s. 182.

¹¹⁹⁰ Müezzinoğlu vd., “Ermeni Azınlık Okullarının...”, s. 133; Vahapoğlu, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, s. 69.

¹¹⁹¹ Yorulmaz, “19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Sistemi...”, s. 1442.

saymamıştır.¹¹⁹² Katolik Ermeniler, 1662’den itibaren papalık etkisiyle ayrılmış, 1831’de İngiltere ve Fransa’nın çabalarıyla bağımsız cemaat olarak tanınmış, eğitim ve kültür kurumlarıyla Batılılaşmayı hızlandırmıştır. Protestanlar, 1840’lardan itibaren Ermenilerle ilgilenmiş, laik-muhafazakâr tartışmaların etkisiyle 1850’de bağımsız cemaat olarak tanınmış, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) ve İngiliz desteğiyle eğitim faaliyetlerini geliştirmiştir. Protestan okulları, kaliteli eğitimle Ermeni okullarının modernleşmesine katkı sağlamıştır.¹¹⁹³

18. yüzyıl sonuna kadar Ermeni okullarına dair kayıt bulunmamaktadır. İlk Ermeni okulu, 1790’da Eğimli Şnork Mıgırdıç Amira Miricanyan tarafından Kumkapı’da açılmıştır. 1824’te Patrik Garabed Balâdetsi’nin Anadolu’daki kiliselere okul açma çağrısı üzerine, 1834’te Ermeni okul sayısı yaklaşık 120’ye ulaşmıştır.¹¹⁹⁴ Ancak, 19. yüzyıl ortalarına kadar Ermeni eğitimi kurumsal bir nitelik kazanmamıştır, çünkü papazların çoğu okuryazar değildi.¹¹⁹⁵

1856 Islahat Fermanı, Ermeni eğitim kurumlarını düzenlemiş ve yayılmasını hızlandırmıştır.¹¹⁹⁶ 1863 Ermeni Milleti Nizamnâmesi, ruhbanlığın yetkisini kaldırarak Eğitim Komisyonu’nu yetkili kılmış; komisyon, finansman sağlama, muallim yeterliliğini artırma, hayat şartlarını iyileştirme ve materyal temini görevlerini üstlenerek okul sayısını artırmıştır.¹¹⁹⁷ 1871’de İstanbul’da 48, 1874’te

¹¹⁹² Açıkse, Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri, s. 59-60.

¹¹⁹³ Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 134-135; Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi...”, s. 92-93.

¹¹⁹⁴ Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar, s. 183; Ergin, Türk Maârif Tarihi, s. 83.

¹¹⁹⁵ Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi...”, s. 93-94.

¹¹⁹⁶ Fortna, Mekteb-i Hümayun, s. 102.

¹¹⁹⁷ Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s. 181-182; Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi...”, s. 94-95; Yorulmaz, “19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Sistemi...”, s. 1443.

Anadolu’da 469 Ermeni okulu bulunurken, 1900’de bu sayı 813’e, öğrenci sayısı 81.226’ya ulaşmıştır.¹¹⁹⁸ Van Vilayeti, çok sayıda Ermeni okulunun açıldığı bölgelerden biridir. 1901-1902’de Bitlis, Erzurum, Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde 383 okulda 29.880 öğrenci (23.458 erkek, 6.422 kız) eğitim görmüştür.¹¹⁹⁹

5.1.1. Ermeni Okulları

Van Vilayeti’nde Ermeniler tarafından açılan ilk okullar, 1840’lı yıllara kadar uzanmaktadır. Bu tarihten önce, Ermeni çocuklarının eğitimi genellikle aile içinde ya da çırak olarak gönderildikleri ustalar tarafından sağlanmıştır.¹²⁰⁰ Osmanlı arşiv belgeleri de bu durumu doğrulamaktadır. Belgelere göre, Ermenilere ait en eski kayıtlar 1850 yılına aittir. Bu kayıtlara göre, Dere Kilisesi’nde ibtidâî ve rüşdiye seviyesinde, Yeni Kilise’de ise rüşdiye seviyesinde eğitim veren iki okul bulunmaktadır. 1854 yılında, Şuşanyan ve İseviyan adında, biri ibtidâî, diğeri rüşdiye seviyesinde eğitim veren iki okul mevcuttur. 1840 yılından itibaren Ermeni okulları açılmaya devam etmiş ve 1870-1880 yılları arasında okul sayısında artış yaşanmıştır.¹²⁰¹

Van Vilayeti’nde Ermeniler arasında eğitimin gelişmesi ve öğrenci sayısının artması için iki önemli şahsiyet öne çıkmıştır: Mıgırdıç Kırımyan (Mıgırdıç Khirimyan) ve M. Portakalyan. Kırımyan, Ermeni halkının bilinçlenmesi için eğitim alanında özel girişimlerde bulunmuştur.¹²⁰² 1854 yılında Akdamar Kilisesi’ne başrahip olarak atanan Kırımyan, Van’da matbaa ve eğitim faaliyetleriyle Ermeni

¹¹⁹⁸ Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin...”, s. 192; Yorulmaz, “19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Sistemi...”, s. 1446.

¹¹⁹⁹ Kevorkian vd., 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler, s. 81.

¹²⁰⁰ Rubina Proomian vd. “Van Taşra Edebiyatının Mirası”, Tarihi Kentler ve Ermeniler, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 151..

¹²⁰¹ BOA. Y. PRK. DH. 1/11; BOA. DH. SYS. 100/7.

¹²⁰² Yavuz, “Ermeni Kimliği’nin İnşasında...”, s. 259-260.

literatürünün gelişmesine katkı sağlamıştır. Ermeni milliyetçiliğini ön plana çıkaran gazeteler yayımlamış ve Van Ereğ'te, Van'ın ilk modern okulu olan Jarankavorats Teoloji Okulu'nu kurmuştur. Bu okulda muallimlik yaparak Ermeni dili ve tarihi dersleri vermiş, yakın arkadaşlarıyla birlikte oluşturduğu literatürü müfredata dahil etmiştir. Okulda yetişen öğrenciler, daha sonra Ermeni örgütlerine katılarak Van Vilayeti'nin köylerinde Ermeni kültürünün yayılmasını sağlamıştır.¹²⁰³ Kırımyan'ın Van'daki etkisi nedeniyle, sonraki nesiller arasında "Hayrig" (Baba) olarak anılmıştır.¹²⁰⁴ 1894 yılında Van'ı ziyaret eden Harry Finnis Lynch, Kırımyan'ı Ermenilerin milliyetçi lideri olarak tanımlamış; kız ve erkek çocukların eşit eğitim alması gerektiğini savunduğunu belirtmiştir.¹²⁰⁵ Kırımyan'ın oluşturduğu sosyo-kültürel atmosfer, Ermeniler arasında bilimsel canlılığı artırmış; 1840'lardan itibaren gelişen Ermeni basını ve Protestan misyonerlerinin faaliyetleri de bu canlılığa katkı sağlamıştır.¹²⁰⁶

Ermenilerin bilinçlenmesi için çaba gösteren diğer önemli isim M. Portakalyan'dır. Portakalyan'ın 1885 yılında ruhsatsız açtığı matbaa ve okul, zararlı yayınlar basıldığı iddiasıyla Osmanlı Devleti tarafından denetime alınmış ve ruhsat alınması şartıyla yeniden açılmasına karar verilmiştir.¹²⁰⁷ Her iki şahsiyet, Ermeniler arasında eğitimin yaygınlaşması için yoğun çaba harcamıştır. Bu çabalar sonucunda, Ermeni eğitimi Van Vilayeti merkezinde, özellikle Ermenilerin çoğunlukta olduğu Bahçeler kısmında yoğunlaşmıştır. Burada açılan okullar genellikle modern

¹²⁰³ Proomian, "Van Taşra Edebiyatının Mirası", s. 151-168.

¹²⁰⁴ Ramazan Erhan Güllü, Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923), TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 59.

¹²⁰⁵ Lynch, Armenia: Travels..., s. 87-99.

¹²⁰⁶ Davison, Osmanlı İmparatorluğunda..., s. 127-128.

¹²⁰⁷ BOA. MF. MKT. 85/73.

eğitim sunmuş ve öğrenci sayıları her geçen gün artmıştır.¹²⁰⁸

Harry Finnis Lynch, Ermenistan'a yaptığı yolculukta bölge hakkında detaylı incelemeler yapmış ve Ermenilere dair önemli bilgiler aktarmıştır. Lynch, Ermenilerin muallim yetiştirmek için açtığı bir okulun hükümet tarafından birkaç yıl önce kapatıldığını belirtmiştir.¹²⁰⁹ Bu okul, 1880 yılında Araratyan, Tibroçaser ve Giligyan gibi maârifperver cemiyetlerin birleşmesiyle kurulan Hayoç Miyaçyal İngerrutyan cemiyeti tarafından açılmıştır. Cemiyet, toplam 22 okul açmış; bunlardan biri Van'da Ermeni muallim yetiştiren bir okuldur.¹²¹⁰

Lynch, hükümetin Ermenilerden eğitim vergisi olarak gelirlerinin yüzde ikisini aldığını, ancak bu vergilere rağmen Ermeniler için bölgede okul açılmadığını ifade etmiştir.¹²¹¹ Arşiv belgelerine göre, Ermeni okullarının mali kaynakları yerel halkın ödediği ücretler ve kilise fonlarından sağlanmış; yalnızca Lisan-ı Osmanî dersleri muallimlerinin maaşları maârif bütçesinden karşılanmıştır.¹²¹² Ermeni okullarında görev yapan muallimlerin maaşları yerel halk tarafından toplanmış ve genellikle Ermenilerden seçilmiştir. Ermeni köy okulları gönüllülük esasına dayanmış; genelde bir muallim eğitim vermiş, din derslerinde ise kilise papazlarından destek alınmıştır.¹²¹³

Lynch, Van merkezde Bahçeler ve şehirdeki Ermeni okullarının sayısının en az 11 olduğunu, bu okulların ilkokul, ortaokul ve lise seviyelerini kapsadığını

¹²⁰⁸ Kieser, *Iskalanmış Barış...*, s. 264-67

¹²⁰⁹ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 97.

¹²¹⁰ Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, s. 762.

¹²¹¹ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 97.

¹²¹² BOA. Y.EE, 132/27.

¹²¹³ Arvas, Sultan II. Abdülhamid..., s. 176.

belirtmiştir.¹²¹⁴ 1895-1896 Van Ermeni İsyanı'nı bastırmakla görevlendirilen Sâdettin Paşa, Van'da 14 Ermeni okulu bulunduğunu, bunlardan birinin Amerikan misyonerlerine ait olduğunu, yedisinin ruhsatsız olduğunu ve müspet ilimlerden ziyade Ermeni tarihi, edebiyatı ve coğrafyası gibi Ermeni milliyetçiliğini teşvik eden derslerin okutulduğunu ifade etmiştir.¹²¹⁵ 1898 Maârif Salnâmesi'nde, Ermeni okullarının farklı kademeleri içerdiği tespit edilmiştir.¹²¹⁶ Bu okullarda 800'ü kız olmak üzere toplam 2.180 öğrenci bulunmaktadır. En az altı okul kiliselere bağlı olup, kilise fonlarıyla desteklenmektedir. Dört okul ise zengin Ermeni çocuklarının devam ettiği özel bireyler tarafından yönetilmektedir. Bu okullarda 100'ü kadın olmak üzere 400 akademisyen görev yapmaktadır. Eğitim için 15-60 kuruş arasında değişen bir ücret alınmakta; erkek öğrenciler 7 yaşında eğitime başlayıp 16-18 yaşlarında mezun olmaktadır. Eğitim, ilkokul, ortaokul ve lise kademelerinde 3-4 yıl sürmektedir.¹²¹⁷

Hükümet, Ermeni okullarının müfredatına herhangi bir sınırlama getirmemiştir. Müfredatta, din ve edebiyat dersleri Ermenice ve Türkçe, doğa bilimleri alanında astronomi, fizik, coğrafya, matematik, cebir, geometri, fizyoloji, anatomi ve genel tarih dersleri yer almıştır. En yüksek sınıflarda İngilizce ve Fransızca öğretilmiştir.¹²¹⁸ Ders kitapları Venedik ve Viyana'da basılmış; Milton ve Shakespeare'in eserleri de okutulmuştur. İncil, Osmanlı sınırlarında basıldığından kolayca temin edilmiş;

¹²¹⁴ Lynch, Armenia: Travels..., s. 96.

¹²¹⁵ Mehmet Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976, s. 42.

¹²¹⁶ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211.

¹²¹⁷ Lynch, Armenia: Travels..., s. 95-96.

¹²¹⁸ Lynch, Armenia: Travels..., s. 95-98.

misyonerler, yerel halkın dinini değiştirme amacı güderek İncil'e erişimi kolaylaştırmıştır.¹²¹⁹

Lynch, Ermeni okullarının fiziksel koşullarını da değerlendirmiştir. Okullarda sıraların bulunmadığını, sınıfların donanımının yetersiz olduğunu, ilkokul öğrencilerinin yerde, ortaokul ve lise öğrencilerinin divanlarda oturduğunu, karatahta sayısının az olduğunu, pencereler açık olmasına rağmen sınıflarda hoş olmayan bir koku bulunduğunu belirtmiştir. Öğrencilerin kişisel temizliğinin yetersiz olduğu, Amerikan misyonerlerinin bile bunu düzeltemediği ifade edilmiştir.¹²²⁰ Yatılı okullarda ranza bulunmamakta, öğrenciler yer minderlerinde yatmakta ve sabahları yorganları toplamaktan sorumlu tutulmaktadır. Yatak ve yorganların düzenli yıkanmaması salgın hastalıklara yol açmıştır.¹²²¹ Lynch, Osmanlı okullarıyla karşılaştırma yaparak, Müslüman okullarının daha geniş binalara, temiz sınıflara ve düzgün öğrenci kıyafetlerine sahip olduğunu; ancak Ermeni okullarının bilgi düzeyinin Osmanlı okullarından daha yüksek olduğunu belirtmiştir.¹²²²

Van Vilayeti'nde Ermenilerin ekonomik gücü, Müslümanlara kıyasla daha fazladır. Ermenilere ait 35 cemaat, çok sayıda modern eğitim veren okul açmıştır. Nüfus oranlarına göre, her 250 Ermeni'den biri ortaokula giderken, her 1.500 Müslüman'dan biri ortaokula devam edebilmiştir; böylece Ermeni gençlerin ortaokula gitme olasılığı Müslümanlardan altı kat fazladır. Ermenilerin okur-yazar oranı şehirlerde %70, kırsalda %30 olarak kaydedilmiş; bu oran abartılı olsa da Ermenilerin okur-

¹²¹⁹ Neşe Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri ve Bu Örgütlerin İhtilalci Ermeni Hareketindeki Rolü, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 160.

¹²²⁰ Lynch, Armenia: Travels..., s. 99-100.

¹²²¹ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 160.

¹²²² Lynch, Armenia: Travels..., s. 99-101.

yazarlık oranının Müslümanlardan yüksek olduğu açıktır.¹²²³

Yıllara göre Ermeni okul, muallim ve öğrenci sayılarına bakıldığında:

1871 (H. 1288) Erzurum Vilayet Salnâmesi'nde, Van Sancağı'nda Ermeni okullarının dağılımı şu şekildedir: Van kazasında 6, Albak (Başkale) kazasında 2, Erciş kazasında 3, Adilcevaz kazasında 5, Müküs kazasında 2, Gevaş kazasında 2 okul; toplam 21 okul. 1872 (H. 1289) salnâmesine göre, okul sayıları bir önceki yıla yakın olup, Çölemerik kazasında bir okul açılmış, Erciş'te okul sayısı 3'ten 2'ye düşmüş, Müküs'te 2'den 3'e çıkmış; toplam okul sayısı 22 olmuştur. Gevar, Mahmudi, Abağa, Şemdinan, Humaru, Oremar, Beytüşşebab, Çal, Hoşab, Bargiri, Karcekan, Vastan ve Norduz nahiyelerinde Ermeni okulu bulunmamaktadır.¹²²⁴

1872-1873 yıllarında Amerikalı misyonerler tarafından Ermeniler için bir ilkokul ve bir ortaokul açılmıştır. Ertesi yıl kızlara mahsus bir ortaokul daha açılmıştır. 1898 yılında, erkek ortaokulunda 80, kız ortaokulunda 90, kız ilkokulunda 41 öğrenci bulunmaktadır. 1900 yılında, Gevar kazasında 2 Keldani okulunda 50, Başkale'de bir ve diğerinde toplam 60 öğrencili iki Yahudi okulu bulunmaktadır.¹²²⁵

1887 yılında H. Binder, Ermeni okullarındaki öğrenci sayısını 60 olarak belirtmiş ve eğitimin günlük hayata katkısının olmadığını ifade etmiştir.¹²²⁶ Ancak bu rakam

¹²²³ Justin McCarthy vd. The Armenian Rebellion at Van, The University of Utah Press, 2006, s. 20-23

¹²²⁴ Erzurum Vilayet Salnamesi, 1871, s. 148; Erzurum Vilayet Salnamesi, 1872, s. 148.

¹²²⁵ McCarthy vd. The Armenian Rebellion at Van, s. 20-23.

¹²²⁶ İsmail Mangaltepe, XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 87.

düşük olup, Ermeni okul ve öğrenci sayısı belirtilenden fazladır.

Justin McCarthy ve Esat Arslan'a göre, 1898-1901 yıllarında Van Vilayeti'nde ortaöğretim seviyesinde 7 Ermeni okulu ve 780 öğrenci, 1901-1903 yıllarında 9 okul ve 1.070 öğrenci bulunmaktadır. Aynı dönemde, bir Amerikan okulunda 390 öğrenci eğitim görmüştür.¹²²⁷

1890 yılında Cuinet, Van Vilayeti'nde Gregoryen Ermenilerine ait 3 ortaokul ve 7 ilkokul olmak üzere toplam 10 okulda 1.043 erkek ve 420 kız, toplam 1.463 öğrenci olduğunu; bu okulların yıllık masrafının 66.700 kuruş olduğunu belirtmiştir. Protestan Ermenilerine ait biri kız, biri erkeklere mahsus iki ilkokulda 110 erkek ve 120 kız, toplam 230 öğrenci bulunmakta; masraflar Amerikan misyonierlerince karşılanmaktadır.¹²²⁸

1895-1896 yıllarında Sâdettin Paşa, Van'da 14 Ermeni okulunun 7'sinin ruhsatsız olduğunu; Merzifon Anadolu Koleji müdürü George White ise aynı dönemde 34 Ermeni okulu olduğunu belirtmiştir. 1897 yılında, 12 ilkokul ve 8 ortaokul olmak üzere 20 okul kaydedilmiştir.¹²²⁹

1895-1896 (R. 1311) yıllarında Maârif Nazırı Zühtü Paşa, gayrimüslim ve yabancı okulların sayıları ve ruhsat durumları hakkında rapor hazırlanmasını istemiştir. Rapora göre, Van Vilayeti'nde 40 Ermeni okulu ve 4 Amerikan Protestan okulu bulunmakta; 41'i ruhsatlı, 3'ü ruhsatsızdır. Hakkâri Sancağı'nda 5 Ermeni okulu ve 1 Musevi okulu tespit edilmiş; ancak ruhsat durumlarına dair bilgi

¹²²⁷ McCarthy vd. *The Armenian Rebellion at Van*, s. 22.

¹²²⁸ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 695-696.

¹²²⁹ Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonierler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 156.

verilmemiştir. Rum, Bulgar, Süryani ve Keldani okulları tespit edilememiştir.¹²³⁰

1896 yılında, Van Vilayeti idari kurumları teftiş edilmiş; maârif dairesi hesapları sandık emini Manok Efendi tarafından tutulmuştur. Raporda, 9 Ermeni okulunda 1.695 erkek ve 810 kız, toplam 2.505 öğrenci; 59 erkek ve 17 kadın, toplam 76 muallim bulunduğu, muallim maaşlarının ahali tarafından ödendiği belirtilmiştir.¹²³¹ Aynı yıl, Sâdetin Paşa, 15 Ermeni okulu olduğunu, bu okulların kilise veya Ermeni ileri gelenlerince kontrol edildiğini ve mükemmel durumda olduğunu ifade etmiştir.¹²³²

1897 yılında, Van Vali Vekili Ferik Şemsi Paşa, Dâhiliye Nezâreti'ne, 1895-1896 olaylarında bazı Ermeni okullarının yıkıldığını, yeni okullar yapılması ve Ermenice bilen bir maârif müdürü atanması gerektiğini bildirmiştir.¹²³³

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nden Dr. Kevork K. Baghdjian, 1901-1902 yıllarında Van'da 21 Ermeni okulunda 1.034 erkek ve 284 kız, toplam 1.318 öğrencinin eğitim aldığını, 35 muallimin görev yaptığını belirtmiştir.¹²³⁴ Ermeni kaynaklarına göre, 1901-1905 yıllarında 56 okulda 3.374 öğrenci eğitim görmüş; Ermeni muallim okulu da mevcuttur.¹²³⁵ Ancak, bu muallim okulu hükümet tarafından kapatılmıştır.

1908 yılında, Van Vilayeti'nde 1 erkek, 2 kız ve 27 karma ibtidâî olmak üzere toplam 30 ibtidâî; 3 erkek, 1 kız ve 1 karma rüşdiye olmak üzere toplam 5 rüşdiye; 2 erkek ve 1 kız idâdî olmak üzere toplam 3 idâdî mektep

¹²³⁰ BOA, Y. PRK. MF. 3/31

¹²³¹ BOA. Y.EE, 132/7.

¹²³² Bingöl, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van, s. 367.

¹²³³ BOA. DH. TMIK. S. 10/85.

¹²³⁴ Arvas, Sultan II. Abdülhamid..., s. 171-176.

¹²³⁵ Mehmet Zeydin Yıldız vd. "Maârif Salnamelerine Göre, 19. Yüzyıl Sonunda Van'da Eğitim ve Kültürel Hayat", Eastern Geographical Review, 20/35, 2016, s. 205.

bulunmaktadır. Hakkâri Sancağı'nda 1 karma ibtidâî mektep vardır. Toplam okul sayısı 38'dir.¹²³⁶

Misyonerlerin Ermeni okullarıyla yakın ilişkileri ve Ermeni milliyetçilik faaliyetlerinin artması, hükümetin bu okullara şüpheyle yaklaşmasına neden olmuştur. Lynch, Ermeni okullarına kitap gönderiminin engellendiğini, Milton ve Shakespeare eserlerinin bile zararlı görüldüğünü ifade etmiştir.¹²³⁷

1877 yılında, Kazgancıyan Ohannes'in Ermeni okullarında okutulmak üzere yazdığı risaledeki "Ermeni Esirlerden Birisi ve Okulların Evlatları" adlı şarkılar, Ermeni milliyetçiliğini teşvik eden ifadeler içermektedir. "Ermeni Esirlerden Birisi"¹²³⁸ şarkısında, özgürlük vaadi, zincirlerin kırılması, düşman kanının dökülmesi ve Hayk'a atıfta bulunularak Ermeni birliği vurgulanmıştır.¹²³⁹ "Ermeni Evlatları"¹²⁴⁰ şarkısında, Ermenilerin atalarının

¹²³⁶ Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri..., s. 156.

¹²³⁷ Lynch, Armenia: Travels..., s. 93.

¹²³⁸ Ermeni Esirlerden Birisi adlı şarkıda geçen ifadeler kısaca şu şekildedir: "Serbestliği size tebşir ederim ey Ermeniler. Gökten indi bu mübarek tebşir ki, siz o vakitte zincir altında zahmette idiniz. Bizim merhametli tanrımız gökte işitiyor, bizim gözlerimizden kanlı yaşlar döküldüğü vakit, bizim dua ettiğimiz vakit dudaklarımız mırıldanır. Ayaklarımızdaki zincirleri çıkaralım. Kardeşler, söküp atalım onun çivilerini, biz serbestiz, ecnebiye esir değiliz. Bir dakika bile beklemeyi affetmemeli. Bize kayıp değil mi ki fena ve zalim barbarlar kaçırınsınlar bizim mübarek ana ve kız kardeşlerimizi. Ermeni'yi öldüren bir sevap kazanır, öldüğü vakit de mübarek ve salihir derler. Gün Ermeniler için serbestlik vermiştir. Yok, yok kardeşler biz fenaların esirleri değiliz. Koşalım ve onların kanlarını dökelim ve diyelim ki Hayk'ın evi daima böyle serbesttir. Tanrıyı, ilmi ve serbestliği sevelim. Arkadaşlarımızı da böyle sevelim. Gammazlığı terk edelim. Bizden gammazlık ve çekneznik geri kalsın. Bizim yüreklerimizde bu haller Ermenilere miras değildir, kırıp atalım. Fena düşünmek siyah bayrağı ki İsa'nın mübarek nişanından ayırır. Bizim sinirli kollarımız kuvvet alsın, düşmanlarımızı aşağı düşsünler... Ya ölelim veya öldürelim... Ah ve ah bizden uzak kaçıp gitsin karanlık zulmet... Bize ömür vardır. Ne vakit biz ölsek bizim eserimiz ölmez. Bize gökte temiz şehâdet var. Saklanmış mübarekler ve mukaddeslerle beraber olunuz..." BOA. Y. PRK. DH. 1/11

¹²³⁹ BOA. Y. PRK. DH. 1/11.

¹²⁴⁰ Ermeni Evlatları isimli şarkı ise şu şekildedir: "Ermenistan'ın bütün toprağı ki Ermenilerin yekserinin kanlarıyla yoğrulmuştur. Onların isimleri yad olunur. Onların döktükleri kanların sayesinde kurtarılmışız. Daha yatmayalım, onların ellerinden düşeni kaldırıp ileri gidelim. Ne çok tenbel olmuşsunuz Ermeni evlatları. Tavşan gibi korkarsınız. Böyle kuttan düşün haldesiniz. Işıktan uzak kalıp karanlıkta kalmışsınız. Bizim yiğit evlatlarımız sağlıklarında düşmanlarının kanlarını pınar suyu gibi içmişler... Biz pederlerimizin aksini yapıyoruz. Kâfidir böyle lal kalmak. Ermeniler, Ermenilik ismini kaybetti... ve şöhrtsiz oluruz ve bizim evlerimizi başkasına terk ederiz. Ne vakit ki düşmanlarımızı uzaktan görürüz fareler gibi kaçarız. Mallarımızı götürdükten sonra deriz ki bizi soyanlar nereye gittiler... Daha bizim ecdadımızın vasıtasıyla berhayat olduğumuzu hatıra getirmeyip meydana geliriz. Eğer böyle kalırsak ömrümüz ile mallarımızı şüphesiz kaybedeceğiz. İleri gidelim. Rüya gören adam gibi aldanmayalım. İşte bunlar için gece ve gündüz gözlerimizden kanlı yaşlar gelir. Çünkü sefil halimiz üzerine ağlıyoruz ve bir saat mesut olmuyoruz. Şöyle ki ölmek ancak bu merakı def edecektir." BOA. Y. PRK. DH. 1/11

kanlarıyla yoğrulan topraklardan bahsedilerek cesaretlendirme yapılmış, mevcut Ermenilerin korkaklığı eleştirilmiştir.¹²⁴¹ 1889 yılında Hagopyan'ın "Benim İçin Değil"¹²⁴² şarkısında, düşmanla mücadele ve kelle alma ifadeleri yer almıştır.¹²⁴³ Bu şarkılar, 1890'lı yıllarda Ermeni-Müslüman çatışmalarının nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Ermeni okulları, eğitimle sınırlı kalmamış; çeşitli faaliyetler yürütmüştür. 1880 yılında, Van piskoposunun düzenlediği tiyatroya Rusya ve İngiltere konsolosluk tercümanları ile Ermeni ileri gelenleri davet edilmiş; bu tiyatrolar, Ermeni geleneklerini ve milliyetçiliği yansıtan merkezler haline gelmiştir.¹²⁴⁴ Ermeni okullarında zararlı kitapların okutulduğuna dair ihbarlar artmış; okullara pay ayrılması talepleri Maârif Nezâreti tarafından reddedilmiştir.¹²⁴⁵

1888 yılında, Yedi Kilise Manastırı'nda zararlı basım yapıldığı şikâyeti üzerine, Van merkez tabur ağası Derviş Ağa manastırı teftiş etmiştir. Van Maârif Müdürü Mehmet Vehbi Efendi, papazların evrak basmadığını iddia etmesine rağmen, bir odada yaklaşık 5.000 cilt kitap, risale, 1.000 nüsha gazete ve evrak bulunmuş; bazılarının Rusya'dan getirildiği, bazılarının Kırımın'ın kardeşi Havrin tarafından yönetilen manastır matbaasında basıldığı tespit edilmiştir. "Ermenistan" kelimesi ve zararlı fikirler içeren materyaller nedeniyle matbaa ve kütüphane mühürlenmiştir.¹²⁴⁶ 1894-1895 yıllarında, Ermenilere ait en

¹²⁴¹ BOA. Y. PRK. DH. 1/11.

¹²⁴² 1889 yılına aittir. Hagopyan tarafından "Benim İçin Değil" ismiyle yazılmış olan bu şarkıda: "Benim için gelir bir saat ki semavi pederin nezdine giderim, ama benim için gelir bir saat ki ben düşmanın muharebesine giderim ve orada bir kelle benim için hazırlanmıştır" sözlerinin geçtiği şarkıdır. BOA. MF. MKT. 114/73.

¹²⁴³ BOA. MF. MKT. 114/73.

¹²⁴⁴ BOA. DH. MKT. 1330/73.

¹²⁴⁵ BOA. DH. MKT. 1746/113; 1755/137; 1757/95.

¹²⁴⁶ BOA. MF. MKT. 98/54.

az 3-4 kütüphane bulunmuş; zararlı bulunan tarih ve coğrafya kitapları yakılmıştır. Van Vilayeti'nde matbaa 1893 yılında kurulmuştur.¹²⁴⁷

1890 yılında, Van Vilayeti İstinaf Müdde-i Umumisi Mehmed Emin Efendi, uygun mahallelerde karma okulların açılmasını önermiştir. Ermeni okullarındaki kitapların Patrikhane tarafından hazırlandığı, ancak devlet tarafından onaylanmayanların yasaklandığı belirtilmiştir. Van Valisi, Ermenilerin kendine özgü eğitim sistemini benimseyeceğini bildiğinden, Ermeni çocuklarının ilk öğretimi kendi okullarında almasını, ancak rüşdiye ve îdâdî kademelerinde Osmanlı okullarında devam etmesini önermiştir.¹²⁴⁸

1894-1895 yıllarında, Van Maârif Müdürü Hüseyin Celalettin, Ermeni okullarını teftiş ederek bir rapor hazırlamıştır. Raporda, öğrencilerin “Ermenistan” milliyetçiliğiyle yetiştirildiği, muallimlerin uyarılmasına rağmen sonuç alınamayacağı, baskının Ermenilerce mağduriyet olarak kullanılacağı belirtilmiştir. Hüseyin Celalettin, Protestan, Ermeni ve Müslüman okullarının kapatılarak yerine karma okulların kurulmasını, bu okulların kız ve erkeklere ayrılmasını, her birine Ermeni ve Müslüman din hocası atanmasını önermiştir. Ortak mekân ve dilin milliyetçiliği azaltacağını, baskıyla dil öğretilemeyeceğini ifade etmiş; teftişlerinde tercüman kullanmak zorunda kaldığını, karma okullarla Türkçe öğretilirse Ermeni öğrencilerin devlete sadık olabileceğini belirtmiştir. Muallimlerin devlet tarafından seçilmesi gerektiğini, aksi takdirde sorunlar yaşanabileceğini vurgulamıştır.¹²⁴⁹ Bu raporlar üzerine, gayrimüslim

¹²⁴⁷ BOA. MF. MKT. 193/39; 265/14.

¹²⁴⁸ BOA. BEO. 314/23513.

¹²⁴⁹ BOA. MF. MKT. 265/14.

okulların sürekli teftiş edilmesi emredilmiş; teftişlerde usulsüzlükler tespit edilerek yasaklanmıştır. Ermeni okullarında Kürtlerin de isyana teşvik edildiği anlaşılmıştır.¹²⁵⁰

5.1.1.1. Arakh (Erek) Ermeni Okulu (Thargmanchatz Okulu)¹²⁵¹

Arakh Okulu, Van Vilayeti'nin Bahçeler-Erek bölgesinde, kiliseye yakın bir konumda kurulmuştur.¹²⁵² Kurucusu Mıgırdıç Portakalyan'dır.¹²⁵³ Okul binasında sade bir resepsiyon odası, kaba bir divan, birkaç sandalye ve dini içerikli fotoğraflar bulunur. Karma bir okul olarak faaliyet gösteren Arakh, Van'daki en eski Ermeni okullarından biridir. Lynch, okulun 1844'te kurulduğunu tahmin eder.¹²⁵⁴ 1898 Maârif Salnâmesi, okulun "kadim" olduğunu belirtir, bu da 1844 tarihini destekler.¹²⁵⁵ Ancak, 1903 Maârif Salnâmesi'nde açılış tarihi 17 Mart 1894 (5 Mart 1310) olarak verilmiş, bu muhtemelen ruhsatname tarihi olabilir.¹²⁵⁶ 1894-1895'te (R. 1310) Hamparsum Efendi adına ruhsatname alınmış, okul Kilise Cemaati'ne kayıtlıdır.¹²⁵⁷ Devlet kayıtlarında 1898'de "îdâdî", 1903'te "rüşdi" olarak derecelendirilmiştir, bu da zamanla kademe değişikliği olduğunu göstermektedir.¹²⁵⁸

Öğrenci sayıları yıllara göre değişmiştir: 1894'te 600 öğrenci (450 erkek, 150 kız), 1896'da 650 öğrenci (500 erkek, 150 kız) ve 12 muallim (2 erkek, 10 kadın), 1898'de 90 erkek öğrenci (kız öğrenci yok), 1899-1903'te 160 erkek

¹²⁵⁰ BOA. DH. TMIK. M. 245/3; BOA. MF. MKT. 355/21.

¹²⁵¹ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 99.

¹²⁵² Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211.

¹²⁵³ Arvas, Sultan II. Abdülhamid..., s. 173.

¹²⁵⁴ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 96-99.

¹²⁵⁵ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211.

¹²⁵⁶ Maârif Salnamesi, 1903, s. 690-691.

¹²⁵⁷ Maârif Salnamesi, 1900, s. 1596-1597.

¹²⁵⁸ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; 1903, s. 690-691.

öğrenci kaydedilmiştir.¹²⁵⁹ 1893'te en üst sınıfta 5, 1894'te 16 öğrenci bulunmuş, üst sınıflara devam için 40 kuruş veya birkaç mecdi ücret, fakir halk için ağır bir yük oluşturmuş ve öğrenci sayısını azaltmıştır.¹²⁶⁰

5.1.1.2. Yisusean Ermeni Okulu

Yisusean Okulu, Van Vilayeti dâhilinde açılmış en eski okullardan biridir. Okulun açılış tarihi 1844 olarak tahmin edilmektedir. Lynch eserinde, 11 Ermeni okul içerisinde sayılan Bahçeler dışında açılmış olan tek okul; Yisusean Ermeni Okuludur. Okul, Kaleiçi kısmında açılmıştır. Okulun ismi İsa'ya adanmıştır. Bu okul duvarlı şehirde ve kayanın eteğine yakın Tiramayr ve Surb Paulos'un eski kiliselerine bağlıdır.¹²⁶¹ 1898 yılı Maârif Salnâmesi'ne göre okul hala ruhsatsızdır. Okulun açılış yılı "kadim" olarak belirtilmiş, bu da okulun açılış yılının 1844 yılı olma ihtimalini yükseltmektedir.¹²⁶² Ancak 1903 yılı Maârif Salnâmesi'ne göre okulun açılış tarihi 13 Eylül 1897 (1 Eylül 1313) olarak verilmiştir. Muhtemelen bu tarih, okulun resmiyet kazanıp ruhsatname aldığı tarih olabilir.¹²⁶³ 1900 yılında ruhsatname "Kilise Cemaati" adına alınmıştır.¹²⁶⁴ Devlet kayıtlarında okulun derecesi "îdâdî" olarak geçmektedir.¹²⁶⁵ Fakat 1903 yılına ait Maârif Salnâmesi kayıtlarına göre okulun derecesi "rüşdi" olarak geçmektedir. Muhtemelen zamanla okulun derecesi değişmiştir.¹²⁶⁶ 1894 yılındaki öğrenci mevcudu toplam 300 olup bunların 200'ü erkek 100'ü ise kızlardan

¹²⁵⁹ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 96; BOA. Y. EE, 132/7; Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; 1903, s. 690-691.

¹²⁶⁰ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 98.

¹²⁶¹ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 96-99.

¹²⁶² Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211.

¹²⁶³ Maârif Salnamesi, 1903, s. 690-691.

¹²⁶⁴ Maârif Salnamesi, 1900, s. 1596-1597.

¹²⁶⁵ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211.

¹²⁶⁶ Maârif Salnamesi, 1903, s. 690-691.

oluşur.¹²⁶⁷ 1898 yılı Maârif Salnâmesi'ne göre okulun öğrenci sayısı 120 olarak belirtilmiştir ancak bu yılda okulun kız öğrencisi yoktur.¹²⁶⁸ 1899-1903 yılları arasındaki öğrenci mevcudu 160 erkek öğrenci olarak belirtilmiştir.¹²⁶⁹ Okulda Fransızca dersi verildiği bilinmektedir. Lynch kendi eserinde, burada bulunan iki Fransızca muallimin düzgün ve akıcı bir şekilde Fransızca konuştuklarını belirtmiştir.¹²⁷⁰

5.1.1.3. Sanduhtean Ermeni Okulu

Sanduhtean Okulu, Van Vilayeti'nin Bahçeler-Norşin bölgesinde, zengin Rus Ermenisi M. Sanasarean tarafından kurulmuştur. Açılış yılı bilinmemektedir, ancak 1898 Maârif Salnâmesi'nde “kadim” olarak geçer ve ruhsatsızdır.¹²⁷¹ 1903'te açılış tarihi 13 Kasım 1899 (1 Teşrinisani 1315) olarak verilmiş, muhtemelen ruhsatname tarihidir.¹²⁷² 1898'de “rüşdi ve îdâdî”, 1903'te “rüşdi ve ibtidâî” olarak derecelendirilmiş, Kilise Cemaati adına ruhsat alınmıştır.¹²⁷³ Öğrenci sayıları: 1894'te 150 kız, 1896'da 250 kız, 3 erkek ve 5 kadın muallim; 1898'de 160 erkek, 1899-1903'te 85 erkek öğrenci'dir.¹²⁷⁴

5.1.1.4. Diğer Ermeni Okulları

Aşağıdaki tabloda, arşiv belgelerinde ve tetkik eserlerde varlığı tespit edilen, ancak hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan Ermeni okulları listelenmiştir:

¹²⁶⁷ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 96.

¹²⁶⁸ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211.

¹²⁶⁹ Maârif Salnamesi, 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; 1903, s. 690-691.

¹²⁷⁰ Lynch, *Armenia: Travels...*, s. 98.

¹²⁷¹ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211.

¹²⁷² Maârif Salnamesi, 1903, s. 690-691.

¹²⁷³ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; 1900, s. 1596-1597; 1903, s. 690-691.

¹²⁷⁴ BOA. Y. EE, 132/7; Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; 1903, s. 690-691.

Tablo 5.89: Van Vilayeti'nde Açılmış Olan Diğer Ermeni Okulları.

Bulunduğu Yer	Bulunduğu Sancak/Kaza	Medrese İsmi	Öğrenci Sayısı
Van	Bahçeler	Norashen Ermeni Okulu ¹²⁷⁵	300 erkek
Van	Bahçeler	Hankunser Ermeni Okulu ¹²⁷⁶	250 kız
Van	Bahçeler	Khach-Poghan Ermeni Okulu ¹²⁷⁷	155 erkek
Van	Bahçeler	Özel Lusavorchean Ermeni Okulu ¹²⁷⁸	90 erkek, 30 kız
Van	Bahçeler	Özel Paragamean Ermeni Okulu ¹²⁷⁹	50 erkek, 25 kız
Van	Bahçeler	Özel Pusantean Ermeni Okulu ¹²⁸⁰	75 kız
Van	Bahçeler	Lukasean Ermeni Okulu ¹²⁸¹	45 erkek, 10 kız
Van	Merkez	Hamparsum İdadi Ermeni Okulu ¹²⁸²	185 erkek
Van	Merkez	Hamparsum Rüşdi Ermeni Okulu ¹²⁸³	150 erkek
Van	Merkez	Bozantiyan (Pozantiyan) Rüşdi Ermeni Okulu ¹²⁸⁴	180 kız
Van	Merkez	Yeni Kilise İdadi ve Rüşdi Ermeni Okulu ¹²⁸⁵	210 erkek
	Merkez	Şuşanyan Ermeni Okulu ¹²⁸⁶	320 erkek
Van	Haykavank	Haykavank Ermeni Okulu ¹²⁸⁷	85 erkek, 15 kız
Van	Norşin Süfla Mahallesi	Norşin Süfla Mahallesi Mor Yakub Kilise Okulu ¹²⁸⁸	100 erkek

¹²⁷⁵ Lynch, Armenia: Travels..., s. 96.

¹²⁷⁶ Lynch, Armenia: Travels..., s. 96.

¹²⁷⁷ Lynch, Armenia: Travels..., s. 96.

¹²⁷⁸ Lynch, Armenia: Travels..., s. 96.

¹²⁷⁹ Lynch, Armenia: Travels..., s. 96.

¹²⁸⁰ Lynch, Armenia: Travels..., s. 96.

¹²⁸¹ Lynch, Armenia: Travels..., s. 96.

¹²⁸² Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; BOA. Y. EE, 132/7.

¹²⁸³ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; 1903, s. 690-691.

¹²⁸⁴ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; 1903, s. 690-691.

¹²⁸⁵ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; 1903, s. 690-691.

¹²⁸⁶ Maârif Salnamesi, 1903, s. 690-691; 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; BOA. Y. EE, 132/7.

¹²⁸⁷ Lynch, Armenia: Travels..., s. 96; BOA. Y. EE, 132/7.

¹²⁸⁸ BOA. Y. EE, 132/7.

Van	Şağooğlu Mahallesi	Şağooğlu Mahallesi Kilise Okulu ¹²⁸⁹	180 erkek, 150 kız
Van	Sabuncuoğlu Mahallesi	Taş Şehirde Sabuncuoğlu Mahallesi Meyrem Ana Kilise Okulu ¹²⁹⁰	200 erkek, 100 kız
Van	Acem Haço Mahallesi	Acem Haço Mahallesi Kilise Okulu ¹²⁹¹	320 erkek

5.1.2. Musevi Okulları

Van Vilayeti’nde, Hakkâri Sancağı’na bağlı Albak (Başkale) kazasında karma bir Musevi ibtidâî mektebi bulunur.¹²⁹² Ancak, bu okul hakkında detaylı bilgi mevcut değildir.

5.2. Yabancı Okullar ve Misyonerlik

“Misyon”, dinsel, bilimsel veya diplomatik bir görevle yükümlü kurulları; “misyoner” ise genellikle Hristiyanlığı yaymakla görevli kişileri ifade eder. Misyonerlik, bu kişilerin örgütlü faaliyetlerini kapsar.¹²⁹³ Görünüşte İncil’i öğretmek ve Hristiyanlığı yaymak gibi dini amaçlarla başlayan misyonerlik, siyasi, ekonomik ve kültürel hedeflerle şekillenmiş; vakıf, kilise ve resmi kurumlarca finanse edilerek, misyonerlerin bulunduğu bölgelerde kendi ülkelerinin çıkarları doğrultusunda faaliyet göstermelerine olanak sağlamıştır.¹²⁹⁴ Misyonerler, gittikleri bölgelerin din, dil, kültür, eğitim, sağlık ve ekonomik durumlarını analiz ederek eksiklikleri tespit etmiş ve bu doğrultuda

¹²⁸⁹ BOA. Y. EE, 132/7.

¹²⁹⁰ BOA. Y. EE, 132/7.

¹²⁹¹ BOA. Y. EE, 132/7.

¹²⁹² Alkan, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim İstatistikleri..., s. 156.

¹²⁹³ Türkçe Sözlük, TDK, 2011, s. 1691; Taşkın, Kendi Kaynaklarında Amerikan Board’ın Türkiye’deki..., s. 9.

¹²⁹⁴ Yüksel, “Amerika Board Misyonerlerinden Elizabeth...”, s. 565.

hareket etmiştir.¹²⁹⁵ Bu faaliyetler, dini ve kültürel algı oluşturarak askeri ve ekonomik güçlerin zeminini hazırlamıştır.

Misyonerler, eğitim alanına odaklanarak çok sayıda okul açmış, kendilerine hizmet edecek liderleri bu okullarda yetiştirmiştir. Ayrıca, gayrimüslimlerin sempatisini kazanmak için hastaneler kurmuşlardır. Hastaneler, insanların zayıf anlarında (hastalık) destek sağlayarak minnet duygusu yaratmayı amaçlamıştır. Bu faaliyetler, yardım ve din görüntüsü altında siyasi, ekonomik ve kültürel hedeflere hizmet etmiştir.¹²⁹⁶

Eğitim, misyonerlerin en etkili aracı olmuştur. Yerel halkın ihtiyaçlarını karşılayarak eğittikleri bireyleri diğerlerinden ayırmış, bu kişiler misyonerlerin talimatlarını yerine getiren elemanlar haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da açılan yabancı okullar ağırlıklı olarak Ermenilere yönelik olmuş; okul ve öğrenci sayıları, misyonerlerin eğitimi stratejik bir araç olarak kullandığını göstermektedir.¹²⁹⁷

Misyonerler her zaman hoş karşılanmamıştır. Van Vilayeti'nde, Katolik ve Protestan misyonerler başlangıçta Ermeniler tarafından tehdit olarak görülmüş ve tepkiyle karşılaşmıştır. Amerikalı misyoner Herbert Allen'ın 1890 raporuna göre, Van'da çok sayıda manastır ve kilise bulunmakta, Gregoryen Ermeniler millî duygulara ve kilise geleneklerine fanatik bir bağlılık göstermektedir. Protestan kelimesi, milletini terk edenler için hakaret olarak kullanılmıştır. Ancak, misyonerler yardım faaliyetleriyle bu olumsuz algıyı zamanla azaltmıştır.¹²⁹⁸

¹²⁹⁵ Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin...", s. 170.

¹²⁹⁶ Öney, II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da..., s. 33.

¹²⁹⁷ Öney, II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da..., s. 33.

¹²⁹⁸ Kieser, İskalanmış Barış..., s. 301-302.

5.2.1. Amerikan Misyonerliği ve Eğitim Kurumları

American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), 1810 yılında Amerika’da kurulmuş; 1910 yılına kadar hastaneler, kolejler, eğitim merkezleri, yetimhaneler ve nakdi yardımlar aracılığıyla dünya geneline yayılmıştır.¹²⁹⁹ 1820 yılında Pliny Fisk ve Levi Parsons’ı Osmanlı Devleti’ne gönderen ABCFM, bu iki misyonerle Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine başlamıştır.¹³⁰⁰ İlk olarak Beyrut ve Kudüs’te faaliyet gösteren misyonerler, Fisk’in Beyrut’ta ilk istasyonu kurmasıyla bölgeye aileleriyle gelmeye başlamıştır.¹³⁰¹

Beyrut ve Kudüs’te çalışmalarına rağmen resmi bir Türkiye misyonu kurulmamıştı. Amerika ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ticaret ve Dostluk Antlaşması’nın ardından, 1831 yılında William Goodell İstanbul’da resmi merkezi açmıştır. 1832 yılında William G. Schauffler’in İstanbul’a gelmesiyle misyoner faaliyetleri artmıştır.¹³⁰²

Osmanlı topraklarında örgütlenen Amerikan Board misyonerleri, faaliyet alanlarını Batı, Doğu, Merkezi Türkiye ve Avrupa Türkiye’si olmak üzere dört bölgeye ayırmıştır. Avrupa Türkiye’si misyonunda Filibe, Samakov, Manastır ve Selanik; Batı Türkiye Misyonu’nda İstanbul, Edirne, Tokat, İzmit, Bursa, İzmir, Kayseri, Sivas, Merzifon ve Trabzon; Merkezi Türkiye Misyonu’nda Antep, Maraş, Adana, Antakya, Urfa, Halep ve Tarsus; Doğu Türkiye Misyonu’nda ise Erzurum, Harput, Bitlis, Mardin ve 1870’lerde kurulan Van istasyonları

¹²⁹⁹ Yüksel, “Amerika Board Misyonerlerinden Elizabeth...”, s. 566.

¹³⁰⁰ Öney, II. Abdülhamid Döneminde Anadolu’da..., s. 27.

¹³⁰¹ Erkan Cevizliler vd. “Van Vilayeti’nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 9, 2010, s. 170.

¹³⁰² Senem Cıvgın, Amerikan Board’ın Eğitim Faaliyetlerine Bir Örnek: Üsküdar Amerikan Kız Koleji’nin Kuruluş Süreci (1873-1945), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 43.

bulunmaktadır.¹³⁰³ Van, Doğu Türkiye Misyonu'nun en son teşkil edilen istasyonudur ve 1872 yılında 6 Amerikalı ve 1 yerli yardımcıyla açılmıştır.¹³⁰⁴

Van Vilayeti, Ermeni nüfusunun yoğunluğu, jeopolitik konumu ve Mezopotamya'ya açılan kapı olması nedeniyle Amerikan misyonierleri için cazip bir merkez olmuştur. Dr. George C. Raynolds tarafından 1870'lerde kurulan Van istasyonu, diğer istasyonların merkezi haline gelmiş; 44 dış istasyona bağlanmıştır. 1917 yılına kadar faaliyet gösteren istasyon, 1907 yılında ruhsat almış; Van istasyonunda kilise, dispensier, hastane, eczane, yetimhane, matbaa, nakış okulu, kız ve erkek okulları, misyonier lojmanları ve okuma salonları açılmıştır. Osmanlı Devleti'nin yabancılara ve cemaatlere bina alma, kiralama veya inşa etme hakkı tanınması, bu kurumların kolaylıkla kurulmasını sağlamıştır.¹³⁰⁵ 1915 yılında istasyon merkezi, şehir dışındaki bir kampüse taşınmış; burada eğitim, sağlık ve kilise faaliyetleri yürütölmüştür.¹³⁰⁶

Amerikan misyonierleri, Osmanlı topraklarında Hristiyan olmayanları Hristiyanlaştırmanın zorluğu nedeniyle Hristiyan topluluklarla, özellikle Ermeniler, Maruniler, Nesturiler, Rumlar, Dürziler, Asuriler, Keldaniler ve Bulgarlarla ilgilenmiştir. Van Vilayeti'nde ağırlıklı olarak Ermenilere odaklanan ABCFM, onların sosyal, kültürel, ekonomik, dini, tarihi ve sağlık durumlarını inceleyerek stratejiler geliştirmiştir.¹³⁰⁷ Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenen misyonierler, Ermenilerin suçlardan kaçarken veya sorun yaşadıklarında istasyonlara sığındığını gözlemlemiştir. 1845 yılında 12

¹³⁰³ Civgin, Amerikan Board'ın Eğitim Faaliyetlerine..., s. 49-50.

¹³⁰⁴ Yücel, Türkiye'de Yabancı Okullar..., s. 159.

¹³⁰⁵ Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonierlerinin...", s. 173-177.

¹³⁰⁶ Yücel, Türkiye'de Yabancı Okullar..., s. 164.

¹³⁰⁷ Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonierlerinin...", s. 172.

yerli çalışanı olan misyon, 1913 yılında 1.299 çalışana; öğrenci sayısı ise 1845'te 135'ten 1913'te 25.922'ye ulaşmıştır.¹³⁰⁸ Bu sayılar, misyonerlerin bölgedeki etkisini göstermektedir. Amerika, Protestanların hamiliğini üstlenerek bunu Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı aracı olarak kullanmıştır.

Van istasyonunu Dr. Raynolds'tan sonra Mr. Greene, Mr. Allen, Dr. Grace Kambell ve Kanadalı Miss Fraser gibi misyonerler yönetmiştir.¹³⁰⁹ Amerikan misyonerleri, Van'da kilise, hastane, eczane, yetimhane, matbaa, nakış okulu, kız ve erkek okulları ile okuma salonları açmıştır.¹³¹⁰ Van'da Amerikan elçiliği bulunmadığından, ilgili işlemler İngiliz elçiliği üzerinden yürütülmüş; İngiliz elçiliği, Amerikan misyonerlerinin en büyük destekçisi olmuştur.¹³¹¹

Amerikan misyonerleri, Ermenileri Protestan mezhebine çekmek için Van'da okullar açarken, Çölemerik Sancağı'nda Nesturileri hedef alarak kitap dağıtmış ve muallim göndermiştir.¹³¹² Ancak zamanla Nesturilere ilgileri azalmış, İngiltere bu topluluğa yönelmiştir. Misyonerler, özellikle yetim Ermeni çocuklarını okullarında eğiterek kendi fikirlerini yaymış; bu çocukları vaiz, sağlık memuru ve muallim olarak köylere göndermiştir.¹³¹³ Bu okullarda, Ermenileri mezhepsel olarak dönüştürmekten ziyade ayrılıkçı fikirlerle donatma ve bağımsız Ermenistan ülküsü aşılama hedeflenmiştir.¹³¹⁴

Ermeni çocuklarını okullara çekmek için kahve ve sigara ikramları, görkemli açılış törenleri düzenlenmiş; ancak

¹³⁰⁸ Taşkın, Kendi Kaynaklarında Amerikan..., s. 18.

¹³⁰⁹ Lynch, Armenia: Travels..., s. 93.

¹³¹⁰ Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin...", s. 173-177.

¹³¹¹ Bingöl, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van, s. 374.

¹³¹² BOA, Y. A. RES. 96/14.

¹³¹³ Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler..., s. 157.

¹³¹⁴ BOA, Y. PRK. UM. 29/58.

Ermenilerin çocuklarını göndermede isteksizliği üzerine ev ziyaretleri yapılmıştır.¹³¹⁵ Misyonerler, Ermeniceyi “*Ermeni halkının kalbinin anahtarı*” olarak göreyerek bu dili önemsemiş ve öğrenci çekmek için kullanmıştır.¹³¹⁶ Ayrıca, Ermeni okullarında muallimlik yaparak kendi yöntemlerini uygulamış; örneğin, Kadın Green, Amerikan ilkokulunun anaokulunda çalışmış ve Ermeni muallimleri eğitmiştir.¹³¹⁷ Erek Ermeni Okulu’nda da misyonerler eğitim vermiştir.¹³¹⁸

Van Vilayeti’nde ABCFM istasyonuna bağlı dış istasyonlar arasında Bitlis, Muş, Yoncalı, Havadonik, Purkhus, Kulligh, Aghagh, Sinamerg, Garmen, Magoonk, Dzağgavank, Derkevank, Şeyhyahub, Tatvan, Gop, Arunçovank, Şirvanşeyh, Huntsarkin, Avants, Çerik, Başkale, Şimanis, Toukh, Kartsor, Yayalı, Hant, Magudah, Şadak, Artemid, Pertek, Zurastan, Agants (Akanes), Kızıлтаş, Ispanaksum, Hundustan, Palu, Harkum, Şidan, Khuzhiok, Heeli, Gurnents, Averagi ve Goehari bulunmaktadır. Yıllara göre okul ve öğrenci sayıları şu şekildedir:¹³¹⁹

Tablo 5.90: ABCFM’nin Yıllara Göre Okul ve Öğrenci Sayıları

1875	1 kız ortaokulu ve lisesi (24 öğrenci), 21 karma okul (278 erkek, 152 kız; toplam 528 öğrenci).
1880	2 kız ortaokulu ve lisesi (44 öğrenci), 21 karma okul (418 erkek, 145 kız; toplam 616 öğrenci).
1885	1 kolej (40 öğrenci), 1 kız ortaokulu ve lisesi (55 öğrenci), 3 karma okul (66 erkek, 12 kız; toplam 179 öğrenci).
1890	1 kız ortaokulu ve lisesi (34 öğrenci), 1 erkek ortaokulu ve lisesi (57 öğrenci), 5 karma okul (96 erkek, 108 kız; toplam 295 öğrenci).
1895	1 kız ortaokulu ve lisesi (35 öğrenci), 1 erkek ortaokulu ve lisesi (50 öğrenci), 4 karma okul (60 erkek, 135 kız; toplam 330 öğrenci).
1900	1 kolej (4 öğrenci), 1 kız ortaokulu ve lisesi (61 öğrenci), 1 erkek ortaokulu ve lisesi (117 öğrenci), 3 karma okul (341 erkek, 367 kız; toplam 890 öğrenci).

¹³¹⁵ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van’da Misyoner Örgütleri..., s. 148.

¹³¹⁶ Erdoğan, Osmanlı Devleti’nde Amerikalı Misyonerler..., s. 162.

¹³¹⁷ Erdoğan, Osmanlı Devleti’nde Amerikalı Misyonerler..., s. 161.

¹³¹⁸ Lynch, Armenia: Travels..., s. 98.

¹³¹⁹ Temizer, “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin...”, s. 174-180.

1905	1 kız ortaokulu ve lisesi (37 öğrenci), 1 erkek ortaokulu ve lisesi (56 öğrenci), 14 karma okul (669 erkek, 491 kız; toplam 1.313 öğrenci).
1910	1 kız ortaokulu ve lisesi (45 öğrenci), 1 erkek ortaokulu ve lisesi (43 öğrenci), 31 karma okul (965 erkek, 633 kız; toplam 1.686 öğrenci).
1914	1 kız ortaokulu ve lisesi (45 öğrenci), 1 erkek ortaokulu ve lisesi (60 öğrenci), 15 karma okul (982 erkek, 826 kız; toplam 1.913 öğrenci).

Bu veriler, Van istasyonuna bağlı tüm istasyonları kapsamakta; Van idari sınırlarındaki okullar ayrı olarak tespit edilemediğinden toplam sayılar verilmiştir.

Amerikan okullarının müfredatları, genellikle 9 yıllık eğitimi kapsamaktadır.¹³²⁰ Örneğin, 1890 yılında Van Erkek Okulu'nda ilkokul, ortaokul ve yüksekokul kademeleri oluşturulmuş; her kademe 3 yıl, toplam 9 sınıf olarak düzenlenmiştir.¹³²¹ Eğitim dili Ermenice olup, erkek okulunda Türkçe ve İngilizce de öğretilmiştir; Türk öğrenci bulunmamaktadır.¹³²² Kürtleşmiş Ermeniler için Kürtçe Ahit basılmıştır.¹³²³ İncil, tarih ve coğrafya derslerine önem verilmiş; Dr. Raynolds ve Allen, ulusal konuları vurgulayan tarih dersleri vermiştir.¹³²⁴ Sâdettin Paşa, bu okullarda fen bilimleri ve Ermeni tarihinin iyi öğretildiğini belirtmiştir.¹³²⁵ Misyonerler, Osmanlı okullarındaki tarih derslerini gerçekçi bulmamıştır.¹³²⁶

Okullarda her birimin bir misyoner sorumlusu bulunmuş; örneğin, Duvarlı Şehir ve Bahçeler'deki okulların dilbilgisi ve anaokulu sorumlusu Caroline Silliman, müzik dersleri sorumlusu Elizabeth Ussher'dir.¹³²⁷ Müfredatta Ermenice ve Türkçe din ve edebiyat, Fransızca, astronomi, fizik, coğrafya, matematik,

¹³²⁰ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 146.

¹³²¹ Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler..., s. 161.

¹³²² Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 146.

¹³²³ Lynch, Armenia: Travels..., s. 93.

¹³²⁴ Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler..., s. 163-164.

¹³²⁵ Önal, Sâdettin Paşanın Anıları..., s. 76.

¹³²⁶ Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler..., s. 163-164.

¹³²⁷ Clarence D. Ussher-Grace H. Knapp, An American Physician in Turkey, Boston and New York Houghton Mifflin Company, 1917, s. 76-77; James Bryce vd. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916, Cilt. 1, Pencere Yayınları, İstanbul, 2005, s. 186.

anatomi ve genel tarih dersleri yer almıştır.¹³²⁸ Uygulamalı derslerde, örneğin Ernest Albert Yarrow'un marangozluk derslerinde, modern yöntemlerle el sanatları öğretilmiştir.¹³²⁹

Müfredatlar 10 yıllık olarak hazırlanmış; muallimler her ay toplanarak ders metotlarını geliştirmiş, raporlar sunmuştur. Matematik, sözlü, zihinsel ve yazılı olarak üç kategoride öğretilmiş; yüksek sınıflarda cebir eklenmiştir. 1889-1890 Van Erkek Okulu müfredatı şu şekildedir:¹³³⁰

Tablo 5.91: Amerikan Misyonerlerinin 1889-1890 Van Erkek Okulu müfredatı

Sınıf	Dersler
İlkokul 1. Sınıf	Okumaya başlama, İncil, sözlü matematik, anaokulu dersleri
İlkokul 2. Sınıf	Büyük Gerçekler, İncil, sözlü matematik, anaokulu dersleri
İlkokul 3. Sınıf	İlkokuma, İncil, resimli matematik, anaokulu dersleri
Ortaokul 1. Sınıf	Okuma 1-2, İncil, zihinsel matematik, coğrafya 3
Ortaokul 2. Sınıf	Okuma 3, İncil hikâyeleri, zihinsel matematik, Türkçe 4, coğrafya 2
Ortaokul 3. Sınıf	Okuma 4, Yahudi tarihi, yazılı matematik, Türkçe 5, coğrafya 1
Ortaokul 4. Sınıf	Okuma 5, Yahudi tarihi, yazılı matematik, İngilizce 1, Türkçe 4, cebir 1
Ortaokul 5. Sınıf	Cebir 2, kitap okuma, İngilizce, Yahudi tarihi, Türkçe 3
Yüksekokul 1. Sınıf	İlkçağ tarihi, mektup, cebir, Türkçe 2, İngilizce, felsefe, coğrafya
Yüksekokul 2. Sınıf	Matematik, mektup, Türkçe 1, İngilizce, astronomi

Okulların çoğu kilise fonlarıyla desteklenmiş, yoksul Ermeni çocukları ücretsiz eğitim almıştır.¹³³¹ Kızıllaç da mali destek sağlamıştır. Bay Welsh'in geliştirdiği küçük işletme modeliyle, öğrencilere kumaş elbise dikimi, örgü ve

¹³²⁸ Lynch, Armenia: Travels..., s. 98.

¹³²⁹ Ussher-Knapp, An American Physician in Turkey, s. 77.

¹³³⁰ Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler..., s. 162-164.

¹³³¹ Lynch, Armenia: Travels..., s. 96-98.

nakış öğretilmiş; ürünler Avrupa ve Amerika’da satılarak okul giderleri karşılanmıştır.¹³³²

Lynch, misyonerlerin Avrupa ve Amerika’dan toplanan paralarla muhtaç köylerde okullar ve yetimhaneler açtığını belirtmiştir.¹³³³ Tozkoparan’a göre, 1871-1917 yıllarında Van’da 2 kız okulu, 2 erkek okulu, 1 kolej, 1 nakış okulu, 2 Ermeni ve 1 Müslüman anaokulu olmak üzere 9 okul açılmıştır.¹³³⁴ 1850-1900 yıllarında Osmanlı’da 181 kadın misyoner görev yapmış; Van’da Mrs. Annie Elmer Higgins Scott (1872), Mrs. Sahar Foster Greene (1890), Mrs. Ellen Ropes Ladd Allen (1893) ve Miss Grisell McFarlane McLaren (1900) hizmet vermiştir.¹³³⁵ Muallim sayıları 1875’te 12, 1880’de 23, 1885’te 3, 1890’da 12, 1895’te 14, 1900’de 22, 1905’te 39, 1910’da 50, 1914’te 61’dir.¹³³⁶

1890-1899 yıllarında 3 okulda 103 öğrenci (37 ilkokul, 58 ortaokul, 8 yüksekokul; 15’i Protestan) bulunmuş; 486 misyon kitabı ve 310 Kitab-ı Mukaddes satılmıştır.¹³³⁷ 1894’te 4, 1904’te 3 okul tespit edilmiştir.¹³³⁸ Sâdettin Paşa, Van merkezdeki karma okulda 260 öğrenci olduğunu belirtmiştir.¹³³⁹

Maârif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa’nın raporuna göre, 1874’te bir erkek okulu (1892’de ruhsatlı, 15 öğrenci), 1875’te bir erkek ve bir kız okulu (1892’de ruhsatlı; 81 erkek, 85 kız öğrenci), 1887’de bir okul (1892’de ruhsatlı, 50 öğrenci) açılmıştır; toplam 4 okul’dur.¹³⁴⁰ 1903’te

¹³³² Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van’da Misyoner Örgütleri..., s. 161-162.

¹³³³ Lynch, Armenia: Travels..., s. 94.

¹³³⁴ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van’da Misyoner Örgütleri..., s. 144.

¹³³⁵ Fatma Öksüz, Kendi Belgelerine Göre ABD’den Anadolu’ya Kadın Misyonerler, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 64-66.

¹³³⁶ Temizer, “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin...”, s. 175.

¹³³⁷ Erdoğan, Osmanlı Devleti’nde Amerikalı Misyonerler..., s. 160.

¹³³⁸ Yüksel, “Amerika Board Misyonerlerinden Elizabeth...”, s. 106.

¹³³⁹ Önal, Saâdettin Paşanın Anıları..., s. 76.

¹³⁴⁰ Atilla Çetin, “Maârif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 10-11: 1981-1982, 2011, s. 212.

Amerikan Sefareti, 400 kurum arasında Van'da 2 okul (1 kız, 1 erkek) bildirmiştir; Sadaret'in araştırması 3 ruhsatlı okul (2 Bağlar'da, 1 merkezde; merkezdeki kız okulu gündüzlü, Bağlar'daki erkek okulu gündüzlü, kız okulu yatılı) tespit etmiştir. 1905'te okul sayısı değişmemiş; 460 kız, 537 erkek, toplam 997 öğrenci eğitim almıştır.¹³⁴¹

1875'te erkek okulu, 1881'de Bahçeler'de erkek ilkokul ve ortaokul, 1879'da Dr. Reynolds'un girişimiyle 1910'da yatılı kız ilkokulu açılmıştır. 1910'da karma yüksekokulda 520 kız, 433 erkek, toplam 953 öğrenci eğitim görmüştür.¹³⁴² 1903-1904'te okullar ibtidâî, rüşdiye ve idâdî seviyesinde olup, 9 yıllık eğitim verilmiştir. Eğitim dilleri Türkçe, Ermenice ve İngilizce; 437 gündüzlü, 360 yatılı (Ermeni yetim çocuklar) öğrenci bulunmuştur. Yetimhanelerde 200 erkek, 160 kız, toplam 360 öğrenci; toplam öğrenci sayısı 1.157'dir.¹³⁴³ 1914'te bu sayı 1.260'a ulaşmıştır.¹³⁴⁴

Yabancı okullar uzun süre tehdit olarak görülmemiş; ilk kurulduklarında ruhsatsız faaliyet göstermiş, ruhsat aldıkları tarihler açılış yılı olarak kaydedilmiştir. Bu nedenle açılış ve kapanış yılları tespitinde zorluk yaşanmıştır.

5.2.1.1. Bağlar Amerikan Protestan Ermeni Rüşdi İnas Okulu

Bağlar Amerikan Protestan Ermeni Rüşdi İnas Okulu, Van Vilayeti'nin Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Bağlar bölgesindeki Acem Haço Mahallesi, Tepebağ Sokağı 73-74 numaralı kiralık bir binada 1873-1874 yıllarında açılmıştır.

¹³⁴¹ Şamil Mutlu, Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005, s. 325-327.

¹³⁴² Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler..., s. 159-160.

¹³⁴³ BOA. Y. A. RES. 122/88.

¹³⁴⁴ Kieser, İskalanmış Barış..., s. 631.

Arşiv belgelerine göre, okulun açılışından 10 yıl sonra, yani 1883-1884 yıllarında ruhsatname aldığı belirtilmiştir.¹³⁴⁵ 1898 Maârif Salnâmesi'nde okulun açılış yılı 1874-1875 olarak kaydedilmiş ve aynı yıl ruhsatname aldığı, ruhsatnamenin Kabriz Efendi adına düzenlendiği ifade edilmiştir.¹³⁴⁶ Cevizliler, okulun açılış yılını 1875, ruhsatnamesinin ise Van Valisi Bahri Paşa ve Maârif Müdürü Mehmet Vehbi Efendi tarafından 1893'te verildiğini; okulun Dr. George C. Raynolds tarafından açıldığını belirtmiştir.¹³⁴⁷ İdris Yücel, okulun Mount Holyoke mezunu Martha W. Tinker Raynolds tarafından 1878'de "Kız Ruhban Okulu (Girls Seminary)" adıyla açıldığını kaydetmiştir.¹³⁴⁸ Ayşe Aksu, okulun Dr. Raynolds'un eşi tarafından Eylül 1878'de 6 öğrenciyle açıldığını; Dilşen İnce Erdoğan ise 1878'de kızlara mahsus bir okul olarak kurulduğunu ifade etmiştir.¹³⁴⁹ Neşe Tozkoparan ise açılış yılını 1887 olarak vermiştir.¹³⁵⁰ Okul, 1922 yılında kapanarak Ermenistan'ın başkenti Erivan'a taşınmıştır.¹³⁵¹ Amerikan kaynaklarına dayanan eserler açılış yılını 1878 olarak belirtirken, Osmanlı arşiv belgelerine ve Maârif Salnâmelerine dayanan eserler 1873-1875 yıllarını işaret etmektedir.

İdris Yücel, okulun 1878'de açıldığını ve 23 yıl boyunca Raynolds tarafından yönetildiğini, 1901'de yönetimi Grisel McLaren'e devrettiğini belirtmiştir.¹³⁵² Ancak, 1881'de Charlotte Ely, 1882'de Miss Johnson ve Miss Kimball,

¹³⁴⁵ BOA, YA. RES. 122/88; Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin...", s. 179.

¹³⁴⁶ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211.

¹³⁴⁷ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 175.

¹³⁴⁸ İdris Yücel, Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 164.

¹³⁴⁹ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 305; Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler..., s. 166.

¹³⁵⁰ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 146.

¹³⁵¹ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 308.

¹³⁵² Yücel, Kendi Belgeleri Işığında Amerikan..., s. 164.

1887-1888’de Elizabeth Barrows-Ussher müdürlük; 1891’de Miss Ladd müdürlük, Miss Allen müdür yardımcılığı; 1892’de Miss Ladd, 1893’te Miss Kimball müdürlük, Miss Fraser müdür yardımcılığı görevini üstlenmiştir.¹³⁵³ 1901’de Yücel’e göre Miss McLaren, Aksu’ya göre Raynolds yöneticidir. 1902’de Miss McLaren, 1907’de ise Miss Gertrude Rogers yöneticilik yapmış; Rogers, 1915’e kadar bu görevde kalmıştır.¹³⁵⁴

Okul, 1906 yılında ibtidâî, rüşdiye ve îdâdî kademelerini bünyesinde barındırmış; toplam 11 sınıftan oluşmuştur: 4 sınıf ibtidâî, 3 sınıf rüşdiye, 4 sınıf îdâdî seviyesindedir.¹³⁵⁵ 1903 Maârif Salnâmesi’nde okulun seviyesi yalnızca “rüşdiye” olarak kaydedilmiştir.¹³⁵⁶ Aynı yıl, öğrenciler tahsillerini 9 yılda tamamlamaktaydı.¹³⁵⁷ Mezunlar, eğitimlerine devam etmek isterlerse Sivas, Merzifon veya Almanya’daki üst düzey Amerikan okullarına gönderilmiş; devam etmeyenler ise Ermeni köylerine muallim olarak atanmıştır. 1894-1895’te okula bir sanayi kısmı eklenmiş; böylece toplam bölme sayısı 49’a ulaşmıştır.¹³⁵⁸ Yıllara göre öğrenci ve muallim sayıları değişkenlik göstermiştir.¹³⁵⁹

Tablo 5.92: Bağlar Amerikan Protestan Ermeni Rüşdi İnas Okulu’nun Yıllara Göre Öğrenci Verileri

1878	Ayşe Aksu’ya göre 6, Dilşen İnce Erdoğan’a göre 4 öğrenci
1881	18 öğrenci.
1885	60 öğrenci (15’i yatılı).
1886	50 öğrenci (14’ü yatılı).

¹³⁵³ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 305; Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van’da Misyoner Örgütleri..., s. 146.

¹³⁵⁴ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van’da Misyoner Örgütleri..., s. 146; Yücel, Kendi Belgeleri Işığında Amerikan..., s. 164; Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 305.

¹³⁵⁵ Cevizliler, “Van Vilayeti’nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, s. 175.

¹³⁵⁶ Maârif Salnamesi, 1903, s. 690-691; 1898, s. 1210-1211.

¹³⁵⁷ BOA. Y. PRK. MF. 4/66.

¹³⁵⁸ Cevizliler, “Van Vilayeti’nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, s. 175-176.

¹³⁵⁹ Erdoğan, Osmanlı Devleti’nde Amerikalı Misyonerler..., s. 166; Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 305-306; Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van’da Misyoner Örgütleri..., s. 146; Cevizliler, “Van Vilayeti’nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, s. 175-176; Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; BOA. YA. RES. 122/88.

1887-1888	238 öğrenci (160 yatılı, 78 gündüzlü), 7 Ermeni ve Amerikalı muallim. Ancak Aksu, 1887’de 60, 1888’de 90 öğrenci (45 yatılı, 45 gündüzlü) olduğunu, 5 mezunun köylerde muallimlik yaptığını belirtmiştir.
1890	20 öğrenci, hazırlık kısmında 60 öğrenci, 10 mezun.
1891	34 öğrenci (12’si Gregoryen Ermeni).
1892	80 öğrenci.
1896	180 öğrenci (105 gündüzlü, 75 yatılı; yatılılar yetim Ermeni çocukları). Cevizliler, 120 öğrenci olduğunu belirtmiştir.
1898	Aksu’ya göre 201 öğrenci, Maârif Salnâmesi’ne göre 90 kız öğrenci.
1901	68 öğrenci.
1902	183 öğrenci, 9 mezun (3’ü kız okulunda muallim).
1903	382 öğrenci (222 gündüzlü, 160 yatılı; yatılılar yetim Ermeni çocukları).
1904	226 öğrenci, 8 mezun.
1905	233 öğrenci (33’ü anaokulunda).
1906	400 öğrenci (170 yatılı, 230 gündüzlü), 17 muallim (15’i Osmanlı, muhtemelen Ermeni; 2’si Amerikalı), 3 mezun.
1907	230 öğrenci.
1910	330 öğrenci.
1911	424 öğrenci (47’si yüksekokulda, 8’i yatılı, 294’ü hazırlık sınıfında).
1912	484 öğrenci (30’u yüksekokulda, 380’i hazırlık sınıfında).
1913	534 öğrenci (7’si yatılı).
1914-1916	470 öğrenci (86’sı anaokulunda).

Mezunların davranış ve faaliyetleri misyonerler tarafından Amerika’ya rapor edilmiştir. Örneğin, Harmars adlı mezun, Protestan mezhebine geçerek misyoner asistanlığı yapmış ve Ermeni kızlar üzerinde etkili olmuştur. Asmeen, okulun ilk mezunlarından olup, Van’da muallimlik yapmış, “İncil okuyucusu” olarak tanınmış, 1895’te iki yıl için İstanbul Amerikan Kız Koleji’ne gönderilmiştir. Kız kardeşi de mezun olup okulda muallimlik yapmış ve bir Amerikan misyoner okulu mezunuyla evlenmiştir.¹³⁶⁰ Misyonerler, yetiştirdikleri

¹³⁶⁰ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 306-307.

öğrencileri misyon hizmetinde kullanarak kalifiye eleman ihtiyaçlarını karşılamıştır.

1898 Maârif Salnâmesi'ne göre, okulun ruhsatnamesi Kabriz Efendi adına düzenlenmiş; yalnızca Ermeni çocuklarının eğitim alacağı belirtilmiş, Müslüman öğrenci bulunmamaktadır.¹³⁶¹ 1887-1888 yıllarında okul bünyesinde Ermeni çocuklar için bir anaokulu açılmıştır.¹³⁶² Fen Bilimleri'ne Giriş dersi iyi düzeyde öğretilmiş, son sınıf öğrencilerine haftada bir gün el sanatları dersi verilmiştir.¹³⁶³ Eğitim dilleri İngilizce, Türkçe ve Ermenice'dir.¹³⁶⁴ Yatılı kızlar için her Çarşamba, gündüzlü ve yatılıların birlikte katıldığı Cuma ve Pazar günleri öğleden sonra toplantılar düzenlenmiştir. Okul bünyesinde bir kütüphane kurulmuş; yoksul kızların ödünç kitap alması sağlanmıştır, bu uygulama dönemine göre oldukça modernidir.¹³⁶⁵

5.2.1.2. Amerikan Ermeni İnas Okulu

Amerikan Ermeni İnas Okulu, Van Vilayeti'nin merkez kazasında, şehir merkezinde, kale surlarının güneyinde, hükümet binalarının yakınındaki Çamiçoğlu Mahallesi, Kalecioğlu Sokağı'nda 1873-1874 yıllarında açılmıştır. Arşiv belgelerine göre, okul açılışından 10 yıl sonra, yani 1883-1884 yıllarında ruhsatname almıştır.¹³⁶⁶ Cevizliler, okulun açılış yılını 1887, ruhsatnamesinin ise Maârif İdaresi tarafından aynı yıl verildiğini belirtmiştir.¹³⁶⁷ Tozkoparan, ruhsatname yılını 1892 olarak kaydetmişse de,

¹³⁶¹ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin...", s. 179.

¹³⁶² Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 146.

¹³⁶³ Önal, Saâdetin Paşanın Anıları..., s. 76.

¹³⁶⁴ BOA. YA. RES. 122/88.

¹³⁶⁵ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 308.

¹³⁶⁶ BOA. YA. RES. 122/88; Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 146;

Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin...", s. 179.

¹³⁶⁷ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 176.

arşiv belgeleri ruhsatın 1882-1883 yıllarında alındığını göstermektedir.¹³⁶⁸

Okul, açıldığı dönemde ibtidâî, rüşdiye ve îdâdî kademelerinden oluşmuş; toplam üç kademede eğitim verilmiştir. Ancak 1902-1903 yıllarında îdâdî kısmı kapatılmış; okul, 4 ibtidâî ve 3 rüşdiye sınıfıyla devam etmiştir. İdâdî eğitimine devam etmek isteyen öğrenciler, Bağlar'daki îdâdî mektebine yönlendirilmiştir. Okulda yatılı öğrenci bulunmamaktadır.¹³⁶⁹

1892 yılında okulun eğitim binası kiralıktır. Öğrenci ve muallim sayıları yıllara göre değişiklik göstermiştir: 1892'de 222 öğrenci, 1903-1904'te 78 öğrenci ve 1907'de 100 öğrenci, 4 muallim (kadın muallimler dahil).¹³⁷⁰

Okulun yöneticileri arasında Martha W. Tinker Raynolds, Elizabeth Freeman Barrows-Ussher ve Grisel McLaren yer almıştır.¹³⁷¹ Okula yalnızca gündüzlü öğrenciler devam etmiş; yatılı öğrenci bulunmamaktadır. Eğitim süresi 9 yıl olarak belirlenmiş; eğitim dilleri İngilizce, Türkçe ve Ermenice'dir.¹³⁷²

5.2.1.3. Bağlar Amerikan Protestan Ermeni Zükur Okulu

Bağlar Amerikan Protestan Ermeni Zükur Okulu, Van Vilayeti'nin Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Bağlar bölgesinde, Acem Haço Mahallesi, Tepebağ Sokağı 72-74 numaralı emlaklarda 1873-1874 yıllarında açılmıştır. Arşiv belgelerine göre, okul açılışından 10 yıl sonra, yani 1883-1884 yıllarında ruhsatname almıştır.¹³⁷³ 1898 Maârif

¹³⁶⁸ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 146.

¹³⁶⁹ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 176-177.

¹³⁷⁰ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 176; Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 146; BOA. YA. RES. 122/88.

¹³⁷¹ Ussher-Knapp, An American Physician in Turkey, s. 76.

¹³⁷² BOA. YA. RES. 122/88.

¹³⁷³ BOA. YA. RES. 122/88; Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin...", s. 178.

Salnâmesi'nde okulun açılış yılı 1874-1875 olarak kaydedilmiş ve aynı yıl ruhsatname aldığı, ruhsatnamenin Kabriz Efendi adına düzenlendiği belirtilmiştir.¹³⁷⁴ Cevizliler, okulun açılış yılını 1875, ruhsatnamesinin ise Van Valisi Bahri Paşa ve Maârif Müdürü Mehmet Vehbi Efendi tarafından 1892'de verildiğini; okulun Dr. George C. Raynolds tarafından açıldığını ifade etmiştir.¹³⁷⁵ Ayşe Aksu, açılış yılını 1882 olarak belirtmiştir.¹³⁷⁶ 1903 Maârif Salnâmesi'nde ise açılış yılı 1892-1893, ruhsatnamenin Dr. Ritos (Raynolds) adına çıkarıldığı kaydedilmiştir.¹³⁷⁷ Tozkoparan, açılış yılını 1874-1875 (R. 1290), ruhsatname yılını 1892-1893 (R. 1308) olarak vermiştir.¹³⁷⁸ Okul, Birinci Dünya Savaşı sırasında, 1918 yılında kapanmıştır.¹³⁷⁹ Açılış yılları kaynaklarda yakın tarihlerle belirtilmiş, ancak ruhsatname yılları farklılık göstermiştir.

Okulda Ermeni muallimler görev yapmış; Spirito Aprahamyan, Ghenvant Halıcıyan, Tavit ve Nushan bunlardan bazılarıdır. Müdürlük görevini 1890'da Allen, 1892'de Greene üstlenmiştir. 1912 yılında okulun koleje dönüştürülmesi için Yarrow tarafından Hartford İlahiyat mezunu iki kişiyle görüşmeler yapılmış, ancak koleje dönüşüm gerçekleşmemiştir.¹³⁸⁰

Okul, ilk yıllarda ibtidâî, rüşdiye ve îdâdî kademelerini kapsamış; toplam 11 sınıftan oluşmuştur: 4 sınıf ibtidâî, 3 sınıf rüşdiye, 4 sınıf îdâdî seviyesindedir.¹³⁸¹ 1903 Maârif Salnâmesi'nde okulun seviyesi yalnızca “rüşdiye” olarak kaydedilmiştir.¹³⁸² Öğrenciler tahsillerini 9 yılda

¹³⁷⁴ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211.

¹³⁷⁵ Cevizliler, “Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, s. 172.

¹³⁷⁶ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 322.

¹³⁷⁷ Maârif Salnamesi, 1903, s. 690-691.

¹³⁷⁸ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 147.

¹³⁷⁹ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 325.

¹³⁸⁰ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 322.

¹³⁸¹ Cevizliler, “Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, s. 172.

¹³⁸² Maârif Salnamesi, 1903, s. 690-691; 1898, s. 1210-1211.

tamamlamış; devam etmek isteyenler Sivas, Merzifon veya Almanya'daki üst düzey Amerikan okullarına gönderilmiş, diğerleri Ermeni köylerinde muallimlik yapmıştır.¹³⁸³

1894'te okula bir sanayi kısmı eklenmiş; toplam bölme sayısı 38'e ulaşmıştır: 14 dersane, 8 sanayi dershanesi, 10 yatakhane, 2 yemekhane, 2 fırın ve 2 ahır.¹³⁸⁴ Okul, ilk olarak erkeklere mahsus açılmış, ancak zamanla karma eğitime geçmiştir.¹³⁸⁵ Öğrenci sayıları yıllara göre değişmiştir.¹³⁸⁶

Tablo 5.93: Bağlar Amerikan Protestan Ermeni Zükur Okulu'nun Yıllara Göre Öğrenci Verileri

1882	Başlarda 6, sonbaharda 25 öğrenci. Gregoryen Ermenilerinin aynı bölgede okul açması nedeniyle öğrenci sayısı azalmış; Dr. Raynolds, okulun kapanmasını düşünmüştür.
1886	70 öğrenci, 1 mezun; bir mezun Antep Amerikan Koleji'ne gönderilmiş, iki öğrenci Harput Amerikan Koleji'ne gitmek için planlanmış, ancak gönderilip gönderilmedikleri bilinmemektedir. 30 öğrenci koleje hazırlanmıştır.
1887	60'tan fazla öğrenci.
1890	66 öğrenci (37'si yatılı).
1891	57 öğrenci.
1892	200 öğrenci, 5 mezun (2'si okulda yardımcı).
1893	10 öğrenci.
1895	130'dan fazla öğrenci.
1896	Teftiş raporunda 290 öğrenci (140 kız, 150 erkek), 7 erkek ve 7 kadın muallim. Ayşe Aksu 22 öğrenci, Sâdettin Paşa 120 öğrenci belirtmiştir.
1898	Maârif Salnâmesi'nde 80 erkek öğrenci, Aksu'ya göre 109 öğrenci.
1902	9 mezun.
1903	337 öğrenci (137 gündüzlü, 200 yatılı; yatılılar yetim Ermeni çocukları). Maârif Salnâmelerine göre 1899-1903'te 390 öğrenci (210 erkek, 180 kız).
1904	8 mezun.
1905	120 öğrenci.
1906	400 öğrenci (245 yatılı, 155 gündüzlü), 15 muallim (14'ü Osmanlı, muhtemelen Ermeni; 1'i Amerikalı).

¹³⁸³ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 175.

¹³⁸⁴ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 172.

¹³⁸⁵ BOA. Y. PRK. MF. 4/66.

¹³⁸⁶ BOA. Y.EE. 132/7; BOA. YA. RES. 122/88; Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 323-324; Önal, Saâdetin Paşanın Anıları..., s. 64; Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 173; Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 146; Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; 1903, s. 690-691.

1910	Tozkoparan'a göre 315, Aksu'ya göre 325 öğrenci (12'si yatılı).
1911	439 öğrenci (47'si yüksekokulda, 296'sı hazırlıkta, 26'sı yatılı).
1912	446 öğrenci (40'ı yüksekokulda, 406'sı hazırlıkta), toplam 540 mezun.
1913	45 öğrenci yüksekokulda.
1914	60 öğrenci.
1916	548 öğrenci.

Okulun ruhsatnamesinde yalnızca Ermeni çocuklarının eğitim alacağı belirtilmiş; Müslüman öğrenci bulunmamaktadır.¹³⁸⁷

Mezunların faaliyetleri Amerika'ya rapor edilmiştir. Örneğin, Marderos, mezuniyetten sonra Van'da muallimlik yapmış, İngilizce öğrenmiş, Harput Teoloji Okulu'na gitmiş, Harput Kız İlahiyat öğrencisiyle evlendikten sonra Van'a dönerek Protestan kilisesinde vaizlik yapmıştır.¹³⁸⁸

1883 müfredatında okuma, geometri, fizyoloji, Ermeni tarihi, İngilizce, Türkçe ve vokal müzik dersleri yer almıştır. 1889-1890 müfredatı.¹³⁸⁹

Tablo 5.94: Bağlar Amerikan Protestan Ermeni Zükur Okulu'nun 1889-1890 Yılına Ait Müfredatı

1. Yıl:	Okuma 1 ve 2, İncil, zihin matematiği, coğrafya 2.
2. Yıl:	Okuma 3, İncil hikâyeleri, zihin matematiği, Türkçe 4, coğrafya 3.
3. Yıl:	Okuma 4, Yahudi tarihi, matematik, Türkçe 5, coğrafya 1.
4. Yıl:	Okuma 5, Yahudi tarihi, matematik, Türkçe 4, İngilizce, cebir 1.
Yüksek Kısım 1. Yıl:	İlkçağ tarihi, havari mektupları, cebir, Türkçe, İngilizce, astronomi.
Yüksek Kısım 2. Yıl:	Matematik, havari mektupları, Türkçe, İngilizce, astronomi.

Fen Bilimleri'ne Giriş dersi iyi düzeyde öğretilmiş, son sınıf öğrencilerine haftada bir gün el sanatları dersi verilmiştir. Eğitim dilleri İngilizce, Türkçe ve

¹³⁸⁷ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 174.

¹³⁸⁸ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 325.

¹³⁸⁹ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 323.

Ermenice'dir.¹³⁹⁰ Din derslerine önem verilmiş; öğrenciler günlük İncil dersi almış, her Çarşamba yarım saatlik dua toplantıları düzenlenmiştir. Protestan olmayan öğrenciler Pazar ayinlerine katılmış; Gregoryen kilisesine katılmak isteyenler engellenmemiş, liberal bir eğitim anlayışı benimsenmiştir.¹³⁹¹

5.2.1.4. Amerikan Protestan Ermeni Zükur Okulu

Amerikan Protestan Ermeni Zükur Okulu, Van Vilayeti'nin merkezinde, kale surlarının bitişiğinde, Körikoğlu (Görikoğlu) Mahallesi, Boyahane Sokağı'nda 1874 yılında açılmıştır. Okulun kurucusu Dr. George C. Raynolds'tur.¹³⁹² Cevizliler'e göre, okula 1892 yılında ruhsatname verilmiştir.¹³⁹³ 1898 Maârif Salnâmesi'nde okulun açılış tarihi (R. 1189) 1773-1774 olarak kaydedilmişse de, bu tarihin yazım hatası olduğu düşünülmektedir; ruhsatname tarihi 1873-1874 olarak belirtilmiş, muhtemelen okul açıldığı yıl ruhsat almıştır. Ruhsatname, Kabriz Efendi adına düzenlenmiştir. 1903 Maârif Salnâmesi'nde ise açılış tarihi 1892-1893, ruhsatname Dr. Ritos (Raynolds) adına çıkarılmış olarak kaydedilmiştir.¹³⁹⁴

Okul, ilk yıllarda erkeklere mahsus olarak açılmış, ancak zamanla karma eğitime geçmiştir. Öğrenci sayıları yıllara göre değişiklik göstermiştir: 1898'de 41 öğrenci ve 1899-1903 yılları arasında 275 öğrenci (170 erkek, 105 kız).¹³⁹⁵

¹³⁹⁰ BOA. YA. RES. 122/88; Önal, Saâdetin Paşanın Anıları..., s. 76.

¹³⁹¹ Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 324.

¹³⁹² Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin...", s. 178; Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211.

¹³⁹³ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 176.

¹³⁹⁴ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; Maârif Salnamesi, 1903, s. 690-691.

¹³⁹⁵ Maârif Salnamesi, 1898, s. 1210-1211; Maârif Salnamesi, 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; 1903, s. 690-691.

Okulda yalnızca bir muallim görev yapmış; 1904-1915 yılları arasında müdürlüğü Ernest Albert Yarrow üstlenmiştir.¹³⁹⁶

Okul, açıldığı dönemde ibtidâî, rüşdiye ve îdâdî kademelerinden oluşmuş, ancak 1902-1903'te îdâdî kısmı kapatılmıştır. Böylece okul, 4 ibtidâî ve 3 rüşdiye sınıfıyla toplam 7 sınıftan ibaret kalmıştır. Yatılı öğrenci bulunmamakta; mezunlar, eğitimlerine devam etmek isterlerse Bağlar'daki îdâdî mektebine yönlendirilmiştir. 1903 Maârif Salnâmesi'nde okulun seviyesi yalnızca "ibtidâî" olarak kaydedilmiştir.¹³⁹⁷

5.2.1.5. Amerikan Borad Koleji

Amerikan misyonerleri, Van Vilayeti'nde kolej açma çalışmalarına 1908 yılında başlamış; aynı yıl maddi destek arayışına girişilmiştir.¹³⁹⁸ 1913 yılına kadar somut bir ilerleme sağlanamamış; Dr. George C. Raynolds, fon toplamak için Amerika'ya gönderilmiş, ancak eli boş dönmüştür.¹³⁹⁹ Ernest A. Yarrow, misyoner yayın organı Bulletin'de kolej için maddi ihtiyaç duyulduğunu belirten bir ilan yayımlamış; bağışlar F.H. Wiggin tarafından toplanmaya başlamıştır. İlan sonucunda, gerekli 10.000 doların 6.000'i toplanmış; kalan kısmın toplanıp toplanmadığı bilinmemektedir. 1913'te Dr. Raynolds'un başkanlığında kolej açılmıştır.¹⁴⁰⁰ Toplanan 6.000 dolarla okul binası inşa edilmiş, personel maaşları karşılanmış; ancak araç-gereç alımı için yeterli kaynak sağlanamamıştır. Buna rağmen kolej faaliyetlerine başlamış; Amerika'ya

¹³⁹⁶ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 176; Ussher-Knapp, An American Physician in Turkey, s. 77.

¹³⁹⁷ Maârif Salnâmesi, 1903, s. 690-691; Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar", s. 176.

¹³⁹⁸ Tozkoşparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 166-167.

¹³⁹⁹ Ussher-Knapp, An American Physician in Turkey, s. 320.

¹⁴⁰⁰ Tozkoşparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 167-169; Aksu, Amerikalı Misyonerlerin..., s. 391.

gönderilen raporda, çalışanların özverisi sayesinde tatmin edici sonuçlar alındığı belirtilmiştir.¹⁴⁰¹ Okulda, 1914'te 5 öğrenci (savaş koşulları nedeniyle); 1915'te 14 öğrenci (kız ve erkek) özel müfredata tabi tutulmuş, Yarrow, karısı ve Ussher dahil 8 muallim görev yapmıştır.¹⁴⁰² Kolejin kapanış tarihi ve sonraki yıllara dair bilgi bulunmamaktadır.

5.2.1.6. Erciş Protestan Ermeni Okulu

Van Vilayeti'nin Erciş kazası, Purut Mahallesi'nde daha önce Ermeniler tarafından açılan okul, 1901 yılında Amerikan misyonierleri tarafından devralınarak yönetilmeye başlanmıştır. Okulun ruhsatnamesi, Arşag Husyan adına alınmış; Dr. Raynolds'un yönetiminde, müdürlüğü Arşag Husyan üstlenmiştir. Ancak Husyan görevden alınmış, yerine Amerikan okullarında yetişmiş bir kişi atanmıştır. Okulun idaresinde Amerikalı bulunmamakla birlikte, Van Vilayeti eğitim kurumları müdürü Mr. Yarrow'un talimatlarına uyulmuştur. İki muallimin yıllık ücreti 6 liradır. Okul, 4 ibtidâi ve 3 rüşdiye sınıfından oluşan 7 sınıfa sahiptir; toplam 95 öğrenci (65 erkek, 30 kız) eğitim görmüştür. Mezunlar, eğitimlerine devam etmek isterlerse diğer Amerikan okullarına yönlendirilmiştir.¹⁴⁰³

5.2.1.7. Akanis Protestan Ermeni Okulu

1875 yılında Van Vilayeti'nin Erciş kazası, Akanis'te Amerikan misyonierleri tarafından kurulmuştur. 1888'de kapatılmış, ancak elçiliğin girişimleri sonucu 1890'da yeniden açılmıştır. 1891'de tekrar kapatılmış; Amerikan misyonierleri, elçilik aracılığıyla okullara müdahale edilmemesi için hükümete baskı uygulamıştır. Van Vilayeti

¹⁴⁰¹ Toztoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyonier Örgütleri..., s. 167-169.

¹⁴⁰² Aksu, Amerikalı Misyonierlerin..., s. 391.

¹⁴⁰³ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonierlerine Ait Kurumlar", s. 178-179.

yöneticileri, okulun Protestan okulu olduğunu, Ermenileri Protestanlaştırdığını, Katolik Ermenilerin bu durumdan rahatsız olduğunu ve okulun ruhsatsız faaliyet gösterdiğini belirtmiştir.¹⁴⁰⁴

5.2.1.8. Havasor Nahiyesi Protestan Ermeni İbtidâî Okulu

Van Vilayeti'nin Havasor Nahiyesi'nde Amerikan misyonierleri tarafından ruhsatsız açılmıştır. Açılış tarihi bilinmemektedir. Okul, ibtidâî seviyesinde olup, tapusu Dr. Eşir adına kayıtlıdır.¹⁴⁰⁵

5.2.1.9. Meşkelerek Karyesi Protestan Ermeni İbtidâî Okulu

Van Vilayeti'nin Havasor Nahiyesi'nde Amerikan misyonierleri tarafından ruhsatsız açılmıştır. Açılış tarihi bilinmemektedir. Okul, ibtidâî seviyesinde olup, tapusu Dr. Eşir adına kayıtlıdır.¹⁴⁰⁶

5.2.1.10. Anaokulları

Amerikan misyonierleri, Van Vilayeti'nde iki anaokulu açmıştır. İlk anaokulu muallimi Susan Norton, 1906'da bölgeye gelmiştir. Anaokullardan biri Bağlar Mahallesi'nde, diğeri muhtemelen şehir merkezindedir. Hedeflenen öğrenci sayısı 700 olmasına rağmen, 1910'da 80 öğrencide kalınmıştır.¹⁴⁰⁷ Misyonierler, yalnızca Ermeni çocuklar için değil, Müslümanlar için de 1913'te bağışlarla bir anaokulu açmıştır. 1915'te anaokullarından Caroline

¹⁴⁰⁴ BOA. BEO. 9/654.

¹⁴⁰⁵ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonierlerine Ait Kurumlar", s. 179.

¹⁴⁰⁶ Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonierlerine Ait Kurumlar", s. 179.

¹⁴⁰⁷ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyonier Örgütleri..., s. 169; Cevizliler, "Van Vilayeti'nde Amerikan Misyonierlerine Ait Kurumlar", s. 71-76.

Silliman sorumlu olmuş; derslerin içeriği bilinmemekle birlikte İncil dersleri işlenmiştir.¹⁴⁰⁸

5.2.1.11. Yetimhaneler

Osmanlı Devleti, misyonerlerin ve patrikhanelerin yetimler üzerindeki zararlı faaliyetlerini fark ederek, yetimhanelerin devlet kontrolünde ve belirlenen yerlerde açılmasını istemiştir. Böylece halkın ahlakı ve dili korunmaya çalışılmıştır.¹⁴⁰⁹ Ancak misyoner faaliyetleri, ruhsatsız olarak devam etmiştir.

Van Vilayeti'nde Amerikan misyonerlerinin ilk yetimhanesi okul bünyesinde açılmış; daha sonra Dr. Raynolds ve eşi Martha Tinker Raynolds tarafından Bağlar'da ve Van merkezde iki müstakil yetimhane kurulmuştur.¹⁴¹⁰ Bağlar'daki yetimhanede 360 yetim (160 kız, 200 erkek) barınmıştır.¹⁴¹¹ 1896 isyanı sonrası, yetim kalan Ermeni çocuklar için Van istasyonunun yanında kiralık bir eve 250 yetim yerleştirilmiş; Misyoner Allen'in evinde 75, kız ve erkek okullarında 160 yetim barındırılmıştır. Yetim sayısının artmasıyla Dr. Kimball ve Dr. Raynolds maddi kaynak arayışına girmiştir.¹⁴¹² Uğur İnan, 1896'da bir evde 70 dul ve yetim, Amerikan Board yetimhanesinde 50 yetim barındığını belirtmiştir.¹⁴¹³ 1897'de yetim sayısının artmasıyla yeni bir bina ihtiyacı doğmuş; Alsace Committe 50, Lady Somerset 100 yetimin bakımını üstlenmiştir. 1903'te Amerikan elçiliğinin listesine göre Van'da tek yetimhane bulunmaktadır.¹⁴¹⁴

¹⁴⁰⁸ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 170; Kieser, Iskalanmış Barış..., s. 624

¹⁴⁰⁹ BOA. Y. A. RES. 101/39.

¹⁴¹⁰ Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler..., s. 172; Temizer, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin...", s. 181; Mutlu, Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları, s. 294-297.

¹⁴¹¹ BOA. Y. A. RES. 122/88.

¹⁴¹² Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler..., s. 171-178.

¹⁴¹³ Uğur İnan, Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2013, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 421.

¹⁴¹⁴ Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler..., s. 171-178.

Amerikan yetimhaneleri, 1896 isyanı dışında maddi sorun yaşamamış; Clarence D. Ussher bir vagon satın alarak ihtiyaçları karşılamıştır.¹⁴¹⁵ Finansman, New York Ulusal Ermeni Yardım Komitesi, Ermeni Kadınları Yardım Komitesi ve İncil Toprakları Misyonu Yardım Toplulukları tarafından sağlanmış; bir yetimin yıllık maliyeti 25 dolardır.¹⁴¹⁶ Yetimler zaman zaman misyonerlerle yurt dışına gitmiş; Amerikan misyonerleri, Alman yetimhanelerine destek vermiş ve sorumluluk üstlenmiştir.¹⁴¹⁷ Kız yetimlere dikiş ve ev işleri, erkek yetimlere marangozluk, halıcılık ve terziilik öğretilmiş; ahlaki ve dini gelişim için dersler verilmiştir.¹⁴¹⁸

5.2.2. Fransız Misyonerliği ve Eğitim Kurumları

Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri, 16. yüzyılda Fransa'ya verilen kapitülasyonlar aracılığıyla Katolik Cizvit misyonerler tarafından başlatılmıştır.¹⁴¹⁹ Bu dönemde İstanbul'a gelen Fransız misyonerler, dini kurumların yanı sıra eğitim faaliyetlerine de başlamıştır. Cizvitlerin yanı sıra Dominiken, Kapuçin ve Frerler gibi Katolik cemaatlerine mensup misyonerler de faaliyet göstermiştir. St. Joseph, St. Michel, St. Louis ve Notre Dame de Sion gibi okullar açılmıştır.¹⁴²⁰ 1914 yılına kadar Osmanlı'daki Fransız misyoner okullarında eğitim gören öğrenci sayısı 59.414'tür.¹⁴²¹

¹⁴¹⁵ Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, s. 114.

¹⁴¹⁶ Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler...*, s. 173-175.

¹⁴¹⁷ Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, s. 138; Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, (New York – Chicago: 1919), s. 18-19.

¹⁴¹⁸ Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler...*, s. 172.

¹⁴¹⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s. 14-15.

¹⁴²⁰ Serdar Ay, *Misyonerlik ve Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 49.

¹⁴²¹ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e; Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 1999, s. 172-173.

17. yüzyıldan itibaren Fransız elçiliği himayesinde Fransisken ve Cizvit misyonerler faaliyet yürütmüş; Katolik misyonerler, hedeflerine ulaşmak için okul açmayı temel yöntem olarak benimsemiştir. “İlk misyoner okuldur” anlayışıyla hareket eden misyonerler, Osmanlı Devleti’nin batı bölgelerindeki çalışmalarının ardından Doğu Anadolu’ya ve Van Vilayeti’ne ulaşmıştır.¹⁴²²

18. yüzyıllarda birçok Ermeni Katolik mezhebine geçmiş; 1830’da Fransa’nın Osmanlı Devleti’ne uyguladığı baskı sonucu Ermeniler ayrı bir cemaat olarak tanınmıştır. Bu aşamadan sonra Fransızlar, Ermeni Katoliklerin hamiliğini üstlenmiştir.¹⁴²³ Van Vilayeti’nde Fransız misyonerlerden Rahip Rhetore ve Peder Hyacinthe, Van istasyonunun yöneticiliğini yürütmüştür. 1881’de Van’a gelen Rhetore, 1893’te Fransızlara ait ilk okulu açmış; bu tarihten itibaren Fransız misyonerler teşkilatlanmaya başlamıştır. Van’daki Katolik Ermenilerin sayısı az olmasına rağmen, Fransız misyonerler Vatikan’ın desteğiyle Katoliklere yönelik üç dini eğitim okulu açmıştır.¹⁴²⁴

Fransız misyonerler, 16. yüzyılda İstanbul’daki faaliyetleriyle başlayan misyonerlik çalışmalarını, 1830’da Ermeni Katoliklerin tanınmasıyla güçlendirmiş; 1881’de Van Vilayeti’nde okul açma faaliyetlerine başlamıştır. 1893’te Rhetore tarafından açılan ilk okul sonrası, Van’da okul ve yetimhane açma çalışmaları devam etmiştir.¹⁴²⁵

¹⁴²² Tülün Taş, 19. Yüzyılda Anadolu’da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 29-30.

¹⁴²³ Göksal, II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’unda..., s. 34.

¹⁴²⁴ Kieser, İskalanmış Barış..., s. 323-325.

¹⁴²⁵ Sezer, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e...”, s. 172-173; Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika..., s. 14-15; Kieser, İskalanmış Barış..., s. 323-325; Taş, 19. Yüzyılda Anadolu’da Katolik Misyonerlerin..., s. 29-30.

Şerife Yorulmaz, Van Vilayeti'nde Fransız misyonerlere ait iki okulun, “Peres Dominicains Zükur Okulu” ve “Peres Dominicains İnas Okulu” adlarını taşıdığını belirtmiştir.¹⁴²⁶ 1901'de ruhsat alan Fransız okullarına dair listede, Van'da Dominiken misyonerler tarafından üç okul, Presentations misyoner örgütü tarafından bir okul açıldığı kaydedilmiştir. Fransız misyonerlerin ruhsat başvurusu yaptığı yetimhaneler ise Diminiciains Manastırı Eytamhanesi ve Soeurs Manastırı Eytamhanesi'dir.¹⁴²⁷ Hatice Keleş, 1899-1901 ve 1903 yıllarında Hakkâri (Çölemerik) Sancağı'nın Albak (Elbek) kazasında 35 öğrencili bir Katolik ibtidâî mektebinin bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁴²⁸ Mustafa Serhan Yücel, 1904'te Van'da Fransız misyonerlere ait 9 okul, Serkan Padem ise 1901-1913 arasında 10 okul olduğunu belirtmiştir.¹⁴²⁹

Osmanlı Devleti, 1906'da Van'daki Dominikenlere ait emlakların bildirilmesini Van Konsolos Memurluğu'ndan talep etmiştir. Yukarı Norşin ve Terlemezoğlu mahallelerinde on ev ve bahçe, kız ve erkek okulları, manastır, kilise, yetimhane ve kabristan bulunduğu belirtilmiştir.¹⁴³⁰

5.2.2.1. Peres Dominicians Erkek Okulu

Van Vilayeti'nde Fransızlara ait ilk okul olan “Peres Dominicains Erkek Okulu”, 1893'te Van Merkez kazasının Bağlar Mahallesi'nde Rahip Rhetore tarafından açılmıştır.¹⁴³¹ Rhetore, 1881'de Van'a gelerek Fransız

¹⁴²⁶ Yorulmaz, “19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Sistemi İçinde...”, s. 743.

¹⁴²⁷ Yorulmaz, “19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Sistemi İçinde...”, s. 748-757.

¹⁴²⁸ Hatice Keleş, Salnamelere Göre Van ve Bitlis Vilayetlerinde Dini – Sosyal Yapı, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, 2009, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 22.

¹⁴²⁹ Serkan Padem, Yabancı Okullar Eğitim Programlarının 1820-1938 Yılları Arasında Türk Eğitim Sistemine ve Toplumsal Yaşama Etkileri, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir, 2020, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 22; Yücel, Türkiye'de Yabancı Okullar..., s. 36.

¹⁴³⁰ BOA. BEO. 2859/214413.

¹⁴³¹ BOA. ŞD. 1899/15.

misyoner örgütlerinin çalışmalarını başlatmıştır. Okulda üç muallim görev yapmış; Osmanlı Devleti tarafından resmi ruhsatname 1913'te verilmiştir. 1901'de okulun eğitim kalitesini ve etki alanını artırmak için Haçboğan'a taşınması planlanmış, ancak bu gerçekleşmemiştir.¹⁴³² Okulun ders programı bilinmemekle birlikte, Fransızlara ait Van'daki ilk iki okulun toplam öğrenci sayısı 675'tir.¹⁴³³

5.2.2.2. Peres Dominicians Kız Okulu

Van Vilayeti'nde Fransız misyonerler tarafından açılan ikinci okul, kızlara mahsus "Peres Dominicans Kız Okulu"dur. 1901'de Osmanlı Devleti tarafından verilen ruhsatname ile resmiyet kazanmıştır. Açılış tarihi ve ders programı bilinmemekle birlikte, Fransızlara ait Van'daki ilk iki okulun toplam öğrenci sayısı 675'tir.¹⁴³⁴

5.2.2.3. Berisimo Erkek Okulu

Fransız Dominiken Katolik misyonerlerinden Berisimo, 1900'de Van Vilayeti'nin Haçyoğan (Haçboğan) mevkiinde erkeklere mahsus bir okul açılmasını talep etmiştir. Maârif Nezâreti, okulun yapısal nitelikleri, plan haritası, üç muallimin nitelikleri ve nereli oldukları, müfredat gibi tüm bilgilerin bildirilmesini istemiştir. Değerlendirme sonucu ruhsat verilmesinde sakınca görülmemiş; Vilayet İdare Meclisi'nden izin alınması şartıyla Sadrazam tarafından 1901'de okulun açılmasına müsaade edilmiştir. Okulda üç Osmanlı vatandaşı muallim istihdam edilmiştir.¹⁴³⁵

5.2.2.4. Presentation Rahip Okulu

¹⁴³² BOA. ŞD. 1899/15; Kieser, *Iskalanmış Barış...*, s. 323.

¹⁴³³ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 145-146.

¹⁴³⁴ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 145-160.

¹⁴³⁵ BOA. Y. PRK. ŞD. 3/16, BOA, DH. TMIK. M. 106/26.

Van Vilayeti'nde Fransız misyonierler tarafından Katolik ruhban yetiştirme amacıyla Presentation Rahip Okulu açılmıştır.¹⁴³⁶ Ancak okulun açılış tarihi, ruhsat durumu, müfredatı ve eğitim süresi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

5.2.2.5. Ermeni Katolik Okulu

Van Vilayeti merkez kazasında açılan bu okulun tarihi 11 Nisan 1899'dur (30 Mart 1315). İbtidâî seviyesinde olup, Katolik mürhassahane adına ruhsatlandırılmıştır. Erkekler mahsus bir okuldur. 1899-1903 yılları arasında öğrenci sayısı 15 erkek öğrencidir.¹⁴³⁷

5.2.2.6. Narsisyan Katolik Ermeni Okulu

Hakkâri Sancağı'nın Albak kazasında açılan okulun tarihi 30 Mart 1899'dur (18 Mart 1315). İbtidâî seviyesinde olup, Katolik mürhassahane adına ruhsatlandırılmıştır. Erkekler mahsus bir okuldur. 1899-1903 yılları arasında öğrenci sayısı 35 erkek öğrencidir.¹⁴³⁸

5.2.2.7. Fransız Yetimhanesi

Van Vilayeti'nde Fransız misyonierlere ait bir yetimhane bulunmaktadır. Burada barınan kız ve erkek çocuklar, Fransız misyonierlerin okullarında eğitim görmektedir. Yetimhanenin kapasitesi 500'dür; ancak eleman ve finansal kısıtlamalar nedeniyle öğrenci sayısı bu sınırı aşmamıştır. Ayrılan öğrencilerin yerine yenileri alınmıştır. Yetimhanedeki kız ve erkek oranı yıllara göre değişse de, 1904'te 170 erkek ve 295 kız olmak üzere toplam 465 öğrenci barınmıştır.¹⁴³⁹

¹⁴³⁶ Mutlu, Osmanlı Devleti'nde Misyonier Okulları, s. 192.

¹⁴³⁷ Maârif Salnamesi, 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; 1903, s. 690-691.

¹⁴³⁸ Maârif Salnamesi, 1899, s. 1426-1429; 1900, s. 1596-1597; 1901, s. 924-925; 1903, s. 690-691.

¹⁴³⁹ Kieser, İskalanmış Barış..., s. 325.

5.2.3. Alman Misyonerliği ve Eğitim Kurumları

Protestan misyonerlik faaliyetlerinde, İngiliz ve Amerikan misyonerlerden sonra Almanlar, 1860 yılında Osmanlı Devleti'nde ilk misyonerlik çalışmalarına başlamıştır. Sistematiik ve etkin faaliyetler ise 1871 yılında, Almanya'nın siyasi birliğini tamamladığı dönemde yoğunlaşmıştır. Almanya, Anadolu, İran, Arabistan ve Afrika hakkında bilgi toplamak üzere Hugo Grothe'yi göndermiş; Grothe'nin topladığı bilgiler, bölgeye gönderilen misyonerlere rehber olmuştur. Ayrıca, Osmanlı topraklarındaki Rum, Ermeni, Kürt, Arap ve Musevi gayrimüslimler hakkında detaylı veriler toplanarak diğer misyonerlerle paylaşılmıştır. Alman misyonerlerin öncülüğünü Jerusalemsverein (Kudüs Birliği) üstlenmiştir.¹⁴⁴⁰ Bu teşkilatlanmanın ardından, 19. ve 20. yüzyıllarda Alman misyonerler, İstanbul, Edirne, Selanik, Üsküp, İzmir, Aydın, Bursa, Eskişehir, Elazığ, Muş, Malatya, Urfa, Van ve Halep'te okul, yetimhane ve hastane gibi kurumlar açmıştır.¹⁴⁴¹

Ermenilerin bölgede çıkardığı isyanlar, hedeflerine ulaşamasa da, yarattığı tahribat nedeniyle misyonerlerin kurum açmasını kolaylaştırmıştır. Alman misyonerler, özellikle yetimhanelere odaklanmış; Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde, Van Vilayeti dahil, diğer misyoner örgütleriyle rekabet edebilmek için hızla kurumsallaşmıştır. Yetimhanelerin yanı sıra hastane ve okul gibi yapılar açmaya hız vermiş; bölgeye papaz, doktor, hemşire, muallim ve diğer uzman misyonerler göndermiştir. Johannes Lepsius ve Ernest Lohmann'ın öncülüğünde kurulan Deutsch-Armenische Gesellschaft (Alman-Ermeni

¹⁴⁴⁰ Muttalip Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)", *Journal Of History Studies*, 3, 2016, s. 154.

¹⁴⁴¹ Göksal, II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda..., s. 45.

Cemiyeti) ve Deutschen Hilfsbund für Christliches Liebewerk im Orient (Doğudaki Hristiyanlara Alman Yardım Delegasyonu) gibi cemiyetler aracılığıyla Ermenilere fon sağlanmış, çok sayıda kurum ve yetimhane kurulmuştur.¹⁴⁴²

1896 yılına kadar Alman ve Amerikan misyonerler birlikte faaliyet yürütmüştür. Bu dönemde Alman misyonerler, daha çok yetimhanelerle ilgilenmiş; Van Vilayeti'nde istasyon kurmamıştır. Ancak Amerikan misyonerlerle aralarında çıkan anlaşmazlıklar üzerine, Almanlar kendi kurumlarını oluşturmaya başlamıştır. 11 yıl boyunca bölgede faaliyet gösteren Alman misyonerler, 1915 yılında Van'dan ayrılmıştır.¹⁴⁴³

Protestan misyonerlik faaliyetlerinde, 1860'tan itibaren Osmanlı Devleti'nde çalışmalara başlayan Almanlar, ilk teşkilatlanmaların ardından Van'da okul, yetimhane ve hastane gibi kurumlar açmıştır.¹⁴⁴⁴ 1896'ya kadar Amerikan misyonerlerle ortak faaliyetlerde bulunan Almanlar, ağırlıklı olarak yetimhanelere odaklanmış; bu nedenle Van'da istasyon kurmamıştır. Amerikan misyonerlerle yaşanan sorunlar üzerine, Van'da kendi kurumlarını oluşturmuş ve 1915'e kadar bölgede faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁴⁴⁵

Alman misyonerler, Van Vilayeti'nde özellikle yetimhaneler alanında gelişme göstermiştir, ancak okul açtıkları da bilinmektedir. Serkan Padem, Van Vilayeti'nde Almanlara ait bir okul açıldığını belirtirken, M. Ö. Alkan,

¹⁴⁴² Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman...", s. 155-156.

¹⁴⁴³ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 117-119.

¹⁴⁴⁴ Göksal, II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda..., s. 45; Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman...", s. 154.

¹⁴⁴⁵ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 117-119.

1908 yılında bir kız ve bir erkek îdâdîsi olmak üzere iki îdâdî mektebi bulunduğunu kaydetmiştir.¹⁴⁴⁶

Bölgedeki ilk Alman yetimhaneleri, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) desteğiyle varlıklarını sürdürebilmiştir.¹⁴⁴⁷ Van Vilayeti'nde açılan ilk Alman yetimhanesi, Amerikan müesseseleri bünyesinde kurulmuştur.¹⁴⁴⁸ 1896-1905 yılları arasında Alman misyonerler, Amerikan misyonerlerin himayesinde faaliyetlerini devam ettirmiştir. Ancak bağımsız hareket etme hedefiyle, İsviçreli Vaiz Johannes Spörri ve Yardım Birliği yöneticisi Ernest Lohmann bölgeye gönderilmiştir.¹⁴⁴⁹

1896'da Amerikan yetimhanesinin Almanlara devredilmesi gündeme gelmiş; Amerikan misyonerler bu fikre olumlu yaklaşmıştır.¹⁴⁵⁰ Taraflar arasında anlaşma sağlanmış; her iki taraf 150'şer lira ayırmayı kabul etmiştir. Anlaşma maddelerine göre: Van merkezdeki Amerikan yetimhanesi Almanlara devredilecek, Yetimhanedeki Ermeni çocuklar Amerikan okullarına devam edecek, Almanlar Amerikan bölgesine müdahale etmeyecek, İki taraf çalışanlarına aynı ücreti ödeyecek ve çalışma saatleri aynı olacak, Yetimhaneden mezun Ermeni yetimler Amerikan okullarında öncelikli olarak işe alınacak ve Yetimhanenin sağlık sorunları Amerikan misyonerlerin sorumluluğunda olacak; koordinasyonu Clara Liese yürütecek.¹⁴⁵¹

5.2.3.1. Yeni Alman Yetimhanesi

¹⁴⁴⁶ Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri..., s. 156; Padem, Yabancı Okullar Eğitim Programlarının..., s. 23-24.

¹⁴⁴⁷ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 118.

¹⁴⁴⁸ BOA, BEO. 2846/213448.

¹⁴⁴⁹ Ussher-Knapp, An American Physician in Turkey, s. 74-75, 105, 211.

¹⁴⁵⁰ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 118.

¹⁴⁵¹ İnan, Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan..., s. 422.

Van Vilayeti'nde ilk Alman yetimhanelerinin, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) desteğiyle varlıklarını sürdürdüğü ve ilk Alman yetimhanesinin Amerikan müesseseleri bünyesinde açıldığı belirtilmiştir. Ancak bu yetimhane, Alman misyonerler için yetersiz kaldığından, yeni bir yetimhane açılması için çalışmalar başlatılmıştır.¹⁴⁵² Ernst Lohmann, 1898 yılında Van ve Muş bölgelerinde Alman misyoner kurumlarının yerleşmesi için çalışmalara başlamış; 626 Ermeni çocuğun eğitilebileceği kurumların kurulması için girişimlerde bulunmuştur.¹⁴⁵³ 1901 yılında Vaiz Roesler ve Urfa misyonerlerinden Pauline Patrunky, Van Vilayeti'nde yeni bir yetimhane kurmak üzere gönderilmiştir.¹⁴⁵⁴ Almanyalı Nari Herapesperi, Acem Haço Mahallesi'nde Vanlı Hacı Rüstemezade Cemal ve Edhem Efendi'den 30 dönüm bağ ve 10 dönüm bahçeyi 150 lira karşılığında yetimhane yapımı için satın almıştır.¹⁴⁵⁵ Satın alınan araziler için bozuk yollar tamir edilmiş, taş ve kereste gibi inşaat malzemeleri temin edilmiş ve Acem Haço Mahallesi'nde yetimhane inşa edilmiştir.¹⁴⁵⁶ Yetimhanenin yanına kilise, sanayi okulu, atölyeler, ibtidâî, rüşdiye ve îdâdî kademelerini içeren bir okul ve gerekli müstemilatlar yapılmış; bu inşaatlar için 40.000 lira harcanmıştır.¹⁴⁵⁷

Yetimhane faaliyetlerine başladıktan sonra personel yetersizliği ortaya çıkmış; 1905 yılında Deutsches Hülfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient'e bağlı İsviçreli Vaiz Johannes Spörri ve Ernest Lohmann, yeni yetimhanelerde çalışmak üzere Van'a gelmiştir.¹⁴⁵⁸ Yetimhanenin müdürlüğünü Johannes Spörri

¹⁴⁵² BOA. BEO. 2846/213448; Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 118.

¹⁴⁵³ Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman...", s. 168.

¹⁴⁵⁴ Kieser, İskalanmış Barış..., s. 230-325.

¹⁴⁵⁵ BOA. BEO. 2846/213448; BOA. DH. MKT. 1064/12.

¹⁴⁵⁶ BOA. HR. HŞ. İŞO. 70/2; BOA. DH. MKT. 1064/12.

¹⁴⁵⁷ BOA. DH. MKT. 1064/12.

¹⁴⁵⁸ Arvas, Sultan II. Abdülhamid..., s. 182.

üstlenmiştir.¹⁴⁵⁹ 1906'da Spörri'nin eşi Frieda Spörri-Knecht ve kızı İrene yetimhanede görev almıştır.¹⁴⁶⁰ Ayrıca Anna Greiner, Clara Liese ve Martha Kleiss de yetimhanede çalışmak üzere gönderilmiştir. Bu dönemde Roesler, 50 Ermeni yetimin bakımını üstlenmiştir.¹⁴⁶¹ Yetimhanede çocuklara eğitim ve tıbbi yardım sağlanmış; daha önce yetersiz kalan yetimhanelerdeki çocuklar bu yeni yetimhaneye nakledilmiştir. Eğitim faaliyetleri Alman misyonerler tarafından yürütülmüş; doktor bulunmadığından, Amerikan misyoner doktor Clarence D. Ussher'den destek alınmıştır.¹⁴⁶²

Yetimhane kompleksinde kilise, sanayi okulu, atölyeler, ibtidâî, rüşdiye ve îdâdî kademelerini içeren okul ve müstemilatlar, Alman ve Amerikan misyonerlerin iş birliğiyle işletilmiştir. Almanlar yetimhanelerden sorumlu olurken, diğer bölümlerde Amerikan misyonerler daha etkin rol almıştır. 1906'da Spörri, yetimhanenin yanına iki bina inşa etmeye başlamış; Defter-i Hâkani ve vergi memurlarından izin alınmış, ancak Sadaret'in durumu öğrenmesi üzerine inşaat durdurulmuş, izin veren memurlar hakkında soruşturma başlatılarak görevden alınmıştır. Spörri, inşaatı sürdürmek için Musul'daki Alman konsolosunu Van'a davet etmiş; ancak konsolosun yetkililerle görüşmesi sonuçsuz kalmıştır. Alman misyonerler, Amerikan misyonerlerden daha fazla alan talebinde bulunmuş, bu teklif reddedilince iki taraf arasındaki anlaşma bozulmaya başlamıştır. Bunun üzerine Alman misyonerler, bağımsız faaliyetlere yönelmiş; köylerde okullar açmış ve yetimhanelerin yönetimini tamamen devralmıştır. Muallim açığını kapatmak için

¹⁴⁵⁹ BOA. HR. HMŞ. İŞO. 70/2.

¹⁴⁶⁰ Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, s. 18; Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 118.

¹⁴⁶¹ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan...*, s. 421.

¹⁴⁶² Ussher-Knapp, *An American Physician in Turkey*, s. 211.

Amerikan okullarında çalışan muallimleri daha yüksek ücretle kendi misyonlarına çekmeye çalışmışlardır. Bu faaliyetler, Amerikan misyonerlerle yapılan anlaşmanın tamamen bozulmasına yol açmıştır.¹⁴⁶³

Alman ve Amerikan misyonerler arasındaki anlaşmazlık üzerine, Almanyalı Mösyö Nardi Herr Alber ve Spörri, Acem Haço Mahallesi'nde Karabet adlı Ermeni'den 15 dönümlük arazi satın alarak 1908'de kız ve erkek yetimler için iki ayrı yetimhane inşa etmeye başlamıştır. İnşaat için Şûrâ-yı Devlet'e başvurulmuş ve izin alınmıştır. 1909'da 300 yetimi barındıracak iki yetimhane tamamlanmıştır.¹⁴⁶⁴ Mösyö Nardi Herr Alber tarafından inşa edilen yetimhanelerin fiziki şartları yetersiz bulunmuş; 1908'de ek müstemilat için izin talep edilmiş ve 1909'da Van Valisi tarafından Sadaret'e telgrafla bildirilmiştir. Telgrafta, inşaat durumu, kullanılan malzemeler ve izin belgeleri detaylandırılmıştır. Ek müstemilat olarak 300 metrekairelik fırın, odunluk, samanlık, ahır, hamam, çocuk odaları, bekçi odası, 90 metrekairelik mutfak ve kiler planlanmıştır. Şûrâ-yı Devlet, ek bina yapılmaması şartıyla mevcut binalara ruhsat vermiştir.¹⁴⁶⁵ Yetimhanelerde 250-280 Ermeni çocuk barınmış; tesisin bir bölümü okul olarak kullanılmıştır. Eğitim 8 yıl sürmüş; mezunların meslek sahibi olmaları için atölyelerde el becerileri geliştirilmiştir.¹⁴⁶⁶ 1913'te 235-238 kız ve erkek yetime 11 muallim eğitim vermiştir. Finansman için Spörri, yetimhanenin yakınındaki 15 dönümlük araziye ek olarak

¹⁴⁶³ Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, s. 16-17; İnan, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan...*, s. 423-424.

¹⁴⁶⁴ BOA. HR. H.MŞ. İŞO. 84/39; BOA. ŞD. 1894/2; BOA. ŞD. 1893/2; BOA. ŞD. 1894/2.

¹⁴⁶⁵ BOA. ŞD. 1894/2.

¹⁴⁶⁶ Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman...", s. 168; İnan, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan...*, s. 424.

12 dönüm üzüm bağı içeren 33 dönümlük bir arsa satın almıştır.¹⁴⁶⁷

Yetimhanelerde Deutsches Hülfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient'e bağlı çalışanlar şunlardır: Baron Simeon, Hemşire Cristine Durer,¹⁴⁶⁸ Bay ve Bayan Spörri, İrene Spörri (Schwestern Anna), Hemşire Kathe, Kate Ehrhold (Schwestern Martha Kleiss),¹⁴⁶⁹ Pauline Patrunky, Ernest Lohmann, Vaiz Roesler, Bakıcı Anna Watcher, İsviçreli hemşireler Anna Greiner ve Clara Liese'dir.¹⁴⁷⁰ Yetimhanelerde çalışan misyonerler, diğer devletlerin misyoner okullarında da görev almış; Kate Ehrhold dahil 22 muallimle çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.¹⁴⁷¹

5.2.3.2. Alman Okulları

Amerikan misyonerlerden bağımsız eğitim faaliyetleri yürütmek isteyen Johannes Spörri, 15 dönümlük arazi üzerine okul inşa etme çalışmalarına 1912'de başlamıştır. İnşaat için izin başvurusu yapmış, ancak sonucu beklemeden çalışmalara devam etmiştir. Başvuruda, yarım dönüm arazi üzerine 30 metrekare uzunluğunda, 5 metre genişliğinde ve 14 metre yüksekliğinde iki bitişik bina inşa etmek istediğini belirtmiştir. 1913'te inşaat izni alınmış; Spörri tarafından açılan okulda, Ermeni çocuklara zanaat öğretmek için atölyeler kurulmuştur.¹⁴⁷²

5.2.3.3. Alman Köy Okulları

¹⁴⁶⁷ BOA. HR. HMŞ. İŞO. 84/40; Kieser, İskalanmış Barış..., s. 626-627.

¹⁴⁶⁸ Kieser, İskalanmış Barış..., s. 725.

¹⁴⁶⁹ Tozkoparan, 19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri..., s. 121; Knapp, The Tragedy of Bitlis, s. 24, Kieser, İskalanmış Barış..., s. 231.

¹⁴⁷⁰ İnan, Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan..., s. 422; Kieser, İskalanmış Barış..., s. 325

¹⁴⁷¹ Kieser, İskalanmış Barış..., s. 626-627.

¹⁴⁷² İnan, Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan..., s. 425; BOA. HR. HMŞ. İŞO. 84/40

Alman misyonerler, köylerde okul faaliyetlerine 1905'te başlamış; aynı yıl Van'ın Vosgepag köyünde ilk köy okulunu açmıştır. 1908'de köy okulu faaliyetleri hız kazanmıştır.¹⁴⁷³ Şehirdeki Amerikan okullarıyla rekabetin zorluğu, yüksek maliyet ve muallim ihtiyacı, Alman misyonerleri köy okullarına yöneltmiştir.¹⁴⁷⁴ Van Vilayeti'nin köylerinde açılan okullarda, 22 Ermeni muallim aracılığıyla yaklaşık 1.000 çocuk eğitim görmüştür. Müfredatta okuma, hesap, yazı, İncil hikâyeleri, şarkı söyleme ve tarih dersleri yer almış; eğitim karma şekilde verilmiş ve devam zorunluluğu bulunmamıştır.¹⁴⁷⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Alman kurumlarının faaliyetleri kesintiye uğramıştır. 1915'te Ermenilerin başlattığı isyan sırasında, Dâhiliye Nezâreti'nin müzekkeresinde, Van'daki Alman yetimhanesi ve okulun akıbeti sorulmuştur. Başkomutanlık Hariciye Nezâreti'nin yanıtında, savaş nedeniyle bu kurumlarda zayıt olmadığı ve korunduğu belirtilmiştir.¹⁴⁷⁶ Spörri, savaş ve isyanın etkilerinden korunmak için yetimhanelere Almanya ve İsviçre bayrakları çekerek tarafsızlığını vurgulamış; Ermeni yetimler bu şekilde korunmuştur. Ancak savaş ve isyanın yıkımı nedeniyle yetimler Tiflis ve Elazığ'a nakledilmiştir.¹⁴⁷⁷

5.2.4. İngiliz Misyonerliği ve Eğitim Kurumları

İngiltere, 19. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında siyasal, ekonomik ve kültürel nüfuz elde etmek amacıyla incelemeler yapmış; Nesturiler, Süryaniler, Keldaniler,

¹⁴⁷³ Kieser, *İskalanmış Barış...*, s. 327.

¹⁴⁷⁴ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan...*, s. 426.

¹⁴⁷⁵ Kieser, *İskalanmış Barış...*, s. 626-627.

¹⁴⁷⁶ Mehmet Emin Genli, *Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı'nda Eğitim*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 154.

¹⁴⁷⁷ Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman...", s. 168; İnan, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan...*, s. 427.

Dürzîler, Ermeniler ve Bulgarlar gibi Hristiyan topluluklar arasında Protestanlık faaliyetlerine başlamıştır. İlk olarak Protestan bir cemaat oluşturmuş, ardından bu cemaatin hamiliğini üstlenerek Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı aracı olarak kullanmıştır.¹⁴⁷⁸

Osmanlı hâkimiyetindeki topraklara gönderilen ilk İngiliz misyoneri, 1815 yılında Mısır'a gönderilen William Jowett'tir. 1810'da Maltalı Katolik papaz Dr. Cleardo Naudi, Church Missionary Society'e yazdığı mektupta doğruya misyoner gönderilmesi için çalışmaların başlatılmasını talep etmiştir. Papaz Jowett, bu topluluğa bağlı olarak görevlendirilmiştir.¹⁴⁷⁹ 1842'de Kudüs'te bir Protestan kilisesi açılmış; İngiltere, Almanya ve Amerika, bu kilisede kendi misyonlarını yürütmek üzere misyonerler göndermiştir.¹⁴⁸⁰

Nesturilerle ilk teması Amerikan misyonerler kurmuş olsa da, İngiliz misyonerler daha uzun süreli faaliyetlerde bulunmuştur. Nesturilerin yaşadığı bölgeler, İngiltere için jeopolitik ve stratejik önem taşımış; özellikle Uzakdoğu'daki İngiliz sömürgelerine geçiş güzergâhında yer alması nedeniyle Nesturilerin hamiliğini üstlenmek için çalışmalara başlanmıştır.¹⁴⁸¹

İngiliz misyoner heyetleri oluşturulmadan önce, bilim adamı, gezgin, diplomat ve subaylar bölgeyi incelemek üzere gönderilmiştir. 1838'de Christiyan Knowledge Society tarafından gönderilen Ainsworth ve Musul konsolos yardımcısı C.A. Rassam öne çıkmıştır. Nesturi Patriği ile Ainsworth arasında Koçanis'te değil, bir Ermeni

¹⁴⁷⁸ Bengül Bolat vd. "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, 61, 2017, s. 1.

¹⁴⁷⁹ Harun Tuncer, Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Faaliyetleri (1839-61), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 8.

¹⁴⁸⁰ Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...", s. 173.

¹⁴⁸¹ Ay, Misyonerlik ve Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, s. 52-53.

köyünde görüşme yapılmıştır; bu, Nesturilerin Kürtlerden çekinmesi ve dinlerini kaybetme korkusundan kaynaklanmıştır. Ancak Ainsworth, Nesturileri ikna etmeyi başarmıştır.¹⁴⁸²

1842’de Nesturi Patrikliği, eğitim desteği için Canterbury Başpiskoposluğu’na başvurmuş; Amerikan misyonerlerin çabalarının yetersiz olduğu belirtilmiştir. Patrikliğin bu vurgusu, misyonerler arasındaki rekabetten faydalanarak İngilizlerden daha fazla yardım alma amacına dayanmaktadır. Başvuru üzerine, papaz George Percy Badger Nesturiler arasına gönderilmiş; 1842’de Koçanis’te eğitim faaliyetlerine başlamış ve masrafları Society for the Promoting Christian Knowledge (SPCK-Hristiyan Öğretisini Geliştirme Topluluğu) tarafından karşılanmıştır.¹⁴⁸³ Canterbury Başpiskoposluğu’nun gönderdiği Dr. Badger, Koçanis’teki İngiliz misyon merkezini 1903’te Van Vilayeti’nin merkez kazasına taşımıştır. Bu taşınmanın nedenleri arasında İngiliz Konsolosluğu’nun Van’da bulunması, konsolosluğun misyonerleri koruma kapasitesi, Çölemerik ve Diz gibi bölgelerde misyonerlerin olumsuz karşılanması ve Van Valisi Tahir Paşa’nın İngiliz misyonerler tarafından sevilmesi yer almaktadır.¹⁴⁸⁴

İngiliz misyonerler Nesturiler üzerinde nüfuz kurmaya çalışırken, Rus Ortodoks misyonerler de bölgede faaliyet göstermiştir. Nesturilerin Ortodoksluğu kabul etmesi üzerine Ruslar, Müslümanları da Ortodoksluğa çekmek için çalışmalar başlatmıştır.¹⁴⁸⁵ Bu durum, Osmanlı Devleti’nin

¹⁴⁸² Ratıp Ayaz, İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918), Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, 2017, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 232-235.

¹⁴⁸³ Selahattin Satılmış, “XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri”, Belleten, 71/261, 2007, s. 656.

¹⁴⁸⁴ Selahattin Satılmış, I. Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler ve Misyonerlik Faaliyetleri, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 140.

¹⁴⁸⁵ BOA. Y. PRK. EŞA. 29/56.

İngiliz misyonerlere karşı sert tutumunu yumuşatmış; İngiliz misyonerler faaliyetlerini hızlandırmıştır. Rusların Müslümanlar üzerindeki etkisini kırmak için İngilizler, Nesturi çocukları için Musul'da iki katlı bir okul ve kilise inşa etme ruhsatı almış; Osmanlı Devleti ile iş birliği yaparak Ortodoksluğun yayılmasını engellemeye çalışmıştır.¹⁴⁸⁶

5.2.4.1. İngiliz Okulları

İngiltere, 19. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında siyasal, ekonomik ve kültürel nüfuz elde etmek için incelemeler yapmış; Nesturiler, Süryaniler, Keldaniler, Dürziler, Ermeniler ve Bulgarlar arasında Protestanlık faaliyetlerine başlamıştır.¹⁴⁸⁷ İlk İngiliz misyoner faaliyetleri 1815'te başlamış; 1838'de Van Vilayeti'nde de faaliyetlere geçilmiştir.¹⁴⁸⁸ Amerikan misyonerler Nesturilerle ilk teması kurmuş olsa da, İngiliz misyonerler jeopolitik ve stratejik önem nedeniyle daha uzun süreli faaliyetler yürütmüştür.¹⁴⁸⁹

Van Vilayeti'nde İngiliz misyonerlerin faaliyetleri yoğun olmasına rağmen, açtıkları okul sayısı sınırlıdır. Diğer yabancı devletler gibi okul açma faaliyetlerine ağırlık vermemiş; bölgede yetimhane açmamıştır. İngiliz misyonerlerin Van Vilayeti'nde açtığı okullar hakkında detaylı bilgi sınırlıdır. Ancak Salabekan köyündeki Mr. Heazell'in okulu ve Mr. Brown'un açtığı okullara dair bazı verilere ulaşılmıştır.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁸⁶ BOA. DH. İD. 123/4.

¹⁴⁸⁷ Bolat, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin...", s. 1.

¹⁴⁸⁸ Tuncer, Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner..., s. 8; Ayaz, İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı..., s. 232-235.

¹⁴⁸⁹ Ay, Misyonerlik ve Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, s. 52-53.

¹⁴⁹⁰ Yunus Emre Uçan, Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes, 2015, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 207.

Ratıp Ayaz, 1870'te Koçanis'te bir evin okul olarak kullanıldığını ve 30-40 çocuğun gizlice eğitildiğini belirtmiştir.¹⁴⁹¹ Serkan Padem, 1903'te Van Vilayeti'nde İngiliz misyonerlere ait iki okul olduğunu kaydetmiştir.¹⁴⁹² M. Ö. Alkan, Hakkâri Sancağı'nda Nesturilere ait yedi karma ibtidâî mektep bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁹³ Ayaz, Çölemerik'teki Koçhan köyünde Archbishop of Canterbury Mission tarafından bir okul açıldığını belirtmiştir.¹⁴⁹⁴

1908'de İngiltere tebaasından Mr. Brown (Bodi), Sancak karyesinde 25.000 kuruş değerinde bağ, bahçe ve tarladan oluşan bir arazi üzerinde, Nesturi çocuklarının eğitimi için kapı ve pencereleri olmayan bir yapı, iki kilise ve bir okul inşa etmek için izin talep etmiştir.¹⁴⁹⁵ Ancak yerel Müslüman halkın itirazı nedeniyle okul ve kilise, Canterbury Başpiskoposluğu tarafından Musul'a bağlı Amediye kazası Bayad bölgesinde açılmıştır.¹⁴⁹⁶

5.2.4.2. Nesturi Okulları

Nesturiler, Osmanlı Devleti ve İran sınırlarındaki dağlık bölgelerde, özellikle Van Vilayeti, Musul Vilayeti ve Urmiye çevresinde yaşamaktadır. Van Vilayeti'nde ise daha çok Hakkâri bölgesinde yerleşiktirler.¹⁴⁹⁷ Genellikle göçebe bir yaşam süren Nesturiler, savaşçı özellikleriyle bilinir ve Hristiyan inancına sahiptirler. Ancak zamanla Hristiyanlığın temel değerlerini yitirmiş; din adamları dahil, eğitim ve öğretim açısından yetersiz kalmışlardır.

¹⁴⁹¹ Ayaz, İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı..., s. 236.

¹⁴⁹² Padem, Yabancı Okullar Eğitim Programlarının..., s. 22.

¹⁴⁹³ Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri..., s. 156.

¹⁴⁹⁴ Alkan, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim İstatistikleri..., s. 237.

¹⁴⁹⁵ BOA. ŞD. 1894/3.

¹⁴⁹⁶ BOA. DH. ID. 123/4.

¹⁴⁹⁷ Ayaz, İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı..., s. 232.

1901’de Nesturi nüfusu 15.653, 1919’da ise yaklaşık 80.000’dir.¹⁴⁹⁸

Nesturiler, Güneydoğu Anadolu sınırlarında ve Musul çevresindeki dağ silsilelerinde yaşamaktadır. Bölge, Ruslar için Akdeniz’e inme hedefi, İngilizler için ise Uzakdoğu sömürgelerine ulaşan yolların denetimi açısından stratejik önemdedir. Bu nedenle İngiltere, Nesturileri Protestan mezhebine çekerek kontrol altına almayı amaçlamıştır. Van Vilayeti’nde İngiliz misyonerler, Nesturilerin en yoğun bulunduğu Çölemerik çevresinde faaliyet göstermiştir.¹⁴⁹⁹

Edward L. Cutts, Nesturi eğitim sisteminin Ermeni eğitimine benzediğini; genellikle dini okumaların yapıldığını, İsa’nın öğretilerinin eski Süryanice metinlerden öğrenildiğini, çocukların yalnızca kış aylarında öğleden sonra okula gittiğini ve süreklilik eksikliği nedeniyle eğitimde istenen sonuçların alınamadığını belirtmiştir. Din adamlarının okuma yaptığı, çocukların ise yalnızca dinleyici olduğu bir sistem hakimdir.¹⁵⁰⁰

1840’lardan itibaren Amerikan misyonerler, Nesturi bölgelerinde eğitim faaliyetleri yürütmüştür.¹⁵⁰¹ Ancak zamanla Ermeni eğitime odaklanan Amerikalılar, 1891’de Hakkâri Sancağı’na bağlı Çölemerik, Gevar ve Dize’de birkaç okul işletmiş; altı okulun kapatıldığı ve beş muallimin tutuklandığı iddiasıyla Van Valisi’ni hükümete şikayet etmiştir. Van Vilayeti, bu iddiaların asılsız olduğunu ve denetimlerden duyulan rahatsızlıktan kaynaklandığını ifade etmiştir. Amerikan elçisi, muallimlerin serbest bırakılmasını ve sınır bölgelerindeki

¹⁴⁹⁸ BOA. YPRK. KOM. 10/73; BOA. DH. EUM. 4.Şb. 23/113, Uçan, Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları, s. 203.

¹⁴⁹⁹ BOA. YPRK. KOM. 10/73; BOA. DH. EUM. 4.Şb. 23/113, Uçan, Osmanlı Devleti’nde İngiliz Misyoner Okulları, s. 202.

¹⁵⁰⁰ Edward L. Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, London, 1878, s. 235-237.

¹⁵⁰¹ BOA. BEO. 33/2442.

Amerikan vatandaşlarının güvenliğini sağlanmasını talep etmiş; ancak Van Valisi denetimleri artırmıştır.¹⁵⁰²

1840'ta İngiliz misyonerler, Nesturi din adamlarına bir okul ve misyonerlik merkezi kurma isteğini iletmış; Nesturiler bu öneriyi olumlu karşılamıştır.¹⁵⁰³ 1842'de Papaz George Percy Badger, bölgede İngiliz misyoner örgütünün hedeflerini gerçekleştirmek için çalışmalara başlamış; bir süre İngiltere'nin faaliyetleri durdurmasına rağmen Badger, kendi evini okul olarak kullanmış ve Nesturiler için ilk okulu açmıştır.¹⁵⁰⁴

1880'lerde İngiliz rahiplerinin girişimiyle Nesturiler için okul açma teşebbüsü olmuş; ancak Hakkârî'ye bağlı Tayyar-ı Ulya, Tayyar-ı Süfla, Tehop ve diğer nahiyeledeki Nesturiler bu girişime karşı çıkmış, rahipler bölgeden kaçmak zorunda kalmıştır. 1881'de Koçanis'te okul ve matbaa açmak için Mr. Rudolf Valet gönderilmiş; Maârif Nezâreti'nden izin talep edilmiştir. Ancak tahkikat sonucunda, Nesturi Patriği Mar Şemun adına olan arazinin bir kısmının Mr. Brown adına devredildiği anlaşılmış; nezaret, okul ve matbaanın zararlı olacağı kanaatine varmıştır. Buna rağmen Valet, ruhsat almadan kendi evinde 30 öğrenciye eğitim vermiş ve Nesturi dilinde kitap basmıştır. Nesturiler bu girişimleri desteklemiş; Valet, 1885'te İngiltere'ye geri çağrılana kadar ruhsatsız faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁵⁰⁵

1886'da Şemdinan'da okul açılması için Canterbury Başpiskoposluğu, Londra Elçiliği aracılığıyla Maârif Nezâreti'ne başvurmuş; iki İngiliz muallimin Nesturi

¹⁵⁰² BOA. BEO. 33/2442; BOA. BEO. 107/7957.

¹⁵⁰³ Gökhan Murat Dalyan, XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkârî Günlüğü (1830-1870), Öncü Kitap, Ankara, 2012, s. 65.

¹⁵⁰⁴ Dalyan, XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin..., s. 95-98.

¹⁵⁰⁵ BOA. MF. MKT. 79/21; BOA. ŞD. 208/60; BOA. BEO. 539/40382; Ayaz, İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı..., s. 236.

çocuklarının eğitimi için gönderileceği belirtilmiştir. Muallimler, yalnızca dini eğitim vereceklerini, yerel yönetimle çatışmayacaklarını, politikaya karışmayacaklarını, devlet kanunlarına uyacaklarını ve teftiş sonuçlarını kabul edeceklerini beyan etmiş; ancak Maârif Nezâreti izin vermemiş, Nesturilerin okul ihtiyacının devlet tarafından karşılanacağını bildirmiştir.¹⁵⁰⁶

1890'da Nesturi ruhani lideri Mar Şemun, okullarının hükümet baskısı altında olduğunu ve Van Valisi'nin Süryanice kitaplar nedeniyle hapis ve para cezası tehdidinde bulunduğunu Maârif Nezâreti'ne şikayet etmiştir. Van Valisi, bu iddiaların teftişlerden duyulan rahatsızlıktan kaynaklandığını belirtmiştir.¹⁵⁰⁷

Osmanlı Devleti'nin engellemelerine rağmen İngiliz misyonerler, özellikle Mr. Brown'un öncülüğünde, Nesturi Patriği adına Hakkâri ve nahiyelerinde 1901'de 19 okul açmıştır: Özi köyünde 1, Koçanis'te 2, Gevar kazası Kagüran, Vezirabad, Pirzalan, Ayladin köylerinde birer, Cilo Nahiyesi Mata ve Zeri köylerinde birer, Tuhub Nahiyesi Kunrek, Mezra, Tahvir Nav köylerinde birer, Tiyyar-ı Sufla Nahiyesi Mergi mevkiinde 1 okul ve 1 İngiliz papazına mahsus ev, Şivalbezan'daki Zadota ve Şevta köylerinde birer, Diz Nahiyesi Giriş, Mata, Okus ve Gorşin köylerinde birer okul.¹⁵⁰⁸

1886'da İngiliz konsolos yardımcısı H. D. Barnham, Hakkâri Valisi Fikri Paşa'dan misyon kurulması için teminat talep etmiş; ancak Fikri Paşa, bölgesel yönetime müdahale endişesi ve İngilizlerin politik faaliyetleri nedeniyle sıcak bakmamıştır. Barnham'ın ısrarı üzerine

¹⁵⁰⁶ BOA. A. MKT. MHM. 489/25; BOA. MV. 8/78.

¹⁵⁰⁷ BOA. BEO. 581/43534; BOA. BEO. 595/44622.

¹⁵⁰⁸ BOA. Y. PRK. KOM. 10/73.

misyon kurulmasına izin verilmiş, ancak okul açılmasına müsaade edilmemiştir. Buna rağmen 1887’de İngiliz misyonerler okul açma çalışmalarına başlamış; Maclean’ın ziyaretleri sırasında Lizan’da misyon evi ve okul açılmasına karar verilmiştir. Brown, Lizan’a giderken Diz sınırında gözaltına alınmış, 8 gün tutulduktan sonra Koçanis’e yönelmiştir. Koçanis’te 23 yıl kalan Brown, Nesturi Patriği ile yakın ilişki kurmuş ve Patriğin yeğenlerini eğitmeye başlamıştır.¹⁵⁰⁹

1889-1891’de Brown, Koçanis’te ilahiyat okulu kurmuş; 1908’de Canterbury Ruhban Cemiyeti tarafından Hakkâri Sancağı’nda açılan bu okulda 3 muallim ve 12 öğrenci bulunmuştur.¹⁵¹⁰ Okul, Nesturi ruhban ve aydınlarını yetiştirmeyi amaçlamıştır. Daha önce 1888-1889’da Urmiye’de açılan ilahiyat okulunda 12 diyakoz eğitim görmüş; ancak Braun’un patrik tarafından etkisiz hale getirilmesiyle okulun sorumluluğu 25 dolar karşılığında Nesturi Matranına devredilmiş, kısa süre sonra kapanmıştır. Yeniden açılma girişimleri, muallim eksikliği nedeniyle başarısız olmuştur.¹⁵¹¹

1899’da F. N. Heazell, Tiyari’deki Selekban (Salabkan) köyünde (Çölemerk kazasına bağlı Tayyar-ı Süfla Nahiyesi, Mereke Nahiyesi) okulu yeniden açmıştır.¹⁵¹² Heazell’e Nesturi Rabban Werda yardımcı olmuş, tercümanlığı Nesturi Yosip de Keletia yapmıştır. Okul, 11 öğrenciyle açılmış; sonraki yıl öğrenci sayısı artsa da Nesturilerin yabancılara karşı tepkisi nedeniyle 14 öğrenciye düşmüştür. Heazell, Tiyari’den Koçanis’e geçtiğinde Nesturiler geri dönmesini istememiş, mezhep kaybı korkusuyla tepki göstermiştir. Heazell’in

¹⁵⁰⁹ Satılmış, I. Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler..., s. 126-127.

¹⁵¹⁰ BOA. ŞD. 2744/33; BOA. ŞD. 1894/3; BOA. ŞD. 2744/33.

¹⁵¹¹ Satılmış, “XIX. Yüzyılda Nesturiler...”, s. 667.

¹⁵¹² BOA. DH. TMİK. M. 149/19; Ayaz, İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı..., s. 239.

ayrılmasıyla 4 öğrenci mezun olmuştur.¹⁵¹³ Okulun kapanma nedenleri, Osmanlı Devleti'nin engellemeleri ve Diz Mutasarrıfı'nın ruhsatsız okul kapatma tehdidi veya Heazell'in okulu başka yerde açma düşüncesi olarak belirtilmiştir.¹⁵¹⁴ Çölemerik'e bağlı Salabkan'daki okulun Van'a taşınması talep edilmiş; ancak tasdik Salabkan'da olduğundan reddedilmiştir. Buna rağmen 1903-1904'te Nesturi muallim Ebi Melik, 12 öğrencisiyle Van'daki Ermeni mahallesinde kiralık bir evi okul olarak kullanmıştır.¹⁵¹⁵ Taşınma, etki alanını ve öğrenci sayısını artırma amacı taşımaktadır.¹⁵¹⁶ Okula, Koçanis'ten Brown'un getirdiği 20 öğrenci, Patrik Benjamin Mar Şemun'un kardeşleri, Süryani ve Nesturi ileri gelenlerinin çocukları devam etmiştir. Muallimler arasında Nesturi kökenli Wigram, Bowdon, Neasan ve eşi, Papaz Q. Awimelk (Ebi Melik) yer almış; ikinci yılında 24 öğrenci, İngiliz ve yerel papazlarla eğitime başlamış, Bowdon muallim kadrosuna eklenmiştir. Müfredatta klasik Süryanice, İncil, kilise tarihi, coğrafya, aritmetik, Türkçe ve az miktarda İngilizce dersleri bulunmuştur. 1906'da kolera salgını nedeniyle okul iki yıllığına Koçanis'e taşınmış; bu dönemde Patrik'in çocukları Polus, Zaya ve Hormuzd okula başlamıştır. İki yıl sonra öğrenciler Van'daki okula geri dönmüş; Urmiye'den gelen 30 öğrenciyle kiralık ev yetersiz kalınca ikinci bir ev kiralanmıştır.¹⁵¹⁷ Okul, görünüşte Nesturi Patriği'ne bağlı olsa da İngiliz misyonerlerin kontrolündedir; bu, Osmanlı teftişlerinden korunma amacı taşımaktadır. Ermenilerin okul binasında silah saklaması nedeniyle kapanma noktasına gelen okul,

¹⁵¹³ Satılmış, "XIX. Yüzyılda Nesturiler...", s. 677-678.

¹⁵¹⁴ Uçan, Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları, s. 207.

¹⁵¹⁵ BOA. DH. TMIK. M. 149/19; Ayaz, İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı..., s. 239.

¹⁵¹⁶ BOA. ŞD. 1894/3.

¹⁵¹⁷ Satılmış, I. Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler..., s. 141-142; BOA. MF. HUS. 9/12.

1910'da İngiliz misyonerler tarafından erkek okulu, din adamı yetiştiren kolej ve matbaa İmadiye'ye taşınmıştır.¹⁵¹⁸

Mr. Brown, Hakkâri Sancağı Çölemerk kazasında Nesturiler için 5 ibtidâi mektep açmış; 1908'de bu okulların ruhsatsız olduğu tespit edilmiştir. Okullar, Mr. Macdavi ve Mr. Brown'un idaresinde, İngiliz misyonerler tarafından yetiştirilen Kaşe Papazları tarafından yönetilmiştir. Başka bir belgede, Çölemerk'te İngiliz ve Amerikan misyonerler tarafından toplam 10 okul açıldığı, 4'ünün İngilizler, 5'inin Amerikalılar tarafından kurulduğu belirtilmiştir.¹⁵¹⁹

İngiliz misyonerler Wigram, Bowdon ve Reed, Katolik etkisindeki 18 köyü ziyaret ederek okullara ihtiyaç olduğunu belirtmiş; Q. Ishu, Rabban Werda ve Patrik'in kardeşi Hormuzd tarafından bu köyler düzenli olarak ziyaret edilmiş, 1906-1907'de 5 okul, 1909-1910'da 12 okul maddi olarak desteklenmiştir.¹⁵²⁰

Amerikan, İngiliz ve Rus misyonerler, İran ve Osmanlı eyaletlerindeki Nesturileri çekerek karışıklık çıkarmayı amaçlamış; Osmanlı Devleti bu duruma engel olmaya çalışmıştır.¹⁵²¹ İngiliz misyonerler, Nesturilere dini içerikli kitap ve risaleler dağıtmış; bu yayınlar Urmiye'deki İngiliz matbaasında basılmıştır. Gevar ve çevresindeki köylere bu kitaplar dağıtılarak Nesturiler İngiliz misyonuna çekilmeye çalışılmıştır. Misyoner örgütlerin kontrolündeki Nesturiler, talepleri yerine getirmezse gıda, nakit ve ilaç yardımları kesilmiş; bazı Kürt aşiretler, misyonerler tarafından kışkırtılarak Nesturilerin üzerine gönderilmiştir.¹⁵²²

Mr. Brown'un faaliyetleri eğitimle sınırlı kalmamış; Nesturiler ve Kürtler arasında ayrılık yaratmaya çalışmıştır.

¹⁵¹⁸ BOA. MF. HUS. 9/12, Uçan, Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları, s. 208.

¹⁵¹⁹ BOA. MF. MKT. 1058/36.

¹⁵²⁰ Satılmış, I. Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler..., s. 142.

¹⁵²¹ BOA. DH. MKT. 2087/7.

¹⁵²² BOA. İ. DH. 1274/100258; Ayaz, İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı..., s. 234.

Osmanlı Devleti, Brown'un faaliyetlerini yakından izlemiş; Brown ve Nesturi lideri Mar Şemun'un teşebbüsleri Yaver Derviş Paşa tarafından raporlaştırılmış ve Sadaret'e sunulmuştur. İngiliz misyonunun amacı, Nesturileri kendi çıkarları için kullanmaktır; Brown, Ermenileri de tahrik etmiştir.¹⁵²³ 1888'de Brown ve Mr. Li, İran sınırındaki Nesturilerin katledileceği söylentisini yaymış; İran Sefareti, bu yalan haberler nedeniyle cezalandırma talep etmiştir. Mar Şemun, Brown'un kovulacağını belirtse de bu gerçekleşmemiştir. Brown ve Maclean'in Kürt aşiretlerin Nesturilere saldırdığı söylentisi de asılsız bulunmuştur.¹⁵²⁴ 1894'te ele geçirilen iki İngiliz misyoner mektubunda, Nesturileri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtma planları yer almıştır. İngilizler, Tiyyari ve Güli Nesturi aşiretlerini birbirine düşürmüş; Tiyyari aşireti Kürt Artuş aşiretiyle, Güli aşireti Kürt Balkani aşiretiyle birleşerek çatışmıştır.¹⁵²⁵

Brown, doktorluk yaparak ilaç dağıtmış, papaz sıfatıyla vaazlar vermiş; Osmanlı Devleti, doktorluk diploması ve okul açma izni olup olmadığını sorgulamıştır. Brown, bu soruların yalnızca İngiltere elçisi tarafından sorulabileceğini belirtmiştir. Brown, İngiltere'nin himayesinde olduğunu düşünerek siyasi gücüne güvenmiştir. Nesturiler, Brown'a Osmanlı Devleti'nin kendilerine zulmettiğini yazmış; Brown, bu şikayetleri İngilizlere ileterek Osmanlı'ya baskı aracı olarak kullanmıştır. 1896'da Van Vilayeti'ne, Patrik ve Brown'un korunması talimatı verilmiştir.¹⁵²⁶

Osmanlı Devleti, Brown'un zararlı faaliyetlerini engellemek için Hakkâri'den çıkarılmasını istemiş; arşiv belgelerinde “Şeytanların Üstadı” ve “müfsid” olarak

¹⁵²³ BOA. Y. PRK. DH. 8/25; BOA. Y. MTV. 108/22.

¹⁵²⁴ BOA. DH. MKT. 1552/59; Uçan, Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları, s. 210.

¹⁵²⁵ BOA. Y. PRK. BŞK. 14/15; BOA. Y. PRK. UM. 30/10.

¹⁵²⁶ BOA. A. MKT. MHM. 669/1; BOA. Y. PRK. BŞK. 14/15.

nitelendirilmiştir.¹⁵²⁷ 1894'te Van Valisi Bahri Paşa, Mar Bişi köyündeki misyoner okulunu kapatmış, Brown'un kitaplarına el koymuştur. İngiltere Büyükelçisi Philip Currie, okulların Nesturiler tarafından açıldığını savunmuş; ancak Osmanlı Devleti geri adım atmamıştır. Osmanlı Devleti, İngiliz etkisini azaltmak için devlet okulları açmayı, Osmanlıca eğitim veren okullar kurmayı, Nesturi Patriklerini taltif ederek kazanmayı ve Kürt-Nesturi çatışmalarını önlemeyi planlamıştır.¹⁵²⁸

Brown, Mar Şemun'un evinde kalarak maddi yardım dağıtmış, Süryanice öğrenmiş, Nesturi gibi giyinmiş ve yaşam tarzını benimsemiştir. Urmiye'den masa ve sandalye getirse de Nesturiler gibi yemek yemiştir.¹⁵²⁹ İngilizler, Mar Şemun'u maddi yardımlarla etkileyerek zalimce davranışlara yöneltmiş; bu, Şemun'un itibarını zedelemiş ve Brown'un planlarını sekteye uğratmıştır.¹⁵³⁰ Brown ile Şemun'un arası zaman zaman bozulmuş; 1890'da Edington ve Neasan, Nesturi Patrikliği'ne altı istek sunmuştur: Misyon davetinin Patrik tarafından teyit edilmesi, Brown'un evinin Koçanis'te veya başka bir yerde inşa edilmesi, okul açma izni için hükümete başvurma sözü, Nesturi kiliselerinde kutlamalar için İngiliz din adamlarına izin verilmesi, İngiliz misyonuna diğer misyonlardan daha fazla imtiyaz tanınması, Brown'a köy okullarını ziyaret için Patrik mührü taşıyan mektup verilmesi'dir. Bu istekler, misyonun baskısıyla kabul edilmiştir.¹⁵³¹

Yabancı devletler ve gayrimüslimler, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Kapitülasyonlar, Tanzimat, Islahat ve Ferman-ı Adalet gibi imtiyazlarla geniş faaliyet

¹⁵²⁷ BOA. Y. PRK. UM. 27/64; 48/69; BOA. Y. PRK. DH. 8/25; BOA. Y. PRK. BŞK. 14/15.

¹⁵²⁸ Satılmış, I. Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler..., s. 133-134.

¹⁵²⁹ Satılmış, I. Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler..., s. 126-127; BOA. BEO. 188/14042.

¹⁵³⁰ BOA. Y. MTV. 108/22.

¹⁵³¹ Satılmış, I. Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler..., s. 137.

alanı bulmuş; Van Vilayeti dahil her bölgede sosyal kurumlar açmıştır. Eğitim, en etkili yöntem olmuş; yetimhane, anaokulu, idâdî, rüşdiye, kolej ve okuma salonları kurulmuştur. Misyonerler, gayrimüslimlerde milliyetçilik duygularını körükleyerek siyasal ayrışmalara yol açmıştır. Almanlar ve Amerikalılar Protestan Ermenilere, Fransızlar Katolik Ermenilere, İngilizler Nesturilere odaklanmıştır. Bu faaliyetler, gayrimüslim lider kadrolarının yabancı okullarda yetişmesine ve isyanlara teşvik edilmesine neden olmuştur.

Van'da Ermeni, Nesturi ve Musevi öğrencileri eğitilmiş; mezunlar, misyonerlerin kontrolünde doktor, muallim, papaz veya vaiz olarak görevlendirilmiştir. Yabancı dil bilen yerel elemanlar, halka ulaşmada etkili olmuş, lider olarak topluma gönderilmiştir. Misyonerler, öğrenci ailelerini ziyaret ederek bağlarını sürdürmüş; kütüphaneler ve okuma salonlarıyla etkilerini devam ettirmiştir. Modern eğitime yakın yöntemler kullanılmıştır.

Yabancı okullar, Osmanlı okullarının sayı, nitelik ve ders kalitesi eksikliğinden yararlanarak rağbet görmüştür. Sanayi bölümleriyle zanaat öğretilmesi, okulları cazip kılmış; Ermenilerin ekonomik üstünlüğü, eğitimde de etkili olmuştur. Gayrimüslimler, modern eğitimle Batı fikirlerine yönelmiş, devletten beklentileri artmış, yıkıcı faaliyetlere girişmiştir. Osmanlı, bu faaliyetlerden haberdar olsa da içinde bulunduğu durum nedeniyle engelleyememiştir.

1869 Nizamnâmesi ile ruhsat, zararlı ders ve kitap denetimi, okul kapatma düzenlemeleri yapılmış, ancak yabancı okullar ruhsatsız çalışmış, denetimler yetersiz kalmıştır. Van'da Ermeniler, okul ve öğrenci sayısında önde olmuş; Birinci Dünya Savaşı'yla yabancı okullar azalsa da sorun Cumhuriyet'e kadar sürmüştür. Tevhid-i

Tedrisat Kanunu’yla eğitim millileştirilmiş, Türkçe eğitim, Türk tarihi dersi, Türk müdür yardımcısı ve müfettiş denetimi zorunlu kılınarak zararlı faaliyetler engellenmeye çalışılmıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, 1862-1914 yılları arasında Van ve çevresinde Osmanlı'nın eğitim modernleşmesi çabalarının taşradaki yansımalarını, Tanzimat öncesi ve sonrası eğitim kurumları ile gayrimüslim ve yabancı okulların faaliyetleri üzerinden incelemiştir. Van Vilayeti ve Hakkâri Sancağı, Osmanlı'nın merkezden taşraya uzanan eğitim politikalarının uygulanmasında, yerel dinamiklerin ve merkez-taşra arasındaki kopukluğun etkisini açıkça ortaya koyan bir bölge olarak öne çıkar. Çalışmanın bulguları, Osmanlı'nın eğitimde modernleşme hedeflerinin, Van gibi kültürel ve demografik açıdan karmaşık bir bölgede, hem başarılar hem de ciddi sınırlamalarla karşılaştığını göstermektedir.

Tanzimat öncesi dönemde, Van'daki sıbyan mektepleri ve medreseler, geleneksel eğitim yapısının temelini oluşturmuş, ancak bu kurumlar modernleşme öncesinde sınırlı bir müfredat ve yerel ihtiyaçlara odaklanan bir yapıyla faaliyet göstermiştir. Tanzimat sonrası dönemde ise ibtidâî, rüşdiye, îdâdî ve dârümuallimîn mektepleri, modern eğitim anlayışını bölgeye taşımayı amaçlamış; özellikle Gülşen-i Edep Kız İbtidâî Mektebi gibi girişimler, kız çocuklarının eğitimine yönelik önemli adımlar atmıştır. Ancak, bu okulların yaygınlaşması ve etkinliği, bir dizi yapısal ve kültürel engelle karşılaşmıştır. Dil bariyeri, muallimlerin yerel dilleri bilmemesi ve öğrencilerin Türkçe okuma-yazma güçlüğü, özellikle Başkale Merkez Zükur İbtidâî Mektebi gibi okullarda eğitimin sürekliliğini zorlaştırmıştır. Altyapı yetersizlikleri, kırsal bölgelerdeki okulların fiziki koşullarının elverişsizliği ve muallim eksikliği, modernleşme çabalarını sekteye uğratmıştır. Ayrıca, yerel halkın geleneksel sıbyan mekteplerine

bağlılığı ve modern müfredata karşı kültürel direnci, yeni eğitim sisteminin benimsenmesini yavaşlatmıştır.

Gayrimüslim ve yabancı eğitim kurumları, özellikle Amerikan ve Fransız misyoner okulları, Van'da modern eğitimin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamış, ancak aynı zamanda siyasi ve kültürel ayrışmaları körüklemiştir. Ermeni okulları ve Amerikan Board Koleji gibi kurumlar, modern müfredatlarıyla dikkat çekerken, misyoner faaliyetleri yoluyla milliyetçilik duygularını güçlendirmiş ve Osmanlı'nın eğitim politikalarına alternatif bir model sunmuştur. Bu durum, Osmanlı'nın eğitimde birleştirici bir vizyon oluşturma çabalarını karmaşıktırmış, merkezin otoritesini taşrada uygulama kapasitesini zayıflatmıştır.

Bu bulgular, Osmanlı eğitim modernleşmesinin taşradaki uygulamasında merkez-taşra arasındaki kopukluğun kritik bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Merkezde geliştirilen eğitim politikaları, Van gibi çok dilli ve çok kültürlü bir bölgenin yerel dinamiklerini yeterince dikkate almamış; bu da politikaların uygulanabilirliğini sınırlamıştır. Örneğin, muallim atamalarında yerel dil bilgisi göz ardı edilmiş, müfredatlar bölge halkının kültürel yapısına uyum sağlayamamıştır. Bununla birlikte, Van'daki modern okulların açılması, sınırlı da olsa bir eğitim altyapısı oluşturmuş ve Cumhuriyet dönemi eğitim reformlarına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Van'daki eğitim faaliyetleri, Osmanlı modernleşme sürecinin hem umut vaat eden hem de eksik yönlerini yansıtan bir ayna olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı eğitim tarihi açısından, Van örneği, modernleşme çabalarının başarısının yalnızca merkezin politikalarına değil, aynı zamanda taşranın sosyo-kültürel ve ekonomik koşullarına bağlı olduğunu göstermektedir.

Dil bariyerleri, altyapı eksiklikleri ve kültürel direnç, modern eğitim politikalarının taşrada kök salmasını zorlaştırmış; ancak bu süreç, Cumhuriyet'in eğitimde birleştirici ve merkezi bir sistem kurma çabalarına önemli bir miras bırakmıştır. Van'daki eğitim deneyiminin, Osmanlı'nın modernleşme sürecindeki karmaşık dinamiklerini anlamak için değerli bir vaka çalışması sunduğu sonucuna varılabilir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

A.MKT.MHM	Sadâret Mühhime Kalemi Evrakı
BEO	Bâb-ı Âlî Evrak Odası
DH. İD.	Dâhiliye İdare
DH.EUM	Dâhiliye Emniyeti Umûmiye
DH.MKT	Dâhiliye Mektûbî Kalemi
DH.TMIK.M.	Dâhiliye Tesri-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Muamelat
HR.HMŞ.İŞO	Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
İ.DH	İrade Dâhiliye
MF.HUS	Maârif Tedrîsat-ı Husûsiye
MF.MKT	Maârif Mektûbî Kalemi
MV	Meclis-i Vükelâ
ŞD	Şurâyı Devlet
Y.A.RES	Yıldız Sadâret Resmi Maruzat
Y.EE	Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.BŞK	Yıldız Parekende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.DH	Yıldız Parekende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.EŞA	Yıldız Parekende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.MF	Yıldız Parekende Evrakı Maârif Nezâreti
Y.PRK.UM	Yıldız Parekende Evrakı Umûmi
Y.PRK.KOM	Yıldız Parekende Evrakı Komisyonlar Maruzatı

SALNÂMELER

Maârif Salnâmesi
Devlet Salnâmesi
Erzurum Vilayet Salnâmesi
Van Vilayet Salnâmesi

GAZETELER

Van Gazetesi
Tercümân-ı Hakikat
Mürüvvet Gazetesi
Takvîm-i Vekâyi

TELİF ESERLER

- AÇIK, Kerim; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 20/65, 2016, s. 313-342.
- AÇIKSES, Erdal; Amerikalıların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri, TTK Yayınları, Ankara, 2003.
- AFYONCU, Erhan; “Otlukbeli Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, 2007, s. 4-6.
- AĞAOĞLU, Sami; Van Merkez Sancağındaki Vakıflar- XVI. ve XVII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2003, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- AKBAL, Fazıla; “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, TTK, 15/60, 1951, s. 618-628.
- AKSU, Ayşe; “Türkiye’deki Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12, 2008, s. 207-242.
- AKSU, Ayşe; Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum yapısına Etkileri, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- AKÜN, Ömer Faruk; “Faik Reşad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, s. 103-109.
- AKYILDIZ, Ali; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

- AKYÜZ, Yahya; “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, *Fehem Eğitim Öğretim Dergisi*, 1/2, Jan 2011, s. 9-22.
- AKYÜZ, Yahya; “Osmanlı’da Kadın Öğretmenli Ev Sıbyan Mektepleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 15, 2004, s. 1-12.
- AKYÜZ, Yahya; “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Dârülmuallimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış: A New ant Overall View to the First Years of Dârülmuallimîn (Teacher Training College) in the 160th Anniversary of Teacher Training in Turkey”, *OTAM*, 20, 2006, s. 17-58.
- AKYÜZ, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2016)*, Pegem Akademi, Ankara, 2016.
- ALİCAN, Mustafa; “Selçuklu-Mervani İlişkileri”, *Turkish Studies – International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/11, 2013, s. 1-15.
- ALKAN, Mehmet Ö; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12, 2008, s. 9-84.
- ALKAN, Mehmet Ö; *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Cilt. 6, DİE Yayınları, Ankara, 2000.
- ALTINOVA, Ayşegül; *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ARVAS, İbrahim; *Tarihi Hakikatler*, Biyografi.net Yayınları, İstanbul, 2007.
- ARVAS, Tark Ziya; “19. Yüzyılın Sonlarında Van Vilayeti Vakıfları”, *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1/1, 2017, s. 15-24.
- ARVAS, Tark Ziya; “Devlet Salnamelerine Göre 1848-1914 Yılları Arasında Van Vilayeti’nin İdari Taksimatı”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30, s. 401-415.
- ARVAS, Tark Ziya; *Hakkari’de Hristiyan Bir Topluluk-Nasturiler (1836-1936)*, Hakim Yayınları, Ankara, 2015.
- ARVAS, Tark Ziya; *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2016, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ATUF, Nafi; *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Milliyet Matbaası, Ankara, 1930.
- VERYANOV, P. İ. vd; *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- AY, Serdar; *Misyonerlik ve Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AYAZ, Ratup; *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)*, Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, 2017, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- AYTEKİN, Halil; *İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi*, Gazi Üniversitesi Matbaası, Ankara, 1991.
- BAHADIR, Gürhan; “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-XVII. Yüzyıllar)”, *Turkish Studies – International Periodical For The languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1, Winter, 2011.
- BALTACI, Cahit; “Mektep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, s. 6-7.
- BALTACI, Cahit; *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri Teşkilat-Tarih*, İrfan Matbaası, İstanbul, 1976.
- BAŞAR, Fahmettin; *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK, Ankara, 1997.
- BAYKARA, Tuncer; *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, TKAE Yayınları, Ankara, 1988.
- BEKİRHAN, M. Fatih; *Van Gölü Havzası ve Erciş Tarihi*, Star Ofset, Konya, 2012.
- BELGE, Murat; “Batılılaşma: Türkiye ve Rusya”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce* 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- BİÇER, Bekir; “Selçuklular ve Kürtler”, *International Journal of Social Science*, 6/2, 2013, s. 165-202.
- BİLİM, Cahit Yalçın; *Tanzimat Devri’nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1984.
- BİLİM, Cahit Yalçın; *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1739-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1998.
- BİNGÜL, Şeyhmus; *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- BİRD, İsabella L; *Journeys in Persia and Kurdistan-Including a Summer in The Upper Karun Region and a Visit The Nestorian Rayahs*, London, 1891.
- BOLAT, Bengül vd; “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 61, 2017, s. 1-45.
- BOSTAN, Muhammed Kemal; “Osmanlıda Vakıfların Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2/7, 2017, s. 119-128.
- BOZKURT, Gülnihal; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara, 1996.
- BOZKURT, Nebi; “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, s. 323-327.
- BRYCEE, James vd; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Cilt. 1, Pencere Yayınları, İstanbul, 2005.
- BUDAK, Lütfi vd; “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne İlkokul Programları (1870-1936)”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 3/1, 2014, s. 51-68.
- BULUT, Ekrem; *Sırat-ı Müstakim ve Sebülürreşad Dergilerde Yayımlanan Makaleler Bağlamında Son Dönem Osmanlı Medreseleri ve İslah-ı Medaris Hakkındaki Düşünceler*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- CENGİZ, Abdullah - Vildan Özişçi, “Eyyübiler Dönemi Halep Medreseleri”, *Dicle Akademik Dergisi*, 3(2), 124-125.
- CENGİZ, Abdullah- Mehmet Karataş, “Ayaş Rüşdiye Mektebi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(24), 105-116.
- CENGİZ, Abdullah, “Kudüs-i Şerif İdadî Mektebi (1890-1913)”, *History Studies*, 12/1, Şubat 2020, s. 103-124.
- CENGİZ, Abdullah, “Osmanlı Devleti’nde Temel Eğitim Kurumlarının Yaygınlaştırılması: Bursa Vali Muavini Yusuf Bahaeddin’in Lâyihası ve Tâlimatı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (24), 2022, 236-251. <https://doi.org/10.29029/busbed.1124328>
- CENGİZ, Abdullah, Ergani Madeni Rüşdiye Mektebi, Cumhuriyetin 100. Yılında Ergani Din-Eğitim-Kültür, Editör: Oktay Bozan, Abdusselam Ertekin, Abdullah Cengiz, Asım Kaçmaz, Ekin Yayınevi, Bursa 2023.
- CENGİZ, Abdullah, Osmanlı Dönemi Ankara Medreseleri, İlahiyat Alanındaki Gelişmeler, Editör: Mehmet Akgül, Platanus Yayınevi, Ankara 2023.
- CENGİZ, Abdullah, Usûl-i Tedris ve Tederrüs Melekzâde Fuad İnceleme Metin, Çizgi Yayın evi, Konya 2023.
- CENGİZ, Abdullah; *Ankara Sancağı’nda Modern Eğitim Kurumları (1865-1920)*, Çizgi Yayınevi, 2023.
- CEVİZLİLER, Erkan vd; “Van Vilayeti’nde Amerikan Misyonerlerine Ait Kurumlar”, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9, 2010.
- CEZAR, Mustafa; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- CİHAN, Ahmet; *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı*, Birey Yayınları, İstanbul, 2004.
- CİVGİN, Senem; *Amerikan Board’ın Eğitim Faaliyetlerine Bir Örnek: Üsküdar Amerikan Kız Koleji’nin Kuruluş Süreci (1873-1945)*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- CUINET, Vital; *La Turquie D’Asie*, Paris, 1891.
- CUTTS, L. Edward; *Christians Under the Crescent in Asia*, London, 1878.
- ÇADIRCI, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 1997.
- ÇELEBİ, Evliya vd; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3-4, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1986.
- CUTİN, Atilla; “Maârif Nazırı Ahmed Zühdi Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11: 1981-1982, 2011, s. 189-219.
- ÇETİNKAYA, Arzu; *Rusya’nın Ortadoğ’ya Yönelik Dini Politikalarında Misyoner Kurumları (1840-1917)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, 2016, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ÇİFTÇİ, Erdal; “19. Yüzyıl Vanı’nda Ayan Bir Aile: Timurpaşazadeler”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 22, Sayı 58, s. 68-85.

- DALKILIÇ, Mehmet; "Medreselerin Ortaya Çıkmasına Zemin Hazırlayan Tarihsel Süreç", *Medrese Gelenegi ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, M.Ş.Ü. Yayınları, 2013, s. 233-246.
- DALYAN, Gökhan Murat; *XLIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü (1830-1870)*, Öncü Kitap, Ankara, 2012.
- DAVİSON, Roderic H. Vd; *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- DEDEYEV, Bilal; "Çaldıran Savaşına Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 2/6, 2009, s. 126-135.
- DEDEYEV, Bilal; "Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 1/5, 2008, s. 205-223.
- DEMİREL, Derya; *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- DEMİREL, Fatih; "II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Orta Öğretim: Sultaniler", *Tarih İnceleme Dergisi*, 27/2, 2012, s. 339-358.
- DEMİREL, Muammer; "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", Cilt. 15, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 44-60.
- DEMİRTAŞ, Zülfü; "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/1, Elazığ, 2007, s. 173-183.
- DERİNGİL, Selim vd; *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.
- DİAKOV, V. vd; *İlkçağ Tarihi-Ortadoğu Uzakdoğu Eski Yunan I*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- DİNGEÇ, Emine; "Amerikan Misyoner Okullarının Ermeni Ayrılıkçı Hareketindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme", *Yeni Türkiye*, 60, 2014, s. 1-10.
- DOĞAN, Cabir; "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *Historiy Studies*, 3/2, 2011, s. 147-162.
- DOĞANAY, Fatma Kaya; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- DURMUŞ, İlhami; *İskitler (Sakalar)*, ATASE Yayınları, Ankara, 2008.
- DÜNDAR, Fuat; *Kahir Ekseriyet Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- ERDEM, İlhan; "XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hâkimiyet Mücadeleleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30, Ankara, 1997, s. 57-68.
- ERDEMİR, Hatice Palaz vd; "Güneybatı Asya ve Avrasya'da İskit Askeri İzleri", *Tarih Okulu*, 7, 2010, s. 25-37.
- ERDOĞAN, Dilşen İnce; *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2007, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ERDOS, M. İlhan; *Şemdinli Röportajı*, Onur Yayınları, Ankara, 1993.
- ERGİN, Osman; *Türk Maârif Tarihi*, Cilt. 1, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- ERGÜN, Mustafa; "Medreseden Mektebe Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişme", *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı)*, 30, s. 735-753.
- ERGÜN, Mustafa; "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6/17, 1990, s. 435-457.
- ERGÜN, Mustafa; *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara, 1996.
- ERTÜRK, Selahattin; *Eğitimde Program Geliştirme*, Yelken Tepe Yayınları, Ankara, 1972.
- ERZEN, Afif; *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- FINDLEY, Carter V; *Modern Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- FORTNA, Benjamin C; *Mekteb-i Hümayun*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- GELİŞLİ, Yücel; "Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri (Kuruluşu, Gelişimi ve Dönüşümü)", Cilt. 15, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları.
- GENCER, Fatih; "19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağı'na Dair Bazı Tespitler", *Tarih Okulu Dergisi*, 8/23, Eylül, 2015, s. 409-431.
- GENCER, Fatih; "Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, 29/47, 2010, s. 197-216.

- GENCER, Fatih; *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GENLİ, Mehmet Emin; *Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı'nda Eğitim*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Genli, M. E. (2024). Osmanlı modernleşme döneminde muş mülki rüşdiye mektebi. *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2587-1811 9(17), 52-69.
- GEYİKOĞLU, Hasan; "Kara-Koyunlular'ın Van-Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, Erzurum, 2008, s. 207-226.
- GEYİKOĞLU, Hasan; "Şah İsmail'in Devlet Kurma Faaliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur Muharebesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 33, Erzurum, 2007, s. 217-225
- GÖKSAL, Enes; *II. Abdülhamid Dönemi İstanbul'unda Faaliyet Gösteren Yabancı Okullar*, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük, 2018, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÖRDEĞİR, Ercan; *2794 ve 2796 Numaralı Van Vilayeti Nüfus Defterlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÖRÜR, Emel Demir; "İnas Rüşdiye Mektepleri: Yanya Hamidiye İnas Rüşdiye Mektebi Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 36, 2015, s. 311-322.
- GÖZÜTOK, Şakir; "Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, M.Ş.Ü. Yayınları, 2013, s. 199-205.
- GRAOUSSET, Rene; *Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan; Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923), TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- GÜNDÜZ, Mustafa; "Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Modernleşmede Eğitime Bıktıkları Merkezi Rol", *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2010, s. 109-113.
- GÜNDÜZ, Mustafa; II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12, 2008, s. 243-286.
- GÜNDÜZ, Şinasi; "Mecusilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt.28, s. 279-284.
- GÜRAN, Tevfik; *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılı 1897*, Başbakanlık Devlet İstatistik Yayınları, Ankara, 1997.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat; Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- HAYKIRAN, Kemal Ramazan; *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'd Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu (1317-1335)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- HAYTA, Sibel; *1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitimine Katkıları*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- HIZLI, Mefail; "Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12, 2008, s. 85-106.
- HOCANOĞLU, Mehmet; *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.
- HONİGMANN, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- İĞÜS, Esmâ; II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2008, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- İLİKLİ, Yeliz; *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Öğretmen Yetiştirme Sorunu (Dârülmuallimin ve Darülmuallimatlardan Öğretmen Okullarına)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- İNALCIK, Halil; *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul, 2014.
- İNAN, Uğur; *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2013, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

- İPLİKÇİOĞLU, Bülent; *Eskiçağ Tarihinin Anahatları I*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990.
- İPŞİRLİ, Mehmet; “Medrese (Osmanlı Dönemi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, s. 327-333.
- İSTEK, Gülşen; İlk Yenileşme Döneminde Avusturya’da Eğitim ve Osmanlı Sistemi İle Mukayesesi (1774-1824), Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2017, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KAÇAR, Turhan; “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363 Emperyal İdeoloji ve Kriz”, *Tarih Dergisi*, 47, İstanbul, 2009, s. 1-22.
- KAHRAMAN, Seyit Ali- Dağlı, Yücel; *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt. 1, 4. Kitap, YKY, İstanbul, 2004.
- KARA, İsmail- Birinci, Ali; Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.
- KARACA, Ali; *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.
- KARPAT, Kemal H. vd; *İslam’ın Siyasallaşması*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.
- KARPAT, Kemal H. vd; *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişme ve Nüfus*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- KARPAT, Kemal; *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- KELEŞ, Hatice; *Salnamelere Göre Van ve Bitlis Vilayetlerinde Dini – Sosyal Yapı*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, 2009, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KENANOĞLU, Macit; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6/12, 2008, s. 181-205.
- KEVORKİAN, Raymond H. vd; *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- KHOULİ, Azmi; Osmanlı Döneminde Kudüs’teki Yabancı Okullar (XIX. YÜZYIL), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KILIÇ, Orhan vd; “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı ve Türk-Ermeni İlişkileri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler 3*, Erciyes Üniversitesi Yayınları-153, Kayseri 2007.
- KILIÇ, Orhan; “Van Eyaleti’ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, 21, İstanbul, 2001, s. 189-210.
- KILIÇ, Orhan; “Van”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42, s. 505-510.
- KILIÇ, Orhan; “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, 10, Ankara, 1999, s. 189-210.
- KILIÇ, Orhan; *Van Sancağı (1548-1648)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, 1994, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KILIÇ, Orhan; *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 1997.
- KILIÇ, Remzi; “Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 2003/1, s. 95-118.
- KILIÇ, Remzi; “Misyonerlik ve Türkiye’ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *Türklük Bilim Araştırmaları*, 19 (2006), s. 327-342.
- KOCA, Hüseyin Kasım; *Cumhuriyet Dönemi Medrese Eğitimi (Sivas Arıfan Medresesi Örneği)*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2017, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KOCABAŞOĞLU, Uygur; *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1989.
- KOCAMANOĞLU, Emine; *Yabancı Okullarda Din Eğitimi, Robert Kolej-Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi Örneği)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KOÇER, Hasan Ali; *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.
- KODAMAN, Bayram; *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK yayınları, Ankara, 1991.
- KODAMAN, Bayram; *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu’nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986.

- KONUK, Süha; “Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Erken Ortaçağ Kaynakları”, *Tarih incelemeleri Dergisi*, 28/1, 2013, s. 175-192.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol; “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan’da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 50, Haziran, 2013, s. 115-141.
- LUKAS-KIESER, Hans; *İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- LYNCH, Harry Finnis; *Armenia: Travels And Studies: Vol.2 The Turkish Provinces*, New York And Bombay, 1901.
- MANGALTEPE, İsmail; *Seyyahların Gözüyle Van (XIX. Yüzyıl)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2009.
- MANGALTEPE, İsmail; *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- MCCARTHY, Justin vd; *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998.
- MCCARTHY, Justin vd; *The Armenian Rebellion at Van*, The University of Utah Press, 2006.
- MEMİŞ, Ekrem; *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Öz Eğitim Yayınları, Konya, 1995.
- MENTEŞAŞVİLİ, A. M. vd; *Dünden Bugüne Kürtler*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2004.
- MİLİNGEN, Major Frederick vd; *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Doz Yayınları, İstanbul, 1998.
- MİNORSKY, V. vd; Wan, *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden Brill, 2002.
- MUTLU, Şamil; *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2005.
- MÜEZZİNOĞLU, Ersin vd; “Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı Kilise ve Misyonerlik)*, Cilt. 6, TTK, Ankara, 2014, s. 129-145.
- NAFİ, Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh; *Maârif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı- XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- NİKİTİN, Basil vd; *Kürtler*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010.
- NURDOĞAN, Arzu M.; *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- OLGUN, Said, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişiminde Mektepler*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2015, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Orhan, Muzaffer; *Osmanlı Devleti’nde Vilayet Yatılı İdadileri*, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ORTAYLI, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- ÖKSÜZ, Fatma; *Kendi Belgelerine Göre ABD’den Anadolu’ya Kadın Misyonerler*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖNAL, Sami; *Saadettin Paşanın Anıları: Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2003.
- ÖNEY, Celal; *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ÖTÜKEN, Yılmaz; “Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Prof. Albert Louis Gabriel Özel Sayısı, Ankara, 1978, s. 337-371.
- ÖZKAN, Recep; “Dârülmuallimîn’in İlk Nizamnâmesi ve Prof. Dr. Yahya Akyüz”, *Akademik Matbuat*, 2/1, 2018, s. 1-15.
- ÖZKAN, Salih; *Türk Eğitim Tarihi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2014.
- ÖZMENLİ, Mehmet; “Doğu Anadolu’da Hristiyanlık”, *Karadeniz Araştırmaları*, 5/17, 2008, s. 43-50.
- ÖZMENLİ, Mehmet; “V.-VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti-Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/3, 2008, s. 323-332.
- ÖZOĞLU, Hakan vd; *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitapyayınevi, İstanbul, 2005.
- ÖZTÜRK, Cemil; “Dârülmuallimat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, s. 549-550.
- ÖZTÜRK, Cemil; “Dârülmuallimîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, s. 551-552.

- ÖZTÜRK, Cemil; “İdadi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, s. 464-466.
- ÖZTÜRK, Cemil; “Rüşdiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, s. 300-303.
- ÖZTÜRK, Cemil; “Selim Sabit Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, s. 429-430.
- ÖZTÜRK, Şahabettin vd; “Hakkârî Meydan Medresesi”, *Vakıflar Dergisi*, 29, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2005, s. 373-396.
- ÖZYALVAÇ, Ali Naci; *Bir Müfettiş Raporuna göre Erken 20. Yüzyıl İstanbul’unda Suriçi Sıbyan Mektepleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2010, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- PADEM, Serkan; *Yabancı Okullar Eğitim Programlarının 1820-1938 Yılları Arasında Türk Eğitim Sistemine ve Toplumsal Yaşama Etkileri*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir, 2020, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- PAŞA, Mehmed Hürşid vd; *Seyahatname-i Hudud*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2007.
- POLAT, Muhittin; *Konya İslah-ı Medaris-i İslamiye Medresesi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2018, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- PROOMİAN, Rubina vd; “Van Taşra Edebiyatının Mirası”, *Tarih Kentler ve Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016.
- SAKAOĞLU, Necdet; *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, 2003.
- SAKAOĞLU, Necdet; *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- SALMAN, Hacı; *İdadi Mektepleri’nin Tarihsel Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SALVİNİ, Mirjo vd; *Uratu Tarihine Genel Bir Bakış-Uratu Doğu’da Değişim*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- SAMİ, Şemseddin; “Van”, *Kamusu’l-A’lam*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1316.
- SARIÇELİK, Kerim; *Osmanlı Devri Konyası’nda Modern Eğitim-Öğretim (1869-1919)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- SATILMIŞ, Selahattin; “XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri”, *Belleten*, 71/261, 2007, s. 653-688.
- SATILMIŞ, Selahattin; *I. Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir, 2006, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SEVİM, Ali vd; *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara, 1995.
- SEZER, Ayten; “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e; Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 1999, s. 169-183.
- SOMEL, Selçuk Akşin; “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 5, 2007, s. 71-92.
- SOMEL, Selçuk Akşin; *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- SOUTHGATE, Horatio; *Narrative Of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia*, Vol 1, Newyork, 1840.
- SOYDAN, Tarkan vd; “Osmanlı’da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi”, *Milli Eğitim Dergisi*, 198, 2013, s. 110-125.
- SUBAŞI, Ömer; “Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5/3, Summer, 2010, s. 1827-1859.
- SÜMER, Faruk; “Karakoyunlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, s. 434-438.
- ŞAHİN, Kamil vd; “Esad Muhlis Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, s. 350.
- ŞANAL, Mustafa; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kız Öğretmen Okulunun (Darülmuallimat), Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 26, 2009, s. 221-244.
- ŞEKER, Mehmet; *Anadolu’nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.
- ŞİMŞEK, Muttalip; “Osmanlı Devleti’nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)”, *Journal Of History Studies*, 3, 2016, s. 151-173.
- TALAY, Aydın; *Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi*, Van Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1996.
- TANERİ, Aydın; *Harzemşahlar*, TDV Yayınları, Ankara, 1993.

- TAŞ, Tülün; *19. Yüzyılda Anadolu'da Katolik Misyonerlerin Eğitim Alanındaki Faaliyetleri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TAŞDEMİRCİ, Ersoy; "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/10, 2001, s. 2-19.
- TAŞER, Seyit; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yöntemi ve Denetimi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TAŞKIN, Faruk; *Kendi Kaynaklarında Amerikan Board'ın Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2015, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TEMİZER, Abidin; "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2, 2013, s. 169-204.
- TENGER, Süleyman; *Rüşdiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TOP, Mehmet; *Hoşap'taki Mahmudi Beylerine Ait Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.
- TOPÇU, Filiz; *Türk Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi İle Yabancı Okullarının Bu Sistemin Üzerindeki Etkileri*, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TOPUZKANAMIŞ, Ersoy; "Osmanlı Dönemi İlk Modern İdadi Programlarında Türkçe Eğitimi: 1892 Yılı Örneği", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19, 2017, s. 185-226.
- TOZKOPARAN, Neşe; *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri ve Bu Örgütlerin İhtilalcı Ermeni Hareketindeki Rolü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- TUNA, Serhat Aras; "Vilayat-ı Sitte Islahatı'nın Van'da Uygulanma Çabaları", *Akademik Bakış*, Cilt. 16, Sayı. 31, Kış 2022, s. 19-40.
- TUNCER, Harun; *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Faaliyetleri (1839-61)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- TURAL, Erkan; "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maârif-i Umumiye Nezâreti'nde Bürokratik Reform", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 22, 2007, s. 177-206.
- TURAN, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2014.
- TURAN, Osman; *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2002.
- TURFAN, Pervin; *Osmanlıdan Günümüze İzmir'de Azınlık ve Yabancı Okullar*, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2013, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Türkçe Sözlük, TDK, Ankara, 1988.
- Türkçe Sözlük; Türk Dil Kurum Yayınları, Ankara, 2011.
- TÜRKMEN, Zekeriya; "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışına Toplu Bir Bakış", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 6/6, 1995, s. 325-341.
- UBUCİNİ, M. A. vd; *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.
- UÇAN, Yunus Emre; *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes, 2015, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ULUŞIK, Rıdvan; *2795 Numaralı Van Eyaleti Gayrimüslim Nüfus Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman, 2019, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- URAS, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- USSHER, Clarence D- Knapp, Grace H.; *An American Physician in Turkey*, Boston and New York Houghton Mifflin Company, 1917.
- Uygun, Kamil; *Karesi İdadisi ve Sultanisi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- "Van", Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1984.

- VAHAPOĞLU, M. Hidayet; *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.
- YAZIBAŞI, Muhammed Ali; *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İbtidâî ve Rüşdiye Mekteplerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- YETİŞGİN, Memet vd; “Osmanlı Dârülmuallimin Mektebi: Maraş Dârülmuallimini: Ottoman Teachers’ Training School for Boys: The Teachers’ Training School for Boys of Maraş, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16/4, 2017, s. 1083-1100.
- YILDIZ, Aytaç; “Niyazi Berkes ve Türkiye’de Çağdaşlaşmanın Gelişimi”, *Sosyoloji Konferansları* No: 46, (2012-2), s. 1-33.
- YILDIZ, Hatip - Abdullah Cengiz, “Osmanlı Modernleşme Döneminde Bozok Yozgat Sancağı’nda Açılan Rüşdiye Mekteplerinin Durumu”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(19), 93-110.
- YILDIZ, Hatip; “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakir Vilayetinde Yabancı Okulların Denetlenmesi Çabaları ve Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılışı”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/24, 2008, s. 256-263.
- YILDIZ, Hatip; “II. Abdülhamid’in Doğu Vilayetleri (Vilayat-ı Sitte) Eğitim Politikası”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/4, Aralık 2021, s. 763-783.
- YILDIZ, Hatip; “Osmanlı Döneminde Üsküdar’da Açılan İlk Sivil Modern Okul: Üsküdar Merkez Rüşdiye Mektebi”, *Cilt. 3, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, Üsküdar Belediyesi, Kasım 2016, s. 51-74.
- YILDIZ, Mehmet Zeydin vd; “Maârif Salnamelerine Göre, 19. Yüzyıl Sonunda Van’da Eğitim ve Kültürel Hayat”, *Eastern Geographical Review*, 20/35, 2016, s. 197-208.
- YILMAZ, Mehmet Ali; *Maârif Salnamelerine Göre Osmanlı Devleti Eğitim Sisteminde İdadiler (1898–1903)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2015, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YILMAZ, Şadiye; *Osmanlıdan Cumhuriyete Sıbyan Mekteplerinde Yenilik ve Gelişmeler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal, Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YORULMAZ, Şerife; “19. Yüzyılda Osmanlı Eğitim Sistemi İçinde Ermenilerin Durumu”, *Misyoner Faaliyetlerinin Etkileri ve Ruhsatsız Açılan Ermeni Okulları, XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, 2/2, TTK, Ankara, 2005.
- YÜCEL, İdris; Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- YÜCEL, Mustafa Serhan; *Türkiye’de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik, 2016, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- YÜKSEL, Mevlüt; “Amerika Board Misyonerlerinden Elizabeth Freeman Barrows Ussher’in Mektuplarında 1915 Van Ermeni İsyanı ve Osmanlı Kayıtları”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 67, 2020, s. 563-600.
- ZÜRCHER, Eric Jan vd; *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.